

ISSN 2222-940X

NAXÇIVAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar
elmlər seriyası

Fillologiya elmləri
Psixologiya və pedaqogika elmləri
Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri

Nakhchivan State University

SCIENTIFIC WORKS

THE SERIES OF THE HUMANITARIAN

Нахчыванский Государственный
Университет

НАУЧНЫЕ ТРУДЫ
СЕРИЯ ГУМАНИТАРНЫХ

2021 № 1(110)

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
NAXÇIVAN DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

İSSN 2224-5529

ELMİ ƏSƏRLƏR

Humanitar elmlər seriyası

№ 1(110)

- *Filologiya elmləri*
- *Psixologiya və pedaqogika elmləri*
- *Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri*

Naxçıvan - 2021

Naxçıvan Dövlət Universiteti. "Elmi əsərlər".
Humanitar elmlər seriyası. 2021, №1(110)

*Jurnal 1997-ci il 13 fevral tarixdə Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir. (Şəhadətnamə №550)*

BAŞ REDAKTOR:

ELBRUS İSAYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ:

MƏFTUN İSMAYILOV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin elmi katibi,
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

REDAKTOR:

SAMİR TARVERDİYEV

*Naxçıvan Dövlət Universitetinin
"Qeyrət" nəşriyyatının direktoru*

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ:

*Filologiya elmləri üzrə:
Philological sciences:
Филологические науки:*

İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*
Əbülfəz Aman oğlu Quliyev
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvü*
Möhsün Zellabdin oğlu Nağısoylu
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor,
AMEA-nın həqiqi üzvü*
Əsgər Nadir oğlu Qədimov
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sədaqət Qurbanəli qızı Həsənova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İman Zeynalabdin oğlu Cəfərov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qənirə İzzətulla qızı Əsgərova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ceyran Manaf qızı Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Şirməmməd Qüdrət oğlu Qulubəyli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Xumar Şəmsi qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Əli Lazım oğlu Allahverdiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Ramazan Qorxmaz
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(Türkiyə, Maltepe Universiteti)*
Mişel Bozdəmir
*filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
(INALCO National Institut, Fransa)*

*Psixologiya və pedaqogika elmləri üzrə:
Psychology and pedagogical sciences:
Науки психология и педагогика:*

Bəxtiyar Həmzə oğlu Əliyev
*psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor,
AMEA-nın müxbir üzvi*
İsmayıl İsrafil oğlu Əliyev
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Müseyyib İlyasov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Zərövşan Yaşar qızı Babayeva
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent
Vahid Məmməd oğlu Rzayev
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sevinc Vasif qızı Orucova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Salatın Bəyalı qızı Hacıyeva
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Çapay Qadir oğlu Quliyev
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bəhrüz Qıbləli oğlu Məmmədov
pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent

*Sənətsünaslıq və memarlıq elmləri üzrə:
Art criticism and architectural sciences:
Современные искусствоведческие и
архитектурные науки:*

İnara Eldar qızı Məhərrəmovna
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gülxarə Mənaif qızı Əhmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Qadir Əli oğlu Əliyev
memarlıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MÜNDƏRİCAT ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İMAN CƏFƏROV. Antik yunan ədəbiyyatı və fəlsəfəsinin “Molla Nəsrəddin”də əks-sədası.....	10
ƏLİ ALLAHVERDİYEV. “Kitabi – Dədə Qorqud” dastanlarında qadına münasibət və ailə davranışları.....	17
HİKMƏT MEHDİYEV. Azərbaycan mənzum dramının inkişaf perspektivləri.....	20
ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ. Naxçıvan tarixinin 100 yaşlı salnaməsi.....	25
SƏKİNƏ PAŞAYEVA. Mark Tvenin “Haklberri Finnin macərələri” romanında iki Amerika.....	30
YASƏMƏN İSMAYILOVA. Nizami Gəncəvi və Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı.....	35
ÇİNARƏ İSMAYILOVA. Oçerk janrında sənədlilik və publisistik məzmun prinsiplərinin qorunması amilləri.....	39
ƏLİ HƏŞİMOV. Oqtay Altunbayın tarixi povestlərində zaman və şəxsiyyət problemi.....	44
RUFANƏ ABBASOVA. Azərbaycanın “Aşiq Qərib” dastanı əsasında M.Y.Lermontovun eyniadlı nağılı.....	50
DİLÇİLİK	
QƏNİRƏ ƏSGƏROVA. İmadəddin Nəsimi yaradıcılığının bəzi linqvistik xüsusiyyətləri.....	55
ARİFƏ ZEYNALOVA. Nizami Gəncəvinin söz dünyası.....	59
MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA. Fransız-Azərbaycan dillərində frazeoloji birləşmələrə dair aparılan tədqiqatlar.....	65
ARZU ABBASOVA. Hüseyn İbrahimovun əsərlərində dialektizmlər.....	69
SƏRCAN SADIQOVA. Say tərkibli frazeologizmlərin dünyanın frazeoloji mənzərəsində yeri.....	73
MƏLAHƏT ABBASOVA. Rus dilində qoşmalar.....	78
TÜRKAN İSMAYILLI. Afirmativlik anlayışının çatdırılmasında paralingvistik ifadə vasitələrinin rolu.....	82
RÖYA QULİYEVƏ. Diskussiya fəaliyyətlərinin tələbələrin səlist danışmaq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə təsiri.....	86
DİLBƏR ORUCOVA. Dil sistemində dini konseptuallaşma.....	90
ELÇİN MİRZƏYEV. Tibbi tərcümənin növləri, çətinlikləri, dövrümüz üçün aktuallığı, tərcümə sahəsindəki rolu və əhəmiyyəti.....	95

**PEDAQOGİKA, PSIXOLOGİYA
VƏ METODİKA**

SEVİNC ORUCOVA. Şagird şəxsiyyətinin inkişafına müasir təlim metodlarının təsiri.....	103
SALATIN HACIYEVA. Sağlamlıq imkanları məhdud insanlara münasibətin inkişaf tarixi.....	107
ÇAPAY QULİYEV, GÜLTƏKİN RÜSTƏMLİ. Şagirdlərin təhsilə marağının artırılmasında məktəb psixoloqunun fəaliyyəti üzrə işin sistemi.....	112
MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV. Uşaqlarla aparılan basketbol məşqinin xarakterik xüsusiyyətləri.....	120
SOLMAZ CABBAROVA. Beşyaşlıların məktəb təliminə hazırlığında multimediyə vasitələrindən istifadənin yolları.....	124
SƏNƏM PAŞAYEVA. Orta məktəbdə xarici dil öyrənməyin yolları və üstünlükləri.....	127
ADİL MƏMMƏDOV, CABİR HÜSEYNOV. Milli dini ayinlərin icrasına Mirzə Cəlil münasibəti.....	131
LEYLA ABBASOVA. Şagirdlərin Azərbaycan xalq musiqisinə marağını artırmağın forma və yolları.....	138
ŞƏBNƏM MƏMMƏDOVA. Asperger sindromlu insanlar və onların təhsil həyatı.....	141
KUBRA QULİYEVA. Ömər Faiq Nemanzadənin milli məktəblər haqqında fikirləri.....	147
NAHİDƏ HEYDƏROVA. İnformasiya cəmiyyətinin xüsusiyyətləri: təhsil sistemində ondan istifadə.....	151
SƏMA MEHDİ. Tələbələrin ingilis dili üzrə özünütəhsili fərdi təlim fəaliyyətinin əsası kimi.....	156
ŞƏHLA SÜLEYMANOVA. Dərscənkənar tədbirlərdə didaktik oyunların təşkili zamanı kiçikyaşlı məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması.....	160
İLHAMƏ İSGƏNDƏROVA. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların vokal bacarıqlarının formalaşdırılmasında bir sıra metodlardan istifadə.....	165
KÖNÜL MAHMUDOVA. Ekoloji bacarıqlarının formalaşdırılmasında biologiya fənninin rolu.....	169

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İNARA MƏHƏRRƏMOVA. XX əsrin əvvəllərində milli musiqi üslubunun formalaşması.....	173
SƏİDƏ MƏMMƏDOVA. Naxçıvanın musiqi mədəniyyətinin panoraması.....	181

CAVİD İSMAYILOV. İbrahim Safinin rənglər dünyası.....	187
İSMAYIL MÜRSƏLOV. Musiqi zövqünün inkişafında uşaq mahnılarının rolu.....	192
FAZİL ƏSƏDOV. Məşhur violonçel ifaçıları.....	195
ZENFİRA SEYİDOVA, MƏMMƏD ƏLİYEV. Muzeydə fond işinin əhəmiyyəti.....	199
SEVİNC CƏFƏROVA. Musiqi əsərlərinin təhlilində mövzu xarakterinin açılması.....	202
AYGÜL XƏLİLOVA. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Şəkinin qadın geyimləri.....	207

CONTENTS LITERATURE STUDIES

IMAN JAFAROV. Echoes of ancient greek literature and philosophy in “Molle Nasreddin”.....	10
ALI ALLAHVERDIYEV. Family values and family ethics in the epic “Kitabi Dada Gorgud”.....	17
HIKMAT MEHDİYEV. Prospects for the development of Azerbaijani poetic drama.....	20
SHAHLA SHIRALIYEVA. 100-year chronicle of the history of Nakhchivan.....	25
SAKINA PASHAYEVA. Two Americas in the novel “Adventures of Huckleberry Finn” by Mark Twain.....	30
YASAMAN ISMAYILOVA. Nizami Ganjavi and Azerbaijani oral folk literature.....	35
CHINARA ISMAYILOVA. Factors of preserving the principles of documentary and journalistic content in essay genre.....	39
ALI HASHIMOV. The problem of time and personality in Ogtay Altunbay's historical stories.....	44
RUFANA ABBASOVA. Based on Azerbaijan stories M.Y. the story of Lermontov's "Aşık Garib".....	50
LINGUISTICS	
GANIRA ASKAROVA. Some linguistic features of Nasimi's work.....	55
ARIFA ZEYNALOVA. The poetic world of Nizami Ganjavi.....	59
MAHSATI ASGAROVA. Studies on phraseological units in French-Azerbaijani languages.....	65
ARZU ABBASOVA. Dialectisms in the works of Huseyn Ibrahimov.....	69
SARJAN SADIGOVA. The place of phraseological units with numerical components in the phraseological picture of the world.....	73
MALAHAT ABBASOVA. Postposition in the Russian language.....	78
TURKAN ISMAYILLI. The role of paralinguistic means of expression in conveying the concept of affirmation.....	82
ROYA GULIYEVA. The impact of discussion activities on the development of students' fluent speaking skills.....	86
DİLBAR ORUCOVA. Religious conception in the language system.....	90
ELÇİN MİRZƏYEV. Tibbi tərcümənin növləri, çətinlikləri, dövrümüz üçün aktuallığı, tərcümə sahəsindəki rolu və əhəmiyyəti.....	95

METHODS OF TEACHING

SEVINC ORUCOVA. The impact of modern teaching methods on the development of student personality.....103

SALATIN HAJIYEVA. The history of development of attitudes towards people with disabilities.....107

CHAPAY GULIYEV, GULTAKIN RUSTAMLI. The system of work on the activities of school psychologists in increasing pupils' interest in education.....112

MAMMADALI RAHİMOV. Features of basketball training with children.....120

SOLMAZ JABBAROVA. Ways of using multimedia tools in preparing five-year-old children for school education.....124

SANAM PASHAYEVA. Senior teacher of english language and methodology chair.....127

ADIL MAMMADOV, CABIR HUSEYNOV. Mirza Jalil's attitude to keeping national religious rites.....131

LEYLA ABBASOVA. Forms and ways of increasing students' interest in Azerbaijani folk music.....138

SABNAM MAMMEDOVA. People with asperger syndrome and their educational life.....141

KUBRA QULIYEVA. Omar Faiq Nemanzadeh's thoughts on national schools.....147

NAHIDA HEYDAROVA. Characteristics of the information society: implications for education system.....151

SAMA MEHDİ. Students' self-study of english as a basis for individual learning activities.....156

SHAHLA SULEYMANOVA. Formation of artistic and creative abilities of younger schoolchildren in the organization of didactic games in extracurricular activities.....160

ILHAMA ISGANDAROVA. Use several methods in the formation of vocal skills of preschool children.....165

KONUL MAKHMUDOVA. In the formation of ecological skills the role of biology.....169

ART CRITICISM

INARA MAHARRAMOVA. National music in the early XX century formation of style.....173

SAIDA MAMEDOVA. Nakhchivan music culture panoramics.....181

CAVID ISMAYILOV. The world of colors of Ibrahim Safi.....187

ISMAYIL MURSALOV. The role of children's songs in the development of musical taste.....192

FAZIL ASADOV. Popular cello performers.....195

ZENFIRA SEYIDOVA, MAMMAD ALIYEV. The importance of fund work in the museum.....199

SEVINJ JAFAROVA. Discovering the feature of the subject in the analysis of musical works.....202

AYGUL KHALILOVA. Women's clothes of Sheki at the end of the XIX century and the beginning of the XX century.....207

СОДЕРЖАНИЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

ИМАН ДЖАФАРОВ. Отголоски древнегреческой литературы и философии в «Молле Насреддине».....	10
АЛИ АЛЛАХВЕРДИЕВ. Отношение к женщине и семейное поведение в дастанах. «Китаби Деде Горгуд».....	17
ХИКМЕТ МЕХТИЕВ. Перспективы развития Азербайджанского театра драмы.....	20
ШАХЛА ШИРАЛИЕВА. Столетняя хроника Нахчыванской истории.....	25
САКИНА ПАШАЕВА. Две Америки в романе Марка Твена “Приключения Гекльберри Финна”.....	30
ЯСЕМИН ИСМАИЛОВА. Низами Гянджеви и Азербайджанское устное народное творчество.....	35
ЧИНАРА ИСМАИЛОВА. Факторы защиты принципов документальности и публицистического содержания в жанре очерка	39
АЛИ ГАШИМОВ. проблема времени и личности в исторических историях Огтая Алтунбая.....	44
РУФАНА АББАСОВА. По мотивам Азербайджанского эпоса М.У.Лермонтова сказка "Влюбленный Незнакомец”	50

ЛИНГВИСТИКА

ГАНИРА АСКЕРОВА. Некоторые языковые особенности творчества И. Насими.....	55
АРИФА ЗЕЙНАЛОВА. Мир слова Низами Гянджеви.....	59
МЕХСЕТИ АСКЕРОВА. Фразеология во Французско-Азербайджанском языке исследования соединений.....	65
АРЗУ АББАСОВА. Диалектизмы в произведениях Г.Ибрагимова.....	69
САРЖАН САДЫКОВА. Место числовых композиционных фразеологизмов во фразеологической картине мира.....	73
МƏЛАНƏТ АBBASOVA. Придаточные на русском языке.....	78
ТЮРКАН ИСМАИЛЛЫ. Роль паралингвистических средств выражения в передаче концепции утверждения.....	82
РОЯ ГУЛИЕВА. Влияние дискуссионных занятий на развитие навыков беглой речи у студентов.....	86
ДИЛБАР ОРУДЖОВА. Религиозная концепция в языковой системе.....	90
ЕЛЬЧИН МИРЗАЕВ. Виды медицинского перевода, сложности, актуальность для нашего времени, роль и значение в переводе.....	95

МЕТОДИКА

СЕВИНДЖ ОРУДЖЕВА. Современное обучение развитию личности школьника влияние методов.....	103
--	-----

САЛАТИНА ГАДЖИЕВА. Людям с ограниченными возможностями здоровья история развития отношений.....	107
ЧАПАЙ ГУЛИЙЕВ, ГЮУЛЬТЕКИН РУСТАМЛИ. Деятельность школьного психолога в повышении у студентов к обучению по системе работы.....	112
МАМЕДАЛИ РАГИМОВ. Характерные особенности баскетбольной тренировки с детьми.....	120
СОЛМАЗ ДЖАББАРОВА. Способы использования мультимедийных средств при подготовке пятилетних к школьному обучению.....	124
САНАМ ПАШАЕВА. Старшая преподаватель кафедры английского языка и методики.....	127
АДИЛЬ МАМЕДОВ, ДЖАБИР ГУСЕЙНОВ. Отношение мирзы джалила к соблюдению национальных религиозных обрядов.....	131
ЛЕЙЛА АББАСОВА. Формы и способы повышения интереса учащихся к азербайджанской народной музыке.....	138
ШАБНАМ МАММАДОВА. Люди с синдромом аспергера и их образовательная жизнь.....	141
КУБРА ГУЛИЕВА. Мнение Омар Фаик Неманзаде о национальных школах.....	147
НАХИДА ГЕЙДАРОВА. Характеристика информационного общества: последствия для системы образования.....	151
СЕМА МЕХТИ. Самостоятельное изучение студентами английского языка как основа индивидуальной учебной деятельности.....	156
ШАХЛА СУЛЕЙМАНОВА. Формирование художественных творческих способностей младших школьников при организации дидактических игр во внеурочной деятельности.....	160
ИЛЬХАМА ИСГЕНДЕРОВА. В формировании вокальных умений детей дошкольного возраста важную роль играет использование численных методов.....	165
КОНЮЛ МАХМУДОВА. В формировании экологических навыков роль биологии.....	169

ИСКУССТВОВЕДЕНИЕ

ИНАРА МАХАРРАМОВА. Национальная музыка в начале XX века формирование стиля.....	173
САИДА МАМЕДОВА. Нахчиванская музыкальная культура панорамика.....	181
ДЖАВИД ИСМАИЛОВ. Мир цветов Ибрахима Сафи.....	187
ИСМАИЛ МУРСАЛОВ. Роль детских песен в развитии музыкального вкуса.....	192
ФАЗИЛЬ АСАДОВ. Известные виолончелисты.....	195
ЗЕНФИРА СЕИДОВА, МАМЕД АЛИЕВ. Важность фондовой работы в музее.....	199
СЕВИНДЖ ДЖАФАРОВА. Раскрытие характера темы в анализе музыкальных произведений.....	202
АЙГУЛЬ ХАЛИЛОВА. Женская одежда в Шеки конца XIX- начала XX веков.....	207

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İMAN CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-09

ANTİK YUNAN ƏDƏBİYYATI VƏ FƏLSƏFƏSİNİN “MOLLA NƏSRƏDDİN”DƏ ƏKS-SƏDASI

Məqalədə qeyd edilir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı C.Məmmədquluzadə və onun digər qələm dostları cəmiyyətin yeniləşməsi uğrunda mübarizə apararkən qədim yunan filosof və yazarları haqqındakı bilgilərdən yaradıcı şəkildə faydalanmışlar. “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində Sokratın, Platonun və Aristotelin adlarına rast gəlmək mümkündür. C.Məmmədquluzadə yunan filosofu Sokrata məxsus qiymətli deyimləri diqqətə çəkərək müasirlərini insafın səsinə qulaq asmağa, yəni Tanrının səsinə eşitməyə çağırmışdır.

Mollanəsrəddinçilər cəmiyyətə gərək olan dünyəvi elmlərdən söz açarkən Aristoteldən bəhs etmişlər. Əslində C.Məmmədquluzadə ancaq axirət dünyası haqqında düşünən vətən qardaşlarına demək istəmişdir ki, islam aləmində əsasən mənəviyyat elmlərini təbliğ edən dini liderlərin özləri Aristotel tərəfindən sistəmləşdirilən dünyəvi elmlərdən xəbərdar olmuşlar. Eləcə də “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz oxucularına aydın şəkildə bildirmişdir ki, bəzi mollaların Aristoteldən bəhs etmələri saxta görünmənin başqa bir formasıdır.

Açar sözlər: fəlsəfə, yunan, “Molla Nəsrəddin”, dünya, Sokrat təlimi, göz, qulaq, həqiqət, xeyirxahlıq, qəlb, səs, imzalar

İctimai-siyasi və sosial-mədəni həyatın hansı qütbündə dayanmasından asılı olmayaraq, bugünkü insan mollanəsrəddinçilərin insaf və ədalət naminə mübarizədə əzmkarlıqlarına heyrlənməyə bilmir. Və qətiyyətlə demək mümkündür ki, Mirzə Cəlil və yazıcının fədakar qələm yoldaşları cəmiyyətin yeniləşməsi üçün mühafizəkar qüvvələrə qarşı çıxarkən adları bəşər tarixinə əbədi həkk olunmuş şəxsiyyətlərin mücadilə üsullarından gərəyincə bəhrələnmişlər. Bu sırada qədim yunan yazarlarını və filosoflarını da mollanəsrəddinçilərin ustadı məqamında görürük.

“Molla Nəsrəddin” jurnalında qədim yunan fəlsəfəsi ilə bağlı ilk yazı məcmuənin 12 may 1906-cı il tarixli 6-cı sayında dərc olunmuş “Məktub” felyetonudur. Felyetonun mətnindən belə məlum olur ki, guya Astraxan (Həştərxan) müftisi “Molla Nəsrəddin”in idarəsinə məktub göndərüb digər qəzetlərdə onun haqqında yazılanlara etirazını bildirmişdir. Beləliklə, yenə də guya müfti qəzetlərin yazdıqları ilə bağlı məsələyə aydınlıq gətirməyə çalışmış, bəzən maddi ehtiyac üzündən kəbinli bir qadına yeni kəbin kəsərək onu başqası ilə evləndirdiyini bildirmişdir. Maraqlıdır ki, Həştərxan müftisi özünün bu çirkin hərəkətinə aşağıdakı şəkildə haqq qazandırmışdır: “Mən özüm iqrar edirəm ki, bu cür işlər bir az yaxşı iş deyil. Amma vallah çarəm kəsilib: o məvacib ki, dövləti-əliyyəyi-Rusiyyə tərəfindən mənə verilir, mənə kifayət vermir. Çünki külfət çox, vilayət bahalıq. Heç bilirsən Həştərxanda xalis inək yağının girvənkəsi neçəyədi? Deyəcəyəm, amma inanmayacaqsan; girvənkəsi üç abbası. Hərçənd mən yağa pul vermirəm, amma yağ olmasın, qeyri bir şey olsun. Qərəz, sözüüm orada deyil. Sözüüm orasındadır ki, bu işləri eləyən məgər tək bircə mənəm? Nə səbəbə ruznamələrin gözü bircə məndə açıldı? ... Duram əgər bu cür qazıların əməllərini yazmağa, onda sən görərsən ki, mən tək deyiləm. Məndən də savayı çox müqəddəslər var.” (6, s. 58)

Əlbəttə ki, “Məktub” felyetonu birbaşa Cəlil Məmmədquluzadənin satirik qələminin məhsulu olaraq meydana çıxmışdır və bu dəfə yazıçını məşğul edən əsas məsələ islam aləmində ruhani rəislərin dini öz maddi gəlirləri üçün alətə çevirmələridir. Mirzə Cəlilin fikrincə, islam dünyasında dini liderlərin maddiyatı mənəviyyatdan üstün tutmaları birbaşa müstəmləkəçilik siyasəti ilə bağlıdır. Daha acınacaqlısı isə budur ki, dini liderlər müstəmləkəçilik siyasətinə xidmət etdiklərinin fərqlində deyillər. Əslində Rusiya dövləti tərəfindən müfti vəzifəsinə təyin olunanlar prinsipcə islam elmindən xəbərsiz və maddiyyat bağımlısı olaraq yaşayanlardır. Bu bağımlılıq isə dini liderlərlə Tanrı arasında Çin səddi çəkmişdir. Mirzə Cəlil bu məqamda Həştərxan müftisinin “şikayətinə” məhz yunan filosofu Sokratın sözləri ilə cavab verməyi məqsəduyğun saymış, son olaraq Sokratın məşhur sözlərini nəzər nöqtəsinə çəkərək yazmışdır: “Ali-intisab şəriətmədar müftiyi-vilayəti-Həştərxanın həmin məktubunu oxuyan vaxt yunan filosofu məşhur Sokratın bir neçə sözü yadıma gəldi. Sokrat deyir: “Hərdən bir qəlbimdən bir səs gəlir. Haman səs pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs huş-guş ilə haman səsə qulaq verib dediyini eşitsə, çox işlər bilib və çox mətləblərdən agah olar”.

Budur sənə cavab, ey alicah, müqəddəs və möhtərəm müfti ki, Sokrat deyir!” (6, s. 58)

Şübhəsiz ki, Sokratın bu sözləri təkcə Həştərxan müftisinə deyil, bütün islam aləminə cavab idi. Çünki Mirzə Cəlilin qənaətinə, müsəlman dünyasında insan artıq qəlbın səsindən, yəni Tanrının səsindən uzaq düşmüşdü. Bu səbəbdən C.Məmmədquluzadə yunan filosofu Sokratın sözləri ilə öz həmdinlərini insafın səsini- Tanrının səsini dinləməyə səsləmişdir.

Qeyd edək ki, “Məktub” felyetonunda Sokrata aid olan və Mirzə Cəlil tərəfindən nəzər nöqtəsinə çəkilən fikirlərlə yazıçının hələ 1894-cü ildə qələmə aldığı “Danabaş kəndinin əhvalatları” povestinin epiqrafında qarşılaşırıq. Maraqlıdır ki, Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığından, o cümlədən “Danabaş kəndinin əhvalatları”ndan söz açan hər bir tədqiqatçı əsərin Sokratdan alınmış epiqrafına da münasibət bildirmişdir. Lakin həmin münasibətlər keyfiyyətcə zahiri yanaşma mahiyyəti daşımış, realizmin prinsiplərinə uyğun problemin mahiyyətinə nüfuz etmək səviyyəsinə qalxmamışdır. Düşünürük ki, Cəlil Məmmədquluzadə e.ə. 469-399-cü illərdə yaşamış, çoxallahlığın hökm sürdüyü yunan cəmiyyətində təkəllüflü təbliğ edən Sokrat haqqında geniş bilgiləri “Təlimati-Sokrat” kitabından əldə etmişdir. Həmin kitab isə Firidun bəy Köçərlinin tərcüməçiliyi ilə Azərbaycan dilində 1891-ci ildə Baxçasarayda fəaliyyət göstərən “Tərcüman” mətbəəsində nəşr olunmuşdur. 2006-cı ildə “Nurlan” nəşriyyatı tərəfindən oxuculara təqdim olunan “Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi” kitabında “Təlimati-Sokrat” bölümünün “Əhvali-Sokrat ki, qədim yunanların müəllimi” hissəsi belə bir qeydlə başlayır: “Səhifənin yuxarısında bənövşəyi mürəkkəblə müəllifin avtoqrafı yazılmışdır: “Bəradəri-mehribanım Paşa bəy Sultanova töhfədir. Firidun Köçərli. Fİ 25 dekabr 1893, İrəvan” (3, s. 200).

Şübhəsiz ki, C.Məmmədquluzadə “Təlimati-Sokrat” kitabını hələ Naxçıvanda yaşayarkən Paşa ağa Sultanovdan alaraq oxumuş və Sokrat təlimi, eləcə də qədim yunan filosofunun həyatı Mirzə Cəlil dünyagörüşünə ciddi təsir göstərmişdir. Artıq yəqinliklə demək mümkündür ki, C.Məmmədquluzadə “Qəlbın səsi” konsepsiyasını məhz F.Köçərlinin tərcüməsi ilə Azərbaycan dilində çap olunan “Təlimati-Sokrat” kitabından mənimsəmişdir. Çünki bu gün Sokratla bağlı ölkəmizdə bir neçə kitab mövcuddursa da, onların heç birində “Qəlbın səsi” konsepsiyasının “Təlimati-Sokrat”dakı sayaq dəyərləndirildiyini görmürük. Məsələn, Nikolay Fəmiçevin “Həqiqət və xeyirxahlıq naminə” kitabından oxuyuruq: “Yetmiş yeddinci Olimpiadanın dördüncü ilində (e.ə.469), ilahi ekizlərin – Nurlu Apollon və rəiyyətlərin, həm də kölələrin müdafiəçisi, qamətli Artemidanın təvəllüdü ilə müqəddəsləşən xoş Fargelion ayında Afinada Sokrat adlandırılan bir şəxs doğuldu. O xoş xasiyyətli, ədəb-ərkanlı ər-arvad –heykəltəraş Sofroniks və mamaça Fenareyanın ailəsində dünyaya gəldi.

Sofroniks falçıdan soruşanda ki, dünyaya gəlmiş Sokratla necə rəftar etsin, falçı cavab verərək demişdi: “Qoy uşaq necə istəyirsə, elə də hərəkət etsin. Ona mane olma və onu tutub saxlama, amma ulu Zəfsə və muzalara (incəsənət və elm ilahələrinə) dua et ki, işin axırı xeyir olsun. Onun heç bir qayğıya, diqqətə ehtiyacı yoxdur, çünki ona anadangəlmə daxili səs (ifadəni təkrar edirik-anadangəlmə daxili səs – İ.C.)-dahilik istedadı verilmişdir ki, bu dahilik onu hər cür bəd əməllərdən

qoruyub saxlayacaqdır. Həm də bu dahiliyi hamı yığıssa əvəz edə bilməz” (4, s. 4).

“Təlimali-Sokrat” kitabından isə öyrənirik ki, həyatda insanların nə etməli olduqlarını xatırladarkən Sokrat problemi onu dinləyənlərə belə aydınlaşdırmışdır: “Ustadları bildiklərini şagirdlərinə öyrədirlər, ta ki onlar da ustad olur. Mən özüm də ancaq öyrəndiyimi sizə təlim edirəm. Bir də qəlbimdən gələn səs mənə çox zadlar öyrədir. Həman səsə pak və təmiz insafımın səsidir ki, hamıda o insaf var. Hər kəs guşi-huş ilə onun buyurduğuna qulaq asıb, əmrinə əməl eləsə, çox sirlərdən agah olub, çox şeylər bilər” (3, s. 242).

Sokrata anadangəlmə daxili səsi-dahiliyi verən məhz Tanrı idi və Mirzə Cəlil bir daha vurğulayanda ki, “O səs pak və təmiz insafımın səsidir”, hətta islam elminin təsiqlədiyi sayaq, İnsaf və Tanrı eyniyyətinə əsaslanırdı. Bu isə məntiqin dedikləridir: -Böyük Mirzə Cəlil məhz Tanrı axtarışındakı vahid nəticəyə görə (“Pak və təmiz insafın qəlbəki səsi” elə tanrının səsi idi) özü ilə Sokrat arasında bir doğmalığı görürdü. Sadəcə insanlara həmin səsi eşitmək qalırdı: “...Hamıda o insaf var. Hər kəs huş-guşla haman səsə qulaq verib, dediyini eşitsə, çox işlər bilib və çox mətləblərdən agah olar”.

İndi isə məntiqin başqa bir sualına cavab axtarmalı oluruq: – Sokratın və ya Mirzə Cəlilin Tanrı axtarışına ehtiyac varmı? Bu suala cavab isə e.ə 469-cu ildə və miladın 1869-cu ildə İnsan -Tanrı münasibətlərinə baxışda tapılır. Məsələ onda idi ki, Sokrat həqiqətə naminə təfəkkürləri çoxallahlıqdan xilas etmək yolunu tutmuşdu. Nə qədər qərribə görünsə də, Mirzə Cəlili düşündürən də elə inamın parçalanması idi. Böyük yazıçı “Niyə məni döyürsünüz?” felyetonunda müasirlərinin Tanrıdan ayrı düşmələrini belə qələmə almışdır: “Hərçənd ki, siz də mollasınız və mən də mollayam və lakin bizim aramızda bir balaca fərq var...”

... Mən molla ola-ola müsəlman qardaşlarıma vəz edən vaxt deyirəm: Bir allaha sitayiş edin, bir də peyğəmbərə və imamlara itaət edin. Amma siz deyirsiniz: Allaha da sitayiş edin, peyğəmbərə də, imamlara da, mollalara da, dərvişlərə də, ilan oynadanlara da, fala baxan, tas quran, dua yazan, cadukün, həmzad, əcinnə, kəlilə, dimnə, şeytan, div, mərrix, sərrix, tərrix, amax, saşan, küflə qurdu, mığmığ, mozalan-bunların cümləsinə sitayiş edin” (6, s. 42).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 26 may 1906-cı il tarixli 8-ci sayında çap olunmuş “Hansı elmlər lazım?” sərlövəli felyetonda qədim yunan fəlsəfəsinin Makedoniyalı İskəndəri sayılan Aristotelin adı ilə qarşılaşırıq. Əlbəttə ki, Mirzə Cəlilin həyat və yaradıcılığında bəhs edən müxtəlif tədqiqat əsərlərində “Hansı elmlər lazım?” felyetonundan, eləcə də satirik publisistikanın bu qiymətli nümunəsində haqqında danışılan Əbutürab Axund oğlundan müəyyən qədər söz açılmışdır. Çünki XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində “Bizə hansı elmlər lazımdır?” sualın cavablandırarkən Azərbaycan ziyalıları bir-birlərinə zidd iki əks cəbhədə dayanmışlar. Bununla belə, C.Məmmədquluzadə əsərlərinin ayrı-ayrı vaxtlarda nəşr olunmuş külliyyatlarında “Hansı elmlər lazım?” felyetonuna dair şərhləri incələyərkən Aristotellə əlaqədar heç bir izaha rast gəlmədik. Halbuki felyetonda Əbutürab Axund oğlunun dünya elmlərinə baxışına məhz Aristotelin adı çəkilən cümlə ilə belə yekun vurulur: “Əgər bir şəxs tamam ömrünü ülumi-riyazi və hikməti-təbii təhsilində sərf edər, müəllimi-əvvəl Aristotelis məqamını dərk elər, əlbəttə təriqi-übudyyəyə, həqqi-təlaləyə alim və arif olmayacaq və insaniyyət və mədəniyyət şəhrinə daxil olmayacaq, məgər-inki qanuni-siyasiyyəti-ilahiyyə təhtinə daxil olub o qanuna müvafiq əməl edər” (6, s. 79).

Əbutürab Axund oğluna aid və Mirzə Cəlil tərəfindən diqqət mərkəzinə çəkilən bu fikirlər deməyə əsas verir ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda hətta savadlı din nümayəndələri Aristotel haqqında bir çox bilgilərə, o cümlədən bu yunan filosofunun bütün ömrünü riyaziyyat və təbiət elmlərinə həsr etməsi sayəsində müəllimlikdə birincilik qazanmasına dair məlumatlara sahib imiş.

Digər tərəfdən, məlumdur ki, Avropa Aristotellə bağlı bilgiləri məhz Şərqi, yəni ərəblərin hesabına əldə etmişdir. Halbuki miladdan öncə 384-322-ci illərdə yaşamış, Makedoniyalı İskəndərin müəllimi və vəziri olmuş Aristotel öz zamanında Şərqi elminə düşməncəsinə münasibət bəsləmiş, İskəndərin göndərdiyi elmi ədəbiyyatları dərinləndirib, Qərbin xeyrinə olanları öz adına çıxarmış, digərlərini yandırmışdır. Halbuki Şərqi Aristotellə münasibətini incələyərkən biz başqa bir mənzərə ilə qarşılaşırıq. Aslan Aslanov “Aristotel poetikasının Şərqi fəlsəfəsi və ədəbiyyatında mövqeyi” əsərində eyni

məsələlərdən aşağıdakı kimi söz açmışdır: “Məlumdur ki, Yunan filosoflarının, o cümlədən Aristotelin əsərlərinin Avropa xalqları arasında yayılmasında ərəblərin çox böyük rolu olmuşdur. Bu rolu ayrıca qeyd edən Hegel yazmışdır: “Elm və biliklər, xüsusən fəlsəfə, məhz ərəblərdən Avropaya keçmişdir”. Orta əsr Şərqi mədəniyyətinin Avropaya göstərdiyi misilsiz səmərəli təsirdən bəhs edən A.İ.Gertsen isə yazırdı: “Aristotel, ərəblərin onu yenidən dirildərək zülmət aləmində mürgüləyən Avropaya gətirincəyə qədər, dünya xərəbələrini altında batıb qalmış idi” (1, s. 69).

Bütün bunlarla bərabər, artıq XX əsrin əvvəllərində Əbutürab Axund oğlu kimilər tərəfindən elmdə Aristotel uğurlarının rədd edildiyini görürük ki, bu vəziyyət də mollanəsərəddinçilərin etirazına səbəb olmuşdur. Doğrudur, Cəlil Məmmədquluzadənin “Hansı elmlər lazım?” sərlövhəli felyetonu daha çox problemin aktuallaşdırılması baxımından əhəmiyyət daşımaqdadır. Fikrimizcə, məhz Mirzə Cəlilin felyetonu Ömər Faiq Nemanzadəni daha tutarlı cavab hazırlamağa təhrik etmiş, beləliklə, 1907-ci ildə Tiflisdə “Qeyrət” nəşriyyatı tərəfindən oxuculara təqdim olunan “Bizə hansı elmlər lazımdır?” kitabı meydana çıxmışdır.

Ümumiyyətlə, dünyəvi elmlərdən uzaqlaşmaları səbəbindən müsəlmanların mövhumat və xurafat uçurumuna yuvarlanmaları mövzusu “Molla Nəsrəddin” jurnalının hər bir sayında bu və ya digər formada nəzər nöqtəsinə çəkilmiş, Mirzə Cəlil və böyük yazıçının mübariz qələm yoldaşları insanların elmsizliyindən istifadə edərək öz var-dövlətlərini artıran, bu cəhətdən də cəmiyyət üzvlərini dünyəvi elmlərdən uzaq tutmağa çalışan kimsələri daim ifşa hədəfinə çevirmişlər. Jurnalda çap olunmuş belə materiallardan biri də məcmuənin 25 avqust 1906-cı il tarixli 21-ci sayında getmiş “Molla Fırıldaq” imzalı “Cavab” felyetonudur. Qeyd-şərtsiz, “Cavab” felyetonu elmlərə münasibətdə Əbutürab Axund oğlu ilə eyni mövqedə dayananlara cavab olaraq qələmə alınmışdır. Başqa sözlə, dünyəvi elmlərin gərəksizliyini iddia edənlər felyetonda tipin dili ilə belə tənqid olunmuşdur: “Mən Təbrizdə səkkiz il tamam “Fırıldaqıyyə” məktəbində elm təhsil etmişəm. Ondan sonra Marağada dörd il Cəhalət məktəbində Molla Şükürdən dərs oxumuşam, ondan sonra gedib Tehrandə “Viraniyyə” darülfünununa ərizə vermişəm, deyiblər gərək Xərəbiyyə məktəbini tamam edəsiniz. Qərək, gedib Rəştdə “Xərəbiyyə” darülfünununu tamam edib gəlib altı il Tehrandə “Viraniyyə” darülfünununu oxuyub tamam etmişəm. Oradan qurtaran kimi mən istədim Tehrandə bir qulluğa girəm. Orada bir qulluq var, “Rüşvətül-məmalik” deyirlər. İstədim Rüşvətül-məmaliki çıxartdırıb yerinə girəm. Rüşvətül-məmalik məndən qorxub dedi: Fırıldaqül-məmalikin qulluğu boşdur, o bundan əla qulluqdur. Onun sözünə qulaq asıb məzkur qulluğa ərizə verdim, ərizəmi qəbul elədilər, altı il qulluq edib daha demirəm nə səbəbə qaçıb gəlib Rusiya vilayətinə düşmüşəm.

Bu mənim elmim.

Qaldı məndə Süleyman peyğəmbərin kitabı var. Bu saatda Əflatun, Ərəstu, Calinus və Ərəstətəlis mənimlə başara bilməzlər” (6, s.182).

Böyük Mirzə Cəlil açıq və “net” bir şəkildə bildirmişdir ki, bəli, yalançı din nümayəndələrinin hökmranlığı nəticəsi olaraq viranəlik və xarabalığa çevrilmiş, rüşvət və fırıldaqın tüğyan etdiyi Şərqdə artıq dünyəvi elmlərə yer yoxdur. O da bir başqa məsələdir ki, bəzi dini liderlər elmdə Platon (e.ə. 428 - e.ə. 348), Aristotel (e.ə. 384 - e.ə. 322) sistemlərinə bələddirlərsə də, cahiliyyə dünyasının qəhrəmanları molla fırıldaqlardır.

Əlbəttə, “Molla Nəsrəddin” jurnalında qədim yunan fəlsəfəsi nümayəndələri olaraq Sokrat, Platon və Aristotelin adlarının çəkilməsi təsadüfi deyil. Bildiyimiz kimi, ilk müəllimi Kratiles olan Platon sonradan Sokratın müəllimliyinə üstünlük vermişdir. Çağdaş dünyamız Sokrat haqqında müəyyən bilgilərə görə Platona borcludur. Aristotel isə özünü 20 il Platon məktəbinin şagirdi adlandırmışdır. Bu üç böyük filosofun adı fəlsəfə tarixində yeni bir mərhələ ilə əlaqələndirilməkdədir: “Sokrat, Platon və Aristotelin fəlsəfəsi qədim yunan düşüncəsi və elminin ən yüksək zirvəsi sayılmaqdadır. Bu filosoflar keçmiş irsi mənimsəmiş, onu sistemləşdirərək elm halına gətirmiş və bütün bunlara öz fikirlərini əlavə etmişdirlər. Yunan fəlsəfəsinin klassik dönməndən öncə elm və fəlsəfə fraqmentlər və pərakəndə biliklər halında olmuşdur. Həmin dönməndən başlayaraq bu biliklər sistemləşdirilmiş və elmi kateqoriyalara salınmışdır. Bu prinsip də sonrakı dövrlərdə bütün dünya elmində tətbiq olunmuş və insanlığı tərəqqiyə doğru aparmışdır” (2, s. 67).

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 13 oktyabr 1906-cı il tarixli 28-ci sayında “Mozalan” imzası ilə çap olunmuş “Teatr və musiqə” başlıqlı felyeton bir neçə cəhətdən diqqəti cəlb edir. Birincisi, molla-nəsrəddinçi müəliflərdən heç birinin əsərləri külliyyatında “Teatr və musiqə” başlıqlı felyetona rast gəlmirik. Halbuki Qulam Məmmədlinin “İmzalar” kitabı, eləcə də “Molla Nəsrəddin”-in Tiflis, Təbriz və Bakı nəşrləri deməyə əsas verir ki, ayrı-ayrı məqamlarda bir çox molla-nəsrəddinin, o cümlədən C.Məmmədquluzadənin, Qurbanəli Şərifzadənin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Salman Mümtazın əsərləri “Mozalan” imzası ilə oxuculara təqdim edilmişdir. (Bax: 5, s. 70) Düşünürük ki, mətnində Əli Razi Şəmçizadənin də adı çəkildiyi “Teatr və musiqə” başlıqlı felyeton ilk olaraq Ə.Haqverdiyev tərəfindən yazılmış və Mirzə Cəlil qələmi ilə redaktə edilmişdir.

Ümumiyyətlə, “Teatr və musiqə” başlıqlı felyetonunda Avropa ədəbiyyatı ilə əlaqədar fikirlər bir qədər mübahisəlidir. Aydınlıq üçün deyək ki, felyetonda müəllifi narahət edən əsas məsələ Gəncə dram cəmiyyəti tərəfindən Mirzə Fətəli Axundzadə qələminin məhsulu olan “Hacı Qara” əsərinin gülünc formada tamaşaya qoyulmasıdır. Lakin “Mozalan” imzalı müəllif tamaşadan bəhs etməzdən öncə cəmiyyətlərin inkişafında teatrların rolundan da danışmaq lazım bilir və bu məqamda Avropa ədiblərindən söz açmaq məqsədəuyğun sayır. Hətta belə demək mümkündür ki, felyetonun əvvəli təbliğat xarakterlidir. Fikir tamlığı naminə felyetondan bir parçaya diqqət yetirmək kifayətdir: “Məlumdur ki, camaatın qabağa gəlməyi üçün teatr məclisləri ən faydalı bir şeydir.

Bu ki, hamıya məlumdur, dəxi-uzun-uzadı söyləmək artıqdır.

Belə olan surətdə teatr məclislərinin intişar tapmağını lazım və vacib bilmək lazımdır.

Həmin bu məqsədə çatmaq üçün sair millətlər hər bir şəhərdə və hətta kənddə teatr cəmiyyətlərini bina edirlər və bu yolda çox pullar qoyub və teatr xanalar təsis edib teatr işlərinin günü-gündən tərəqqisinə çalışırlar.

Teatr məclislərində oynanan məzhəkəli təmsillər, komediyalar, hüznəməzi faciələr yer üzündə ən artıq məharətli və dərin fikir sahibləri olan ədiblərin qələmlərinin əsərləridir. Qədim Yunanıstanda Homer, İngiltərədə Şekspir, Almaniyada Lassal, Rusiyada Qoqol, İtaliyada Ançello, İspaniyada Fohmani sair və sairələrin adları aləmi-mətbuatda min illər yadda qalacaqlar.” (6, s. 239)

Fikrimizcə, “Teatr və musiqə” felyetonunda dünya ədəbiyyatındakı komediyalardan, faciələrdən bəhs edən Mozalan müəlliflərin adlarını sıralayarkən bilərəkdən bir qədər təhrifə yol vermişdir. Yəni bu gün Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə Homer qələmindən çıxmış hər hansı komediya, yaxud faciə məlum deyil. Eləcə də nəzəri mənbələrdə milliyyətçə alman olan Lassaldan sosial-demokrat və publisist kimi danışıldığını görürük. Yəni “Teatr və musiqə” felyetonunun müəllifi bilərəkdən sənət dünyasında müxtəlif sahələri təmsil edən müəllifləri ictimai təfəkkürün diqqət mərkəzinə çəkmişdir.

Müşahidələr deməyə əsas verir ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yaradıcısı, C.Məmmədquluzadə cəmiyyəti dəyişmə və bunun üçün insanın dünyanı dərk etməsi işində yunan fəlsəfəsindən, xüsusən də Sokrat təlimindən faydalanmanı gərəkli saymışdır. Böyük Mirzə Cəlil islam dünyasını tənəzzülə sürükləyən səbəbləri aradan qaldırmaq istiqamətində sistemli iş aparmış, yəqinliklə bu fikrə gəlmişdir ki, müsəlman aləminin ətəldə qalmasında ilk növbədə dünya işlərindən xəbərsiz, bununla belə, özlərini elm adamları sayan ruhanilər günahkardır. C.Məmmədquluzadənin bu mövqeyi qüdrətli qələm sahibinin “Gimnaziyada təzə məscid” felyetonunda (“Molla Nəsrəddin”, 15 dekabr 1906, № 37) daha aydın görünür.

Müqayisə üçün xatırladaq ki, “Məktub” felyetonunda Sokrat şəxsiyyəti və təliminə sonda istinad edilmişdir. Böyük satirikin “Gimnaziyada təzə məscid” əsəri isə belə başlayır: “Yazırlar ki, yunan filosofu məşhur Sokrat dörd yaşında olan zamanlar bir gün bıçağı götürüb gedir durur aynanın qabağında və öz surətinə baxa-baxa deyir:

- Ay mənim gözlərim və ay mənim qulaqlarım! Allaz sizi mənə ondan ötrü verib ki, mən siz ilə dünyanı görüm və eşidim. Əgər siz mənə necə ki, lazımdır qulluq edəcəksiniz, - xub; əgər etməyəcəksiniz, bu saat mənə məlum edin ki, bu bıçaqla mən sizi tələf edirəm” (6, s. 306).

Sokratın həyatı ilə bağlı bu faktın Mirzə Cəlilə hansı mənbədən məlum olması bizə bəlli deyil. Bəlli olan isə “Qurani-Kərim”də göstərildiyi kimi, kafirlərin gözlərinə və qulaqlarına Tanrı tərəfindən

pərdə çəkilməsidir. “Gimnaziyada təzə məscid” felyetonunda da göstərilir ki, məhz gözləri və qulaqları pərdələndikləri səbəbindən müsəlmanlar Şeytanbazar məscidində, yəni Allahın evində öz alçaq nəfislərinə hakim ola bilmir, din qardaşlarının ruslarla görüşməsinə kafirlik səviyyəsində qiymətləndirən ruhani atalar Rusiya imperatoruna dua oxumaqla hökumətə sadıqlıqlarını təsdiqləyir, eyni zamanda imperatorun şəkli ilə Turgenevin şəklini dəyişik salaraq güllünc vəziyyətdə qalırlar. İbrətəmiz cəhətdir ki, felyetonun həm əvvəlində, həm də sonunda Sokrat xatırladılır. Daha doğrusu, “Gimnaziyada təzə məscid” belə tamamlanır: “Sokrat dörd yaşında olanda gözlərinə və qulaqlarına deyirmiş ki, əgər dünyanı görməsəniz və eşitməsəniz, mən sizi tələf edərəm.

O vədədən neçə min il keçir.

İndi bizim sokratlar əlli-altmış yaşında ola-ola aynanın qabağında durub mübarək surətlərinə baxanda deyirlər: - Ay mənim gözlərim və qulaqlarım, allah sizi mənə verib görməkdən və eşitməkdən ötrü. İndi kef sizindir. İstəyirsiniz görün və eşidin, istəyirsiniz kor və kar olun. Hər nə edirsiniz edin, amma qarnımnan işiniz olmasın” (6, s. 306-307).

Düşünürük ki, eyni felyetonda həm Sokratı, həm də Turgenevi yada salmaqla Mirzə Cəlil nəzər nöqtəsinə çəkmək istədiyi ideyanın bir qədər də qabarıq təqdiminə çalışmışdır. Çünki ruhani rəis öz zamanında “Rusiyanın ən ağıllı adamı” sayılan Turgenevdən xəbərsizdirsə, onun Sokrat haqqında bilgisinin olmaması tamamilə təbiidir. Digər tərəfdən, fikrimizcə, “Gimnaziyada təzə məscid” felyetonunda yunan filosofunun hələ uşaq ikən güzgü qarşısında özü ilə etdiyi söhbət haqqında yazılanlar Sokrat haqqında rəvayətlər sisteminə Mirzə Cəlilin töhfəsidir. Çünki hətta müasir insanın informasiya bolluğundan əziyyət çəkdiyi çağdaş zamanımızda Sokratın uşaqlığına dair bu qədər dəqiq məlumatlar əldə etmək qeyri-mümkündür.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 25 yanvar 1909-cu il tarixli 4-cü, 15 fevral 1909-cu il tarixli 7-ci və 1 mart 1909-cu il tarixli 9-cu saylarında “Kəlniyyət” imzalı müəllifin “Məşhur alimlər” başlıqlı felyetonunun çap olunduğunu görürük. Bu felyeton deməyə imkan verir ki, ümumiyyətlə, necə tanınmasına baxmayaraq Əflatun (Platon), yaxud Ərəstü (Aristotel) adları Azərbaycan milli təfəkküründə böyük düşüncə sahibi olaraq yer tutmuşdur. Təsədüfi deyil ki, Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərində də Əflatun və Ərəstu surətlərinə rast gəlirik. (Bax: 8, s. 515; 536) Bununla belə, “Məşhur alimlər” felyetonunda müəllifi düşündürən əsas məsələ heç də yunan filosofları deyil, cəhalətin zehinlərə hakim kəsildiyi mühitlərdə həqiqətlə yalanın qarışıq salınması, bəzi fırladaçılıqların alim səviyyəsində tanınmasıdır. Felyetonun mətnindən aydın olur ki, insanların elmsizliyindən və cahilliyindən faydalanan bəziləri ancaq cadu və dua yazmaqla öz həmvətənlərini aldadır, onların onsuz da xoş olmayan həyatlarını bir qədər də ağırlaşdırırlar. Belələrindən biri də “məşhur alimlər” sırasında onuncu yerdə dayanan Mirzə İsmayıldır. Daha düşündürücü məqam isə Mirzə İsmayılın cəmiyyət üzvlərinin münasibətidir. Beləliklə, “Kəlniyyət” imzalı Hacı İbrahim Qasımov elmsizlik səbəbindən savadsız şəxslərin həkimlik etmələrini satira hədəfinə çevirmiş, həm də mövcud təfəkkürlərdə qədim yunan fəlsəfəsinə dair biliklərin nə qədər yanlış olmasına acı-acı gülmüşdür: “Onuncusu Mirzə İsmayıl namdır. Bu cənabın atası dəllək olub, çox əla nəstər vuran olub. Hətta qocalardan eşitmişik ki, hərəgah bir adamın başı ağrısaydı topuğundan qan almış, ona görə ki, hər dərd adama ayaqdan gəlir: gərək əvvəl dərdin yolunu tapmaq; ondan sonra müalicə etmək lazımdır. Xülasə, əlan müşarileyhin bir oğlu var, həm cərrahlıq elmində fərzaneyi-əsrdir, özü də Əflatun-fikir, Ərəstu-kirdar bir vücuddur” (7, s. 544).

Əlbəttə ki, “Məşhur alimlər” felyetonunda Mirzə İsmayıldan danışılarkən Platon və Aristoteldən söz açılması güllüncdür. Bununla belə, Hacı İbrahim Qasımovun təqdim etdiyi mühitdə hələ də Platonun fikir, Aristotelin isə əməl adamı kimi tanınması şüuraltı işığın göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel. Poetika. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 120 s.
2. Əlizadə A. Antik fəlsəfə tarixi. Bakı: 2016, 293 s.
3. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi. Bakı: Nurlan, 2006, 286 s.

4. Fomiçevin N. Həqiqət və xeyirxahlıq naminə. Bakı: Gənclik, 1989
5. Məmmədli Q. İnzalar. Bakı: Azərənəşr, 1977, 121 s.
6. Molla Nəsrəddin. 12 cilddə, I cild. Bakı: Elm, 1988, 720 s.
7. Molla Nəsrəddin. 10 cilddə, II cild. Bakı: Azərənəşr, 2002, 720 s.
8. Nizami Gəncəvi. İskəndərnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011, 664 s.

SUMMARY

Iman Jafarov

ECHOES OF ANCIENT GREEK LITERATURE AND PHILOSOPHY IN "MOLLE NASREDDIN"

The article notes, that J.Mammadguluzade, the creator of the magazine "Molla Nasreddin", and his other friends creatively used the knowledge of ancient Greek philosophers and writers, fighting for the renewal of society. On the pages of the magazine "Molla Nasreddin" you can find the names of Socrates, Plato and Aristotle. Drawing attention to the valuable statements of the Greek philosopher Socrates, J. Mammadguluzade urged his contemporaries to listen to the voice of conscience, that is, to hear the voice of God.

The followers of Molla Nasreddin (Mollanasreddinists), speaking about the secular sciences necessary for society, mentioned the name of Aristotle. In fact, J.Mammadguluzade, however, wanted to tell his patriot brothers who are thinking about the afterlife that religious leaders who preached mainly spiritual sciences in the Islamic world were themselves aware of the secular sciences systematized by Aristotle. In addition, the magazine "Molla Nasreddin" made it quite clear to its readers that the mention by some religious figures of the name of Aristotle is nothing more than another form of hypocrisy.

Key words: *philosophy, Greek, "Molla Nasreddin", the world, the teachings of Socrates, eye, ear, truth, kindness, heart, voice, signatures*

РЕЗЮМЕ

Иман Джафаров

ОТГОЛОСКИ ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ И ФИЛОСОФИИ В «МОЛЛЕ НАСРЕДДИНЕ»

В статье отмечается, что создатель журнала «Молла Насреддин» Дж.Мамедгулузаде и другие его друзья творчески использовали знания древнегреческих философов и писателей, борясь за обновление общества. На страницах журнала «Молла Насреддин» можно встретить имена Сократа, Платона и Аристотеля. Обратив внимание на ценные высказывания греческого философа Сократа, Дж.Мамедгулузаде призвал современников прислушаться к голосу совести, то есть услышать голос Бога.

Последователи Молланасреддина (Молланасреддинисты), говоря о светских науках, необходимых обществу, упоминали об Аристотеле. На самом деле Дж.Мамедгулузаде, однако, хотел сказать своим братьям-патриотам, размышляющим о загробном мире, что религиозные лидеры, проповедовавшие в исламском мире в основном духовные науки, сами были осведомлены о светских науках, систематизированных Аристотелем. Кроме того, журнал «Молла Насреддин» достаточно ясно дал понять своим читателям, что упоминание некоторыми религиозными деятелями имени Аристотеля, является ни чем иным как иной формой притворства.

Ключевые слова: *философия, греческий, "Молла Насреддин", мир, учение Сократа, глаз, ухо, правда, доброта, сердце, голос, подписи*

Мəqalə daxil olmuşdur: 3 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ƏLİ ALLAHVERDİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 398; 801.8

“KİTABİ – DƏDƏ QORQUD” DASTANLARINDA QADINA MÜNASİBƏT VƏ AİLƏ DAVRANIŞLARI

Məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında ailə dəyərləri, ailə davranışları, Oğuz cəmiyyətində qadına olan müsbət münasibət, ailədə qadın və kişi münasibətləri çox əhatəli şəkildə verilir. Eyni zamanda məqalədə kişilərin qadınlara hörmət bəsləməsi, onlara səcdə edilməsi və əksər hallarda öz həyat yoldaşlarının məsləhətlərinin dinlənilməsi diqqəti cəlb edir. Burada göstərilir ki, kişilər öz həyat yoldaşları üzərində ağalığ etmir, əksinə, onların məsləhətlərini də dinləyirlər. Məqalədə göstərilir ki, bəzi hallarda qadın obrazları öz həyat yoldaşlarının yanlış hərəkətlərinə belə qarşı çıxmaqdan çəkinmirlər və öz fikirlərini söylədiklərinə görə cəzalandırılırlar.

Açar sözlər: kişi və qadın obrazları, həyat yoldaşı, öz fikrini söyləmək, düşmən obrazı, oğuz cəmiyyəti, ailə problemləri, ziddiyyətli problemlər, özünü qurban vermək, hörmət bəsləmək, səcdə etmək.

Şifahi söz sənətinin ən qədim və qiymətli incilərindən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” eposu dünya xalqlarının ən məşhur folklor abidələri ilə yanaşı durur. Yaranma tarixi, qələmə alınma dövrü, məzmunu və qayəsi etibarlı ilə seçilən, bəşər mədəniyyəti tarixinin ən maraqlı səhifələri içərisində özünəməxsus xüsusiyyətləri, təkrar olunmaz çizgiləri ilə fərqlənən bu əsər qədim xalqımızın tarixi və qəhrəmanlıq salnaməsidir. Dastanda əks olunan bütün dəyərlər çox müsbət və möhtəşəmdir. Burada sədaqət, fədakarlıq, ailə üzvləri arasında hörmət və sevgi, mərdlik və igidlik kimi bəşəri keyfiyyətlər yüksək şəkildə tərənnüm edilir.

“Dədə Qorqud” dastanlarındakı qadın obrazları çox əhatəli verilmişdir. Belə ki, mərd və nəcib Burlaxatun, gözəl ruhlı Banu Çiçək digər ana, həyat yoldaşı və sevgili olan qadınların obrazları mürəkkəb və müxtəlifdir. Qeyd etmək lazımdır ki, dastanda qadın obrazları kişi obrazlarından daha qabarıq göstərilir. Burla Xatun döyüşə gedib düşmənlə vuruşur, amma “Bəkil oğlu İmran” boyunda Bəkilin həyat yoldaşı axmaqlıq edərək düşməne ərinin ayağının sındığını bildirir və bununla da düşmənlərin hücum etməsinə səbəb olur. Buna baxmayaraq, bir çox hallarda qadınlar həyat yoldaşlarına həddən ziyadə sədaqət göstərir və özlərini onların yolunda qurban verməyə hazır olurlar. Məsələn, Dəli Domrulun arvadı onun yerinə ölümə getməyi təklif edir. Lakin eyni zamanda qeyd edilməlidir ki, qadınların həyat yoldaşlarına olan sədaqəti heç də kişilər tərəfdən qadınların əsarət altında saxlanması ilə eyniləşdirilə bilməz. Boylarda kişilər öz həyat yoldaşları üzərində ağalığ etmir, əksinə onların məsləhətlərini dinləyirlər. Qadın obrazları bəzən sərbəst şəkildə hərəkət edirlər və bir çox hallarda öz həyat yoldaşlarına qarşı çıxış etməkdən belə çəkinmirlər. Məsələn, Dirsə Xanın arvadı oğlunun əri ilə bir yerdə ovdan qayıtmadığının görəndə və ya Burla Xatun Qazan Xanın Uruzsuz qayıtdığını gördükdə onlara qarşı çox sərt çıxırlar. Qazan Xan Burla Xatunun qəzəbindən qurtulmaq üçün yalan danışdıqda o bunu başa düşür və oğluna yardım etməyə qərar verir. Heç bir halda qadın öz fikirlərini söylədiyinə və ya ərini danladığına görə cəzalandırılırlar.

Dədə Qorqud salnaməsində kişilər qadınlara hörmət bəsləyir, onlara səcdə edir və öz həyat yoldaşlarının məsləhətlərini dinləyirlər. Təsvir olunan qadınların çoxu ərləri ilə eyni dairələrdə fəaliyyət göstərmələrinə baxmayaraq, ərlərindən müdrikdir və ərləri ilə eyni səviyyədə igidlik və fədakarlıq göstərməyə qadirdirlər. Məsələn, qadınlar ova getmir, düşmən obalarının yağmalanmasında və mənfi qarşılanan şərab məclislərində iştirak etmirlər. Bununla belə qadınların xoşbəxtlik haqları

tanınır. Bir çox gənclərin evliliyi əvvəlcədən razılaşıdırılsa da, gəlinin razılığı olmadan onu kimləsə evləndirmək mümkün deyil. Öləcəyini güman edən Dəli Domrul arvadına belə deyir: “Əgər kimisə gözün tutsa, qəlbın sevsə, onunla evlənərsən”.

Dastanda həm gənc qızların, həm də gənc oğlanların təvazökarlığı yüksək qiymətləndirilir. Banu Çiçək Bamsı Beyrəklə görüşdən öncə yaşmaqlanı. Eyni zamanda Bamsı Beyrək də üzünü örtür. Bamsı Beyrək Banu Çiçəyin üzünü görmədən belə onun bir sıra keyfiyyətlərinə görə (ov ovlamaq, at çapmaq, güləşmək) ona aşıq olur. Dastanda qadın və kişi obrazlarının çoxu təvazökar, sevgi ilə ailə quran, ölümə qədər sədaqətli, ayrıldıqda yüksək səviyyədə özünü idarə etməyi bacaran və bir yerdə olduqda həqiqətən xoşbəxt olan insanlardır. Belə bir model istənilən mədəniyyətdə yalnız qadınlar üçün deyil, qadın-kişi münasibətləri üçün də mövcud olan ən nadir və müsbət bir modeldir.

İctimai dastan olan “Dədə Qorqud” davranış üçün mayak rolunu oynaya bilər, çünki burada ailədə və cəmiyyət daxili münasibətlərdə gərginliyə səbəb olan bir çox hadisələr və onların həlli yolları göstərilir

Dədə Qorqud dastanında göstərilən dəyər və davranışları aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- Qadın ərinə, ərin qadına hörməti olmalıdır;
- Ailə və cəmiyyətə sədaqət; onların yolunda öz həyatını qurban verməyə hazır olmaq;
- Anaların oğullara hədsiz sevgisi var;
- Ərlər həyatoldaşlarına çox hörmət edirlər;
- Uşaq gətirmək şəxsiyyət və cəmiyyətin ən ümdə vəzifəsidir;
- Qadın və kişilərdə təvazökarlıq və əxlaq ən çox dəyərləndirilən keyfiyyətlərdir;
- Ailədə xoşbəxtlik və harmoniya olmalıdır;
- Sərxoşluq səfeh hərəkətlərə gətirib çıxarır;
- Qüvvə tükənəndə Allaha inam kömək edir.

“Dədə qorqud” dastanında şəxsi xoşbəxtlik cəmiyyət və ailədəki harmoniyaya bərabər tutulur və dastandakı obrazlar öz şəxsi maraqlarını bu harmoniyanın qorunması yolunda qurban verirlər. Onları bunu etməyə heç kəs məcbur etmir, onlar bunu könüllü surətdə edirlər.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dastan tarixi kontekstin bir neçə təbəqəsini özündə cəmləşdirir. Yalnız zamanın deyil, həm də məkanın süzgəcindən keçən bu salnamə Oğuzların qərbə doğru hərəkət etməsi ilə Mərkəzi Asiyadan Qafqaza gətirilmişdir. Buna görə də dastan keçmişlə bağlı saysız hadisələri özündə yüksək səviyyədə əks etdirir. Bununla da Oğuz mədəniyyətinin müəyyən zaman və məkan çərçivəsində öz bütövlüyünü saxlaması nəzərə çatdırılır. Boyların dəfələrlə söylənilməsi nəticəsində zaman keçdikcə dəyişikliyə uğraması qeyri-adi hal deyil. Maraqlı olan odur ki, salnamədə köhnə və yeni elementlər (islam və islamdan öncəki inanclar) bir yerdə verilmişdir və bir-biri ilə qətiyyət ziddiyyət təşkil etmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Jouis Bazın, Altan Gokalp. Je livre de Dede Korkut Gallimord, Paris: 1988
2. Ziya Gokalp “Türkçülüğün əsasları” Jstanbul, 1968
3. Prof.Dr.Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. Boğaziçi Yayınları, 24 Baskı. Istanbul: mart 2002
4. Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə. “Kitabi-Dədə Qorqud”, Bakı: Yazıçı, 1988
5. Louis Bazin “Recherche sur le développement de l'épopée de Dede Korkut” Essai d'un chronologie Paris: 1999

SUMMARY

Ali Allahverdiyev

**FAMILY VALUES AND FAMILY ETHICS IN
THE EPIC “KITABI DADA GORGUD”**

Family values and ethics, positive attitude towards women in Oguz society, man and woman family relations in the Epic “Kitabi Dada Gorgud” have closely been studied in the article. In addition, the article draws attention to the fact that men respect women, obey them and in most cases listen to the advice of their wives. This fact proves that men do not dominate in the family, but even listen to their wives’ advice. In the article it is also noted that in some cases, female images even oppose the wrong actions of their husbands and are not punished for expressing their own opinion

***Key words:** man and woman images, spouse, to express one’s opinions, enemy images, Oghuz society, family problems, contradictions, to sacrifice oneself, to respect, to obey*

РЕЗЮМЕ

Али Аллахвердиев

**ОТНОШЕНИЕ К ЖЕНЩИНЕ И СЕМЕЙНОЕ ПОВЕДЕНИЕ В
ДАСТАНАХ. «КИТАБИ ДЕДЕ ГОРГУД»**

В статье обстоятельно рассказывается о семейных ценностях, семейном поведении, позитивном отношении к женщинам в огузском обществе, взаимоотношениях женщин и мужчин в семье в эпосе «Китаби-Деде Горгуд». В то же время в статье обращается внимание на то, что мужчины уважают женщин, поклоняются им и часто прислушиваются к советам своих мужей. Это показывает, что мужчины не доминируют над своими женами, но прислушиваются к их советам. В статье показано, что в некоторых случаях женщины не боятся выступать против правонарушений своих супругов и не наказываются за выражение своего мнения.

***Ключевые слова:** образы мужчины и женщины, супруга, выражение, образ врага, огузское общество, семейные проблемы, конфликтующие проблемы. принести себя в жертву, поклониться, пасть ниц.*

***Məqalə daxil olmuşdur:** 3 sentyabr 2021-ci il*

***Çapa qəbul edilmişdir:** 9 sentyabr 2021-ci il*

HİKMƏT MEHDİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-2

AZƏRBAYCAN MƏNZUM DRAMININ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Öz materialını həyatdan götürən mənzum dram xüsusən tarixi mövzulara çox həssaslıqla yanaşır. Bu baxımdan zəngin ənənələri olan Azərbaycan mənzum dramının inkişaf perspektivləri çağdaş tariximizdə baş verən möhtəşəm təleyüklü hadisələrlə sıx bağlıdır.

Bu hadisələrin zirvəsində duran 27 sentyabr-9 noyabr 2020-ci il tarixlərində baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində əldə edilmiş möhtəşəm qələbə və torpaqların erməni faşizmi işğalından azad edilməsi çox zəngin bədii material verir.

Həmin tarixi hadisənin bir sıra şəxsiyyətləri və motivləri artıq bədii ədəbiyyatda öz təcəssümünü tapmışdır ki, yaxın zamanlarda mənzum dramda da uyğun örnəklərin yaradılacağı şübhəsizdir.

Bu mövzuda qələmə alınacaq mənzum dramların baş qəhrəmanı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan, dünya şöhrətli diplomat İlham Əliyev prinsipcə yeni və təkraredilməz dövlət başçısı və sərkərdə obrazı kimi global səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir.

***Açar-sözlər:** mənzum dram, ənənə və müasirlik, Vətən müharibəsi, xilaskar obrazı, xalq birliyi, qələbə*

Azərbaycanda ədəbi-bədii janrların, xüsusi halda mənzum dram janrının inkişaf perspektivləri haqqında hansı proqnozları vermək olar? Və ümumiyyətlə, hansısa proqnoz vermək mümkündürmü?

Bu sualların cavabı yəqin ki, müəyyən dərəcədə konkret janrın keçib gəldiyi tarixi yolun xarakterində öz əksini tapmışdır. Ancaq bununla yanaşı, həm də unutmamaq olmasın ki, hər bir sosial-mədəni hadisə kimi, ədəbi janrların ideya-estetik məzmun və mahiyyəti də əsas etibarilə öz yarandığı dövrün xarakteri ilə müəyyənleşməlidir; belə ki, hər bir sənətkar öz dövrünün övladı olduğu kimi, onun yaratdığı əsər-övladı da həmin dövrün yetirməsi statusundan kənara çıxma bilməz.

Əlbəttə, o bir başqa məsələdir ki, dahi sənətkarlar adətən öz dövrlərini müəyyən dərəcədə qabaqlayaraq, həm də gələcək nəsillərə üz tutur, onların problemlərini də həll etməyə çalışırlar və bu, dünya səviyyəli bir çox dahi sənətkarlara da nəsis olar.

Konkret olaraq Azərbaycan mənzum dramına gəldikdə, 100 ildən artıq bir dövr ərzində bu janrın mükəmməl örnəklərinin ərsəyə gətirildiyini və mənsub olduğu xalqın, eləcə də bütövlükdə mütərəqqi bəşəriyyətin mədəni-mənəvi yüksəlişində öz rolunu oynadığını görmək mümkündür. Bunun əsas səbəbini isə, şübhəsiz ki, minillik Azərbaycan folkloru və ədəbiyyatının yüksək humansit ənənələrinin bu yeni janrda davam etdirilməsində axtarmaq lazımdır. Tarix boyu Türk xalqlarının ön cərgələrində getmiş Azərbaycan xalqı özünün yüksək mədəni-mənəvi insani keyfiyyətləri, dərin humanizmi, səmimiyyəti, xeyirxahlığı, başqa mədəniyyətlərə açıqlığı ilə seçilmiş və bu cür mədəni-mənəvi-sosial mühitdə yaranmış ədəbiyyat və sənət əsərləri də həmin örnək olacaq keyfiyyətləri bədii-estetik şəkildə özündə əks etdirmişdir.

Aydındır ki, ictimai-mədəni həyatın bütün sahələrində baş verən gələcək hadisələrin təməli keçmiş və indiki analoqlar üzərində qurulur və Azərbaycan mənzum dramında özünü göstərən yüksək humanist keyfiyyətlər təbii olaraq, bu janrın gələcək örnəklərinə də proyeksiya etməlidir. Ancaq bununla yanaşı, qətiyyətlə nəzərdən qaçırmaq olmasın ki, Azərbaycan ədəbiyyatının, eləcə də xüsusi halda mənzum dram janrının yeni mərhələsi keyfiyyətcə yeni tarixi-ictimai-mədəni-mənəvi şəraitdə yaranır ki, bunun da adına “müstəqillik dövrü” deyilir.

“Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı” adlı fundamental oçerkində akademik İsa Həbibbəyli yazır:

“Azərbaycan müstəqilliyinin tarixi – çox şərəfli bir tarixdir. Bu, dövlət müstəqilliyimizin 30 illik tarixidir. Xalqımızın, cəmiyyətimizin müstəqillik salnaməsi olduğu kimi, müstəqil elmin, incəsənətin və ədəbiyyatın da özünəməxsus inkişaf yolu vardır. Bu tarix şərəfli, qürurverici, böyük uğurlarla dolu olduğu qədər də, çətin və məsuliyyətli yollardan keçmişdir. Azərbaycan xalqı bir zaman tərkibində olduğu sovet dövlətinin asılılığından qurtarıb, üçrəngli bayrağını Birləşmiş Millətlər Təşkilatının binasında ən yüksəklərə qaldırmış, bu ümumdünya təşkilatının tədbirlərinə rəhbərlik etmək səlahiyyətlərinə qədər ucalmışdır...

...Müstəqillik dövrünün Azərbaycan ədəbiyyatı müstəqil dövlət quran xalqın ədəbiyyatıdır və bütün dəyərləri, keşməkeşli həyat yolu, mübarizə və uğurları ilə bu həqiqətləri əks etdirir” (2, s. 3-4).

Əlbəttə, bəşər tarixinin amansız, keşməkeşli dolanbaclarında müstəqilliyini 150 ildən artıq bir dövr ərzində itirən bir xalqın nəhayət dövlət müstəqilliyinə qovuşması bu xalqın tarixində taybərəbəri olmayan möhtəşəm bir hadisədir və vətənpərvər sənət adamlarına bundan daha yaxşı tükənməz ilham verə bilən bir hadisəni təsəvvürə gətirmək çətinidir. Gözlənilməli kimi, qısa bir zaman kəsiyini əhatə edən müstəqillik dövründə ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında yüksək ilhamın məhsulu olan bədii əsərlər də yarandı və yaranmaqdadır. Bu bədii yaradıcılıq hadisəsi özəlliklə tarixi mövzularda qələmə alınan əsərlərdə özünü daha parlaq şəkildə göstərməkdədir ki, bu da təsadüfi sayıla bilməz.

Azərbaycan xalqının şərəfli keçmiş, qəhrəmanlıqlarla dolu olan tarixi hər zaman qələmə sahiblərinə ilham və tükənməz mövzu qaynağı olmuşdur və həmin proses bu gün də davam etməkdədir. Bunu dramaturgiyada daha aydın görmək olur, belə ki, bu janr tarixi hadisələrin bədii inikasını daha bütöv və ibrətəməz şəkildə verməyə qadirdir. AMEA-nın müxbir üzvü Tehran Əlişanoğlu “1990-cı illərdə dramaturgiya və teatr” adlı oçerkində bu hadisəni belə dəyərləndirərək yazır:

“Bu dövrdə (1990-cı illərdə - H.M.) ədəbiyyatın janrları içərisində Zamanı yaşayıb, dəf və təcrübəsinə daxil etməyə, ötəriyə yox, minillik, yüzilliklərin hadisələrinə tuşlanmağa meyilli ən çox dramaturgiyadır. Səhnəmizdə cərəyan edən hadisələrin minillərə əvvəldən günümüzəqədər mövcud konteksti ehtiva etməsi bunun dəlilidir” (3, s. 668).

Bu dövrdə tarixi mövzuda yazılmış dram əsərləri daha çox nəslə qələmə alınsa da, ara-sıra mənzum dramalara da rast gəlmək olur ki, bu da həmin janra olan marağın ədəbiyyatımızda hələ də öz əhəmiyyətini saxlamasının sübutu kimi səslənə bilər. Bu faktdan çıxış edərək yaxın gələcəkdə mənzum dramın məhz hansı mövzulara müraciət edəcəyi və hansı formalarda qələmə alınacağı haqqında müəyyən mülahizələr irəli sürmək istərdik. Bunun üçün isə bir daha çağdaş tariximizdə baş verən görkəmli hadisələrə nəzər salaq.

Həç şübhə yoxdur ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan tarixinin və ümumiyyətlə çoxəsrlək şərəfli tariximizin ən faciəli səhifələrindən biri – Vətənimizin dilbər guşəsi olan Qarabağın beynəlxalq imperializmə söykənən arxalı köpəklər – erməni faşistləri tərəfindən həyasızcasına işğal edilməsi və 30 ilə yaxın bir dövr ərzində işğalda saxlanması, zəngin yerüstü və yeraltı təbii sərvətlərimizin vəhşicəsinə talan edilməsi, abad şəhərlərimizin, axarlı-baxarlı kəndlərimizin xarabazara döndürülməsi, yüz minlərlə soydaşımızın doğma yurdlarından didərgin salınması, aqlasığmaz qeyri-insani işkəncələrə məruz qalması, kütləvi şəkildə qətl edilməsi, soyqırırma məruz qalması olmuşdur.

Bəşər tarixinin bu utanverici, feodal özbaşınalığını çox xatırladan hadisəsinin məhz “mədəni” dünyanın ikili standartlarla fəaliyyət göstərən və bundan zərrə qədər də utanıb xəcalət çəkməyən siyasi güclərinin gözü qarşısında baş verməsi və işğalçıya güldən ağır söz deyilməməsi hadisənin fəciliyini qat-qat artırmış oldu.

Azərbaycan xalqının və dövlətinin çiyinlərində ağır bir yükə çevrilmiş Qarabağ probleminin ədalətli həlli bütün bu uzun illər ərzində böyüklü-küçüklü hamımızı əndişələndirmiş, hər kəsdən artıq isə dövlətimizin başçılarını diplomatik və hərbi sahələrdə titanik səylər göstərməkdən bir an belə geri qoymamışdır.

Və nəhayət, 2020-ci ilin 27 sentyabr-9 noyabr tarixlərinin 44 günü və möhtəşəm qələbə! 30 illik işğala son qoyan şanlı 44 gün! Müzəffər Ali Baş Komandan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 17 illik titanik söylərinin möhtəşəm nəticəsi olan 44 gün! Fədakar Azərbaycan oğullarının müqəddəs qanı ilə tariximizin qızıl səhifəsini iri hərflərlə yazan 44 gün!

Azərbaycan folklorunda müqəddəs sayılan 40 rəqəminə bundan sonra 44 rəqəminin də qoşulacağına heç şübhə olmasın!

Məhz bu 44 gün bundan sonrakı tarixi, hərbi, diplomatik, publisistik, bədii əsərlərimizə zəngin və tükənməz material verəcək, ürəyində Vətən məhəbbəti, milli qürur olan alim və sənətkarlarımız hələ neçə-neçə onillər boyu bu mövzuda yazıb-yaratmaqdan bir dürlü usanmayacaq, yorulub bıqmayacaqlar!

Bəs, əsasən, hansı motivlər, hadisə və şəxsiyyətlər özəlliklə mənzum dram yazarlarına daha çox və ilk növbədə ilham verəcək? Şübhəsiz ki, sualımızın axırdan ikinci sözü ilə bağlı olan mövzu, yəni İLHAM sözü ilə bağlı olan anlayış!

17 illik hakimiyyəti dövründə, xüsusən bu dövrün son illərində və aylarında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev şanlı-şərəfli Vətən tariximizin ən böyük hökmdarları və sərkərdələri ilə bir sırada, bəlkə də birinci cərgədə durduğunu sübuta yetirdi.

İndi baxaq görək, Azərbaycan tarixi mənzum dramının arsenalından bizə tanış olan hökmdar obrazları arasında İlham Əliyev miqyasında bir obraz varmı ki, gələcək tarixi mənzum dramlarımızda baş qəhrəman olacaq bu obrazla analogiya təşkil edə bilsin?

Yazıldığı xronoloji ardıcılıqla nəzərdən keçirsək, Azərbaycan mənzum dramının banisi və ən böyük ustadı Hüseyn Cavidin “Xəyyam” pyesindəki Alp Arslan obrazı və müəyyən mənada “Peyğəmbər” dramının baş qəhrəmanı, Səməd Vurğunun “Fərhad və Şirin” dramında Məhin Banu obrazı, Nəriman Həsənzadənin “Atabəylər” mənzum dramında Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan obrazları tarixi şəxsiyyətlərin daha dolğun obrazını yaradır. Ancaq istər bu onların tarixdəki prototipləri, istərsə də bədii obrazı Vətən üçün müstəsna dərəcədə tələyüklü işlər görmüş lider, xilaskar missiyasına kifayət dərəcədə yaxınlaşa bilmir, bu tarixi-bədii funksiyanı yerinə yetirmir.

Zənnimizcə, əfsanəvi epos qəhrəmanları kimi, şər qüvvələri məğlub edərək ölkənin və xalqın bir qərinəlik intizarına son qoyan, məğlubiyyət kompleksindən çıxaran, bütün dünyaya qalib xalq kimi tanıdan, qarı düşməni rəzil edən xilaskar, müzəffər sərkərdə obrazının bütün parametrləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin şəxsiyyətində bütün çalarları ilə ehtiva olunmuşdur.

İlham Əliyev təkcə dahi sərkərdə və dövlət başçısı kimi deyil, həm də dünya çaplı diplomat, kəskin, sərrast, eyni zamanda şirin xalq dilinin bütün çalarlarından ustalıqla istifadə edən natiq kimi də gələcək mənzum dramların baş qəhrəmanına kifayət qədər zəngin material verir. Onun xarici jurnalistlərə verdiyi heyrətamiz müsahibələr, xalqa müraciətlərində səlis və rəvan Azərbaycan dilində işlətdiyi, bir çoxu artıq aforizmə çevrilmiş ifadələr azacıq bədii müdaxilə ilə mükəmməl mənzum dramın baş qəhrəmanının monoloq və dialoqlarını yaratmağa güclü təkan verir (Bax: 1).

Başqa bir tərəfdən, 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq və fədakarlıq, Vətən və xalq uğrunda canını qurban verməkdən zərrə qədər çəkinməyən igidlərin öz qanları ilə tarix yazmaq missiyasının təkcə tarixi mövzuda deyil, bədii mövzuda yazılmış əsərlər üçün də müstəsna dərəcədə ilhamverici olduğunu göstərdi. Cavid yönümlü mənzum dramın ən çox ehtiyac duyduğu motivlər də məhz bunlardır, desək, qətiyyətlə yanılmarıq.

Onu da yaddan çıxarmayaq ki, 44 günlük müharibə zamanı fədakarlıq təkcə cəbhədə, namərd yağı ilə üzbəzədə, odun-alovun altında özünü göstərmirdi, arxa cəbhə də sanki bir yumruğa (Ali Baş Komandan İlham Əliyevin “dəmir yumruq” obrazını xatırlayaq) dönərək, Prezidentin ətrafında monolit birlik yaratmış, bununla da möhtəşəm qələbəni daha da yaxınlaşdırmışdı.

Bu baxımdan şəhidlik motivi ön cəbhə ilə arxa cəbhəni sıx birləşdirən, məyusluq və naümidlik deyil, güvənc və inam duyğuları oyadan bir istiqamət kimi xüsusən əsgər analarının, bacılarının, həyat yoldaşlarının, nişanlılarının başını dik tutaraq, Vətən yolunda qurban getmiş şəhidlərlə necə fəxr etdiyini göstərdi. Burada, əlbəttə, Hüseyn Cavidin “Ana” mənzum dramındakı Ana obrazını, onun

qadınlarımızda doğurduğu ideya-estetik təsiri yada salmamaq mümkün deyil.

Əlbəttə, şanlı qələbəmizin ilk günlərindən sonra “isti-isti” müəyyən etdiyimiz bu möhtəşəm motivlər tək-cə mənzum dramda deyil, Azərbaycan ədəbiyyatının əksər janrlarında qələmə alınan əsərlərdə yüksək ilhamla istifadə olunacaq və olunmaqdadır.

Onillər, yüzillər keçəcək və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Xilaskar Ali Baş Komandan İlham Əliyevin igid sərkərdəliyi altında Vətənimizin tarixinə qızıl hərflərlə yazılmış bu 44 gün öz aktuallığını, öz müstəsnalığını itirməyəcək, xalqımızın dünya birliyində həmişə başıuca, alnıaçıq gəzməsinə, “Azərbaycan” deyiləndə hər kəsin hörmətlə baş əyməsinə səbəb olacaq! Bu isə sənət adamlarımızın qürur duyğusundan doğan ilhamını qat-qat artıraraq yeni-yeni gözəl əsərlərin, o sıradan mənzum dramların yaranmasına səbəb olacaq ki, bu da öz növbəsində gənc nəsilin milli qürur, özünəinam, özgüvən duyğuları əsasında tərbiyə olunaraq, Azərbaycanı bütün dünyada unikal bir ölkə kimi tanıtdırmağa, düşmənin əsrlər boyu xalqımız və ölkəmiz haqqında həyasızcasına yaratdığı antimifi puça çıxartmağa imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 27 sentyabr – 1 dekabr 2020-ci il tarixlərində verdiyi müsahibələr və Azərbaycan xalqına müraciətləri (Azərbaycan Respublikasının və xarici ölkələrin media vasitələri).
2. İsa Həbibbəyli. Müstəqilliyin şərəfli yolu və müstəqillik ədəbiyyatı//Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. C. 1. Bakı: Elm və təhsil, 2016
3. Tehran Əlişanoğlu. 1990-cı illərdə dramaturgiya və teatr // Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə. C. 1. Bakı: Elm və təhsil, 2016

SUMMARY

Hikmat Mehdiyev

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF AZERBAIJANI POETIC DRAMA

A poetic drama, the plot of which is taken from life, is very sensitive, especially in historical subjects. In this regard, the prospects for the development of the Azerbaijani poetic drama, which has a rich tradition, is closely related to the great fateful events that took place in our modern history.

The great victory in the 44-day war of September 27-November 9, 2020, and the liberation of the lands from Armenian occupation are at the peak of these events and provide a very rich literary material.

A number of personalities and motives of this historical event have already been embodied in literature. Undoubtedly, corresponding images will be created in the poetic drama in the near future.

The main character of the poetic drama to be written in this topic, the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief, world famous diplomat Ilham Aliyev, in principle, attracts attention with his global character as a new and unique head of state.

In principle, the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief, world famous diplomat Ilham Aliyev, as the main character of the poetic drama to be written, attracts attention with his global character as a fundamentally new and unique head of state.

Key words: *Poetic drama, tradition and modernity, Patriotic War, the image of the savior, national unity, victory.*

РЕЗЮМЕ

Хикмет Мехтиеv

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО
ТЕАТРА ДРАМЫ

Взяв свой материал из жизни, мензум драм особенно чутко относится к историческим темам. С этой точки зрения перспективы развития азербайджанской драмы, имеющей богатые традиции, тесно связаны с великими судьбоносными событиями, произошедшими в нашей современной истории.

Великая победа, достигнутая в результате 44-дневной Отечественной войны, состоявшейся 27 сентября-9 ноября 2020 года, и освобождение земель от оккупации армянским фашизмом дают очень богатый художественный материал.

Ряд личностей и мотивов этого исторического события уже нашли свое воплощение в художественной литературе, что, несомненно, в ближайшее время будут созданы соответствующие образцы и в отечественной драме.

Главный герой известных драм на эту тему, Президент Азербайджанской Республики, Верховный Главнокомандующий, всемирно известный дипломат Ильхам Алиев, привлекает внимание своей глобальной характеристикой как принципиально нового и неповторимого главы государства и полководца.

Ключевые слова: родная драма, традиции и современность, Отечественная война, образ спасителя, единство народа, победа.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ŞƏHLA ŞİRƏLİYEVƏ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

shshahla36@gmail.com

UOT: 002.2(091)

NAXÇIVAN TARİXİNİN 100 YAŞLI SALNAMƏSİ

Azərbaycan mətbuatının zəngin ənənələrini yaşadan, insanları maarif işığı ilə nurlandıran, Naxçıvan Muxtar Respublikasının salnaməsini öz səhifələrində tarixə çevirən “Şərq qapısı” qəzeti böyük xidmətləri ilə seçilməkdədir. “Şərq qapısı” qəzetinin sələfi sayılan “Cavanlar həyatı” qəzeti 1921-ci ilin noyabr ayının 1-dən nəşrə başlamışdır.

“Şərq qapısı” qəzetinin ilk nömrəsi 1921-ci il noyabrın 1-də “Cavanlar həyatı” adı altında 3 sütundan ibarət kiçik bir qəzet şəklində işıq üzü görmüşdür. Bu qəzet bir az sonra-1921-ci ilin son həftələrindən başlayaraq “Füqərə səsi” ilə əvəz edilmişdir. Ölkənin iqtisadi və siyasi məsələlərini əhatə edən qəzet həftədə bir dəfə çıxmaqla günü-gündən öz nüfuzunu, həm də tirajını artırır. 1922-ci ilin yanvar ayında isə lazımi qədər mətbəə ləvazimatı alındıqdan sonra “Füqərə səsi” öz mövqeyini bu gün 100 illik yubileyini keçirdiyimiz “Şərq qapısı”na vermişdir.

“Şərq qapısı” qəzeti 1930-cu ilədək ərəb, 1930-40-cı illərdə latın, 1940-cı ildən 2001-ci ilin iyununadək kiril əlifbası ilə çap olunmuşdur. 2001-ci ildən latın qrafikalı əlifba ilə nəşr edilir. Qəzet 1979-1989-cu illərdə “Sovet Naxçıvanı” adı ilə çıxarılmışdır ki, bu da “Şərq qapısı” adına Şərq ölkələrinə, türk-müsəlman dünyasına meyillilik kimi siyasi don geyindiriləcəyindən ehtiyat edilməsi ilə əlaqədardır. Rus dilində çıxan “Sovetskaya Naxçıvan” qəzetindən yalnız ideoloji tribuna kimi yox, həm də Muxtar Respublikanın daha geniş miqyasda tanınması üçün istifadə edilmişdir. Yerli ziyaluların səyləri ilə nəhayət 1989-cu ildə “Şərq qapısı” adı yenidən bərpa olunmuşdur.

“Şərq qapısı” qəzeti bu gün də Naxçıvan Muxtar Respublikasının canlı sözüdür. Qəzətdə inkişaf edən, yeniləşən, müasirləşən günəşli Naxçıvan diyarının bu günü və sabahı aydın şəkildə ifadə olunur. Artıq 100 yaşına gəlib çatmış, keşməkeşli və şərafli yol keçmiş “Şərq qapısı” gündəlik həyatın nəbzi və sabaha doğru düşündürməyi bacaran əhəmiyyətli mətbuat orqanı kimi milli mətbuatın inkişafı yollarında inamla irəlİYə doğru inkişaf etməkdə davam edir.

Açar sözlər: mətbuat, Naxçıvan, “Şərq qapısı”, nəşr, qəzet

Azərbaycan və eləcə də bütün Şərq aləmi üçün yeni siyasi, mədəni və elmi ünsiyyət vasitəsi olan mətbuatın yaranması və formalaşması ölkəmizdə XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Tarixi materiallardan da bəlli olduğu kimi XIX əsrin II yarısında Azərbaycanın iqtisadi və ictimai inkişafı milli mətbuatımızın yaranmasını zəruri edib. Məlumdur ki, hələ 1832-ci ildə “Tiflis xəbəri” qəzeti və 1845-ci ildə “Zaqafqazski vestnik” qəzetinə “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” adlı azərbaycanca buraxılan əlavə milli mətbuatın yaradılması istiqamətində atılmış ilk addımlar olmuşdur. Lakin bülleten xarakteri daşıyan həmin nəşrlər sözün əsl mənasında hələ qəzet adlandırılı bilməzdi. “Tiflis xəbəri” və “Qafqazın bu tərəfinin xəbəri” ilə, əlbəttə, milli Azərbaycan mətbuatı yaranmadı, ancaq onun rüşeymi oldu.

Milli mətbuatımızın bünövrəsi isə 1875-ci il iyulun 22-də görkəmli ziyalı və maarifçi-publisist Həsən bəy Zərdabi tərəfindən Azərbaycan dilində nəşr olunmağa başlamış “Əkinçi” qəzetinin ilk nömrəsinin nəşri ilə qoyuldu. Bu qəzet milli mətbuatımızın ilk nümunəsi və həmin dövr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatının mühüm hadisəsi kimi tarixə düşdü. Sonrakı illərdə çoxsaylı nəşrlərlə zənginləşən milli mətbuatımız Azərbaycan ədəbi dilinin və maarifçilik hərəkatının inkişafına əhəmiyyətli töhfələr verərək, milli özünüdərk və istiqlal məfkurəsinin formalaşmasında, qabaqcıl

ideyaların təbliğində böyük xidmətlər göstərdi.

Qədim və zəngin maarifçilik ənənələrinə malik Naxçıvanda da mətbuatın yaranması milli mədəniyyət və ictimai fikir tariximizdə mühüm mərhələ təşkil edir. Məlum olduğu kimi, Naxçıvan ziyalıları hələ XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Azərbaycan, Rusiya və Şərqlə mətbuatında iştirak etmişlər. Mətbuatla əlaqələrin yaranması və genişlənməsi regionda milli maarifçilik hərəkatının inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Yerli ziyalıların təşəbbüsü ilə dünyanın müxtəlif yerlərindən alınan “Tərcüman”, “Sürəyya”, “Pərvəriş”, “Əxtər”, “Novoye obozreniye” və sair mətbuat orqanları Naxçıvan maarifçiləri arasında geniş şəkildə oxunub müzakirə olunmuşdur. Naxçıvanda müxtəlif qəzetlərin xüsusi təmsilçilərinin fəaliyyət göstərməsi isə mətbuat orqanları ilə əməkdaşlığın və əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuş, həmin qəzetlərdə Naxçıvana dair xəbərlərin, məlumatların dərc olunmasına şərait yaratmışdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, həmin dövrdə milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan “Əkinçi” qəzeti də Naxçıvan ziyalıları tərəfindən alınıb oxunmuşdur.

Naxçıvanda ilk mətbuat orqanı isə XX əsrin ikinci onilliyində yaradılmışdır. 1921-ci il noyabrın 1-də Naxçıvan Sosialist Şura Cümhuriyyətinin Cavanlar İttifaqının Ölkə Komitəsinin orqanı olan “Cavanlar həyatı” qəzetinin nəşrə başlaması ilə burada qəzetçilik işinin təməli qoyulmuşdur. “Cavanlar həyatı” qəzetində Naxçıvan diyarında baş verən ictimai proseslərə dair məlumatlar öz əksini tapmışdır. Ərəb əlifbası ilə kiçik həcmdə vərəqə kimi çap olunan, tirajı 100-150 nüsxədən artıq olmayan “Cavanlar həyatı” qəzeti mətbəə avadanlığının və müxbir çatışmazlığı səbəbindən cəmi iki aya yaxın müddət ərzində fəaliyyət göstərmişdir. “Bundan sonra 1921-ci ilin dekabr ayından etibarən Naxçıvanda həftədə bir dəfə olmaqla “Füqərə səsi” adlı yeni bir qəzet çap olunmuşdur. Mətbuat tarixçiləri “Füqərə səsi” qəzetini “Cavanlar həyatı”nın davamı olan mətbuat orqanı hesab edirlər. Hər ikisi həftədə bir dəfə çap olunan bu qəzetlərin fərqi yalnız hansı rəsmi təşkilat tərəfindən təsis edilməsi ilə əlaqədar idi. Belə ki, “Cavanlar həyatı” adından da göründüyü kimi, Naxçıvan Gənclər Təşkilatının orqanı, “Füqərə səsi” qəzeti isə Naxçıvan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin rəsmi mətbuat orqanı idi. Cəmi bir neçə sayı çap olunan qəzetin indiyədək heç bir nüsxəsi əldə edilməmişdir. “Füqərə səsi” haqqındakı məlumatlar “Şərqlə qapısı” qəzetinin ilk illərində və sonrakı yubiley nömrələrində verilmiş materiallar, xüsusilə Lətif Hüseynzadənin məqalələri və qocaman jurnalistlərin xatirələri əsasında formalaşdırılmışdır.

“Cavanlar həyatı” və “Füqərə səsi” qəzetləri sadəcə qəzetçilik işinin ilk məşqlərini, təməlini təşkil etmişdir. “Şərqlə qapısı” qəzeti isə Naxçıvan Xalq Komissarlar Şurasının dəstəyi ilə davamlı nəşr edilən, mətbuat sahəsində öz məktəbini yaratmış mətbuat orqanıdır. Bu qəzet 1922-ci ilin aprel ayından etibarən kiçik fasilələrlə bu günədək fəaliyyətini uğurla davam etdirməkdədir.

“Şərqlə qapısı” qəzeti 1930-cu ilədək ərəb, 1930-40-cı illərdə latın, 1940-cı ildən 2001-ci ilin iyununadək kiril əlifbası ilə çap olunmuşdur. 2001-ci ildən latın qrafikalı əlifba ilə nəşr edilir. Qəzet 1979-1989-cu illərdə “Sovet Naxçıvanı” adı ilə çıxarılmışdır ki, bu da “Şərqlə qapısı” adına Şərqlə ölkələrinə, türk-müsəlman dünyasına meyillilik kimi siyasi don geyindiriləcəyindən ehtiyat edilməsi ilə əlaqədardır. Rus dilində çıxan “Sovetskaya Naxçıvan” qəzetindən yalnız ideoloji tribuna kimi yox, həm də Muxtar Respublikanın daha geniş miqyasda tanınması üçün istifadə edilmişdir. Yerli ziyalıların səyləri ilə nəhayət 1989-cu ildə “Şərqlə qapısı” adı yenidən bərpa olunmuşdur.

XX əsrin yetmişinci illərindən etibarən “Şərqlə qapısı” qəzetinin həyatında yeni tarixi dövr başlanmışdır. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycanı Sovet İttifaqının ən qabaqcıl respublikalarından biri səviyyəsinə çatdırması və ölkədə milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına xüsusi diqqət yetirilməsi ideologiya da öz təsirini göstərmişdir.

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycana siyasi rəhbərliyə gəlişindən sonra milli ideologiyanın inkişafı, mətbuata göstərilən qayğı “Şərqlə qapısı”nın da fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. “Şərqlə qapısı” qəzeti XX əsrin yetmiş-səksəninci illərində daha yüksək səviyyəli mətbuat orqanı kimi çap olunmuş, qəzetin gündəlik və böyük formatda nəşri təmin edilmişdir. Qəzetin 50 illik yubileyində ən yüksək dövlət mükafatı – “Şərəf nişanı” ordeni ilə təltif olunması da həmin dövrdə Azərbaycana rəhbərlik edən görkəmli dövlət xadiminin mətbuata böyük qayğısının təzahürü idi. Naxçıvan Muxtar Respublikasının salnaməsini öz səhifələrində tarixə çevirən “Şərqlə

qapısı” qəzetinin tarixində 50 illik yubiley ili xüsusilə yadda qalan olmuş, qəzet əməkdaşlarının fəxri adlar alması da Heydər Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və qayğısı sayəsində mümkün olmuşdur.

“Şərqlə qapısı” qəzetinin nəşri tarixində 1990-cı ildə daha bir tarixi addım atılmışdır. 20 yanvar 1990-cı ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Ali Soveti Bakıda baş vermiş qanlı hadisələrə etiraz əlaməti olaraq Naxçıvanın SSRİ-nin tərkibindən çıxması haqqında qərar qəbul etmiş, “Şərqlə qapısı” qəzeti həmin qərarı çap etməklə müstəqil Naxçıvan Muxtar Respublikasının mətbuat orqanı funksiyasını həyata keçirmişdir. 1990-cı ilin yanvar-fevral aylarında “Şərqlə qapısı” qəzetinin 8 sayı o zaman bütün qəzetlərdə məcburi şəkildə yazılan “Bütün ölkələrin proletarları, birləşin” şüarı ilə deyil, “Birlik və demokratiya uğrunda” çağırışlı başlığı ilə çap olunmuşdur. Bu, təkcə “Şərqlə qapısı” qəzetinin yox, XX əsr sovet mətbuatının tarixində nadir hadisə idi. 1990-cı ildə “Şərqlə qapısı” Azərbaycanında ilk müstəqil qəzet kimi nəşr edilmiş, ölkənin və xalqın milli maraqlarına xidmət göstərmişdir. Beləliklə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında ilk müstəqil qəzetin nəşri birlik və demokratiya uğrunda atılmış ilk addım olmuşdur. Eyni zamanda, həmin dövrdə “Şərqlə qapısı” qəzeti Bakıda qanlı 20 Yanvar hadisələri zamanı Sovet ordusu tərəfindən susdurulmuş, fəaliyyətinə qadağa qoyulmuş ölkə mətbuatının da funksiyalarını yerinə yetirərək, Azərbaycan həqiqətlərinin xalqa və qonşu ölkələr vasitəsilə dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasına şəərəflə xidmət etmişdir. Lakin daha sonra cərəyan edən siyasi hadisələr qəzetin nəşrini dayandırmış, 28 yanvar 1990-cı il Naxçıvanda ilk müstəqil qəzetin nəşr olunduğu son tarix olmuşdur.

Nəhayət, 1990-cı ilin iyulunda ulu öndər Heydər Əliyevin Moskvadan Naxçıvana qayıdışı ilə “Şərqlə qapısı” qəzeti öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Qəzet həmin dövrdə ümummilli lider Heydər Əliyevin müstəqilliyimizin bərpası və möhkəmləndirilməsi yolunda həyata keçirdiyi tədbirlərin fəal təbliğatçısı olmuş, 1990-1993-cü illərdə ulu öndərin muxtar respublikanın xilas olunması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbirləri, qəbul etdiyi qərarları, imzaladığı fərman və sərəncamları, apardığı beynəlxalq səviyyəli danışıqları dolğun əks etdirmişdir. Bu dövrdə Heydər Əliyev qəzetin fəaliyyəti ilə yaxından maraqlanmış, çətin şəraitdə belə onun nəşr olunmasını təmin etmişdir. Dahi rəhbər Ali Məclisin sədri kimi fəaliyyəti dövründə regionda kütləvi informasiya vasitələrinin roluna böyük əhəmiyyət vermiş, jurnalistlərin peşə fəaliyyətləri üçün geniş imkanlar yaratmışdır.

Müstəqillik illərində qəzetin ilk yubileyinin keçirilməsi münasibətilə ümummilli lider qəzetin redaksiyasına məktub göndərmiş və “Şərqlə qapısı” qəzetinin onun həyatında oynadığı rolu yüksək qiymətləndirmişdir. Qeyd edək ki, qəzetin 26 noyabr 1996-cı il tarixli sayında dərc olunan təbrik Naxçıvan mətbuat tarixində ölkə başçısı tərəfindən qəzet redaksiyasına ünvanlanan ilk məktub olmuşdur.

Ulu öndərin 2000-ci il 27 mart tarixli fərmanını rəhbər tutaraq 29 mart 2000-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbov “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Mətbuat orqanlarının maddi-texniki vəziyyətini yaxşılaşdırmaq tədbiri haqqında” Sərəncam vermişdir. Sərəncama uyğun olaraq “Şərqlə qapısı” qəzetinin yerləşdiyi bina əsaslı təmir edilmiş və 5 iyul 2000-ci ildə istifadəyə verilmişdir. Redaksiyanın ən son texnoloji avadanlıqlarla təmin olunması və “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyinin ofset üsulu ilə nəşrə başlaması isə qəzetin daha yüksək keyfiyyətdə çap olunmasına şərait yaratmışdır. Müstəqillik illərində Naxçıvan Muxtar Respublikasında ölkəmizin ən mükəmməl mətbəə-poliqrafiya bazası yaradılmış, “Şərqlə qapısı” qəzeti və rayon qəzetləri həm də yüksək poliqrafik səviyyədə çap edilib oxuculara çatdırılmışdır.

“Şərqlə qapısı” qəzeti bu gün də Naxçıvan Muxtar Respublikasının canlı sözüdür. Qəzetdə inkişaf edən, yeniləşən, müasirləşən günəşli Naxçıvan diyarının bu günü və sabahı aydın şəkildə ifadə olunur. Artıq 100 yaşına gəlib çatmış, keşməkeşli və şəərəfli yol keçmiş “Şərqlə qapısı” gündəlik həyatın nəbzi və sabaha doğru düşündürməyi bacaran əhəmiyyətli mətbuat orqanı kimi milli mətbuatın inkişafı yollarında inamla irəliyə doğru inkişaf etməkdə davam edir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin “Şərqlə qapısı” qəzetinin 100 illik yubileyinin qeyd olunması barədə” 2021-ci il 1 iyun tarixli Sərəncamı da bu mətbu orqanın muxtar respublikamızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi həyatında, ədəbi-mədəni proseslərin işıqlandırılmasında, millilik və maarifçilik ideyalarının təbliğində, mədəni inkişafındakı yerini bir daha aydın təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ.Ə. “Şərq qapısı” məktəbi. Naxçıvan: Şərq qapısı, 2006, 4 noyabr
2. Hüseynzadə L.T. “Şərq qapısı”nın nəşri tarixindən. “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan: 1971, 9 yanvar
3. Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri Vasif Talıbovun “Şərq qapısı”nın 75 illiyi münasibətilə təbrik məktubu. “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan: 1996, 26 noyabr
4. Nəsirli M.Q. Keçmişə xatırlayarkən. “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan: 1971, 16 noyabr
5. Tarverdiyev Məmmədli. Çətin və uğurlu illər. “Şərq qapısı” qəzeti, Naxçıvan: 1981, 26 dekabr

SUMMARY

Shahla Shiraliyeva

100-YEAR CHRONICLE OF THE HISTORY OF NAKHCHIVAN

The Sharq Gapisi (“Eastern Gate”) newspaper, which lives by the rich traditions of the Azerbaijani press and enlightens people, is distinguished by its great merits. The "Life of Youth" newspaper, the predecessor of the Sharq Gapisi newspaper, was released on November 1, 1921.

The first issue of the newspaper "Eastern Gate" was published on November 1, 1921 in the form of a small newspaper with 3 columns under the heading "Life of Youth". Shortly thereafter, in the last weeks of 1921, the newspaper was replaced by the "Voice of the Poor" (“Füqəra səsi”). The newspaper, which covered the economic and political problems of the country, was published once a week, increasing its prestige and circulation. In January 1922, after purchasing the necessary printing equipment, the name of the newspaper "Voice of the Poor People" was changed to "Eastern Gate", which today celebrates its 100th anniversary. “Eastern Gate” was published in Arabic until 1930, in Latin in 1930-1940s, and in Cyrillic from 1940 to June 2001. The newspaper has been published in the Latin alphabet since 2001.

The newspaper was published in 1979-1989 under the name "Soviet Nakhchivan", which was due to the misunderstanding of the name "Eastern Gate" as a propensity for the Eastern countries, the Turkic-Muslim world. The newspaper "Sovetskaya Nakhichevan", published in Russian, was used not only as an ideological tribune, but also for wider promotion of the Autonomous Republic. Thanks to the efforts of local intellectuals, the name "Eastern Gate" was finally restored in 1989.

The Sharq Gapisi newspaper is still a live word of the Nakhchivan Autonomous Republic. Celebrating its 100th anniversary, Eastern Gate as an important media outlet, captures the pulse of everyday life and is moving forward in the development of the national press with confidence.

Key words: *press, Nakhchivan, “Sharq gapisi” (“Eastern gate”), publication, newspaper*

РЕЗЮМЕ

Шахла Ширалиева

СТОЛЕТНЯЯ ХРОНИКА НАХЧЫВАНСКОЙ ИСТОРИИ

Газета «Шарг Гаписы» (Восточные ворота), которая живет богатыми традициями азербайджанской прессы, просвещает людей своим просветительским светом, на своих страницах превращает хронику Нахчыванской Автономной Республики в историю, отличается большими заслугами. Газета «Джаванлар хаяты» (Жизнь молодых), предшественница газеты «Шарг Гаписы», вышла 1 ноября 1921 года.

Первый номер газеты «Восточные ворота» вышел 1 ноября 1921 года в виде небольшой газеты, состоящей из 3-х столбцов, под названием «Жизнь молодых». Вскоре после этого, в последние недели 1921 года, газету заменили «Голосом бедняков». Газета, освещавшая экономические и политические вопросы страны, выходила один раз в неделю, с каждым днем повышая свой престиж и тираж. В январе 1922 года, после закупки необходимого полиграфического оборудования, «Голос бедных» уступил место «Восточным воротам», который сегодня празднует свое 100-летие.

Газета «Шерг Гаписы» выходила на арабском языке до 1930 года, на латыни в 1930-40 годах и на кириллице с 1940 по июнь 2001 года. Издается на латинице с 2001 года. Газета выходила в 1979–1989 годах под названием «Советский Нахчыван», что связано с опасениями, что «Восточные ворота» будут облачены в политическую одежду, как склонность к восточным странам, тюрко-мусульманскому миру. Русскоязычная газета «Советская Нахичевань» использовалась не только как идеологическая трибуна, но и для более широкого продвижения Автономной Республики. Благодаря усилиям местной интеллигенции название «Восточные ворота» было окончательно восстановлено в 1989 году.

Газета «Шарг Гаписы» до сих пор остается живым словом Нахчыванской Автономной Республики. В газете ярко выражено сегодняшнее и завтрашнее будущее развивающегося, обновленного, модернизированного солнечного Нахчыванского региона. Достигнув своего 100-летнего юбилея, «Восточные ворота» продолжает уверенно двигаться вперед как пульс повседневной жизни и важное средство массовой информации, способное думать о будущем.

Ключевые слова: печать, Нахчыван, издательство, газета

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərov

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SƏKİNƏ PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

pasayevasakina8@gmail.com

UOT: 82(100) (091); 821(100) (091)

**MARK TVENİN “HAKLBERRİ FINNİN MACƏRALARI”
ROMANINDA İKİ AMERİKA**

Məqalədə Amerika yazıçısı Mark Tvenin “Haklberri Finnin macəraları” romanında XIX əsrin sonlarında Amerika həyatının və mühitinin xarakteristikasının və təsvirinin bəzi xüsusiyyətləri təhlil edilir, göstərilir ki, yazıçı “Tom Soyerin macəraları”ndan sonra yazdığı bu möhtəşəm əsərində iki Amerika obrazı yaratmışdır; birini ifşa edir, o birini isə arzulayır. Bizim qənaətimizə görə, elə yazıçının əsas məqsədi də bu olmuşdur. Roman ilk dəfə 1884-cü ilin dekabrında Böyük Britaniyada, daha sonra isə 1885-ci ilin fevralında Birləşmiş Ştatlarda çap olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, roman Amerika ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq həm də yerli regionalizm məsələsini və irqi-ayrı-seçkilik problemini ortaya qoymuşdur. Roman birinci şəxsin dilindən-Hak tərəfindən nəql olunur, o Tom Soyerin dostudur. Roman Missisipi çayının sağ və sol sahillərində yaşayan və yerləşən adamların və məntəqələrin rəngarəng və fərqli durumunu təsvir edir, müxtəlif təbəqədən və sosial sinifdən olan insanların kədərli, faciəli, əyləncəli, təzadlı həyatlarını həm orijinal, satirik, həm də ümidli notlarla ortaya qoyur.

Açar sözlər: Mark Tven, Haklberri Finn, roman, Amerika, realizm, tənqid, kədər, ümid

1884-cü ilin dekabrında dünya ədəbiyyatında yeni bir roman peyda oldu –“Haklberri Finnin macəraları”. Roman Böyük Britaniyada çap olunmuşdu, onun müəllifi amerikalı Mark Tven artıq tanınmış yazıçı və yumorist idi, bir neçə kitabı işıq üzü görmüşdü. “Tom Soyer”dən sonra belə bir romanın meydana gəlməsi ədəbi ictimaiyyət üçün gözlənilməz deyildi. Mark Tven romanın təxmini konturlarını hələ illər öncə cızmışdı. Roman çapdan çıxan kimi dərhal böyük marağa səbəb oldu; tənqidçilər və ədəbiyyat xadimləri Mark Tvenin tükənməz enerjisi və zəkasına heyran qalmışdılar. Bəs romanın əsas cəlbedici xüsusiyyətləri nədə idi? Nə üçün bu roman yazıçının daha mükəmməl və bitkin hesab olunur?

Məsələ bundaydı ki, romanda əsas materialı XIX əsrin səksəninci illərinin Amerika həyatı vermişdi: ABŞ-da demokratik hərəkət güclənmişdi, fəhlə hərəkətləri baş qaldırmışdı, Cənubda və Şimalda həyat qaynayır, qara dərilili insanlara qarşı ayrı-seçkilik tüğyan edirdi... Bizim qənaətimizə görə romanda həqiqətən iki Amerikanın siması görünür; birini yazıçı ifşa edir, o birini isə arzulayır. Bütün bunları yazıçı romanda ustalıqla qabardır. Əslində “iki Amerika” ifadəsini ilk dəfə Martin Lüter King işlətməmişdi. O, 1967-ci il Aprelin 14-də Stanford Universitetində çıxışı zamanı bu ifadəni işlətməklə, Amerikada həyatın iki təbəqədən ibarət olduğuna eyham vurmuşdu və demişdi ki, Birləşmiş Ştatlarda müxtəlif sosial siniflərin həyatı mövcuddur və onlar fərqlidirlər. Görünür, Mark Tven bunu bilirdi və görürdü, bu ziddiyyətli, son dərəcə təzadlı, çirkin və təmiz, yalançı və real, kədərli və fərəhli həyat onu çoxdan düşündürmüşdü.

“Haklberri Finn” romanını yazmaqla yazıçı iki Amerika sifəti təsvir etdi: biri çirkin, əxlaqsız, riyakar idi, o biri sadə, azad və demokratik Amerika idi. Yazıçının yalan və saxtılıq üstündə mövcud olan quldar Amerikaya etirazı məhz bu romanda öz əksini tapdı. Digər tərəfdən isə Mark Tven gur səslə söyləyirdi: sadə amerikalıya inanmaq lazımdır! Bizim fikrimizcə, sonuncu postulat romanda ən vacib və cəlbedici motiv idi.

Beləliklə, “Haklberri Finn” hardasa “Tom Soyer”in davamı olsa da, əsər yazıçının

yaradıcılığında və dünyagörüşündə böyük dəyişikliklərin baş verdiyindən xəbər verirdi. Yazıçı bu əsərlə “amerikanizm illüziyası”nda birdəfəlik qurtuldu və bu xəyalpərvərlik yerini acı bir həqiqətə təhvil verdi: Amerika azad və demokratik deyil, o həyasızlığın, riyakarlığın, sosial bərabərsizliyin, köləliyin və istismarın yuvasıdır! Yazıçı o zamankı Amerika həyatının bütün gerçəkliklərini olduğu kimi ortaya qoyaraq yaradıcılığında fundamental dönüş yaratmışdır. Mark Tven elə romanın ilk səhifələrində də bunu təsdiq edir: “Əgər siz “Tom Soyerin macərələri” adlı kitabı oxumayıbsınızsa, onda mənim haqqımda heç bir şey bilmirsiniz, amma bu elə bir bəla deyildir. Həmin kitabı mister Mark Tven yazmışdır və ümumiyyətlə desək, o qədər də yalan söyləməmişdir. O bir para şeyləri özündən toqquşdurmuş, amma hər şeyi olduğu kimi nağıl etmişdir...” (s. 195, Mark Tven. Seçilmiş əsərləri, 2005).

Bunu da qeyd edək ki, “Haklberri Finn” romanı Mark Tvenin yaradıcılığında həm də ən faciəli bir səhifə açdı, ağrı-acısıyla, ağır və məşəqqətli sarsıntılarıyla birlikdə. Əgər yazıçı yaradıcılığının ilk mərhələsində optimist hekayələrlə yadda qalmışdısa, artıq bu əsərlə həyatın amansız və çirkin oyunlarına qarşı nifrətə, sarkazma keçmişdi. Romanın ideya barədə Mark Tven özü yazırdı: “Mən on üç-on dörd yaşlı oğlanı həyatın axarına atacam...lakin bu, Tom Soyer deyil, Tom Soyer bu xarakter üçün uyğun gəlmir...”. Biz elə ilk səhifələrdə “Tom Soyer”lə polemikada bunun şahidi oluruq. Hak Finn Duqlasgildə yaşayır, əvvəlki azad sərbəst həyat üçün darıxır, Tom isə öz romantik əyləncələriylə yaşayır, “quldurluq oyunu” qurur... Bu oyun macərə ədəbiyyatının sərt qaydalarına uyğun təşkil olunur...Gecənin bir yarısı quldurlar məşəllərin işığında öz gələcək qətl və soyğunçuluqlarının planını müzakirə edirlər... Quldurlara Hak Finn də qoşulur. Quldurların gələcək fəaliyyət proqramı əvvəlcə ona maraqlı gəlir...Hak brilyanlarla, qızillarla maraqlanır, onları necə oğurlayacağı barədə fikirləşir...Lakin sonradan peşman olur.

Hak ağılla Don Kixot fantaziyasına uymuş “başçı” dostunu gözdən salır; Tom Soyerin gözüne dəyən dəvələrin və brilyantların olduğu yeri Hak yalnız bazar günü məktəblərində oxuyan uşaqlar kimi görür, orda əski parçasından düzəldilmiş oyunaq kuklalar və özünü darta ibadətçi olduğunu deyir. Tomun uşaq oyunları və macərələri yalnız oyundur...Mark Tven əsl həyat barədə, həqiqi reallıqlar barədə xüsusi macərə roman növü yaradır, uydurma oyunlardan çəkinir və öz yeni qəhrəmanını - Haki real həyat mübarizəsinə qoşur. Yazıçı qəhrəmanı həyatın axarına buraxır, həyatı onun üçün süfrə kimi açır, bütün amansızlığı, sərt və mürəkkəb, rəngarəng, faciəvi və təzadlı çalarlarıyla birgə. Həyat balaca avaranı öz burulğanına atır, o, təhlükərlə, macərəlarla üzləşir. Ölüm və təhlükələr onları hər an izləyir, Missisipi çayı boyu hər cür çətinliklərə rast gəlirlər, həyat onları həm də qoruyur: həm paraxodda, həm meşədə, həm cəngəlliklərdə, həm də öz evindəki sərxoş atasından qoruyur.

Beləliklə, roman “macərə” xarakteri daşıyır, həyatın özü kimi. Mark Tven böyük realist gücüylə göstərir ki, həyat daha zəngin, daha mürəkkəb, daha faciəlidir. Bütün poetik uydurmalara rəğmən həyat daha əlvan və mürəkkəbdir. Yazıçı sentimental romantiklərə də gülür, süjetini və romanın strukturunu həyatın rəngarəngliyinə və mürəkkəbliyinə uyğun olaraq, qurur, bütün ədəbi çərçivələri dağdır, nəqletməni təkbaşına etmir, nağılçılar növbə ilə dəyişir, bir-birini əvəz edir, onlar daim qaynar həyatın ağışında hərəkət edirlər. Romanda ayrı-ayrı süjetlər var, hətta bütöv novellalar görmək olar. Onların hər biri ayrı-ayırılıqda müstəqil süjeti, fabulası olan əsər təsiri bağışlayır.

Müxtəlif novellavari süjetlər içərisində biz bir obraz da görürük- Missisipi obrazı. O nəhəng, azad bir çaydır. Onun sularının səsi bütün roman boyu qulaqlarımıza dəyir, gah sakit axır, gah fırtınalı olur, gah mülayim, gah sərt olur. Nəqletmədə orijinalılıqla yazıçı sübut edir ki, həyat azad, sağlam olmalıdır, həyat sonsuz və əlvan çalarlıdır, Missisipi çayının özü kimi.

Lakin Mark Tvenin romanı təkcə azadlıq və həyat haqqında himn deyil, o həm də sosial eybəcərlikləri qəzəblə ifşa edən bir əsərdir. “Haklberri Finnin macərələri” sonsuz həyat eşqiylə yazılıb və burada yazıçı böyük məharətlə mövcud olan sosial münasibətlərdəki incə, həssas və ziddiyyətli məqamları göstərə bilmişdir, insan xislətinə xas olan ən xırda detalları belə mənalandıraraq onları real həyatın tərkib hissəsi kimi qələmə almışdır. Müxtəlif süjetlər və motivlər içindən bizə bir Amerika da boylanır-“müasir” və “demokratik” Amerika!

Romanda iki avara – Hak və zənci Cim qarşılaşrlar, Hak onunla dost olur. Bu obrazlar əslində “sivil” Amerikada doğulublar, romandakı əsas konfliktin də səbəbi elə bu obrazlardır. Bu konfliktin kəskinliyi bir də bundadır ki, müəllif sevimli kompozisiya üsulundan istifadə edərək hadisələri birinci şəxsin dilindən nəql edir.

Romanda Hak Finn yeni keyfiyyətdə təqdim olunur; o, sadə amerikalı yeniyetmədir, mürəkkəb və ziddiyyətli yol keçir, öz yaş dövrünün ən vacib mərhələsinə qədəm basır və sosial şəxsiyyətə çevrilir. Onun sağlam düşüncəsi, həyat təcrübəsi və uşaq sadələvhlüyü nəticədə ona qəti sosial özü yaradır və beləliklə, Hak xalqın içindən çıxmış bir adamın bütün keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirir. Elə bu ADAM da romanda baş verən bütün hadisələrə, insan münasibətlərinə dəqiq və dürüst xarakteristika verir.

Mark Tven yaşadığı dövrün bütün qayda-qanunlarına və ənənələrinə yad olan sadələvh insanı təsvir edərkən XVIII əsr maarifçilik ədəbiyyatının yolu ilə gedir, satirik üslubdan istifadə edir. Bu forma Volterə və Sviftə də xas idi. Bu əsərlərin satirik effekti nəqletmə manerasıyla bağlıydı. Markın bu üsula müraciət etməsi bir daha sübut edir ki, o, marifçilik ənənəsini özündə ehtiva edən “amerikalı Volter”lə bağlı yazıçıdır.

Bununla belə, Markın təbii və sadə maarifçi adamı özünəməxsus şəkildə abstrakt idi və eyni zamanda bu “ibtidai adam” “Haklberri Finn”də sosial baxımdan tamam konkret fiqur kimi təqdim olunur. Hakın ətraf mühitə münasibəti və yanaşmasında heç bir qeyri-təbiilik yoxdur, burada uydurma və fantaziya da mövcud deyil. O əcnəbi deyil, hansısa ölkədən zühur edib gəlməyib, div və ya pəhlivan da deyil, o şeylərə başqa gözlə baxır və görür, filosof deyil, fəlsəfi nəzəriyyədən də uzaq adamdır. O xalq içindən çıxıb, bu və ya digər burjuva aləminin doğmalarından azaddır, onların gördüyü və bəyəndiyi şeyləri ayrı gözlə görür. Və öz həyat təəssüratlarını da hiylə işlətmədən sadə formada nəql edir.

Hakın “sadələvhlüyü” mürəkkəb kompleksdir, burada uşaq məsumluğu qəribə bir tərzdə sağlam düşüncəylə çuğlaşır. Onun mülahizələri və mühakimələri də aydın və açıqlığı ilə seçilir. O reallığı olduğu kimi görür, onun kortəbii həqiqət duyğuları da bu daxili həyatın əsasını təşkil edir. Hakın düşüncələri realistdir, romantik fantaziyadan uzaqdır. O Yer in üstündə hər iki ayağıyla durub. Tom Soyerin cəngavərlər, sehrbazlar və nəhəng divlər barədə söylədiklərinə sadəcə anlaşılmaz hisslərlə cavab verir. Bu poetik hekayətlərin həqiqiliyini yoxlamaq üçün Hak Finn eksperiment yolunu tutur. Xarakterik haldır ki, yeniyetmə bu zaman parktik məqsədindən danışır: “Mən saray tikmək istəyirdim ki, onu satam”. Bunu hak deyir, o Hak ki, pulu sevmir, qəfil var-dövlət əldə edəndə nə edəcəyini bilməyən bir yeniyetmə. Bu balaca avar altı min dollardan tərəddüdsüz imtina edə bilər, böyük məmnuniyyətlə bir kisə qızılını itirmiş adam qarşısına çıxsa, o qızılları ona qaytara bilər; o mənasız əyləncələri sevmir və onları anlamır, məqsədsiz işləri xoşlamır, bütün bunlar ona, realist və pragmatik Haka maraqsız görünür. O, Bakın otağına girir və Bak ondan “Musa peyğəmbərin şam sönərkən harda olduğunu soruşdu. Mən dedim ki, bilmirəm, hətta bu haqda heç vaxt eşitməmişəm.

- Onda tap görək,- deyə o cavab verdi.
- Birinci dəfə eşitdiyim halda necə tapa bilərəm?
- Demək, tapa bilmirsən? Axı bu lap adi şeydir.
- Hansı şamı deyirsən?- deyə soruşdum.
- Hansı şam olduğunun nə mənası var ki!
- Bilmirəm harda olub. Yaxşı, de görək harda olub?
- Harda, harda, qaranlıqda!
- Əgər bilirdinsə, daha məndən niyə soruşurdun?..”(səh. 285 Mark Tven, Seçilmiş əsərləri, 2005).

Yazıcının məqsədi bu kiçik dialoqda “sadələvh” amerikalı yeniyetmənin aqlının və təsəvvüratının dayaz olduğunu göstərmək deyil, əslində, Hak Finnin fantaziyası da, düşüncə və təsəvvürləri də yerindədir, lakin o Tom Soyerdən də, Bakdan da fərqli olaraq dünyanı ayrı cür görür, ona sağlam və real nəzərlərlə baxır. Roman boyu Hakın söylədikləri hekayətlər bunu əyani sübut edir. Romanın “Bizim dəstənin dəhşətli andı”, “Pusquda”, “Atam yeni həyata başlayır”, “Cim Miss

Vatsonun zəncisidir”, “İlan qabığı pis əlamətdir”, “Üzən ev”, “Valter Skottda” namusla yaşayanlar”, “Yazıq Cimi dəli edirlər”, “Hersoq ilə Dofinin gəlməsi”, “Arkanzasda baş vermiş hadisə”, “Linç məhkəməsi nə üçün pozuldu”, “Bütün krallar avaradırlar”, “Kral vaiz olur”, “Tabutda qızıl”, “Ürəklə edilməyən dua” və s. fəsillərində də Hak Finnin və Mark Tvenin cəsarətli, həm də sağlam improvizələrinin şahidi oluruq. Hak Finnin istedadı, şübhəsiz, Mark Tvenin özünün ədəbi zəkasını və anadangəlmə vergisinin məhsuludur. Süjet boyu bütün konfliktli situasiyalarda Hakın amansız sistemə, “demokratik” Amerikanın eybəcər sifətinin ifşasına məntiqi, həm də sadə və incə üsulla yanaşmaları əslində romanın ən güclü cəhətidir. Bu mənada romanı XIX əsrin Amerikasının simasını bütün çılpalıqları ilə açan və ifşa edən ən yaxşı əsər hesab etmək olar. Mark Tven özü də “Haklberri Finnin macərələri” romanını ən güclü əsərlərindən biri hesab edirdi və onu çox sevdiyi “Janna d”Ark” kitabıyla eyni sırada görürdü. Görünür, Amerikanın “gülüş kralı” haqlıymış, çünki yazıçı heç bir əsərində iki Amerika həyatı barədə bu qədər möhtəşəm, bu qədər hikmətli, bu qədər müdrik, bu qədər kədərli və kinayəli söz və fikirlər söyləməmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Mark Tven. Seçilmiş əsərləri. Bakı: “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2011. s.195
2. Mark Tven. Mississipp”de Hayat. ALFA. Basım Yayım Dağıtım San. Ve Tic. Ltd. Şti. 2016, İstanbul: 536 s.
3. Quirk T. Coming to Grips with Huckleberry Finn: Essays on a Book, a Boy, and a Man. Columbia, 1993, p.3
4. Марк Твен. Собр. соч. в 8 томах. Том 7. М.: Правда, 1980, с.71

SUMMARY

Sakina Pashayeva

TWO AMERICAS IN THE NOVEL “ADVENTURES OF HUCKLEBERRY FINN” BY MARK TWAIN

The article deals with the specific features of the commonly named among the Great American Novels, “The Adventures of Huckleberry Finn”, a novel by American author Mark Twain, which was first published in the United Kingdom in December 1884 and in the United States in February 1885. To our opinion the work is among the first in major American literature to be written throughout in vernacular English, characterized by local color regionalism. It is told in the first person by Huckleberry "Huck" Finn, the narrator of two other Twain novels (Tom Sawyer Abroad and Tom Sawyer, Detective) and a friend of Tom Sawyer. It is a direct sequel to The Adventures of Tom Sawyer. The article says that there are two Americas in the novel, the first is to describe the differences in what life is like for people of different social classes in the United States. The second was dreamed by the author. The novel is noted for its colorful description of people and places along the Mississippi River. Set in a Southern antebellum society that had ceased to exist over 20 years before the work was published, “Adventures of Huckleberry Finn” is an often scathing satire on entrenched attitudes, particularly racism.

Key words: *Mark Twain, Huckleberry Finn, novel, america, realism, criticism, grief, hope*

РЕЗЮМЕ

Сакина Пашаева

**ДВЕ АМЕРИКИ В РОМАНЕ МАРКА ТВЕНА
“ПРИКЛЮЧЕНИЯ ГЕКЛЬБЕРРИ ФИННА”**

В статье проанализированы некоторые особенности характеристики и описания американской жизни и среды конца XIX века в романе американского писателя Марка Твена “Приключения Гекльберри Финна”, показано, что писатель создал два американских образа в этом грандиозном произведении, написанном им после “Приключений Тома Сойера”; один он разоблачает, а другой желает. По нашему заключению, это и было главной целью писателя. Роман был впервые опубликован в декабре 1884 года в Великобритании, а затем в феврале 1885 года в Соединенных Штатах. На наш взгляд, роман впервые в американской литературе поставил и проблему локального регионализма, и проблему расовой дискриминации. Роман рассказывается от имени первого лица романа Хага-он друг Тома Сойера. В романе описывается красочное и разнообразное положение людей и поселений, живущих и расположенных на правом и левом берегах реки Миссисипи, раскрывается печальная, трагическая, веселая, контрастная жизнь людей разных сословий и социальных классов как с самобытными, сатирическими, так и с обнадеживающими нотками.

Ключевые слова: Марк Твен, Гекльберри Финн, Роман, Америка, реализм, критика, печаль, Надежда

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

YASƏMƏN İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 82-1.512.162

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI

Dahi mütəfəkkir şair N.Gəncəvinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı, onun bu ədəbiyyatın təbliğində, onun yaranmasında, qorunmasında, Azərbaycan xalqının adət və ənənəsində apardığı işlər ədəbiyyatşünaslar tərəfindən həmişə təbliğ və tətbiq olunacaqdır. Bu məqalə də dahi söz ustası Nizami Gəncəvi Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının yaranmasında, onun inkişafında böyük rol oynadığını, yazdığı poemalarında yeri gəldikdə şair məharətlə istifadə etmiş və xalqımızın bu ədəbi tarixini təbliğ etmişdir. Şair bütün əsərlərində şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlı atalar sözlərindən, zərbil- məsəllərindən, xalqımızın adət və ənənələrindən geniş istifadə etdinin bir daha əsərlərində oxuyur və öyrənirik.

Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə”, “Yeddi gözəl”, “Leyli və Məcnun” əsərlərində Azərbaycan dili və şifahi xalq ədəbiyyatı ilə çox maraqlı və zəngin əlaqələrini ilk dəfə bu əsərlərində meydana çıxarmışdır.

Nizami Azərbaycan xalqının mənşəyini, adət və ənənəsini, onun şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlılığını əsərlərində dönə-dönə vermişdir.

Şairin poemalarının Azərbaycan dastanları və nağıllarında olan obraz və motivlərlə çox qüvvətli və rəngarəng əlaqələrini də aydın görmək olur.

Açar sözlər: *əsər, şair, xalq, şifahi, folklor ustası, şah, hökmran, qadın*

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılığı qarşısında bütün şərqşünaslar bu qüdrətin necə bir möcüzə olduğunu illərlə araşdırmağa, tədqiq etməyə, onun incəliklərini öyrənməyə səy etmişlər.

Hətta şairin əsərlərinə şərh yazan alimlər belə onun əsas qüvvət və qüdrət mənbəi olan o zamankı Azərbaycan mədəniyyətilə, onun adət və ənənələri ilə yaxından tanış olmadıqlarından, şairin ayrı-ayrı ifadə və təşbihlərini, işlətdiyi sözlərin mənasını belə doğru – düzgün izah edə bilməmişlər.

Yalnız son illərdə Azərbaycanda nizamişünaslığı təbliğ edən ədəbiyyatşünas alimlər Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyətinin yüksək səviyyəsini və Nizamiyə qədər Azərbaycan xalqının keçdiyi zəngin mədəniyyət yolunu müəyyənləşdirməklə bu dahi şair və mütəfəkkirin Azərbaycan xalqının tarixində təsadüfi bir şəxsiyyət olmadığını sübut etmişlər.

Nizami yaradıcılığının qüdrətini Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı ilə izah edərkən, bu qüdrətin əsas təməlini təşkil edən zəngin şifahi xalq yaradıcılığını yaddan çıxarmaq olmaz. Azərbaycan xalqının milli xüsusiyyətləri ilə ayrılmaz dərəcədə bağlı olan Nizami, zəngin şifahi xalq ədəbiyyatı ilə tərbiyələnilib, öz yaradıcılığını da ondan istifadə yolu ilə şöhrətlənmişdir.

Nizami yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan cəhətlərdən birisi şairin öz əsas mövzularını folklordan alması ilə izah olunur. O, hələ ilk böyük əsəri olan “Sirlər xəzinəsi”ndə xalq rəvayətlərindən istifadə edərək, əsərdə qoyduğu ideyaları oxucuya sadə dildə çatdırmağa çalışmışdır. Bu böyük sənətkarın şifahi xalq ədəbiyyatından ilk istifadəsi idi. “Ənuşirəvan və bayquş” hekayəsi, “Bülbül və qızıl quş” və s. hekayələr, xalqdan istifadə yolu ilə yaradılmışdır. Nizami yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan mühüm cəhətlərdən birisi, şairin öz qəhrəmanlarına münasibətidir. Nizami bütün poemalarında xalq yaradıcılığının əsas bir xüsusiyyətini saxlamışdır ki, bu da qəhrəmanın ata-ananın tək övladı olub, çətinliklə, nəzir – niyazlar vasitəsilə doğulmasıdır. Biz Nizami poemalarının belə başladığını görürük. Nizami mövzularında yazan şairlərin çoxu bu xüsusiyyəti eynilə saxlamışlar. Bunu biz Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim abidəsi olan “Dədə Qorqud” dastanlarında, gördüyümüz kimi, şairin də “Xosrov və Şirin” əsərində, “Leyli və Məcnun” əsərində, “Yeddi gözəl” əsərində daha aydın formada işlətdiyini görürük. Nizami əsərləri yalnız öz

mövzu və quruluşu ilə deyil, bədii xüsusiyyətləri baxımından da şifahi xalq ədəbiyyatı ilə də bağlıdır. Bu cəhətdən şairin yaradıcılığı ayrı-ayrı surətlərlə şifahi ədəbiyyatda nağıl və dastanlarda olan surətlərin müqayisəsi maraqlıdır. Biz şifahi ədəbiyyatda qarşılaşdığımız bir çox müsbət və mənfi surətləri Nizami poemalarında görürük. Nizamiyə qədər olan ədəbiyyatda isə bu surətlərin ancaq bir hissəsinə, yalnız cəngavərliklə əlaqədar olan hökmdar surətlərinə təsadüf olunurdu. Lakin Nizami əsərləri həyatı hərtərəfli əhatə edib, xüsusən əməkçi xalq içərisindən aldığı müsbət surətlərlə, xalq ədəbiyyatı ilə daha yaxından bağlanmış olur. Biz Nizamidə şah, vəzir surətləri ilə yanaşı, çoban, əkinçi, daşkəsən, kərpickəsən surətlərinə, alim surətlərinə, xüsusən o dövr ədəbiyyatında müstəsna bir yer tutan müsbət qadın surətlərinə tez-tez təsadüf edirik.

Ümumiyyətlə, xalq ədəbiyyatında iki cür şah surətinə təsadüf edilir: müsbət, mənfi. Həyatı ağır keçən, yaşadığı dövrün üsul-idarəsində narazı qalan xalq kütlələri dövlət quruluşu haqqındakı tələblərini bu surətlər vasitəsilə ifadə etmişlər.

Orta əsrlərdə yaşayan xalq kütlələri dövlət quruluşunda şahlıqdan başqa üsul-idarə tanımırdılar. Onlar “ölkə şahsız idarə oluna bilməz” təsəvvüründən xaricə çıxma bilmədikləri kimi, dövrün zülmkar hökmdarları ilə də razılaşmaq istəmirdilər. Odur ki, xalq mövcud şahlara qarşı öz istək və arzularına, öz tələblərinə uyğun ədalətli şah surətləri qoyurdu.

Belə şahlar ya əməkçi xalq içərisindən çıxıb zülmkar şahla mübarizə aparır, ya da haqsızlığa məruz qalmış şahzadələrdən olub, ölkəni ədalətlə idarə edirdilər.

Bu xüsusiyyətləri biz Nizami poemalarında da görürük. Nizami bu ədalətli şah arzularını ifadə etdiyi zaman işıqlı fikir sahibi adil şahzadələri, yaxud xalq içərisindən çıxmış tədbirli insanları zülmkar şahlara qarşı qoyur.

Xalq yaradıcılığında olduğu kimi, Nizami poemalarında da keçmiş idealizə etmək - müasirlərə qarşı mübarizə deməkdir. Nizami öz adil şahzadələrini hələ şahlığa gəlməmişdən əvvəl müxtəlif qüvvələrlə qarşılaşdırır. Onun qəhrəmanlığına, qorxmazlığına, mübarizliyinə oxucuda inam yaradır, sonra onu taxta çıxarır. Lakin fərq burasındadır ki, xalq ədəbiyyatında qəhrəman taxtı zorla ələ keçirir. Nizamidə bu, bəzən irsi qanun əsasında olur. Burada mübarizə yalnız taxt-tac üzərində gedir. Qanuni mirasdan məhrum edilən şahzadələr (Bəhram, Xosrov) tədbir və qabiliyyətlərinə görə şahlığı ələ alırlar. Bu belə də olmalı idi. Çünki Nizaminin qarşısında tarixi sənədlər dururdu ki, burada tarixi hadisələri tam dəyişmək mümkün deyildi.

Nizaminin şahzadə surətləri, əsasən, öz zəngin bilikləri ilə xalq ədəbiyyatında verilən şahzadələrdən fərqlənirdilər. Bir də Nizaminin müsbət surətləri hakimiyyət başına gəldikdən sonra onların müsbət xüsusiyyətləri də meydana çıxmağa başlayır ki, bu cəhət xalq ədəbiyyatında yoxdur.

Biz Nizami poemalarında Şirin, Bəhram, İsgəndər kimi şah surətlərini görürük. Bu surətlər ayrı-ayrı şəraitdə yarandıqlarına baxmayaraq, onları birləşdirən əsas bir cəhət vardır ki, bu da qayğıkeşlik, ədalət və əhalinin rifah halını düşünməlidir. Nizami hər zaman müsbət şah surətlərini geniş xalq kütlələri mənafeyi ilə bağlı verir.

Xalq və Nizami yaradıcılığında verilmiş müsbət vəzir surətləri də vardır ki, bu surətlər xalq ədəbiyyatında şahı zülmədən qurtaran, ədalət hamisi kimi verildiyi halda, Nizamidə tədbirli dövlət xadimi olaraq göstərilir. Xalq yaradıcılığında müsbət vəzir ayrı-ayrı şəxsləri müdafiə edib həqiqəti şahə göstərir, günahsız qanların qarşısını alır. Bütün bunları biz Nizaminin əsərlərində dönə-dönə rast gəlirik.

Nizami bütün Şərq ədəbiyyatında hərtərəfli təsvir edilmiş müsbət qadın surətləri yaradan ilk sənətkardır. Qadına dərin hörmət bəsləyən Nizami, bu münasibətlə öz xalqının sadıq oğlu kimi meydana çıxır.

Böyük sənətkar Nizami qadını bir ana və əziz sevgili kimi yüksəldib, əsərlərində insanlığın anasına şərəfli yer vermişdir. O, Şəmira, Nüşabə kimi qüdrətli hökmdar, Şirin kimi qoçaq, Fitnə kimi ağıllı, Leyli kimi sadıq, Çin kənizi kimi müharib, Mariya kimi alim qadın surətləri yaratmışdır.

Nizami poemalarında verilmiş bu qadın obrazları Azərbaycan xalqının adət-ənənələri ilə səsleşən, onu qoruyub saxlayan anaları nümunə olaraq göstərir. Nizami eyni zamanda Azərbaycan dastanlarında, nağıllarında verilmiş qadın surətlərinə xas xüsusiyyətləri də əsərlərində göstərmişdir.

Nizami yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatı ilə bağlayan əsas cəhətlərdən birisi də onun atalar sözlərindən və xalq idiomalarından dönə-dönə istifadə etməsidir. Əsərlərində atalar sözü kimi mənalı aforizmlər yaradan dahi sənətkar öz zəngin yaradıcılığında tez-tez atalar sözlərinə müraciət edib, fikirlərini əsrlərin süzgəcindən, təcrübəsindən keçmiş bu hikmətli ifadələrlə təsbit etməyə çalışmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında nizamişünaslıqla bağlı bir çox ədəbiyyatşünas alimlər məşğul olmuş, bu alimlərdən H.Araslı, Ə.Mirəhmədov, Ə.Səfərli, M.Arif, X.Yusifov və b. göstərmək olar. Lakin bu ədəbiyyatşünasların içərisində H.Araslı Nizami haqqında apardığı tədqiqatlar, araşdırmalar xüsusilə daha diqqəti cəlb edir. Onun “Şairin həyatı”, Nizamidə xalq sözləri, xalq ifadə və zərbil-məsəlləri kimi monoqrafiyalarını göstərmək olar. H.Araslı nizamişünaslıq elmində ilk dəfə olaraq Nizaminin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatından istər mövzu, istərsə də material və obrazlar cəhətindən geniş, yaradıcı və səmərəli surətdə istifadə etdiyini konkret ədəbi faktlar və müqayisələrlə meydana çıxarmışdır. Ümumiyyətlə, Nizami əsərlərində “Öz əli ilə ayağına balta çalmaq”, “Doşab almışam bal çıxıb”, “Hər kəsin tüstüsü öz bacasından düz çıxar”, “Ev orğusunu tutmaq olmaz”, “Ot kökü üstə bitər” və sair atalar sözlərindən dönə-dönə istifadə edilmişdir. Biz bu atalar sözlərinin hamısını bir məqalədə əhatə edə bilmərik. Çünki bunun üçün cildlərlə kitab yazmaq lazım gələrdi.

Nizami dastan və nağıllarda da bu atalar sözlərindən, zərbil-məsəllərindən geniş istifadə etmişdir. “Xosrov və Şirin” əsərində bunu daha aydın görmək olar. Dastan və nağılların canı olan nikbinlik Nizami yaradıcılığının əsasını təşkil edir.

Həyatı, həyatın gözəlliklərini, yaşamağı sevən şair həmişə insanlığın xoş gələcəyinə ümid bəsləmişdir. Nizaminin bu inamı mahiyyət etibarilə xalq inamı ilə bağlıdır:

Xəzan küləkləri versəydi aman

Həyatın bağçası olardı xəndan

-deyə həyatın gözəlliklərini sevən, ona bağlı olan Nizami həmişə həyatda haqqın-doğruluğun qalib gələcəyini söyləmişdir. Bu baxımdan Nizami tam mənası ilə qədim dünya şairlərindən ayrılır. Nə Firdovsi, nə də Gürgani əsərlərində bu nikbinlik, xeyrin şərə qalib gəlməsinin xalq mənafeyi ilə bağlılığı yoxdur.

Yuxarıda verdiyimiz məlumat Nizami sənətinin Azərbaycan xalqının şifahi yaradıcılığı ilə üzvi surətdə bağlı olduğunu müəyyənləşdirir.

Nizami əsas mövzularını şifahi xalq ədəbiyyatından alıb, yaradıcılığını xalq mənafeyinə uyğun, onun istək və arzuları ilə bağlı inkişaf etdirən bir sənətkar olduğundan onun əsərləri sonrakı şifahi xalq ədəbiyyatına dərin bir təsir göstərmişdir. Dahi sənətkarın bütün poemaları məzmununda xalq ədəbiyyatında müxtəlif dastan, nağıl və rəvayətlər düzəlmişdir.

Nizaminin bəzən bir beyti böyük bir nağıl və rəvayət üçün əsas olmuş, onun qəhrəmanları müəyyən rəmz kimi xalq şeirində işlədilmiş və işlənəkdədir. Xalq Nizami mövzularına çox maraqlı əlavələr etmiş, onu öz məişətinə daha da yaxınlaşdırmışdır.

Bu cəhətdən İsgəndər adı ilə əlaqədar yaranmış rəvayətlər daha maraqlıdır.

Nizami “İsgəndərnamə” əsərində xalq rəvayətlərindən çox istifadə etdiyi kimi şairin bu bilik xəzinəsi də xalq ədəbiyyatına mühüm təsir göstərmişdir. Bu dediklərimizi biz “Yeddi gözəl”, “Xosrov və Şirin”, əsərlərində də görürük. Bütün bunlar ölməz Nizami irsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının da zənginləşməsində mühüm bir amil olduğunu açıq göstərir.

Ədəbiyyatşünasların, alimlərin, tədqiqatçıların aparılan araşdırmalarından aydın olur ki, Nizami Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını, dastan, nağıl və atalar sözlərini dərin məhəbbətlə sevir və öz yaradıcılığında da bu tükənməz xəzinədən tez-tez, həm də böyük məhəbbətlə faydalanırdı.

Lakin böyük sənətkar sələflərinin heç birinin getmədiyi orijinal bir yol ilə inkişaf etmiş, dünya ədəbiyyatına qabaqcıl ideyalar gətirən, ayrı-ayrı sənətkarların ədəbi irsini öyrənərək onları görünməmiş bir yüksəkliyə qaldırmış, eyni zamanda poeziya qarşısında yeni tələblər qoyaraq böyük bir ədəbi məktəbin banisi kimi şöhrətlənmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H. Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. B.: Gənclik, -1998, 732 səh.
2. Araslı H. Şairin həyatı. B.: Azərənşr, 1941, 96 səh.
3. Ağayev Ə. Nizami və dünya ədəbiyyatı. Bakı: 1964, -120 səh.
4. Quluzadə M.Y. Nizami Gəncəvi. (Həyat və yaradıcılığı) Bakı: Elm. Akad. Nəşr., 1953, -165 səh.
5. Səfərli Ə., Yusifli X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Ozan, 1998, -632 səh.
6. Yusifov X. Şərqdə inqilab və Nizami Gəncəvi. Bakı: 1982, -156 səh.
7. Yusifov X. Nizaminin lirikası. Bakı: Azərb. Elm. Akad. Nəşri. 1968, -278 səh.
8. Əlizadə M. Nizami Gəncəvi. Bakı: 1960, -110 səh.

SUMMARY

Yasaman Ismayilova

NIZAMI GANJAVI AND AZERBAIJANI ORAL FOLK LITERATURE

In the article it is studied that works carried out by great thinker Nizami Ganjavi on Azerbaijan oral folk literature and his works aiming at promoting, creating, preserving this literature, protection of Azerbaijani customs and traditions will always be promoted and applied by literary critics. This article highlights the great role of Nizami Ganjavi in the creation and development of the oral folk literature of Azerbaijan. It has been noted that the poet always propagandized the literary history of our people in his poems.

It becomes clear that in all his works, the poet widely used proverbs, sayings related to oral folk literature, customs and traditions of our people.

The poet created very interesting and rich relations with Azerbaijani language and oral folk literature in his poems "Iskandarnama", "Leyli and Majnun", "Seven Beauties" for the first time. N. Ganjavi repeatedly gave the origin, customs and traditions of the Azerbaijani people, its connection with oral folk literature in his works. The article also clearly shows a very strong and colorful connection of the poet's poems with the images and motives of Azerbaijani epic and fairy tales.

Key words: work, poet, people, oral, folklore master, shah, dictator, woman

РЕЗЮМЕ

Ясемин Исмаилова

НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЕ УСТНОЕ НАРОДНОЕ ТВОРЧЕСТВО

Великий мыслитель поэт Н. Гянджеви, его работы по созданию азербайджанской устной народной литературы, а также его пропаганда этой литературы, сохранение обычаев и традиций азербайджанского народа всегда будут пропагандироваться литературоведами. В этой статье также отмечается, что великий мастер слова Низами Гянджеви сыграл большую роль в создании и развитии устной народной литературы Азербайджана, поэт умело использовал ее в своих поэмах и пропагандировал эту литературную историю нашего народа. Еще раз читаем и узнаем, что поэт в своих произведениях широко ссылается на пословицы, поговорки, обычаи и традиции нашего народа, связанные с устной народной литературой.

В «Искандернаме» Низами Гянджеви, в произведениях «Семь красавиц», «Лейли и Меджнун» впервые проявились очень интересные и богатые связи азербайджанского языка и устной народной литературы.

Низами отразил в своих произведениях истоки, обычаи и традиции азербайджанского народа, его связь с устной народной литературой.

Отчетливо прослеживается и очень сильная и красочная связь поэм поэта с образами и мотивами, содержащимися в азербайджанских эпосах и сказках.

Ключевые слова: произведение, поэт, народный, устный, фольклор мастер, шедевр, правитель, женщины

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ÇINARƏ İSMAYILOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

chinare12@gmail.com

UOT:82-4

OÇERK JANRINDA SƏNƏDLİLİK VƏ PUBLİSİSTİK MƏZMUN PRİNSİPLƏRİNİN QORUNMASI AMİLLƏRİ

Məqalədə jurnalistika nəzəriyyəçilərinin müəyyənləşdirdiyi janr bölgüsü haqqında məlumat verilir. Jurnalistikanın yaradıcılıq sahəsi kimi zəngin janrlara malik olmasından bəhs olunur. Bu janrlar vasitəsilə ictimaiyyət üçün mühüm olan informasiyaların əks olunduğu, auditoriyanın maraqlarının qorunduğu vurğulanır.

İstər informasiya, istər analitik, istərsə də bədii-publisistik janrlarda oxucu, dinləyici, tamaşaçı üçün aktual olan mövzular təqdim olunmalı, auditoriyanın istək və arzuları da nəzərə alınmalıdır. Doğrudur, hər bir janrın özünəməxsus xüsusiyyəti və funksiyası var, lakin unutmamaq olmur ki, bütün hallarda jurnalistika ictimaiyyətə xitab edir.

Jurnalistika janrları içərisində bədii-publisistik janrlar həm bədiilik, həm də sənədlilik etibarlı ilə diqqət cəkir. Bu janrlardan oçerkdə bədiilik və sənədlilik prinsiplərinin qorunması amillərinə aydınlıq gətirilir. Məlum olur ki, oçerk müəllifin həm hadisəyə, müzakirə olunan məsələyə faktiki, real yanaşmasıdır, eyni zamanda, fərdi yanaşmasıdır. Yəni jurnalist oçerkdə faktları auditoriyaya bədii şəkildə, obrazlı formada çatdırır.

Müxtəlif mətbu orqanlarla tanışlıq zamanı oçerk janrına dair maraqlı nümunələrlə tanış olmaq mümkündür. Bu oçerklərdə müxtəlif sahələrdə çalışan insanların həyatı, yaradıcılığı əks olunmuşdur. Haqqında bəhs olunan insanların örnək olan davranış və fəaliyyətləri ictimaiyyətə çatdırılır, təbliğ olunur.

Məqalədə oçerk janrına dair nümunələr göstərilir. Bu nümunələrlə tanışlıq zamanı biz vaxtı ilə "köhnə janr" hesab olunan oçerkin bir janr olaraq hansı geniş imkanlara malik olduğunu və adıçəkilən janrın bu gün də aktuallığını hansı şəkildə qoruduğunun şahidi oluruq.

Belə ki, 30 illik işğala son qoyan 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə həm ön, həm də arxa cəbhədə baş verənlərdən, eyni zamanda, qəhrəmanların göstərmiş olduğu şücaət və igidlikdən bəhs edən yazılar içərisində oçerklər xüsusilə seçilirdi. Bu oçerklərdən Azərbaycan xalqının birliyinin hər bir vətəndaş üçün bütün arzu və istəklərdən öndə dayandığı aydın şəkildə əks etdirilmişdir.

Açar sözlər: jurnalistika, informasiya, janrlar, bədii publisistika

Jurnalistika mühüm informasiyaların cəmiyyətə çatdırılması, ictimai rəyin formalaşması, auditoriyanı düşündürən, narahat edən məqamların, məsələlərin araşdırılıb həll olunması baxımından vacib yaradıcılıq sahəsidir. Bu baxımdan jurnalist hər zaman istər aktual mövzu, istər uyğun müsahib, istərsə də maraqlı auditoriya axtarışında olmalıdır.

Jurnalistika yaradıcılıq sahəsi kimi zəngin janrlara malikdir. Məhz bu janrlar vasitəsilə ictimaiyyətə müxtəlif məzmunlu informasiyalar çatdırılır, baş vermiş hadisələr şərh olunur və yaxud müəllifin publisistik düşüncələri əks olunur. Cəmiyyəti narahat edən problemlər məhz bu janrların köməkliyi ilə işıqlandırılır.

Jurnalistika nəzəriyyəçilərinin müəyyənləşdirdiyi bölgüyə əsasən, janrlar üç qrupa bölünür: informasiya janrları, analitik və bədii-publisistik janrlar. İnformasiya janrları ən çox informasiyalılığına görə seçilir. Bura daxil olan janrlar informasiyaları özünəməxsus formada yerinə yetirir (4, s.158). Analitik janrlar adından göründüyü kimi, informasiya verməklə yanaşı, həm də

hadisələrin, faktların mövzuya uyğun təhlilini də verir (4, s.175).

Bəs bədii-publisistik janrlar özündə nəyi ehtiva edir? Bu suala publisistika nəzəriyyəçilərinin fərqli yanaşmaları, cavabları vardır. Azərbaycan tədqiqatçılarından Famil Mehdi “Bədii publisistika” adlı monoqrafiyasında bu yaradıcılıq sahəsinə belə tərif verir: “Publisistika ictimai-siyasi, əxlaqi, iqtisadi və s. aktual problemləri elmi-məntiqi dəlil və sübutlar, obrazlı-ehitirəslə mühakimələr, lirik düşüncələr, konkret xarakterlər, tiplər vasitəsi ilə əks etdirən, ictimai rəyin formalaşmasına fəal təsir göstərən yaradıcılıq növüdür” (Famil s.13). Bədii publisistika real faktları əks etdirməklə yanaşı, müəllifin hiss və düşüncələrini də bədii təsvir vasitələri ilə ictimaiyyətə çatdırır. Bu da öz növbəsində, oxucuların informasiyaya olan tələbatını ödəməklə yanaşı, bədii zövqünü də oxşayır.

Oçerk, felyeton, pamflet, gündəlik, səyahətnamə, esse, məktub, açıq məktub, sənədli novella, sənədli povest, bədii nitq bədii-publisistik janrlar kimi müəyyənləşdirilmişdir. Bu janrlar həyatın müxtəlif sahələrini işıqlandırmaq baxımından geniş imkanlara malikdir. Əsas məsələ həmin imkanlardan bacarıqla istifadə etmək qabiliyyətinə yiyələnməkdən və onu yazılarda tətbiq etməkdən ibarətdir (2, s.9). İstər qərb, istər rus, istərsə də milli mənbələrdə bədii-publisistik janrların nəzəri problemlərinin tədqiqi hər zaman diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu tədqiqatlara diqqət yetirildikdə aydın olur ki, bəzi hallarda bədii-publisistik janrlara yanaşma birmənalı olmamışdır. Belə ki, bu janrlar gah ədəbiyyat, gah da publisistika janrları kimi xarakterizə olunmuşdur. Əslində isə bədii-publisistik janrlara həm bədii, həm də sənədlik xasdır. “Bədii ədəbiyyat da, publisistika da yaradıcılıq məhsuludur, eyni ədəbi materialdan-sözdən yoxrulur... Bədii söz oxucunun hisslərinə ünvanlanırsa, publisistika şüura, ağıla yönəldilir” (3, s.263).

Ən geniş yayılmış bədii-publisistik janrlardan biri də məhz oçerkdir. Azərbaycan ədəbiyyatında Mir Cəlal, Əvəz Sadıq, Nurəddin Babayev və başqaları oçerkin gözəl nümunələrini yaratmışlar. Azərbaycanın görkəmli yazıçı-jurnalisti Nurəddin Babayev oçerkin gözəl nümunələrini yaratmaqla yanaşı, bu janrı elmi-nəzəri baxımdan geniş şəkildə tədqiq etmişdir. Müəllif məhz “Azərbaycanda bədii oçerkin inkişafı” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi, daha sonra filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsinə almışdır. Eyni zamanda, Famil Mehdi, Akif Rüstəmli, Cahangir Məmmədli və digər tədqiqatçılar da oçerk janrını geniş şəkildə araşdırmış, bu janrın imkanlarından bəhs etmişlər.

Oçerk janrı bir çox hallarda hekayə janrı ilə uyğunlaşdırılır. Oçerk nə qədər bədii-ədəbiyyat janrlarının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etsə də bu janrlar arasında fərqlər də mövcuddur. Lakin ciddi bir fərq ondan ibarətdir ki, əgər hekayədə yazıçı təxəyyülünün yaratdığı obrazlar, situasiyalar əsas götürülürsə, oçerkdə real həyat hadisələri, adı, ünvanı, xarakteri, peşəsi, fəaliyyəti məlum olan insanlar haqqında danışılır (3, s.271). Hekayə yazıçı təxəyyülünün, oçerk isə jurnalist müşahidəsinin nəticəsində meydana gələn yaradıcılıq məhsuludur.

Oçerklər, əsasən, sadə adamlardan, onların ətraf mühit, həyat və iş barədə düşüncələrindən, dünyaya və insanlara təmənnəsiz, saf, təmiz münasibətlərindən, halal ömürlərindən söhbət açır. Mündəricə cəhətdən müxtəlif olan oçerkləri bir-birinə bağlayan möhkəm daxili bağlar var (5). Tədqiqatçıların müəyyənləşdirdikləri əsas oçerk növləri bunlardır: portret oçerk, səyahətnamə oçerki, problem oçerk. Bədii-publisistik janrların bütün xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən bu janrlara mətbuatda hər zaman müraciət olunmuşdur. Oçerk janrının maraqlı xüsusiyyətlərindən biri də bu janrdə təqdim olunmuş materialın qəhrəmanının bəzi hallarda müəllifin özünün olmasıdır. Bu hal özünü daha çox səyahət oçerklərində göstərir.

Portret oçerkdə müəllif qəhrəmanının cizgilərini bədii söz vasitəsilə auditoriyaya çatdırır. Müəllif eyni zamanda, haqqında bəhs etdiyi insanın həyat yolu, dünyaya baxışı, ictimaiyyət üçün maraqlı və örnək ola biləcək cəhətlərini sənədlik və publisistik məzmun prinsiplərinin qorunması şərti ilə işıqlandırır. Mətbuatda portret oçerkə dair kifayət qədər nümunələr göstərmək mümkündür. Bu nümunələrdən biri də Türkan Hüseynlinin “Şərq qapısı” qəzetinin 02.12.2020-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “Zamandan danışılan zaman...” adlı oçerkidir. İkinci Qarabağ Müharibəsinin iştirakçısı, döyüşlərdə göstərdiyi qəhrəmanlıqlara görə ölkə başçısı tərəfindən bir sıra medallara layiq görülmüş şəhid Zaman Məmmədova həsr olunmuş bu oçerk qəhrəmanın həyat və döyüş yolunun

yaddaqalan məqamlarına dair tarixi, faktiki məlumatların bədii üsullarla uzlaşdırılaraq təqdim olunması ilə yaddaqalır. “O, güləndə dünya da gülürdü, el də, oba da, ev də, eşik də. Deyirdi dünyanı gülmək xilas edəcək” cümlələri ilə başlayan oçerkdə Zaman Məmmədovun qohumları, döyüş yoldaşlarının dilindən qəhrəman haqqında xatirələr əks olunur.

Türkan Hüseyinlinin “Şərq qapısı” qəzetinin 18.01.2021-ci il tarixli sayında dərc olunmuş “Ata və oğulun barıt qoxulu xatirələri...” adlı digər bir oçerki də portret oçerk janrının xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Belə ki, müəllifin bu oçerki şəhid Səyyad Əliyevə həsr olunub. Müəllif qəhrəmanın keçdiyi şərəfli ömür yolu ilə bağlı olan maraqlı və daha dəqiq olan məlumatları ictimaiyyətə çatdırmaq üçün məhz onun ailəsində qonaq olmuşdur. Səyyad Əliyevin ömrünün müxtəlif çağlarını özündə əks etdirən fotoşəkillərlə, müxtəlif sənədlərlə tanış olan jurnalist milli qəhrəmanın portretini tanış olduğu faktları bədii təsvir vasitələri ilə əks etdirmişdir. Oçerkdən verilmiş aşağıdakı nümunələrə baxaraq biz bu janrda sənədlilik və publisistik məzmun prinsiplərinin hansı formada qorunmasının şahidi ola bilərik: “Zaman keçdi, illər ötdü. 1990-cı illərin müharibə yükü, itki dərdi, torpaq işğalları, Sovetlər Birliyinin ermənilərə dəstək olması hər bir azərbaycanlı kimi Səyyadı da üzürdü. Səyyad ailəli idi, bir oğlunun 17, o birinin isə 4 yaşı vardı. Bir pis xəbər eşidəndə hirs bağırsağını kəsə-kəsə iki otaq arasında sağa-sola var-gəl edirdi”, “Son döyüşü 1992-ci il mayın 25-i oldu çöl göyərçininin. Mil dağı uğrunda gedən döyüşdə snayperlə vuruldu və gözləri Sədarək səmalarına baxa-baxa, sülh arzulaya-arzulaya əbədiyyətə qovuşdu”.

Bir məqamı da vurğulamaq lazımdır ki, bir zamanlar, “köhnə” janr hesab olunan oçerkə son dövrlər müraciət çoxalmışdır. Belə ki, qələbə ilə başa çatmış 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra şəhid və qazilərimizin həyatının əks olunduğu portret oçerklərinin nəşr olunması, eyni zamanda, teleoçerklərin hazırlanması genişlənmiş və ictimaiyyətin böyük marağına səbəb olmuşdur. Bu tipli materiallarda müəllif dəqiq faktları bədii formada, publisistik üsullarla auditoriyaya çatdırır.

Oçerkin geniş yayılmış növlərindən biri də səyahətnamə oçerkləridir. Bu oçerk qəhrəmanı müəllifin özüdür. O, səyahət zamanı şahidi olduqlarını bədii dillə oxuculara çatdırır. Bu oçerklərdə jurnalistin gəzib-gördüyü yerlərin coğrafiyası, adət-ənənələri, həyat tərzini, mədəniyyəti, insanları haqqında məlumatlar öz əksini tapır. Azərbaycan realist-maarifçi nəsrinin banisi, Azərbaycanın ilk generalı, ilk general yazıçı-publisisti, Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz bölməsinin və Qafqaz Kənd Təsərrüfatı Cəmiyyətinin ilk həqiqi üzvü Hacı İsmayıl bəy Qutqaşının (1809-1861) birinci Məkkə səfərindən sonra qələmə aldığı “Səfərnamə” oçerki səyahət oçerki janrının ilk və klassik nümunəsi hesab olunur (6). “Qutqaşının bu əsəri keçən əsrin 20-30-cu illərindən başlayaraq Rusiyanın müxtəlif mətbuat orqanlarında və elmi-bədii məcmuələrində tez-tez çap olunan “yol qeydlərini”, habelə Yaxın və Orta Şərqdə dəbdə olan səfərnamə və ziyarətnamələri xatırladır” (1, s.22)

Maraqlı oçerklərin müəlliflərindən biri də BDU-nun “Jurnalistikanın nəzəriyyəsi və təcrübəsi kafedrası”nın dosenti Ayaz Musayevdir. Ayaz müəllimin 2017-ci ildə nəşr olunmuş “Dialoq” kitabında əks olunan oçerkləri dəyərli bədii-publisistik nümunələrdir. Onun Kanadaya səfərindən bəhs edən “51 gün ağcaqayın yarpağı ölkəsində” adlı oçerki səyahət oçerki janrına maraqlı nümunədir (7). Müəllif səfər təəssüratlarını elə inandırıcı təsvir edir ki, oxucu əsərlə tanışlıq zamanı sanki müəlliflə birlikdə həmin ölkəni səyahət edir. Bir məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, səyahət oçerklərinin bir üstünlüyü də məhz budur. Müəllifin gəzib-gördüyü yerləri dəqiqliklə təsvir etməsi, eyni zamanda, qarşılaşdığı hadisələri publisistik dillə göstərməsi oxucuda böyük marağa səbəb olur.

Problemlə oçerkdə müəllifin əsas vəzifəsi problemin publisistik şəkildə işıqlandırılmasıdır. O, oxucu ilə dialoqa girir. Əvvəla, problemlə bir vəziyyəti, sonra da bu mövzuda düşüncələri göstərir, onları öz məlumatları, rəsmi məlumatlar və bədii vasitələr ilə gücləndirir. Problemlə oçerkdə cəmiyyəti maraqlandıran müxtəlif mövzular işıqlandırılır. Hər hansı mübahisəli məsələyə aydınlıq gətirilir. Bu janrın maraqlı cəhətlərindən biri redaksiyaya və ya müəllifə ünvanlanmış məktublara cavablandırılmasına əsaslanır. Bu janrın yaradıcılarından biri də publisist Nurəddin Babayev olmuşdur. O, oçerk janrının nəzəri əsaslarını tədqiq etməklə yanaşı, bu janrda maraqlı nümunələr də qələmə almışdır.

Bütün bu deyilənlərdən belə qərara gəlmək mümkündür ki, oçerkdə real həyat hadisələri, konkret insan xarakterləri müəllifin emosional fikirləri, fərdi düşüncələri ilə əks etdirilir. Oçerk jurnalistin real hadisəyə, hər hansı məsələyə münasibətini ifadə edir. Oçerkin əsas şərti həyatı öyrənməkdir. Həyatın müxtəlif sahələrinə, maraqlı mövzulara həsr olunmuş oçerklər bütün dövrlərdə oxunaqlı olmuşdur. Azərbaycanda, əsasən, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra şəhid və qazilərin şərəfli, örnək olan həyatından bəhs edən oçerklərin yazılması artıq genişlənmiş və maraqla qarşılanmışdır. Beləliklə də, oçerk “köhnə” janr olmaqdan çıxmış və bu janra yeni nəfəs gəlmişdir. Bədii-publisistik janrlardan olan oçerkin həm bədii, həm də sənədilik baxımdan imkanları geniş olduğundan qəhrəmanların həyatının maraqlı məqamlarını əks etdirmək imkanları da genişlənməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qutqaşınlı İ. Əsərləri. Bakı: 1967, 381 s.
2. Mehdi F. Bədii publisistika. Bakı: Maarif, 1982, 293 s.
3. Məmmədli C. Jurnalistikanın müasir inkişaf meylləri. Bakı: Elm, 2006, 465 s.
4. Rüstəmov A. Jurnalistika. Bakı: 2005, 307 s.
5. www.aliildirimoglu.az
6. www.kulis.az
7. www.525.az

SUMMARY

Chinara Ismaylova

FACTORS OF PRESERVING THE PRINCIPLES OF DOCUMENTARY AND JOURNALISTIC CONTENT IN ESSAY GENRE

The article provides information about the genre division determined by the theorists of journalism. The article states that journalism as a field of creativity has rich genres. Important information for the public is reflected, the interests of the audience are protected through these genres. Both in the informational, analytical, and artistic-journalistic genres, relevant topics should be presented to the reader, listener, as well as the wishes of the audience should be taken into account. It is true that each genre has its own specifics and function, but in all cases journalism appeals to the public. Among the genres of journalism, artistic and publicistic genres attract attention both by artistry and documentality. From these genres, the essay clarifies the factors of preserving the principles of artistry and documentality. It turns out that the essay is not only a realistic approach of the author to the event, but also an individual approach. In other words, the journalist conveys the facts to the audience in an artistic and expressive form. While getting acquainted with various texts, you can get acquainted with interesting examples of the genre of the essay. These essays reflect the lives of people working in different fields. The exemplary behavior and activities of these people are brought to the public and promoted. The article provides examples of the essay genre. While getting acquainted with these examples, we become witnesses of the wide possibilities of an essay as a genre, which is considered to be an “old genre” over time, and realize that this genre is still relevant today.

So, during a 44-day-Patriotic War, which put an end to the 30-year occupation, it has become known that essays were of great significance through which we have been able to get information about the events both at the front and in the back, as well as about the bravery of the heroes. These essays clearly reflect that the unity of the Azerbaijani people stands out from all desires for each citizen.

Key words: journalism, information, genres, artistic journalism

РЕЗЮМЕ

Чинара Исмаилова

ФАКТОРЫ ЗАЩИТЫ ПРИНЦИПОВ ДОКУМЕНТАЛЬНОСТИ И ПУБЛИЦИСТИЧЕСКОГО СОДЕРЖАНИЯ В ЖАНРЕ ОЧЕРКА

В статье дается информация о жанровом разделении, определяемом теоретиками журналистики. Речь идет о том, что журналистика как область творчества имеет богатые жанры. Подчеркивается, что посредством этих жанров отражаются важные для общественности сведения, защищаются интересы аудитории.

Как в информационном, аналитическом, так и в художественно-публицистическом жанрах должны быть представлены актуальные для читателя, слушателя, аудитории темы, а также учитываться и пожелания аудитории. Это правда, что каждый жанр имеет свою специфику и функцию, но нельзя забывать, что во всех случаях журналистика обращается к общественности.

В жанрах журналистики художественно-публицистические жанры привлекают внимание своей достоверностью как художественной, так и документальной. Из этих жанров в очерке проявляются факторы сохранения принципов художественности и документальности. Получается, что очерк-это и фактический, реальный подход автора к событию, к обсуждаемому вопросу, и, в то же время, индивидуальный подход. То есть журналист в очерке передает факты аудитории в художественной, образной форме.

Во время ознакомления с различными текстами можно ознакомиться с интересными примерами жанра очерка. В этих очерках отражена жизнь, творчество людей, работающих в различных сферах. Поведение и деятельность людей, о которых идет речь, которые являются образцами для подражания, доводятся до общественности, пропагандируются.

В статье приведены примеры жанра эссе. Во время ознакомления с этими примерами мы становимся свидетелями того, какими широкими возможностями как жанра обладает очерк, считающийся со временем «старым жанром», и каким образом данный жанр сохраняет свою актуальность и сегодня.

Так, в период 44-дневной Отечественной войны, положившей конец 30-летней оккупации, особо выделялись очерки, в которых рассказывалось о том, что происходило как на фронте, так и в тылу, а также о подвиге и отваге, проявленных героями. В этих очерках четко отражено, что единство азербайджанского народа стоит перед всеми желаниями и стремлениями каждого гражданина.

Ключевые слова: журналистика, информация, жанры, художественная публицистика, очерк

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İman Cəfərli

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ƏLİ HƏŞİMOV

“Naxçıvan” Universiteti

ali.heshim@mail.ru

UOT. 82-3.512.162

OQTAY ALTUNBAYIN TARİXİ POVESTLƏRİNDƏ ZAMAN VƏ ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI

Məqalədə Azərbaycan ədəbi fikrində povest janrı və povestin mövzu dairəsindən müfəssəl məlumat verilir, həmçinin yazıçı-dramaturq Oqtay Altunbayın “Mehrişah” və “Tomris” tarixi povestləri tədqiq olunur. “Tomris” və “Mehrişah” povestlərinin hər ikisi əfsanə motivləri əsasında qələmə alınmışdır. 2500 il əvvəlki ümumtürk tarixinin əfsanələşmiş şanlı qadın hökmdarı Tomrisin dövründən, Massagetlərin farslarla mübarizəsi, müharibəsi tarixindən mövzu alan əsər povest janrının estetik-nəzəri prinsipləri çərçivəsində yazılmış, tariximizin bəlli dövrü bədii planda yüksək sənətkarlıqla işlənmişdir. Oqtay Altunbayın “Mehrişah” povestində isə tariximizdə hələ də dəqiqləşdirilməmiş, əfsanələr içərisində parçalanmış Qız qalası əfsanəsi motivləri əsərin süjetini təşkil edir. Abşeron hökmdarı Qandəmir, sərkərdə Süpər, Qandəmirin qızı Mehrişah, vəzir Mehran, atəşgah məbədinin baş kahini Altundağ kimi tarixi-əfsanəvi obrazların ətrafında cərəyan edən hadisələr milli müdafiə tariximizin maraqlı səhifəsi kimi ön plana çıxarır ki, bu da əsərin tərbiyəvi əhəmiyyətini artırır, tariximizin daha az öyrənilən səhifələrinin geniş oxucu kütləsinə çatdırılması baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır.

Yazıçı-dramaturq Oqtay Altunbayın “Tomris” və “Mehrişah” tarixi povestləri mövzusu, milli ideyası, sənətkarlıq məziyyətləri, daxili dinamikmi, obrazlar aləmi, yaratdığı tarixi kolorit etibarilə povest janrının, ümumilikdə tarixi nəsrimizin uğurlu nümunələridir.

Açar sözlər: “Tomris”, “Mehrişah”, tarixi povest, əfsanə motivi, obrazın ikiləşməsi, Qız qalası, Massagetlər

Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində povest, postsovet məkanında povest, qərb ədəbiyyatında uzun hekayə kimi təqdim olunan janrın ədəbiyyat tariximizdə maraqlı təşəkkül və inkişaf yolu vardır. Çağdaş ədəbiyyatşünaslıqda povest janrı ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Fərqli yanaşmalardan ümumi nəticə belədir ki, povest XX əsr Azərbaycan ədəbi fikrinin mühüm hadisəsidir, povest janrında qələmə alınan əsərlər mövzusunə görə tarixi nəsrin ümumi təsnifatına uyğun olaraq tarixi, sənədli, xroniki kimi istiqamətlərə ayrılır. Ədəbiyyatşünas Əziz Mirəhmədov yazır: “Sovet yazıçıları tarixi janrdə əsər yazdıqları zaman tarixi hadisə və tarixi şəxsiyyətlər içərisindən müasir dövrümüz üçün böyük əhəmiyyətə malik olanları seçib təsvir etməyə xüsusi fikir verirlər” (2, s. 51). Povest janrında da tarixi mövzuya müraciət edən yazıçılar tariximizin daha maraqlı, az öyrənilmiş dövrünə, görkəmli tarixi və ədəbi şəxsiyyətlərin həyatının, fəaliyyətinin daha maraqlı mərhələsinə müraciət etməklə həm dövrü ədəbi müstəvidə daha oxunaqlı edir, həm də tarixdən tərbiyə vasitəsi kimi istifadə edirlər. Bu mənada Azərbaycan ədəbiyyatında tarixi mövzulu povestləri ilə oxucuların da, ədəbi tənqidin də diqqətini cəlb edən yazıçılardan biri Oqtay Altunbay və onun “Tomris” və “Mehrişah” povestləridir. Hər iki povest mövzusu etibarilə tarixi-əfsanəvi povest kimi də qiymətləndirilə bilər. Belə ki, ümumilikdə XX əsr nəsrimizin folklor qaynaqları, yaxud tarixi mövzulu nəsr əsərlərində mif-magiya ünsürləri diqqəti cəlb edən istiqamətdir. Eyni zamanda Ə.Cəfərzadənin, Ş.Həsənoğlunun, S.Rəhimovun və digər yazıçıların yaradıcılığında əfsanə motivləri əsasında yazılan tarixi nəsr nümunələri ədəbi təcrübədə öz təsdiqini ötən əsrin ortalarından tapmışdır. Oqtay Altunbayın povestləri də bu mənada nəsrimizin uğurlu bədii nümunələri sayıla bilər.

Oqtay Altunbayın tarixi mövzulu povestlərindən biri “Mehrişah”dır. Əsər tarixi nəsrə ənənə halını almış əfsanə motivləri əsasında qələmə alınmışdır. Hadisələr VII əsrdə Abşeronda cərəyan edir. Əsərdə yazıçı tarix faktlara söykənir, əfsanə motivlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnərək Qız qalasının tikilməsi prosesini süjetə daxil edir. Qız qalası əfsanəsinin birinci variantında deyilir ki, Sasani hökmdarı Abşerona hücum edir. Atəşgah məbədinin baş kahini və əhali məyus olur. Amma üzü nurlu bir qız kahinlə vidalaşmış düşmən tərəfə doğru gedir, vətən naminə, məmləkətin azad olunması naminə. Gedir və düşmən hökmdarını məhv edir, məmləkəti təhlükədən azad edirsə də özü də “ölümə doğru” gedir.

Povestin süjetinin qısa xülasəsi belədir. Hökmdar Qandəmirin qızı Mehrişahla vəzir Mehranın oğlu, sərkərdə Süpər arasında məhəbbət məcarası yaşanır, onların həzin bir axşamda söyüd kölgəsindəki görüşündə bir sıra məsələlər-süjet aşkara çıxır ki, bu dövrün nəsrində süjet aşımı ənənəviləşmiş hala çevrilmişdi. Süpərin Qandəmirin qızı Mehrişaha danışdığı əhvalat əsərin süjetini təşkil edir. Aydın olur ki, Qandəmirə Süpər Dəmirxana əsir düşürlər. Bu zaman Dəmirxanın qızı Mehrixanla Qandəmir arasında ilk görüşdə eşq baş qaldırır, Mehrixan Qandəmirə Süpəri əsirlikdən azad etdirir, Dəmirxanı-atasını Xəzərdəki adaya sürgün edirlər. Qandəmirə Mehrixanın nigahından Mehrişah doğulur və o doğulan zaman onun anası dünyadan köçür. Və nəticədə Süpərlə Mehrişah arasında güclü məhəbbət yaşanır, eyni zamanda bu məhəbbət narahatlıq da doğurur. Povesti əfsanəyə bağlayan məqam da buradan başlanır. Süpərin atası –vəzir Mehran baş kahin Altundağla məsləhətləşirlər, Süpəri Mehrişahdan uzaqlaşdırmaq üçün ona Xəzərdə qala tikməyi tapşırırlar. Süpər Qız qalasını iki ilə inşa edir Mehrişahın eşqi ilə. Hadisələrin axarı dəyişir, çünki hökmdar Süpərdən bu möhtəşəm qalаны qarşılgında nə istədiyini soruşanda qızı Mehrişahı istəyir, hökmdar Süpəri öldürməyi əmr edir, sərkərdə buna dözməyərək özünü öldürür. Nəhayətdə Mehran Qandəmirdən oğlunun intiqamını almağı planlayır. Mehran hücum edən iranlılarla birləşir, Bakını iranlılara satır, hökmdar qəzəblənərək “Sənin bu misilsiz xəyanətin azərbaycanlılara nəyin bahasına tamam olacaq?”, deyir, Mehran səhv etdiyini, intiqam almaq planlaşdırarkən vətənə xəyanət etdiyini başa düşür, xəyanətinin qurbanı özünü seçir və özünü öldürür. Mühasirədə qalan Bakının xilasını baş kahin Altundağ yalnız Mehrişahın gözəlliyində görür və sənin gözəlliyin xalqı iztirabdan qurtarmalıdır, deyir. Mehrişah gizli şəkildə iran tərəfə keçir, iran hökmdarı Aləmşaha yaxınlaşır, cəhd etsə də, Aləmşah sabah “Bakı mənim ayaqlarım altında olmalıdır” (1, s. 127), deyir. Bu cəsur, vətənsəvər qız- Mehrişah İran hökmdarı Aləmşahı da, özünü də öldürərək məmləkəti düşmən mühasirəsindən azad edir.

Əsərdə tarixiliklə bədii şərtlik vəhdətdə formalaşır. Çünki təsvir olunan dövrlə bağlı tarixşünaslığımızda dəqiq informasiyaların olmaması, yaxud lazımı səviyyədə olmaması yazıçının tənəyyül gücünü işə salır. Bu cəhət isə povestdə müəyyən açıq qalan, düşündürən məqamları ortaya çıxarır.

Povestdə Qandəmirin əsirlikdən azad olunması və Dəmirxanın öz qızının eşqinə qurban gedərək sürgün olunması səhnəsi tərəddüdlü təsvir olunur. Povestdə Mehranın xəyanəti geniş planda təsvir olunduğu, təssüf doğurduğu halda yazıçı bu xəyanəti detallı şəkildə təsvir edir, Mehranın xəyanətini isə ötəri fikirlərlə ifadə edir. Dəmirxanın tərəddüdlü hallarından birində dilindən verilir: “Unudulması mümkün olmayan şeylər unudulmaz!” (1, s. 89). Yaxud Dəmirxanın kimsəsiz adada təsviri zamanı özü ilə söhbətlərində islamdan gələn təsirlər aşkar şəkildə duyulur ki, bu sadəcə mümkünsüzdür, yaxud yazıçının tarixi xronologiyaya əməl etməməsidir. Saraydakı münasibətlərin tarazlanmasında Qandəmirin vəziri Mehranın rolu böyükdür. Onunla Atəşgah məbədinin kahini Altundağ arasında maraqlı mükəlimələr olur. Onların birgə qərarına əsasən Süpər dənizdə qala tikməlidir və tikir də. Bu qalanı “Bakının başına qoyulan tac” adlandıran Qandəmir Süpərə məndən nə istəyirsən bunun üçün deyir. Qeyd edək ki, digər sərkərdə Altundağ əsərin bu məqamlarında ikinci planda qalır, amma unudulmur da. Yaranmış situasiyada Süpər özünü öldürməyi üstün tutur, bir tərəfdən cəsur sərkərdəyə yaraşmayan öldürülməyi qəbul etmirsə digər tərəfdən də Mehrişaha olan məhəbbətini özü ilə digər dünyaya aparır. Xain Mehranın xəyanəti yaddaş hadisəsinə çevrilir, onun xəyanəti öz taleyini müəyyənləşdirir, həm də necə, Mehran bir vaxtlar Dəmirxanın sürgün olunduğu adaya sürgün olunur. Mehran daxili-vicdanı ilə baş-baş qalanda dediyi sözlər onun xəyanətini dərk

etdiyini deməyə əsas verir: “Ancaq heç bir ölçüyə gəlməz bu xəyanəti həyata keçirmək üçün allahlar nəyçün bunu mənim taleyimə yazdılar?” (1, s. 108).

Yazıçının tarixə ekskursu təsiri bağışlayan mükəllimələr də vardır ki, bu məqamlar sovet dönməsinin yanaşmasıdır, farsların Şərqlə tarixindəki tarixi-əfsanəvi rolunu məhz rejimin istəyinə uyğun şəkildə ifadə edir. Nəzər salaq: “İndiki İran hökmdarının babası Nuşirəvan bizim Şirvan torpaqlarına otuz min fars ailəsi köşürmədimi? Şirvan şahlığını təşkil etmədimi? Məqsəd məgər Şimal köçərilərinin hücumlarına sədd çəkmək idi? Yoxsa yerli əhalini fars təsiri ilə zəhərləmək?! Azərbaycanda dövlət dilini farslaşdırmaq, hər şey fars, fars...” (1, s. 116). Pövestdə farslarla döyüş, farsların Qadəmir üzərində Mehran-xain vəzir köməyi ilə qələbəsi kimi səhnələr təsvir olunsada hardasa farslara qarşı tərəf kimi lazımı səviyyədə yer verilmir, yaxud farslarla bağlı verilən informasiyalar yetərli təsir bağışlamır. Düzdür fars hökmdarı Aləmşah, onun Qadəmirin qızı Mehrişaha olan marağı, təzyiği, təhriki əsərdə fars tərəf haqqında fikir formalaşdırsa da düşünürük ki, yenə bir yarımçıqlıq qalır, o vaxta qədər ki, Mehrişah Aləmşahı da, özünü də öldürür. Yazıçı tənəyyül gücünə yaratdığı situasiyada Mehrişahı ziddiyyətlərin mərkəzində qoyur. Ona görə ki, Aləmşah düşməndir, islaholunmazlığı, işğalçı niyyəti bəllidir, amma ilk fürsətdə Mehrişah onu öldürmür, tərəddüd edir. Niyə sualı oxucu beynini gəmirir. Mehrişah Aləmşaha mərhəmət etməlidirmi? Onun missiyası buna imkan vermir, çünki o, vətəninə işğaldan azad etmək üçün üzərinə məsuliyyət götürüb. Əfsanənin bir variantında oxuyuruq ki, “Atəşpərəstlərin müqəddəs məbəbindən gələn qız Şəhəri mühasirə edən hökmdarın sarayı qarşısında görünür. Hökmdar qızı görən kimi onun gözəlliyinə heyran olur. Atəş qızı da hökmdara aşiq olur” (8). Aləmşahla birlikdə özünü də öldürməsi onun ilk fürsətdəki tərəddüdünün cəzasıdır, yaddaşda bu tip cəza məsələn “Dədə Qorqud” dastanında Beyrəyin cəzası ilə müqayisə də oluna bilər. Yəni xalq, vətən naminə çıxdığı yolda tərəddüd edir, hissələrə qapılır və ölümə məhkumdur. İkinci tərəfdən vəzir Mehranın xəyanəti, pövestdə milli amal uğrunda mübarizənin qaçılmazlığı gerçəyini ortaya qoyur. Yazıçının tarixdən daha çox təsirləndiyi əfsanənin birinci variantında yaranmış sualların cavabı belədir: “Vətəni təhlükədən xilas etmək haqqında məbəd qarşısında öhdəsinə götürdüyü vəzifə onun yadına düşüb həyəcanlandırır. Xəzərin sahilində yaşayan və ondan kömək gözləyən əhali gözü qarşısında dayanır. Dənizin dalğalarının gurultusuna qoşulan həmvətənlərinin nalələri onun vücudunu sarsıdır. Qız bir an içərisində öz eşqini ayaqları altına alaraq odlu qılıncını yuxuda olan hökmdarın boynuna endirir. Daha sonra odlu qılıncı öz sinəsinə sancır, canını xalqın və vətəninə nicatı uğrunda fəda edir” (8). Qızın-Mehrişahın vətən naminə, ölkəsinin azadlığı naminə atdığı cəsur addım ölkəni düşmən işğalından azad edir, amma o məhəbbəti və baş kahinə verdiyi söz arasında qaldıqda verdiyi sözə əməl edib vətəni dar gündən qurtarır. Özünü öldürməsi isə əsla onun zəifliyinin nişanəsi yox, sadəcə vicdanı qarşısındakı seçimi, yaxud mifik yaddaşda “ölümü qazanmaq”ın ifadəsi kimi qəbul olunur.

Oqtay Altunbayın “Mehrişah” pövesti əsasında işlədiyi eyniadlı dram əsəri də vardır ki, bu əsər 1979-cu ildə, 13 mart tarixdə “Mərahim Fərzəlibəyovun quruluşunda Sumqayıt teatrında” səhnəyə qoyulmuşdur (3, s. 39).

Oqtay Altunbayın tarixi mövzulu pövestlərindən olan “Tomris” də əfsanə süjetlərindən qidalanmışdır. Müəllifin bəhs etdiyimiz “Mehrişah” pövestində olduğu kimi “Tomris” tarixi pövestində də mif, əfsanə ilə tarixin sərhədləri kövrəkdir. Belə ki, Tomris tarixi şəxsiyyətdir, onu bizdən ayıran zaman ona əfsanə donunu sıx geydirmişdir. Pövestdəki hadisələr 2500 il əvvəl baş vermişdir. Şanlı ümumtürk tarixinin əfsanəvi qəhrəmanı olan Tomris milli mübarizənin simvollarından biri kimi yazıçı tənəyyülünün hesabına bədii plana gətirilmişdir. Yazıçı fərdi tənəkküründən istifadə edərək əfsanəvi tarixin süjetlərinə fərqli baxışdan yanaşsa da, bu gerçəklik əsərdə tarixi koloriti pozmadığı kimi əfsanəvi şəxsiyyəti formalaşdıran mifik gerçəkliyi də təhrif etməmişdir.

Pövestdə Əhəmənilər sülaləsinin başçısı Kirin Azərbaycan torpaqlarına işğalçı yürüşləri süjetin əsasını təşkil edir. Yazıçı vurğulayır ki, Kir Yaxın Şərqlin əsas hissəsini işğal etdikdən sonra gözünü Azərbaycan torpaqlarına dikir, yəni Arazın bu tayına. Yazıçının yaşadığı dövrün tarixə müdaxiləsi təsiri bağışlayan məqamda doğan suallar belədir ki, 2500 il əvvəldə Azərbaycan sərhədləri hansı

hüdüdlərlə müəyyənləşirdi? Söhbət Kirin Azərbaycan torpaqlarına hücumu deyildiyi zaman niyə Arazın bu tayı ifadəsi işlədilir? Tarixdə Tomris haqqında əsas məlumatı Herodot "Tarix" əsərində vermişdir. Tomris və hökmdarı olduğu Massagetlər haqqında tarixi məlumatlar bu şəkildədir: "Tomris xatunun hökmdar olduğu Massaget çarlığı adı bəlli olmayan əri tərəfindən və Əhəmənilərlə eyni dövəmdə Dərbənddən Şirvana qədər Azərbaycan torpaqlarında qurulmuşdur. Massagetlər əvvəl Midya dövlətinin tərkibində idi. Amma fars Əhəmənilər türk Madayların hakimiyyətini yıxdıqdan sonra Massegetlər farsların təbəəliyinə girməyərək müstəqil dövlətlərini qurmuşdur. Qafqaz Alban dövləti qurulduqdan sonra Massegetlər Alban dövlətinin tərkibinə qatılmışdır" (4). Tomris haqqındakı əfsanə və tarixi bilgilərdən çıxış edən yazıçı məhz Araz faktorunu ön plana çıxarmışdır.

Amma Kirin qarşısında duruş gətirən, ona tabe olmayan Tomris ana güclü hökmdar kimliyini ortaya qoyur, bu kimliyin hər qətrəsi millilik, türkçülük düşüncələri ilə qidalanır ki, yazıçı bu məqamları xüsusi həssaslıqla işləmişdir. Tomris Kirə qəti şəkildə cavab verir: "İran hökmdarı! Sənin şöhrətin və zəfərlərin yalnız bizim vətənimizin sərhədlərinə qədər uzana bilər" (1, s. 7). Povestdəki hadisələrin axarı maraqlı detalları üzə çıxarır. Kir Tomrisi ələ almaqdan, təslim etdirməkdən ötəri müxtəlif vasitələrə əl atır, onu qızıl, ləl-cəvahiratla ovsunlamaq istəyir, çünki o Tomrisə qadın kimi yanaşır, unudur ki, Tomrisin düşüncəsində vətən namusu, el dərdi, torpaqlarını qorumaq amalı, milli birlik məfkurəsi olan yerdə dünya malına aludəlik, yaxud qadınlıq hissələrinə yer yoxdur. Kirə bu fikirləri aşılayan Vəzir Zəban və sərkərdə Baqidar da məhz bu situasiyalarda öz kəsad dünyalarını aşkarlamış olurlar. Tomrisə qarşı son təsir vasitəsi kimi oğlu seçilir. Tomris ləl-cəvahirat yerinə oxkaman göndərməklə Kirə ədalətə dəvət etsə də vəziyyət bunun əksinə dəyişir. Ayrı-ayrı mənbələrdə Kirin Tomrisi ələ almaq üçün onunla evlənmək istədiyini gerçəyi də əksini tapmaqdadır ki, məsələ belə qoyulur: "Pers imperatoru Kiros Tomris xatunun onunla evlənməsi qarşılığında ədavətin sonlanacağına inandırmağa çalışırdı" (7). Tomris haqqında ilkin mənbələrdən olan Herodot "Tarix" əsərində yazır: "Massaget hökmdarı Tomiris al dillə ona yaxınlaşan şahı rüsvay edir, onu ölkə basmaqdan çəkəndirməyə çalışır, müharibə labüd olanda şahı mərdanə vuruşmağa çağırır; şah hərbi hiylələrə əl atıb dul qadını aciz sayanda o, qana susamış şahı qanla doyduracağına and içib ədalət qılıncını qından çıxarır. Müharibənin nəticəsi hər iki tərəf üçün, hər iki ölkə hökmdarı üçün ağır və ibrətli olur: Tomiris yeganə oğlunu itirir, Kuruşun meyiti düşmən torpağında qalır, hər iki tərəfdən qan su yerinə axıdılır. İstər Araz qırağında massaget hökmdarı Tomiris olsun, istər Babilə çayları ram edib, qalalar, möhtəşəm şəhərlər saldıran hökmdarlar olsun, bunlar qandan-qadandan, zorakılıqdan, kütləvi insan tələfatından uzaq olan bir cəmiyyətdə hər xalqın öz dəbi ilə azad ömür sürməsi siyasəti yeridirlər" (6). Xüsusilə qeyd edək ki, Herodotun kitabından alınmış bu cümlənin verdiyi informasiya qədər povestdə Tomris və onun amalını ifadə edən bilgi yoxdur.

Hadisələrin sonrakı inkişafı Tomrisin oğlu Odaxırla Kirin qızı Gövhərşahın qarşılaşması və biri-birini sevməsi ilə şərtlənir. Maraqlıdır ki, bu məhəbbətin doğuşuna qədərki vəzir, yəni Zəban ilə bu məhəbbətin doğuşunun yaranmış ədavətə körpü ola biləcəyini deyən Zəban arasında fərq o qədər böyük olur ki, hətta obrazın ikiləşməsi təsiri bağışlayır. Odaxır iranlılarla döyüşə girir, iranlılar geri çəkilərək onu tələyə salıb əsir götürürlər ki, bu döyüş səhnələrini yazıçı mümkün qədər canlı təsvir etməyə cəhd edir. Tomris Odaxırın əsir alındığını bildikdə düşmənin ayağına gedib oğlunu əsirlikdən azad etsə də Odaxırın Gövhərşaha olan sevgisi onun ölümü ilə nəticələnir, amma fərqli situasiyada. Aşiq və məşuqənin görüşündən istifadə edən iranlılar onları ələ keçirir, Kir nizə ilə Odaxırını öldürmək istəyərkən öz qızı Gövhərşahı öldürür ki, bu onun intiqam hissini meyvəsi kimi çox təsirli şəkildə təqdim olunur. Qəzəb hissindən azad olmayan hökmdar Odaxırını da öldürür. Tomrisin oğlunun ölümü ilə bağlı mənbələrdə invariantlar da da vardır. Məsələn, deyilir ki, "Tomirisin oğlu Sparqapis şərəbin dumanı başından çəkilən kimi hansı vəziyyətə düşdüyünü anlayır və Kirdən əllərini açdığını xahiş edir. Əlləri açılan kimi şahzadə özünü öldürür" (5). Tomris isə "Ya azadlıq! Ya ölüm!" nidası ilə son ümidi olan Odaxırın ölümündən sonra həlledici döyüşə atılır. İran ordusu məğlub olur, Persopolu yandırır, sonda Tomris Kirin başını qan doluğu tuluğa atıb iç doyunca günahsız yerə tökdüyün qandan, deyərək "ibrətli" fəryad edir. Qaynaqlarda Tomrisin bu döyüşü belə ifadəsini tapır: "Tomiris Kirin 29 illik hakimiyyətinə son qoydu. Tomiris ... Kirin kəsilmiş başını tuluğa ataraq deyir: Mən

həyatda qalsam da sən məni məhv etdin. Mən demişdim sənə qan içirəcəm” (4). Mənbədə Tomrisin dilindən verilən “Mən həyatda qalsam da sən məni məhv etdin” ifadəsini yazıçı Tomrisin oğlu Odaxırın öldürülməsi ilə əlaqələndirir. Düşmən izini vətəndən siləndən sonra oğul dərdi ilə aşılın Tomris ana hakimiyyətdən əl çəkib öz guşəsinə çəkilir, məğlub ölkənin sərkərdələrinə deyir ki, xalqımıza da, bütün dünyaya da bildirin ki, bu torpaqlara əl uzadanların aqibəti belə olacaq. Oqtay Altunbay tarixi-əfsanəvi gerçəkliyi bədii planda işləməklə süjetə müdaxilələr edir, yaxud invariantlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnməklə oxunaqlı süjetlə ümumtürk dəyərlərini milli müstəvidə qələmə alır. Əsərdə 2500 il əvvəlki türk tarixinin şanlı səhifəsi diqqətəlayiq ideyalar işığında canlandırılmaqla maraqlı situasiyaları ilə, tərbiyəvi təsir gücü ilə oxucu yaddaşına yer edə bilir ki, bu da sözsüz yazıçının uğuru kimi qiymətləndirilməlidir.

Oqtay Altunbayın “Tomris” əfsanə-povesti əsasında yazdığı dram əsəri Azərbaycan səhnəsində tamaşaya da qoyulmuşdur (3, s. 39).

Xalqımızın zəngin tarixi keçmişinin, şərəfli mübarizələrlə dolu olan səhifəsinin mif və əfsanələr içərisindən çıxarılaq bədii planda geniş oxucu kütləsinə çatdırılması ədəbi mühitin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biridir. Bu mənada yazıçı-dramaturq Oqtay Altunbayın yaradıcılığı da əlamətdardır. Belə ki, ədibin “Məhrşah”, “Tomris” kimi tarixi-əfsanəvi povestləri bir tərəfdən əski türk tarixinin az öyrənilən, variantlar içərisində itən gerçəklərini bədii planda işləyərək geniş oxucu kütləsinə çatdırırsa, digər tərəfdən də povest janrının inkişafına təkan verir, tarixilik və bədii şərtlilik prinsiplərini əsasən qorumaqla yeni nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində ümumtürk dəyərlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnir.

ƏDƏBİYYAT

1. Altunbay Oqtay. Tomris. Bakı: Gənclik, 1992, 248 s.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. (Tərtib edən Əziz Mirəhmədov). Bakı: Azərənəşr, 1965, 150 s.
3. Rəhimli İlham. Üç əsrin yüz otuz ili. (Akademik Milli Dram Teatrı bu gün). Bakı: QAPP-POLİQRAF, 2003, 264 s.
4. https://www.azerbaijans.com/content_408_tr.html
5. <https://az.wikipedia.org/wiki/Tomris>
6. <http://www.kitabxana.net/files/books/file/1331842212.pdf>
7. <https://www.milliyet.com.tr/tomris-hatun-turk-tarihinin-ilk-kadin-hukumdari-molatik-14423/?Sayfa=6>
8. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php/posts/detail/qiz-qalasi-haqqinda-iki-efsane-167964>

SUMMARY

Ali Hashimov

THE PROBLEM OF TIME AND PERSONALITY IN OGTAY ALTUNBAY'S HISTORICAL STORIES

The article provides detailed information on the genre of the story and the scope of the story in Azerbaijani literary thought, as well as the historical stories "Mehrrshah" and "Tomris" by the writer-dramatist Ogtay Altunbay. Both "Tomris" and "Mehrrshah" were written on the basis of legend motives.

The work taking its theme from the legendary glorious woman ruler Tomris of the common Turkic history 2500 years ago, from the history of the war of the Massagets with the Persians have been written in accordance with the aesthetic-theoretical principles of the narrative genre, and a clear period of our history has artistically been worked out. The motives of the legend Maiden Tower, which have not yet been clarified in our history, make up the plot of the work in the story "Mehrrshah" by Ogtay Altunbay,

Events around such historical and legendary images as Absheron ruler Gandamir, commander Supar, Gandamir's daughter Mehrishah, vizier Mehran, Ateshgah temple chief Altundag increase the educational significance of the work which is of exceptional importance in terms of delivering the less studied pages of our history to a wide audience of readers. The historical novels "Tomris" and "Mehrishah" by the writer-playwright Ogtay Altunbay are successful examples of the genre of story, historical prose in general, according to their themes, national idea, artistic merits, internal dynamism, the world of images, historical color.

Key words: "Tomris", "Mehrishah", historical story, legend motive, image duplication, Maiden's Tower, Massagets

РЕЗЮМЕ

Али Гашимов

ПРОБЛЕМА ВРЕМЕНИ И ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОРИЯХ ОГТАЯ АЛТУНБАЯ

В статье представлена подробная информация о жанре и тематике повести в литературной мысли Азербайджана, а также об исторических рассказах писателя-драматурга Огтая Алтунбая «Мехршах» и «Томрис». И Томрис, и Меришах основаны на легендах. Произведение основано на эстетико-теоретических принципах повествовательного жанра, о периоде легендарной славной правительницы Томрис 2500 лет назад, истории борьбы массагетов с персами и определенном периоде нашей истории. художественно проработан. В повести Огтая Алтунбая «Мехришах» мотивы легенды о Девичьей башне, еще не выясненные в нашей истории и разделенные на легенды, составляют сюжет произведения. События, связанные с такими историческими и легендарными фигурами, как правитель Абшерона Гандамир, полководец Супар, дочь Гандемира Мехришах, визирь Мехран, первосвященник Алтундаг, выдвигают на первый план интересную страницу истории нашей национальной обороны, повышающую образовательную ценность произведения. . чрезвычайно важен с точки зрения предоставления его страниц широкому кругу читателей.

Исторические рассказы писателя-драматурга Огтая Алтунбая «Томрис» и «Мехришах» - удачные образцы сюжетного жанра и нашей исторической прозы в целом по национальной тематике, художественным достоинствам, внутренней динамичности, миру образов, историческому колориту.

Ключевые слова: «Томрис», «Мехришах», исторический сюжет, легендарный мотив, дублирование изображения, Девичья башня, массагеты

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

RUFANƏ ABBASOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
zamirmir016@ gmail.com

UOT: 398.(479.24)+821.161.1

**AZƏRBAYCAN DASTANI ƏSASINDA M.Y.LERMONTOVUN
“AŞIQ QƏRİB” NAĞILI**

Məqalədə dahi rus şairi və yazıçısı Mixail Yuryeviç Lermontovun yaradıcılığında Qafqaz səfərindən və Azərbaycan dastanı əsasında qələmə almış “Aşiq Qərib” nağılından bəhs olunur. Bu dastan Qafqazda sürgün həyatı yaşayan rus şairi M.Y.Lermontovun diqqətini cəlb edir. Hekayəni dinləyir və dastanın süjeti əsasında eyniadlı məşhur poemasını qələmə alır. Bu da təbiidir, çünki bu dastan öz ruhuna, ideyasına görə Lermontovun ruhuna, qəlbinə, hətta taleyinə daha yaxın idi.

“Qəriblə Şahsənəmi” hekayəti” rus şairi M.Y.Lermontov tərəfindən yazıya köçürülür. Lermontov Qafqaz xalqlarının həyatı, adət-ənənələri ilə tanış olmuşdur. Əsərlərinin bir neçəsinin Qafqaz mövzusunda həsr etmişdir. Onun Azərbaycan dilinə böyük marağı olmuşdur. Lermontov “Aşiq Qərib” nağılı qələmə aldıqdan və yazı 1846-cı ildə dərc olunduqdan sonra, rus dilli mühitdə geniş şöhrət qazanmışdır. Bundan başqa türk, gürcü, erməni, türkmən və s versiyaları da mövcuddur. Gürcülər və Ermənilər arasında Aşiq Qərib barədə rəvayət Azərbaycan xalqı ilə ünsiyyət nəticəsində yaranmışdır. Əsərdə pul, sərvət, nəcibliyə qarşı poeziya və musiqidən ibarət incəsənət qüvvəsi müqavimət göstərir. Dastanın sujeti əsasında üç opera və balet yazılıb, film çəkilib.

Aşiq Qərib hekayəsində Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının ənənələrini görə bilərik. Şahsənəm və Leyli bütün ömrünü, gününü həyatını Qərib və Məcnunun saf məhəbbətinə qurban vermişdir.

Azərbaycanın zəngin folkloru və Nizami Gəncəvinin irsi daim dünya ədiblərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar öz əsərlərində bu irsdən istifadə etmişlər və əsərlərin müxtəlif variantlarını yazmışlar. Xalqımızın milli mənəvi dəyərləri bu əsərlərdə öz əksini tapmışdır. Azərbaycanla bağlı tarixi və ədəbi əlaqələri Azərbaycan, rus və digər xalqların tədqiqatçıları tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan folklorşünaslığından və dahi Azərbaycan şairlərinin əsərlərindən istifadə edən dünya ədiblərinin əsərləri oxunmalı və tədqiq edilməlidir. Bu əsərlərdə xalqımıza xas olan adət ənənələr, milli və mənəvi dəyərlər aşkara çıxarılmalıdır. Belə tədqiqatlarla bağlı fikirlər gələcəkdə əsl həllinin gözləyən məsələlər var.

Açar sözlər: M.Y.Lermontov, şair, “Aşiq Qərib” Azərbaycan dastanı

Söz irsimizdə özünə məxsus yeri olan “Aşiq Qərib” dastanı ustad sənətkarlar tərəfindən zaman-zaman yeni - yeni variantlarda söylənən böyük məhəbbət dastanlarından biridir. Xalq yaradıcılığının bu gözəl abidəsinin qəribə taleyi yaddaş tarixçəsi var. Bu qəribəlik onun necə yazıya alınmasında və xalqımızın taleyində önəmli iz qoyan tarixi hadisə ilə bağlılığındandır.

“Aşiq Qərib” dastanı barədə yazılı məlumatlar XIX əsrin 20-ci illərinə təsadüf edir. Mənbələrdə göstərilir ki, 1813 –cü ildə Qarabağın Gülüstan kəndində İran- Rusiya müharibəsinin yekunlarına dair “Gülüstan” müqaviləsinin bağlandığı vaxt bir ziyafət təşkil edilir. Azərbaycanın ikiyə bölünməsinə yol açan həmin məclisdə məhz “Qəriblə Şahsənəmin hekayəti” dastanı səslənib.

Xalq içərisində geniş yayılan “Aşiq Qərib” dastanının sujeti çox qədim zamanlardan bəri bütün dünya xalqları içərisində yayılmışdır. Bu sujet hələ qədim yunan eposu “Odiseyya” da da vardır. XIX əsrin sonlarında rus alimi professor N.F.Sumtsov “Ər öz arvadının toyunda” adlı məqaləsində

həmin mövzunun şeir, nəğmə, nağıl, bilina, poema və s. Şəkillərdə Danimarka, ingilis, fransız, alman, serb, bolqar, polyak və s. Xalqlar içərisində işlənməsindən danışılır və bu əsərlərlə rus xalqının həmin sujet əsasında yaratdığı «Добрыня Никитич» blinası arasında oxşar və fərqli cəhətləri göstərirdi.

Dahi rus şairi M.Y.Lermontov XIX əsrin əvvəllərində Qafqazda Azərbaycanda olarkən Azərbaycan dili və ədəbiyyatına marağı onun Azərbaycan dastanı olan “Aşıq Qərib” nağılını yazmasına gətirib çıxarmışdır.

“Aşıq Qərib” nağılının yazılması ilə bağlı da mübahisəli fikirlər mövcuddur. Burada söhbət şairin dastanı canlı şəkildə eşitməsindən gedir. İddia olunur ki, şair dastanı peşəkar aşıqdan yox, savadlı bir azərbaycanlıdan eşitmişdir. Bu savadlı şəxs Mirzə Fətəli Axundov idi. Lermontovşunasların rəyi budur ki, rus şairinin Azərbaycan dili müəllimi böyük mütəfəkkir, dramaturgiyamızın banisi M.F.Axundov olmuş və məhz onun yaxından köməyi nəticəsində məşhur məhəbbət dastanımız “Aşıq Qərib” “türk nağılı” adı altında Lermontov tərəfindən yazıya alınmışdır. Digər tərəfdən o da sübut edilmişdir ki, Lermontovu Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələri ilə tanış edən adam azərbaycanlı olmuş və şair “Aşıq Qərib” dastanını azərbaycanlının ağzından eşitmişdir (1, səh.19).

O zaman Azərbaycan dastanları Qafqazın başqa xalqlarının dilində də improvizasiya edilirdi. Keçən əsrdə Azərbaycan kəndlərində bayram günlərində el aşıqları tərəfindən xalq dastanarı ifa edilirdi. Xisləti oğurluq xəmiri ilə yoğrulmuş ermənilər də öz bayramlarında Azərbaycan xalq dastanlarının hadisələrini erməni dilində danışır, mahnıları isə Azərbaycan dilində oxuyurmuşlar. Erməni və gürcü alimləri “Aşıq Qərib” “türk nağılı”nin dahi rus şairinin güya erməni və gürcü variantlarından bəhrələndiyini sübut etməyə çalışırdılar. Bugünkü Ermənistan və Gürcüstanın ərazilərində dastanın qeydə alınmış variantları azərbaycanlılara məxsus olub onların dilindən qeydə alınmışdır. Dahi rus şairinin qələmə aldığı “Aşıq Qərib” nağılında Azərbaycan və türk söz və ifadələri, atalar sözləri ustalıqla istifadə olunmuşdur.

“Aşıq Qərib” nağılında işlənən “ağa”, “allah”, “mövlam”, “oğlan”, “rəşid”, “görərsiz”, “salam əleykum” və s. Sözlərin əksəriyyəti ancaq Azərbaycan xalqı tərəfindən işlənən sözlərdir.

« А, что значит сааз?» -«Сааз то значит, что на ней играют и поют песни (9, səh.451)

Aşıq Qərib Tiflisə qayıdıqdan sonra öz evlərinə gəlir. Anası və bacısı onu tanımır. Yeddi il idiki anasının ağlamaqdan gözləri tutulmuşdu. Anası onu eve buraxmaq istəmir lakin, bacısı anasının deyinməsinə baxmayaraq qapını açır və onu içəri buraxır.

“Aşıq Qərib” içəri girdi və salam verdi, razılıq etdi; gizli bir həyəcanla ətrafa göz gəzdirməyə başladı. Baxıb gördü ki, torbasını toz basmış xoş ahəngli sazı divardan asılı qalır;-o anasına dedi:

-Bu divardan asılan şey nədir?

-Sən nə qəribə qonaqsan?-deyə qarı cavab verdi.-Sənə bir parça çörək verib səhər yola salağ bəsindir.

-Axı, mən sənə dedim ki, - deyə aşiq etiraz etdi,-sən mənim doğma anamsan, bu da bacımdır, ona görə də xahiş edirəm, məni bir başa sal görüm bu divardan asılan nedir?

-Qarı ona inanmayaraq acıqlı-acıqlı :

-Bu sazdır, saz – dedi.

- Saz ne olan şeydir axı?

-Saz o şeydir ki, onu çalıb nəğmə oxuyurlar [7, s.16].

M.Y.Lermontov əsərinin sujet xəttini qoruyub saxlamış və milli mənəvi dəyərlərimiz nağılda öz əksini tapmışdır. Saz bizim milli alətimiz heab olunur. Həmçinin nağılda toy məclislərində ortadan pərdə çəkilməsi qadınlar və kişilərin bir yerdə olmaması, Mahu Mehrinin utanaraq əlini üzünə tutması, əhdinə sadıqlıq, ananın müqəddəs hesab olunması,qadın isməti nağıla öz əksini tapır.

Şairin Qafqaz xalqlarının folklorundan istifadə yolu ilə yaratdığı sənət əsərləri az deyildir və bunlar rus və başqa xalqların oxucuları arasında geniş yayılaraq maraqlı əks –səda doğurmuşdur. Təkcə “Aşıq Qərib” Lermontovun bu dastanı yazıya almasından sonra çox geniş yayılmışdır.Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, lermontovşunaslardan A.V.Popov belə bir maraqlı nəticəyə gəlir: “Hətta Lermontovun mətni sonralar şifahi şəkildə ağızdan- ağıza keçərək, erməni və gürcü nağılları adlanan variantın yazılmasına səbəb olmuşdur” (1, s.20).

Onu da qeyd edək ki, indiyə qədər “Aşıq Qərib” dastanının müasir variantlarının heç birində rast gəlmədiyimiz “Maqul-Meçeri adının Lermontovun hekayəsinə necə düşməsidir. Beləliklə aydın olur ki, Lermontov Qafqazda olarkən təkcə “Aşıq Qərib” dastanını eşitməmişdir. O, “Əsli və Kərəm”, “Xurşud və Mah Mehri” dastanlarını da eşitmiş, onları da hafizəsində canlandırmış və bu adlara alışdığından, “Aşıq Qərib” dastanını yazıya alarkən adları bəzən qarışıq salmışdır. Zahid Hüseynlinin üzə çıxardığı yeni bir abidə bunu sübut edir ki, Bu, “Xurşud və Mah Mehri” dastanıdır. Lermontovun “Aşıq Qərib” nağlında Qəribin rəqibi müasir variantlarda olduğu kimi, Şahvələd yox, Xurşud bəydir. (Lermontovda Xurşud bəy), özü də şair əvvəl Şahvələd yazmış, sonra onu pozub, üstündən Xurşud bek sözünü əlavə etmişdir. Digər tərəfdən, hekayənin əlyazmasında Qərib tez-tez Kərəmlə dəyişik salınır.

Dastanın mərkəzində iki aşıqın məhəbbəti məsələsi qoyulmuşdur. Şahsənəmin atası Xoca Sənən qəti şəkildə bildirir ki, əgər 40 kisə qızıl olmasa, yəni Qərib varlı olmasa, qızı verməyə razı deyildir. Xalq Aşıq Qərib dastanında göstərmək istəyir ki, əsl məhəbbətə, həqiqi sevgiyə heç bir qüvvə-yoxsulluq, zənginlik, ictimai bərabərsizlik mane olmamalıdır. Dastanda zənginlik, var-dövlət, sənət, şeir, söz və saz qarşı – qarşıya qoyulur, ikincilərə üstünlük verilir. Qəribi vətəndən didərgin salan, yad ölkələrdə pul əldə etməyə məcbur edən də onun yoxsulluğudur. Qərib sevgilisindən ayrılıb uzaq səfərə getməlidir. Son dəfə Şahsənəmlə görüşmək üçün onların bağına gəlmişdir. Bu görüş zamanı Şahsənəm Qəribə 40 kisə qızıl verib deyir ki, aparıb atasına versin, toy eləsin. Bu Qəribə toxunur: o cavab verir ki, “mən öz qazancım, öz zəhmətimlə toy edəcəyəm (289) Bu əhvalat göstərir ki, bizim xalq romanlarımızın qəhrəmanları sadə olduqları qədər də məğrurdurlar. Onlar heç vaxt asan yolla qazanc əldə etməklə məqsədə çatmağa öyrənməmişlər. Zəhmətsevərlik, mənəvi təmizlik, səpaqət humanizm, vətənpərvərlik, mərdlik, qəhrəmanlıq, və s. Qəhrəmanları səciyyələndirən əsas keyfiyyətlərdəndir. Lermontovun nağlında bu öz əksini tapmışdır.

Mahu-Mehri:

-Məni atamdan istə,-dedi,- atam özü toyumuzu edər və mənə o qədər cehiz verir ki, bizim hər ikimizə bəs edər.

- Yaxşı tutaq ki, Ayak ağa öz qızından heç bir şey əsirgəmədi,-deyə Aşıq Qərib cavab verdi,- lakın kim bilir ki, sonra sən mənim kasıblığımı və hər şeydə sənə möhtac olduğumu üzümə vurmayacaqsan? Yox əzizim Mahu-Mehr, mən əhd eləmişəm: yeddi il dünyanı gəzib dolanacağam, ya özümə mal- dövlət yığacağam, ya da uzaq səhralarda məhv olacağam; əgər sən buna razı olsan – yeddi il tamam olanda sən mənim olarsan (7, səh.5)

Lermontovun nağlında Aşıq Qərib Mahu- Mehri toyların birində görmüş və bir –birlərinə aşıq olmuşdular. Azərbaycan dastanında isə tacir Məhəmməd oğlu Rəsul yuxuda tiflisli Xoca Sənənin qızı Şahsənəm ona buta verilir. Rəsul ürəyi alışa-alışa sazı sinəsinə basıb dedi:

Vağyada Rəsula buta verdilər,

Doldudular camı, tuta verdilər,

Tiflisdə Şahsənəmi buta verdilər,

İşim oldu zikri- illəlah mənim.(8) səh.(12)

Aşıq Qərib Sənəmin eşqilə Tiflis diyarına yollanmağı qərara alır. Gəlib Tiflisə çatanda bir qarışa rast gəlir. Qari vəziyyətdən hali olur və deyir ki, sən qal burda mən gedim Şahsənəmi muştuluqlayım. Elə buradaca qarı Rəsulu “Qərib” deyə çağırır. Rəsula xoş gəldiyindən bu adı üzərinə götürür.

“Aşıq Qərib” dastanının sujeti Azərbaycan aşıq yaradıcılığında yeni məhəbbət dastanı kimi “buta” arxasınca getmə ənənəsi üzərində qurulub. Bu ənənə daha çox qədim İslami görüşlər və adətlər, yəni aşıq və məşuqun yuxuda buta olunması, bir-birindən xəbərsiz, ilahi varlıq tərəfindən nikah bağlantısı, ilahi vergi ilə bağlıdır. Dastan yaradıcılığımızda oxşar tipli sujetlərdə aşıq və məşuqlar bir çox çətinliklərlə üzləşsələr də, sonra bir-birinə qovuşa bilirlər. Bu adət xalqımızın dastan yaradıcılığının metodu və ənənəsidir.

Eyni zamanda, bu tipli sujetlərdə butalanan qəhrəmanlara dara düşərkən kömək edən Xızır, Həzrət, cəbrayıl və s. İslam anlamı ilə bağlı fəvqəlbəşər qüvvələr olub.

Lermontovun nağılında Qərib Tiflis şəhərində yaşayır, var-dövlət yığmaq üçün səfərə yollanır və gəlib Hələb şəhərinə çıxır. Bu zaman Hələb şəhərində bir paşa yaşayır və o, yaxşı nəğmə oxuyanları çox sevirdi. Aşıq Qəribin nəğmələri paşaya xoş gəldiyi üçün onu yanında saxladı.

Aşıq Qərib xoşbəxt və şən yaşamağa başlamışdır. O, çox dövlətlənmişdi. Yeddi ilin bitməsinə az qalırdı, o isə getməyə hazırlaşmırdı.

Mahu- Mehri onu məyus halda gözləyirdi. Əgər Aşıq Qərib şərtləşdikləri vaxtda gəlməsə idi o Xurşud bəyə ərə gedəcəydi. Tiflisdən bir tacir qırx dəvə karvanı və səksən qulla səfərə çıxırdı. Mahu –Mehri tacirdən xahiş edir ki, Qəribə çatdırsın ki, təyin etdiyi gündə orda olmasa, o başqasına ərə gedəcək. Təyin olunmuş vaxtın qurtarmasına üç gün qalırdı. Buna baxmayaraq o ümidini kəsməyib yola düşdü. Nəhayət Ərzincanla Ərzrum arasındakı Ərzingan dağında əldən düşmüş atın nəfəsi kəsilib yerə sərilirdi. O nə edə bilirdi? Ərzincandan Tiflisə iki aylıq yol idi, lakin onun ikicə gün vaxtı qalmışdır.

Ey qadir Allah! Əgər sən mənim imdadıma çatmasan, bundan sonra yaşamaq mənim nəyimə lazımdır!-deyə özünü hündür qayadan yerə atmaq istəyirdi ki, birdən aşağıda ağ atlı bir adam gördü. Ağ atlı adam onu bir göz qırpımında Tiflisə çatdırır. Qərib başa düşür ki bu Xıdır İlyasdır.

Mahu Mehri bir əlində zəhərlə dolu cam, o biri əlində isə iti bir xəncər tutmuşdu: o, başını Xurşud bəyin yastığına qoymazdan əvvəl, özünü öldürəcəyinə and içmişdir.

Aşıq Qərib hekayəsində Dahi şairimiz Nizami Gəncəvinin “Leyli və Məcnun” poemasının ənənələrini görə bilirik. Şahsənəm və Leyli bütün ömrünü, gününü həyatını Qərib və Məcnunun saf məhəbbətinə qurban vermişdir.

Belə bir sual ortaya çıxır ki, Bəs nə üçün Lermontov Qafqazda eşitdiyi Azərbaycan dastanlarından yazıya almaq üçün ancaq “Aşıq Qəribi” seçmişdir? Bu da təbiidir, çünki bu dastan öz ruhuna, ideyasına görə Lermontovun ruhuna, qəlbinə, hətta taleyinə daha yaxın idi .

Azərbaycanın zəngin folkloru və Nizami Gəncəvinin irsi daim dünya ədiblərinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Onlar öz əsərlərində bu irsdən istifadə etmişlər və əsərlərin müxtəlif variantlarını yazmışlar. Xalqımızın milli mənəvi dəyərləri bu əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov Ş. Lermontov və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Azərnəşr, -1976
2. Mixail.Yuryeviç Lermontov. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Öndər, -2005
3. Məmməd Cəfər. XIX əsr rus ədəbiyyatı. Maarif, -1970
4. Hüseyinli Z. Lermontov M. “Aşıq qərib” əsəri və “Xurşid və Mah-Mehri” dastanı, “Ulduz” jurnalı, 1974
5. Şıxəli Qurbanov. Əsərləri, 3-cü cild, Bakı:1969
6. Əfəndiyev İ. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Maarif, -1981
7. Lermontov M.Y. Aşıq Qərib. Uşaqgəncnəşr, -1957
8. Azərbaycan dastanları beş cildə, III cild, Lider, Bakı: -2005
9. Лермонтов М.Ю. Издательство, “Правда”, Москва: 1990

SUMMARY

Rufana Abbasova

BASED ON AZERBAIJAN STORIES M.Y. THE STORY OF LERMONTOV'S "AŞIK GARİB"

The article tells about the visit of the great Russian poet and writer Mikhail Yuryevich Lermontov to the Caucasus and the fairy tale "Ashug Garib" based on the Azerbaijani saga. This saga attracts the attention of the Russian poet M. Lermontov, who lived in exile in the Caucasus. He listens to the story and writes a famous poem of the same name based on the plot of the saga. This is natural, because this saga was closer to Lermontov's spirit, heart and even destiny in terms of its spirit and ideas.

"The Story of a Stranger" is written by the Russian poet M. Lermontov. Lermontov got acquainted

with the life and traditions of the Caucasian peoples. He dedicated several of his works to the Caucasus. He had a great interest in the Azerbaijani language. After Lermontov wrote the tale "Ashug Garib" and the article was published in 1846, he became widely known in the Russian-speaking world. There are also Turkish, Georgian, Armenian, Turkmen and other versions. The legend of Ashig Garib among Georgians and Armenians arose as a result of communication with the Azerbaijani people. In the work, the power of art, consisting of poetry and music, resists money, wealth, and nobility. Three operas and ballets were written and a film was made based on the subject of the saga.

In the story of Ashig Garib we can see the traditions of the poem "Leyli and Majnun" by our great poet Nizami Ganjavi. Shahsanam and Leyli have sacrificed their whole lives for the pure love of Garib and Majnun.

The rich folklore of Azerbaijan and the legacy of Nizami Ganjavi have always been in the spotlight of world writers. They used this heritage in their works and wrote different versions of the works. The national moral values of our people are reflected in these works. Historical and literary relations with Azerbaijan have been studied by researchers of Azerbaijan, Russia and other nations. As a result of the research, the works of world writers using Azerbaijani folklore and the works of great Azerbaijani poets should be read and studied. In these works, the traditions, national and spiritual values of our people must be revealed. Opinions about such studies are issues that need to be addressed in the future.

Key words: M.Y. Lermontov, poet, "Ashig Garib" Azerbaijani epos

РЕЗЮМЕ

Руфана Аббасова

ПО МОТИВАМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЭПОСА М.У.ЛЕРМОНТОВА СКАЗКА "ВЛЮБЛЕННЫЙ НЕЗНАКОМЕЦ"

Лермонтов написал сказку "влюбленный незнакомец", а сочинение было опубликовано в 1846 году. Существуют также турецкие, грузинские, армянские, туркменские и другие версии. Между грузинами и армянами легенда о влюбленном незнакомце возникла в результате общения с азербайджанским народом. Против денег, богатства, благородства в произведении противостоит сила искусства, состоящая из поэзии и музыки. По сюжету эпоса были написаны три оперы и балета, снят фильм.

В рассказе "Ашуг Гариб" мы видим традиции поэмы "Лейли и Меджнун" нашего великого поэта Низами Гянджеви. Шахсанамов и Лейли пожертвовали своей жизнью и днем ради чистой любви к незнакомцу и Меджнуну.

Богатый азербайджанский фольклор и наследие Низами Гянджеви всегда были в центре внимания мировых литераторов. Они использовали это наследие в своих работах и написали различные варианты произведений. В этих произведениях нашли свое отражение национальные духовные ценности нашего народа. Исторические и литературные связи с Азербайджаном были изучены исследователями Азербайджанского, русского и других народов. В результате проведенных исследований должны быть прочитаны и изучены произведения мировых писателей, использующих азербайджанский фольклор и произведения великих азербайджанских поэтов. В этих произведениях должны быть раскрыты присущие нашему народу традиции, национальные и духовные ценности. Мнения о таких исследованиях являются вопросы, которые ожидают реального решения в будущем.

Ключевые слова: М.У.Лермонтов, поэт, азербайджанский эпос "влюбленный незнакомец"

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

DİLÇİLİK

QƏNİRƏ ƏSGƏROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

asgerovaganira@gmail.com

UOT: 81.367

İMADƏDDİN NƏSİMİ YARADICILIĞININ BƏZİ
LİŊVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə İmadəddin Nəsiminin poetik dilindən danışılır. Bu məqsədlə şairin dilindəki bir sıra fərqli məqamlar üzə çıxarılır, əsərlərinin linqvistik keyfiyyətləri ilə bağlı fikirlər irəli sürülür. Şairin dilindəki leksik və sintaktik vahidlərin üslubi rolundan bəhs edilərək onların semantik imkanlarını təsdiq edən faktlar araşdırılır. Məqalədə Nəsiminin dili haqqındakı elmi-nəzəri fikirlər şairin yaradıcılığından alınmış dil faktları ilə əsaslandırılır.

Açar sözlər: dil, üslub, leksika, sintaktik vahid, sual cümləsi

Ədəbi dil tarixində Nəsiminin dili yüksək səviyyəli dil kimi dəyərləndirilir. Qrammatik baxımdan, yəni sintaktik vahidlərin yerində işlənmə mükəmməlliyi ilə diqqəti çəkən bu dil üslub keyfiyyətləri cəhətdən də seçilir. Nəsimi qələmi ilə kamilləşən yazılı nitqimiz təsdiq edir ki, şairin dilinin çağdaş dilimizlə bağlılığı çox dərinidir. Şairin dilinin təsir dairəsi də bu fikrin reallığını əsaslandırır. Nəsiminin dövrünə görə təmiz və təbiiliyi ilə seçilən ana dili özündən sonrakı ədəbi-bədii dilimizə də təsirsiz qalmamışdır. Təsədüfi deyildir ki, “Şah İsmayıl Xətayi, Həbib, Füzuli, hətta Vaqif kimi böyük sənətkarlar belə onun təsirindən qurtara bilməmişlər” (2, 70).

Nəsiminin poeziyasında bütün dil faktlarının, hətta misralardakı qrammatik vahidlərlə sintaktik bağlılığı olmayan sözlərin də böyük əhəmiyyəti vardır:

Şəha, könlüm pərişan oldu sənsiz,
Cigərim dopdolu qan oldu sənsiz.
Yəqindir, səndən ayrı, şahi-xuban,
Bu könlüm təxti viran oldu sənsiz.
Kimə bənzərsən, ey sən, mahpeykər
Ki, aləm bəndi-zindan oldu sənsiz.
Gözüm yaşı cahanı tutdu, ey can,
Görən aydır ki, tufan oldu sənsiz.
Nəsimi quluna qıl çarə, dərman
Ki, canlı gəlmiş, bican oldu sənsiz (3, 66).

Qəzəldəki “şəha”, “şahi-xuban”, “ey can”, “ey sən” xitabları onun dilinə xüsusi emosionallıq verir. Beş beytdən, yeddi cümlədən ibarət olan bu qəzəlin dilində bu gün üçün çətin anlaşılacaq söz çox azdır. “Mahpeykər”, “bəndi-zindan” leksik-qrammatik vahidlərini və “aydır” və “qılmaq” kimi köhnəlmiş sözləri nəzərə almasaq, bütün leksik-qrammatik vahidlər bizə tanışdır və həm də orta dövrlərin ədəbi-bədii dili üçün səciyyəvidir. “Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur” (1, 4).

Nəsimi yaradıcılığının linqvistik xüsusiyyətləri göstərir ki, şairin dili fonetik, leksik, frazeoloji və qrammatik vahidlərin kontekstdə qazandığı üslubi funksiyalarla zəngin bir ədəbi-bədii dil

örnəyidir.

Canda ki eşq olmadı, dildə xəbər nə faidə?
Gözdə ki görmək olmadı, nuri-bəsər nə faidə?...
Tutidürür bu şəkkərin dadını, ləzzətin bilən,
Qarğa nədər bu gülşəni, zağə şəkər nə faidə? (3, 40).

Sual cümlələri şairin dilinin üslub incəliklərini çoxaldır, bədii səviyyəsini artırmağa xidmət edir. Bu sintaktik faktlar şairin dilindəki milli ruhun özəlliklərini üzə çıxarır:

Camalın rövzeyi-rizvan deyilmi?
Dodağın çeşmeyi-heyvan deyilmi?
...Şəha, eşqin yolunda canı qurban
Buyursan, qılmağı asan deyilmi?
Nəsimi kəşfi-əsrarını bildi,
Anı fəhm etməyən nədan deyilmi? (3, 101).

Nəsiminin poetikasında sual formasında verilmiş fikirlər həm təsdiq, həm də inkar mənası daşıyır ki, bu, dilin ifadəliliyini dərinləşdirərək ona emosional-ekspressiv çalar qazandırır və oxucuya təsiri gücləndirməyə xidmət edir. Məlumdur ki, fikir ya təsdiqdə, ya da inkarda olur. Bunların hər ikisinin sual formasındakı təqdimi fikrin qətiliyini bildirir. Sual cümlələrinin, xüsusilə də cavaba ehtiyacı olmayan ritorik sualların emosionallığı və təsir gücü bununla bağlıdır. Əslində, misra və beytlərdə verilən sualların cavabı müəllifin özünə məlumdur. O, sual vasitəsilə fikirlərə cavab verir və beləliklə, bədii sual hökmün təkzibedilməzliyini göstərir.

Nəsiminin dilindəki bütün sintaktik vahidlər, o cümlədən əmr şəklində olan xəbərlər fərqli mənalara malikdir. Bu “əmrələr”də hökmdən çox xahiş və insafa çağırış özünü göstərir. Bu, dilimizin semantik imkanlarının çoxluğunu təsdiq edən fakt kimi diqqəti çəkir:

Firqətindən, dilbərə, könlüm pərişan oldu, gəl!
Qıl kimi cismim mənim əz dərdi-hicran oldu, gəl!
Ta ki sən getdin, mən oldum dərdiməndi-müstəmənd,
Dərdimə görklü camalın cana dərman oldu, gəl!
Qalmaq çeşmində nəm əzbəs ki, ağlarmən müdam,
Didəmin yaşı qurumaz, bəhri-ümman oldu, gəl! (3, 118).

Maraqlıdır ki, şairin dilindəki gerçəklik, fikirlərindəki qətilik adi xəbərlərlə bitən misralarda da görünür. Belə əsərlərdə şair həqiqi bir aşiq, fədakar insan, dürüst həmdəm kimi təqdim olunur. Bu keyfiyyətlər dil materialları ilə təsdiqini tapır:

Bir cəfəkeş aşiqəm, ey yar, səndən dönməzəm,
Xəncər ilə yürəgimi yar, səndən dönməzəm...
...Hər rəqibin gündə min göz tənəsin nuş eylərəm,
Mən Nəsimi, sən pəri, zinhar səndən dönməzəm (3, 130).

Ədəbi aləmdə öz izi, öz sözü olan sənətkarlar həmişə ana dilinə sığınmış, bu dilin təbiiliyindən faydalanmışlar. Hətta klassik üslubda yazan sənətkarlar da ana dilindəki xalq ruhunu mənimsəməklə, milli bədii təfəkkürün məhsulu olan fikirlərini ustalıqla ifadə etmişlər. Bu baxımdan, Nəsiminin dili bizə zəngin material verə bilər:

Afərin olsun nigarın zülfü ilə qaşınə,
Gər macal bulsam həbibin çövriləydim başınə.
Mənzilə irmək dilərsən, eşqi yoldaş eyləgil,
İrmədi mənzilinə kim baxmadı yoldaşınə.
Kəbənin ehramına irməz hacının dəgməsi,
Çizginir dər girdinə, sürtər üzünü daşınə (3, 51).

Qəzəldəki ümumxalq dili örnəkləri onun təbiiliyini artırən fakt kimi meydana çıxır. “Nəsimi şeirlərinin şifahi xalq yaradıcılığına, dövrün canlı dilinə belə möhkəm bağlılığı o dövr üçün son dərəcə əhəmiyyətli hadisə idi; şeirimizin milli əsaslar üzərində inkişafı üçün, ədəbi dilimizin xalq danışığı dili kimi arxa qazanması üçün əhəmiyyətli idi” (4, 17).

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,
Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?
Al ilə ala gözlərin aldadı aldı könlümü,
Alını gör nə al edər, kimsə irişməz alinə (3, 43).

Bu bədii örnəyin qafiyə zənginliyi, axıcılığı, fonetik-leksik səviyyədə obrazlılığı şairin ana dilimizə dərinliyi göstərir. Özündən əvvəlki fars dilində güclü ənənəyə malik olan şeir dilindən sonra ana dilində mühüm bir hadisə kimi meydana çıxan Nəsimi şeiri klassik üslubda bu dilin əsasını möhkəmləndirərək onun poetik imkanlarını meydana çıxardı. Nəsiminin yaradıcılığı ilə Azərbaycan dilinin potensiyası, qüdrəti təsdiq olunaraq ədəbi-bədii üslubun bəzəyi kimi diqqətli cəlb edir:

Eynini aç, eynimə bax, cümlə eynin eyniyəm,
Səd həzaran can fədadır eyninin sevdasinə...
Kim ki zahir görmədi üzündə həqqin surətini,
Güzgüsü ari deyildir, çarə qılsın pasinə (3, 53).

Eyni sözün müxtəlif məna variantları ilə təkrarın əvəzsiz nümunələrini yaradan Nəsimi, bir tərəfdən də əsərlərinin məna bolluğunu təmin etmişdir. Dilindəki alınma sözlərin gah aktiv, gah da passiv mövqeyinə baxmayaraq, ümumi fikir və düşüncələrin, təqdim etmə üsulunun milliliyi, demək olar ki, şairin bütün əsərlərində üstün yer tutur. Bəzi əsərlərində alınma sözlər nisbətən işlək olsa da, şairin leksikası üzərində statistik hesablama aparın mütəxəssislər milli sözlərin sayca alınmalardan çoxluğu haqqında fikir söyləmişlər.

Dilbərə, dil səndən özgə bir dəxi yar istəmər,
Çün müyəssər oldu vəslin, qeyri didar istəmər.
Könlümə eşqini qismət çün əzəldən qıldı həq,
Ta əbəd eşqindən özgə nəsnə, zinhar, istəmər (3, 64).

Şairin dilindəki qrammatik normadan kənara çıxma, həqiqi mənadan uzaqlaşma, fikir təqdimində obrazlı ifadələrdən maksimum dərəcədə istifadə amilləri onun üslubi-sintaksisini əsaslandırır ki, bədii dili bunsuz təsəvvür etmək mümkün deyil. Nəsiminin poeziyası dil vahidləri arasında leksik və sintaktik faktorların üslub cəhətdən dilin digər yarusları ilə müqayisədə daha zəngin olduğunu təsdiq edir. Araşdırma göstərir ki, doğrudan da, ən ifadəli və obrazlı vasitələr leksik və sintaktik vahidlər əsasında formalaşır:

Gəl, ey dilbər, məni gör kim, nə xoş yanaram sənsiz,
Odundan acı hicranın su oldum, axaram sənsiz.
Xəyalın gəlmiş, ey huri, gözüm qarşısına durmuş,
Fəraqından yanır bağrım, xəyala baxaram sənsiz (3, 67).

Bədiiliyin dərinliyini tələb edən Nəsiminin yaradıcılığında əsas yer tutan qəzəllərdir. Hər bir janrın özünəxas leksikasının olduğunu nəzərə alsaq və qəzəlin daha çox məhəbbət nəğməsi olduğunu qəbul etsək, şairin dilindəki məcazların dərinliyinin təbiiliyi adi görünür. “Nəsimi Azərbaycan dilində şeirin ilk gözəl nümunələrini yaradan, öz mütərəqqi fikirlərini yüksək bədii dillə ifadə etməyi bacaran qüdrətli sənətkarlardan biri olmuşdur” (1, 4).

Nəsiminin dilində bir sıra hikmətli ifadələrlə qarşılaşırıq ki, onların məzmunundakı nəsihətlərin dəqiqliyi, sınınmış, təcrübi xarakterli fikirlərin reallığı heyran doğurur:

Dünya duracaq yer deyil, ey can, nəzər eylə!
Aldanma anın alına, andan həzər eylə!

Bir halə qərar eyləməz əyyam, keçər ömr,
Ey əhli-nəzər, baxma bu halə, nəzər eylə! (3, 42).

Bəzən şairin dilində dəfələrlə eşitdiyimiz hər hansı bir fikrə də rast gəlirik. Lakin söz düzümü, sözlərin qrammatik və məntiqi əlaqəsi fikrin təzə, tərəvətli təqdiminə imkan yaradır:

Nəsiminin kəlamından eşitgil,
Vəfasızdır cahən, sən qılma bidad (3, 32).

Beləliklə, Nəsimi dilinin tədqiqi müxtəlif istiqamətli və çoxcəhətli linqvistik araşdırmalara kifayət qədər material verə biləcək zəngin bir xəzinədir. Şairin poetik örnəklərinin təhlili Nəsiminin Azərbaycan ədəbi dilində böyük bir hadisə olduğunu sübut edir. Ədəbi dilimizin milli ruhla zənginləşməsi prosesini Nəsimisiz təsəvvür etmək mümkün deyil.

ƏDƏBİYYAT

1. Araslı H., Kərimli T. Ön söz / İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004, s. 4-10
2. Araslı H. Nəsimi (həyat və yaradıcılığı). Bakı: 1970
3. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2004:
4. Seyidov Y. Nəsiminin dili. Əsərləri, III c. Bakı: Universitet nəşriyyatı, 2007, s. 3-256

SUMMARY

Ganira Askerova

SOME LINGUISTIC FEATURES OF İNASİMİ'S WORK

It is spoken about İmadəddin Nasimi's poetic language in the article. For this purpose some different points in poet's language are revealed, ideas about linguistic quality of his works are put forward. Lexical and syntactical units' stylistic role are mentioned and facts which confirm their semantical facilities are researched. In the article scientific and theoretical ideas about Nasimi's language are substantiated with linguistic facts which obtained from poet's activities.

Key words: *language, style, lexicon, syntactical unit, question sentence*

РЕЗЮМЕ

Ганира Аскерова

НЕКОТОРЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТВОРЧЕСТВА И. НАСИМИ

В статье рассказывается о поэтическом языке Имадеддина Насими. Здесь раскрывается множество различных моментов в языке поэта, выдвигаются представления о лингвистических качествах его произведений. Упоминается стилистическая роль лексических и синтаксических единиц в языке поэта, исследуются языковые факты подтверждающие их семантических возможности. В статье обосновываются с фактами научные и теоретические представления о языке Несими вытекающими из творчества поэта.

Ключевые слова: *язык, стиль, лексика, синтаксическая единица, предложение вопроса*

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ARİFƏ ZEYNALOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

arifezeynalova9@gmail.com

UOT: 811.512.162

NİZAMİ GƏNCƏVINİN SÖZ DÜNYASI

Məqalədə Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında epik şeirin ən böyük ustadlarından biri olan Nizami Gəncəvinin söz dünyasından danışılır, şairin poemalarından, qəzəllərindən nümunələr gətirilməklə sözün mahiyyəti araşdırılır, tədqiq edilir.

Həmçinin məqalədə N.Gəncəvinin söz dünyasında aforizmləri, kamil bənzətmə və müqayisələri, qiymətli fikirləri, yüksək sənətkarlıqla qələmə aldığı "Xəmsə"si geniş araşdırılmış, tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Şairin lirikasındakı mövzu zənginliyi, ifadə baxımından mükəmməllik, kamil bənzətmə və müqayisələri məqalədə öz əksini tapmışdır.

Tədqiqat işində Nizami Gəncəvinin ümumxalq ruhunun, milli təfəkkürümüzün örnəkləri olan fikirləri, xüsusilə də dil və söz haqqındakı kəlamları ilə Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında özünəməxsus mövqeyə malik olmasından geniş danışılır.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Xəmsə, aforizmlər, söz, bənzətmə, müqayisə

Tarix boyu dünyanın ağıllı adamları dilin, sözün mahiyyətini anlamış, onlara yüksək dəyər verərək insan aləminin bunlarsız mümkünsüzlüyünü dərk etmişlər. Dil ən dəyərli, ən əvəzsiz anlaşıma vasitəsidir. Təbiilik, canlılıq, millilik, sosiallıq sözün əsas xüsusiyyətlərindəndir. Dil hər hansı bir millətin ortaq malıdır. Milli dildə hər millətin öz söz və dil aləminin özəllikləri vardır. Dil milləti təşkil edən ünsürlərin başında gəlir. Bir millət, hər şeydən öncə, eyni dildə danışan insanlar birliyidir. Dil bir milləti, təkbaşına yaşatmaq gücünə malikdir. Bir millət başqa bir millətin içində qalarsa, başqa bir dövlətin idarəsi altına düşərsə, dil milli məniyi qoruyaraq onu yox olmaqdan, əriyib başqalaşmaqdan, qarışib yoxa çıxmaqdan, məniyini itirməkdən qurtarır. Deməli, dil, bir millətin ən qiymətli varlığı, ən böyük sosial göstəricisidir. Milli şüurun ən qüvvətli qaynağı, müəyyənliyi milli dildir. Milli şüur isə millətin, azadlığın təməlidir. Dil, həm də bir millətin digər millətlərdən fərqli olan danışığıdır. O, millətin özəlliyidir. Dil düşüncənin aynasıdır. Dil milli hafizənin, milli duyğuların, bütün maddi, mənəvi dəyərlərin müştərək xəzinəsidir. Dil fərdləri bir-birinə bağlayan ilk və ən dəyərli bir bağıdır. Dil mədəniyyət ünsürüdür. Dilin mayası sözdəndir. Azərbaycan dilinin söz mülkü möhkəm təməlidir və qədim, ulu bir tarixə bağlıdır. Bu söz mülkünün divarları mənələrdən hörülüb. Bu dildə zaman-zaman sözlərin üstündəki toz silinmiş, pərdələr atılmış və sözün bir çox özəllikləri üzə çıxmışdır. Söz elə bir qüvvədir ki, qılıncdan qorxmayanlar ondan qorxublar. Sözün kəsəri iti, təsiri tutarlı olur. Bu anlamda Azərbaycan farsdilli poeziyasının klassiki, orta əsrlər şərqinin ən böyük şairlərindən biri, farsdilli epik ədəbiyyatın ən böyük romantik şairi, farsdilli epik poeziyaya danışığı dili və realistik stili gətirmiş sənətkar, Azərbaycan klassik ədəbiyyatında özünəməxsus kəsərli söz deyən dahi Nizami Gəncəvidir.

Nəinki Azərbaycan, Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatında epik şeirin ən böyük ustadlarından biri sayılan Nizami Gəncəvi həm beş inci kimi dəyərləndirilən "Xəmsə"si ilə, həm də lirik əsərləri ilə məşhurdur. "Xəmsə"yə daxil olan məsnəvilər içərisində elə bir əsər tapmaq mümkün deyil ki, orada söz haqqında, dil haqqında maraqlı və aktual fikirlər olmasın.

Sözün qanadları var, quş kimi incə-incə,
Dünyada söz olmasa, nəyə görə düşüncə?

Söz bayraqdan daha çox əldə eyləyən zəfər,
Qılıncdan daha artıq qalxıb alar ölkələr.

Sordu: köhnə qızılmı, təzə sözmü yaxşıdır?
Söz sərrafı söylədi: “Söz dünyanın naxşıdır”
Hər bir söz ki, əlinlə şöhrət tapmasa gerçək,
O söz mən belə olsam, o sözə bir qələm çək.

Doğrudur, Nizami Gəncəvidən bəhs edənlər daha çox onun məsnəvilərini – poemalarını (onlara mənzum roman da deyilir) vurğulamış və şairin bu janrdə yazdığı əsərləri ilə məşhur olduğunu söyləmişlər. Bu anlamda, şairin lirikası bir qədər diqqətdən kənarında qalmışdır.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında irihəcmli əsərləri diqqəti daha çox cəlb etsə də, onun lirik pəziyası da dəyərli sənət inciləridir. Həmin əsərlər dərin lirizmi, səmimi ifadələri, dil-üslub özəllikləri ilə seçilir. Xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, şairin lirik əsərlərində əsas məsələlərə münasibət çox orijinal, Nizamisayağı və diqqət çəkicidir.

Mövzu baxımından zənginlik, ifadə baxımından mükəmməllik, tərənnüm obyektləri baxımından müxtəliflik və xəşliq Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında lirik örnəklərin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Əslində, onun “Xəmsə”si olmasaydı da, şair lirik əsərləri ilə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin parlaq simalarından biri olmaq şərəfini qazanardı. Şairin müraciət obyektlərinin seçkinliyi, kamil bənzətmə və müqayisələri, hiss və duyğulardan yaranan həyəcanın təqdimedilmə üsulu həmin fikri irəli sürməyə əsas verir. Onun söz dünyası qiymətli fikirlər, mənalı aforizmlərlə doludur:

Polad kimi bərkit qızıl sözü sən,
Salsın söz sikkəsi pulu qiymətdən...
Düşüncəsiz bir söz kimə gərəkdir?
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir?
Sözü mənzum demək asandır, asan,
Ancaq nəzm üstündə gərək durasan.
Sözün çoxsa əgər, çalış az olsun,
Yüz sözün yerində bir kəlmə qalsın.

Nizami Gəncəvinin lirikası tam şəkildə günümüzə qədər gəlib çatmasa da, onun müxtəlif cəhətlərdən maraqlı olduğunu təsdiq edən faktlar vardır. Şairin lirik irsindən bu günə qədər gəlib çatan janrlar – qəzəl, qəsidə və rübailər müəllifinin mükəmməl bir lirik şair olduğunu əsaslandırır faktlardır.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında təkcə təfəkkür, düşüncə, təfərrüat yoxdur, həm də bədii detallar da vardır. “Məlumdur ki, bədii detal təfərrüatla yanaşı işlənir, bunların biri digərini tamamlayır və dolğunlaşdırır”. Bu mənada, şairin qəsidələri diqqəti çəkən lirik əsərlərdir. N.Gəncəvinin qəsidələri yüksək sənətkarlıqla, savadlı və səviyyəli bir təfəkkürlə qələmə alınmışdır. Şair onları digər əsərləri kimi fars dilində yazsa da, hər halda, həmin əsərlərdəki fikirlər Azərbaycan təfəkkür tərzini və mədəniyyətindən irəli gələn faktlar kimi qiymətlidir. İnsan hansı dildə yazır-yazsın, hansı dildə oxuyur-oxusun, hansı dildə danışır-danışsın, düşünəndə ana dilində düşünür.

Nizami Gəncəvi həmişə sözə, fikrə, kəlamə yüksək dəyər verən şair olmuşdur. Şairin elə bir əsəri yoxdur ki, orada həmin məsələyə toxunulmasın. Hələ ilk qəsidəsində şair deyirdi:

Mən – fikirlər ustadıyam, fəzilətim – bir ümmandır,
Zamanlara, məkanlara hökm etməyim səmadandır.

Doğrudan da, Nizami Gəncəvi böyük fikirlər, dərin düşüncələr şairidir. Şair özü qeyd edir ki, onun qabiliyyəti səmadandır, yəni, böyük Tanrının lütfüdür.

Nizami Gəncəvi bəzən təvazökarlıqla dediklərini “saçma” adlandırır, ancaq düzgün olaraq onları təbiət və təfəkkürün təməli hesab edir:

Təbiətin, təfəkkürün təməlidir saçmalarım,
Piyaləmin xıltı – mədən, bitkilərə nəfəs, candır.

Nizami Gəncəvinin ilk qəsidəsi iyirmi səkkiz beytdən ibarətdir və həmin əsərin son beyti çox maraqlıdır. Həmin beytdə şairin sözə münasibəti müəyyənləşir:

Yetər, bağla xəzinəni, aç incilər sandığımı,
Söz incisi fazillərə ən qiymətli ərməğandır.

Sözügedən qəsidədə Nizami Gəncəvinin söz, dil, nitq haqqında maraqlı və layiqli fikirləri verilmişdir:

Tazə bəhrə kimi gülən mənim cəsur üslubumun
Yanında hər bir yenilik xəzəl kimi saralandır....

Mən şəriyyət səmasında ləkəsiz bir Ay bədriyəm,
Mirvaridə illət olur...məndən uzaq illət andır....

Umsan Misir bəlasını, məni dinlə, baldı nitqim,
Xurma kimi dadlı, şirin, qaymaq tutan bir lisandır...

Zənd oxuyan möbidlərin nəfəsini kəsər nəğməm,
O nəğmə ki, zəbur tək dəhşət saçan bir tufandır...

Hər sözüümün qüdrətilə min-min ürək çiçəklənir,
Dodaqlarım güz fəslində yaz nəfəsli tər reyhandır.

Bu qəsidəni fəxryyə hesab etmək olar, çünki burada müəllifin sənətkarlıq keyfiyyətlərinin təntənəsindən doğan qürur hissələri tərənnüm olunur ki, bu da fəxryyə janrının səciyyəvi cəhətlərindəndir. Qəsidənin bəzi beytləri bunu açıq-aşkar təsdiq edir:

Fəxr edirəm sənətimlə. Deyin, necə fəxr etməyim,
Mətləblərim bunca incə, şerim bu qədər rəvandır?..

Sözügedən qəsidənin iyirmi altıncı beytində şair təxəllüsünü işlədərək əsas fikrini söyləyir:

“Nizaminin söz köhləni ildırımındır” – deyənlər var.

Nizami Gəncəvi qəsidədə özünü öyməsinə peşman olur və bildirir ki, özlərini öyənələr daxildən zəif və aciz olan adamlardır:

Ah, bu qədər öyünməklə həm xəciləm, həm peşiman,
Öz-özünü mədh eyləyən içəridən natəvandır.

Nizami Gəncəvinin digər qəsidələri də məzmun və fikir keyfiyyətlərinə görə maraqlıdır. Şairin lirik poeziyasında onun qəsidələri məzmun zənginliyi, ideya dərinliyi və sənətkarlıq vüsəti ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Nizaminin ictimai-fəlsəfi fikirləri lirika nümunələri olub, hökmdar və cəmiyyət, mühit və fərd, elm və din, ağıl və zaman kimi problemlər ətrafında düşüncələri əks etdirir.

Yeniliklər törədən bu qoca kainatda
Sözdən incə, kəsərli heç nə yoxdur həyatda.
Düşüncənin munisi, gözəl sirdaşı sözdür,
Unutma ki, insanın əzəl sirdaşı sözdür.

Nizami Gəncəvi sözü məqamında söyləməyi məziyyət hesab edir. Məqamında deyilməyən söz könülləri yıxa bilər. Elə söz vardır ki, onu gizli şəkildə və ya birdən-birə demək lazımdır. Elə söz də vardır ki, onu birbaşa demək olmur. Belə məqamlarda şair hər hansı bir məsələdən söz salıb demək istədiyini sözü arada söyləməyin faydasını göstərir:

Ey yel, sən ona dərdimi pünhan söylə,
Qəlbimdə olan yangını tufan söylə.
Amma elə et ki, könlü olmasın qəmgin,
Söz sal, arada danış, naghahan söylə.

Nizami Gəncəvinin söz aləmindən alınan incilər müəllifinin söz ustadı olması fikrinə möhür vurur.

Nizami Gəncəvi sözün qiymətli olduğunun səbəbini belə göstərir:

Söz ruhdur, can üçün ruh bir dərmandır,
Can tək əzizliyi, bəlkə, bundandır.

Şair bütün sözləri deyil, doğru olan sözləri - yalandan uzaq olan, həqiqət ifadə edən sözləri dəyərləndirir:

Doğru yazmağa var, madam ki, imkan,
Neçin gəlməlidir ortaya yalan?
Sözün qiymətini saldı yalanlar,
Doğrunu danışan hikmətli olar.

Bundan başqa, dahi Nizami şüurun, düşüncənin məhsulu olan, daxilində ağılım əsəri olan, “yüz ölçülüb bir biçilmiş” sözlərə üstünlük verərək, fikirdə, sözdə təmizliyi təbliğ edir:

Hər söz düşüncəylə deyilsin gərək,
Xərcləmədən əvvəl qızılı bir çək.
Ağzında o qədər saxla ki, sözü,
Yaxşı ad qazansın deyənin özü.
Hiyləli sözlərdən əcəb nə çıxar?
Ürək bulandıran söhbətdə nə var?
Mən sözü ölçməmiş demərəm əsla,
Sən də söyləyəndə söylə qiyasla.

Nizami Gəncəvinin söz haqqındakı fikirləri saysız-hesabsızdır. Onlar bu gün üçün də qiymətlidir, sabah üçün də gərəklidir. Bu sözlərdən hələ nə qədər adam faydalanacaq, nə qədər mənəviyyatlar zənginləşəcək. Bu, bir həqiqətdir ki, şairin özü dediyi kimi:

Ağıllı adamın söylədikləri
Yer altına düşsə, itməz dəyəri.

Nizami Gəncəvinin az danışmağın gözəlliyi haqqında çox sayda fikirləri vardır. Şairin fikrincə, az danışmaq çox danışmaqdan gözəldir, belə ki, çox sözdə nöqsan tapmaq asandır:

Az danışsan əgər, sözün sayılar,
Çox sözü dinləyən çox nöqsan tutar.
Səninçün çox demək, bəlkə asandır,
“Çox oldu” desələr, böyük nöqsandır.

Şair göstərir ki, artıq içilən su dərd verdiyi kimi, artıq deyilən söz də xoşa gəlmir. Onun bir neçə fikrində sözün saflığının su ilə müqayisəsinə rast gəlirik:

Sözün də su kimi lətafəti var,
Hər sözü az demək daha xoş olar.
İnci tək sözlər saç, az danış, az din,
Qoy az sözlərlə dünya bəzənsin.
Az sözün inci tək mənası solmaz,
Çox sözün kərpic tək qiyməti olmaz.

Nizami Gəncəvi mənalar, hikmətli fikirlər şairidir, təmiz sözün vurğunudur, belə sözlərə “hatif

xəzinəsinin gövhəri” kimi dəyər verir:

Ruh kimi təmiz söz oldu gövhəri,
Hatif xəznəsinin əzəldən bəri.

Nizami Gəncəvi nitq mədəniyyətindən başqa, davranış mədəniyyətinə də diqqət etmiş, davranışı düzgün olmayanların sözünün kəsərsiz olmasını göstərmişdir:

Çalış ədəbli ol hər sözündə sən,
Ədəblə danışsın, səni dinləyən.
Əqilli bir işdir yumşaq danışmaq,
Axmağın işidir kobudluq ancaq.
Söz gözəl olursa-olsun nə qədər,
Pis əda o sözü tamam məhv edər.

Şairin fikrincə, söz o zaman fayda verir ki, ətrafa təsir edir, hörmət və şöhrət qazanır:

Söyləmək o zaman verər mənfəət,
Aləmə səs sala, qazana şöhrət.
Sözünə almasan layiq bir cavab,
Dəyərli sözləri eləmə xarab.

Dahi Nizaminin söz və dil haqqında dəyərli fikirləri çoxdur. Bu fikirləri oxuyub öyrənənlər sözün mahiyyətini anlamaq gücünə malik olurlar. Bu fikirlərin müəllifi yüz illərdir ki, mənalı, hikmətli sözləri ilə yaşayır. Nizami aşağıdakı fikri, sanki özü haqqında deyib:

İnsanın qalacaq sözü yadigar,
Yeldir yerdə qalan, başqa hər nə var.

Nizami Gəncəvi ümumxalq ruhunun, milli təfəkkürümüzün örnəkləri olan fikirləri, xüsusilə də dil və söz haqqındakı kəlamları ilə Azərbaycan ədəbi dilinin məna və sanbal baxımından inkişafında özünəxas mövqeyə malikdir. Nizaminin yaradıcılığı, Hafiz Şirazi, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Sədi Şirazi kimi böyük sənətkarların yaradıcılığına təsir etmişdir. Onun müxtəlif ictimai, mədəni və elmi mövzuları işıqlandıran beş məsnəvisi bütün şərq ölkələrində böyük məşhurluğa malik olmuşdur ki, bunu da, şairin əsərlərinin çoxlu sayda və müxtəlif dövrlərə aid əlyazmalarının dövrümüzə çatması sübut edir. Nizaminin “Xosrov və Şirin”, “Leyli və Məcnun” və “İsgəndərnamə” kimi əsərlərinin qəhrəmanları, indi də bütün islam ölkələrində, eləcə də dünyada tanınmaqdadır. Nizami Gəncəvi təkcə öz yaradıcılığında deyil, yaxın və orta Şərqdə yeni bir ədəbi məktəbin əsasını qoydu. Əlişir Nəvai yazırdı: “Nizami söz incisi mədəninin etibarlı xəzinəsidir. Onun “Xəmsə”si öz məzmun və mənasına görə o qədər əzəmətli və ağırdır ki, onu ölçmək üçün göylər qədər böyük tərəzi, Yer kürəsi kimi iri daş lazımdır. Nizami olmasaydı nə Hindistanın qüdrətli şairi Əmir Xosrov Pəhləvi, nə də Hind poeziyasını zənginləşdirən başqa söz ustaları olardı”.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev B. Ədəbi söz qalacaq. Bakı: Elm, 2001
2. Əlibəyova G. Bədiilik haqqında / Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Azərbaycan SSR EA-nın Nəşriyyatı, 1964, s. 30-46
3. Əlişir Nəvai. Seçilmiş əsərləri. Bakı: 2004
4. Nizami Gəncəvi. Lirika. Bakı: Lider, 2004
5. Nizaminin hikmət və nəsihətləri. Bakı: Yazıçı, 1981
6. Yusifli X. Nizami divanından qalan incilər / Nizami Gəncəvi. Lirika. Bakı: Lider, 2004

SUMMARY

Arifa Zeynalova

THE WORD WORLD OF NIZAMI GANJAVI

The article deals with the world of words of Nizami Ganjavi, one of the greatest masters of epic poetry in the literature of the Middle East. Giving examples from the poet's poems and ghazals the essence of the word is studied.

Besides, the article has extensively studied N. Ganjavi's aphorisms perfect analogies and comparisons in the world of words, and "Khamisa" written by the poet has been investigated.

The richness of the topics in the poet's lyrics, perfection in terms of expression, perfect analogies and comparisons are reflected in the article.

The research highlights Nizami Ganjavi's unique position in the development of the Azerbaijani literary language with his ideas of the national spirit, which are examples of our national thinking, especially his words about language and speech.

Key words: Nizami Ganjavi, Khamisa, aphorisms, word, analogue, comparison

РЕЗЮМЕ

Арифа Зейналова

МИР СЛОВА НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

В статье рассказывается о мире слова Низами Гянджеви, одного из величайших мастеров эпической поэзии в литературе ближнего и Среднего Востока, исследуется сущность слова, приводя примеры из поэм и газелей поэта.

Также в статье Н. Гянджеви афоризмы в мире слова, совершенные аналогии и сравнения, ценные идеи, "Хамса", написанная им с высоким мастерством, были широко изучены, привлечены к исследованию.

Предметное богатство лирики поэта, совершенство в выражении, совершенные аналогии и сравнения нашли свое отражение в статье.

В исследовательской работе широко говорится о том, что Низами Гянджеви своими идеями, являющимися образцами общенародного духа, национального мышления, в особенности высказываниями о языке и слове, занимает своеобразную позицию в развитии азербайджанского литературного языка.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Хамса, афоризмы, поговорка, аналогия, сравнение

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

MƏHSƏTİ ƏSGƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
askerovamehseti@yahoo.fr

UOT: 811.133.1.

**FRANSIZ-AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji
BİRLƏŞMƏLƏRƏ DAİR APARILAN TƏDQIQATLAR**

Məqalədə hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət-ənənələrini, müdrikliyini, milli-mənəvi psixologiyasını obrazlı ifadə edən frazeologizmlərdən bəhs edilir. Azərbaycanda fransız dilinin frazeologiyasına dair müxtəlif aspektlərdən təhlil olunan tədqiqatlardan, fransızca-Azərbaycanca işlənmiş frazeoloji lüğətlərdən, vəsaitlərdən və onların struktur-semantik quruluşundan danışılır. Bu sahədə Naxçıvan Dövlət Universitetinin fransız dili mütəxəssislərinin də yazdığı lüğətlər, vəsaitlər haqqında geniş məlumat verilir və bu vəsaitlərin fransız dilini dərinlən öyrənmək istəyənlər, tədqiqatçılar üçün müqayisəli paralellər aparmaqda əhəmiyyətli mənbə olduğu vurğulanır. Lakin Azərbaycanca-fransızca frazeoloji birləşmələrin araşdırılmasına, tədqiqatlar aparılmasına və lüğət hazırlanmasına hələ də ehtiyac olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: fransızca-azərbaycanca, frazeoloji birləşmələr, tədqiqatlar, lüğətlər, tərcümələr

Dilin lüğət tərkibində frazeologizmlər xüsusi bir yer tutur, əvvəllər leksikologiyanın tərkibində tədqiq olunan bu bölmə sonralar daha geniş şəkildə araşdırılma obyektinə çevrilmiş və öz tədqiqat sahəsini genişləndirmişdir.

Dilçilik tarixində frazeologiyanın ilk dəfə linqvistik aspektdə öyrənilməsi məhz isveçrəli alim Şarl Ballinin adı ilə bağlıdır. Frazeologizmlərlə bağlı məsələlər onun 1905-ci ildə fransız dilində çap olunmuş “Precis de stylistique” (“Fransız üslubiyatı”) kitabında öz əksini tapmışdır. Buradan da görünür ki, fransız dili də digər dillər kimi frazeologizmlərlə zəngin bir dildir.

Frazeologizmlər, aydındır ki, hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət-ənənələrini, müdrikliyini və s. əks etdirən obrazlı ifadələrdir.

Dünyanın bütün dillərində frazeoloji birləşmələrin meydana gəlmə yol və üsulları eyni olmasa da, onların oxşar və universal cəhətləri çoxdur. Buna dildaxili və diltarici amillərin təsiri nəticəsi kimi baxmaq olar.

Fransız dilçiliyi tarixində frazeologizmlərə aid bir çox tədqiqat işləri aparılsa da, Azərbaycanda fransız dilinin frazeologiyası ilə bağlı, onların Azərbaycan dili ilə müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə aid geniş tədqiqat işlərinə, demək olar ki, az rast gəlinir. Bu sahəyə aid yazılan bir neçə məqalə və dissertasiya məsələnin əhatəli şəkildə öyrənilmədiyini göstərir. Halbuki, məsələnin tam həlli üçün sistemli elmi tədqiqat işlərinin aparılmasına ciddi ehtiyac vardır.

Azərbaycanda fransız dilinin frazeologiyası ilə bağlı R.M.Rəhimova «Müasir fransız dilində bəzi frazeoloji ifadələrin semantik-struktur xüsusiyyətləri», G.Ə.Səmədova «Molyerin əsərlərində frazeoloji birləşmələr», N.X.Məlikli «Frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri və imkanları», Ə.Y.Əhmədova «Müasir fransız dilində feli frazeoloji variantlar və onların funksional-semantik xüsusiyyətləri», S.Ə.Əbdürrəhimova «Frazeoloji vahidlərin əsas əlamətləri və onların bəzi fərqlərinin formaca dəyişdirilməsi» və s. adlı məqalələr yazmışlar.

Məqalələrin təhlili göstərir ki, onların heç biri Azərbaycan dili frazeologiyası ilə müqayisəli şəkildə tədqiqata cəlb olunmamışdır.

Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, fransız və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin müqayisəli şəkildə tədqiqinə dair bir namizədlik dissertasiyası yazılmışdır ki, bu da G.R.Sadıqovanın «Fransız və Azərbaycan dillərində ekvivalent paremioloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri» adlı tədqiqat əsəridir [7, səh.88]. Dissertasiya hər iki dildə ekvivalent paremioloji frazeoloji

vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqinə həsr olunmuş və üç fəsildən ibarətdir. Birinci fəsildə frazeologiyanın həcmi və hədudlarının müəyyənəndirilməsi, atalar sözləri və zərbi-məsəllərin onların sırasına daxil edilib-edilməməsi və eləcə də paremioloji frazeoloji vahidlərin ümumdilçilik baxımından ekvivalentliyi ilə bağlı məsələlər nəzərdən keçirilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində araşdırmalar zamanı müəyyən edilmiş ekvivalent paremioloji frazeoloji vahidlərin tematik-anlayış təsnifatı verilir, bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: insan, onun səhhəti və məişəti, təbiət, ictimai-siyasi həyat, təsərrüfat həyatı və s.

Üçüncü fəsildə ekvivalent paremioloji frazeoloji vahidlərin struktur-qrammatik, leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri tədqiq olunur.

Dissertasiyada Azərbaycan və fransız dillərində ekvivalent olan 400-dən bir qədər çox paremioloji vahid müəyyənəndirilmişdir. Ekvivalent paremioloji frazeoloji vahidlərin tematik-anlayış baxımından təsnifatı zamanı yuxarıda göstərdiklərimizdən başqa, digər sahələrə dair frazeoloji vahidləri tədqiqata cəlb etmək olardı ki, bu da əsərin həcmi artırmaqla, onun sanbalını daha da yüksəldə bilərdi.

Frazeologizmlərə aid ikinci bir namizədlik dissertasiyası F.M.Fərhadovun Azərbaycan, fransız, ingilis və rus dillərinin materialları əsasında yazdığı «Frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları» adlı tədqiqatıdır [5, səh.25].

Dissertasiya üç fəsildən ibarətdir: frazeoloji birləşmələr haqqında ümumi məlumat, müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin linqvistik statusu; ismi frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları və feli frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları.

Birinci fəsildə frazeoloji birləşmələr haqqında ümumi məlumat verilir və müxtəlif sistemli dillərdə frazeoloji birləşmələrin linqvistik statusu müəyyənəndirilir.

İkinci fəsildə Azərbaycan, fransız, ingilis və rus dillərində müxtəlif terminlərlə adlandırılan ismi frazeoloji birləşmələrdən və onların yaranma yollarından bəhs olunur.

Üçüncü fəsil isə müqayisə edilən Azərbaycan, fransız, ingilis və rus dillərində feli frazeoloji birləşmələrin yaranma yollarına həsr edilmişdir.

Dörd dili müqayisəli şəkildə özündə cəmləşdirən bu tədqiqat əsəri Azərbaycan və fransız dilləri əsasında yazılısaydı, daha səmərəli və əhatəli olardı. Ədəbiyyat siyahısında fransız və ingilis dilli mənbələr isə kifayətləndirici sayda deyildir.

Azərbaycanda fransız dilinin frazeologiyası ilə bağlı məsələlərin şərhinə Azərbaycan və rus dillərində ayrı-ayrı fransız yazarlarının yaradıcılığına aid yazılmış namizədlik və doktorluq dissertasiyalarında da rast gəlmək olur. Müxtəlif aspektdən təhlil olunan bu tədqiqat işlərində yeri gəldikcə əsərlərin dili ilə bağlı da söhbət açılır ki, bu da daha çox fransız dilinin lüğət və frazeoloji vahidlərinin izahı ilə bağlıdır.

Lakin son illərdə bu sahədə xeyli irəliləyiş var. N.Babaxanovanın 1000-ə yaxın frazeoloji vahidi əks etdirən “Fransızca-azərbaycanca frazeoloji lüğət”i bu sahədə nəşr olunan bir ilk hesab edilə bilər [4]. Lüğət 24 müxtəlif bölmədən ibarət olması ilə diqqət çəkir: insanın fiziki görkəmi, sağlamlıq, yaş, qidalanma, davranış və əxlaq, münasibətlər, intellekt, mənəvi aləm, maddi vəziyyət, təbiət və c.

Müəllif müxtəlif dünyagörüşünə malik, müxtəlif dil sistemlərinə aid olan iki xalqın milli-mənəvi psixologiyasını özündə əks etdirən frazeoloji vahidlərin ən uyğun ekvivalentini tapmağa çalışmışdır. Məsələn, tərcüməsi üst-üstə düşənlər də az deyil: *Faire des pieds et des mains – əl-ayaq etmək, dəridən qabıqdan çıxmaq* [4. səh.65]. Lakin *Jeter la pierre à qn – kiminsə bostanına daş atmaq, söymək, təhqir etmək*; *Jeter une pierre dans le jardin de qn – kiminsə bostanına daş atmaq, sataşmaq* [4, səh.144] mənasında kiçik bir fərq özünü biruzə verir. Hərfi tərcüməsində heç bir uyğunluğu olmayan *Pleurer à chaudes larmes – gözünün qorasını tökmək* [4;191] Azərbaycan dilində ekvivalenti çox məharətlə işlədilmişdir, hərfi tərcüməsi isə “isti gözyaşlarıyla ağlamaq”dır. “Gözyaşı tökmək” də yazmaq olardı, lakin tədqiqatçı “gözünün qorasını tökmək” yazmaqla Azərbaycan dilinə dərinəndən bələd olduğunu, həm də ana dilimizdə frazeoloji birləşmələrin daha obrazlı ifadə edildiyini göstərə bilmişdir.

Fransızca və azərbaycanca frazeoloji birləşmələrin müqayisəli araşdırılmasında Naxçıvan Dövlət Universitetinin fransız dili mütəxəssislərinin də böyük xidmətləri var. Belə ki, bu sahədə NDU-nun dosenti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Ə.Allahverdiyevin “Synonymes des locutions phraséologiques françaises” (“Fransız dilinin frazeoloji birləşmələrinin sinonimləri”) adlı hazırladığı

metodiki vəsait də diqqətəlayiqdir [2]. Vəsaitdə 316 frazeoloji sinonim ifadə və onların tərkibində olan 763-ə yaxın ifadə verilmişdir. Bununla yanaşı fransız dilində bədii ədəbiyyatdan 995 nümunə də seçilərək kitaba daxil edilmişdir. Hər bir frazeoloji sinonim ifadənin Azərbaycan dilində müxtəlif formalarda necə ifadə olunması vəsaitdə göstərilmiş və həmin ifadələrin mənə çalarları fransız yazıçılarından əsərlərindən götürülmüş nümunələr ilə tutuşdurularaq şərh olunmuşdur. Bu kitabda zərflər, bağlayıcılar, sözlülər və sifətlərlə işlənən məcazi mənə kəsb edən, müasir danışıq üslubunda özünü göstərən və atalar sözlərinə uyğun gələn ifadələr də öz əksini tapmışdır. Kitab fransız dilini öyrənənlər və tədris edənlər üçün çox dəyərli bir mənbədir.

Bundan başqa, NDU-nun fransız dili ixtisasının məzunları K.Məmmədova və B.Fərəcov tərəfindən “Vers la Francophonie” adlı vəsait də hazırlanmışdır. Bu vəsaitdə fransızca-Azərbaycanca və Azərbaycanca-fransızca frazeoloji və idiomatik ifadələr toplanmışdır [6]. Kitabda 2862 fransızca-azərbaycanca və 1988 azərbaycanca-fransızca frazeoloji və idiomatik ifadənin tərcüməsi verilmişdir.

Yaxın günlərdə NDU-nun “Roman-german dilləri” kafedrasının dosenti Ə.Allahverdiyevin və baş müəllimi Ə.Əliyevanın “Fransız-Azərbaycanca frazeoloji birləşmələr lüğəti” adlı metodik vəsaiti çap olunmuşdur. Müəlliflərin gərgin əməyinin nəticəsi olan kitabda 800-ə yaxın frazeoloji birləşmə öz əksini tapmışdır. Lüğətin mövzulara uyğun deyil, əlifba sırası ilə işlənməsi onun istifadəsini xeyli asanlaşdırır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, vəsaitin fransız dili ixtisasında təhsil alan tələbələr üçün xüsusi praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, fransız dilinin müqayisəli tipologiya, üslubiyyət, leksikologiya, ədəbiyyat və xüsusilə tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını dərslərində istifadə edərək paralellər aparmaq olar.

Görkəmli Azərbaycan dilçi alimi A.Babayevin təbiri ilə desək, frazeoloji birləşmələr xalqın dünyagörüşündən və dilin daxili qanunlarından yarandığı üçün nə tərkib hissələrinə ayrılır, nə də başqa dilə tərcümə edilir [3, səh.211]. Bəzən də tərcüməsində gülünc, mənasız ifadələr ortaya çıxmağa bilər. Lakin çox maraqlıdır ki, Azərbaycan və Fransa minlərcə kilometr uzaq olmalarına, müxtəlif dil sistemlərinə aid olmalarına baxmayaraq, hərfi tərcüməsində belə, hər iki dildə ifadəsi bir-bir eyni olan frazeoloji vahidlər də var:

Regarder du coin de l'oeil – gözünün ucu ilə, xəlvəti, gizli-gizli, oğrun-oğrun baxmaq, gözucu nəzər salmaq (yetirmək) [1, səh.105]

Jeter un coup d'oeil – göz atmaq, nəzər salmaq [1, səh.72]

Perdre connaissance – huşunu itirmək, özündən getmək

Perdre la tête – başını itirmək, çaşmaq

Perdre la memoire – yaddaşını itirmək [1, səh.93]

Couper les ponts – bütün əlaqələri kəsmək, körpüləri yıxmaq

Couper court – qısa kəsmək, birdən, qəflətən kəsmək, dayandırmaq [1, səh.28-29]

Tamamilə bir-birinin əksi olan, tərcüməsi heç uyğun gəlməyən birləşmələrsə daha çoxdur və bu da qarşılığını tapmaqda lüğəti tərtib edən müəllifdən çox zəngin erudisiya və hər iki dilin incəliklərinə dərinləndən bələd olmağı tələb edir:

Connaître par coeur – əzbər bilmək, su kimi bilmək [1, səh. 28]

Jeter le mauvais oeil – nəzərləmək, gözü dəymək [1, səh.72]

Manger son chapeau – səhvini anlamaq, başa düşmək [1, səh.78]

Prendre froid – soyuqlamaq, özünü soyuğa vermək [1, səh. 99]

Beləliklə, fransızca-Azərbaycanca yaradılan ikidilli frazeoloji lüğətlər hər iki xalqın tarixi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı, mentaliteti, milli psixologiyasının frazeoloji düşüncə tərzinin təbliği və şərhini yolunda əhəmiyyətli bir işdir.

Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, Azərbaycanda fransız dilinin öyrənilməsi, araşdırılması və müqayisəli şəkildə tədqiqi sahəsində xeyli əsərlər mövcud olsa da Azərbaycanca-fransızca frazeoloji lüğətlərin işlənməsinə hələ də ehtiyac var. Əminlik ki, belə bir lüğətin işlənməsi milli-mənəvi sərvətimiz olan ana dilimizin zənginliyini bir daha önə çəkər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev Ə., Əliyeva Ə. (2021). Fransız-Azərbaycanca frazeoloji birləşmələr lüğəti Metodik vəsait. Naxçıvan: NDU-nun “Qeyrət” nəşriyyatı, 136 səh.

2. Allahverdiyev Ə.L. (2009) Synonymes des locutions phraseologiques françaises (“Fransız dilinin frazeoloji birləşmələrinin sinonimləri”) Metodik vəsait. Bakı: Adiloğlu, 240 s.
3. Babayev A. (2015) Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəblər üçün dərslik). Bakı: Gənclik, 572 s.
4. Babaxanova Nigar. Fransızca-Azərbaycanca frazeoloji lüğət. Bakı: Proqres, 2012, 246 s.
5. Fərhadov F.M. (2009) Frazeoloji birləşmələrin yaranma yolları (Azərbaycan, fransız, ingilis və rus dillərinin materialları üzrə). Nam. diss. avtor. Bakı: 22 s.
6. Məmmədova K.Q., Fərəcov B.N. Vers la Francophonie. Naxçıvan: Qeyrət, 2007, 178 s.
7. Sadiqova G.R. (1998) Fransız və Azərbaycan dillərində ekvivalent paremioloji vahidlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. Nam. dis. avtoref. Bakı: 28 s.

SUMMARY

Mahsati Asgarova

STUDIES ON PHRASEOLOGICAL UNITS IN FRENCH-AZERBAIJANI LANGUAGES

The article deals with phraseological units figuratively expressing life experience, historical background, traditions, wisdom, national and moral psychology of each nation. It also studies various aspects of research on the phraseology of the French language in Azerbaijan, French-Azerbaijani phraseological dictionaries, manuals and their structural and semantic structures. Extensive information is provided about dictionaries and manuals compiled by French language specialists at Nakhchivan State University. It has been mentioned that these materials are an important source for conducting comparative parallels for researchers and for those who want to study French deeply. However, it is emphasized that there is still a need to study Azerbaijani-French phraseological units, to conduct research and compile dictionaries.

Key words: French-Azerbaijani, phraseological units, studies, dictionaries, translations

РЕЗЮМЕ

Мехсети Аскерова

ФРАЗЕОЛОГИЯ ВО ФРАНЦУЗСКО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОЕДИНЕНИЙ

В статье речь идет о фразеологизмах, образно выражающих жизненный опыт, историческое прошлое, традиции, мудрость, национально-нравственную психологию каждого народа. Речь идет о исследованиях по фразеологии французского языка в Азербайджане, анализируемых с разных сторон, французско-азербайджанских фразеологических словарях, пособиях и их структурно-семантической структуре. В этой области предоставляется обширная информация о словарях и пособиях, написанных специалистами по французскому языку Нахчыванского государственного университета, и подчеркивается, что эти материалы являются важным источником для исследователей, желающих глубоко изучить французский язык. Однако подчеркивается, что все еще существует необходимость в изучении азербайджано-французских фразеологических сочетаний, проведении исследований и подготовке словаря.

Ключевые слова: Французско-Азербайджанский, фразеологические сочетания, исследования, словари, переводы

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Əli Allahverdiyev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ARZU ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 81

HÜSEYN İBRAHİMOVUN ƏSƏRLƏRİNDƏ DİALEKTİZMLƏR

Bu məqalədə Hüseyn İbrahimovun əsərlərində işlənən dialektizmlər və onların üslubi mənalardan bəhs edilir.

Naxçıvanda yaşayıb bədii yaradıcılıqla məşğul olan Hüseyn İbrahimov öz əsərlərində Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsindən bacarıqla istifadə etmişdir. Yazıçı əsərlərinin dilində dialektizmlərə yeri gəldikcə müraciat etmiş və bu sözlərlə müəyyən üslubi çalarlıqlar yarada bilmişdir.

H.İbrahimovun əsərlərinin dilində Naxçıvan dialektinə məxsus xüsusiyyətlər özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Naxçıvan dialektinə aid sözlərə yazıçının əsərlərində geniş şəkildə təsadüf etmək olur.

Açar sözlər: dialektizm, şivə, xüsusiyyət, dilçi.

Şair və yazıçıların dilində dialektizmlərin, şivə sözlərinin xüsusi yeri vardır. Dialektizmlərdən yerində istifadə əsərə xüsusi üslub çalarlıq gətirir. Yazıçı dilində işlənən dialektizmlərdən bəhs edən professor Qəzənfər Kazımov yazır ki, “Məhdud bir ərazidə yaşayan əhalinin canlı danışıq malı olan dialektizmlər yazılı ədəbiyyata bədii yaradıcılıq vasitəsilə keçir və burada üslubi vəzifə daşıyır. Müasir dildə dialektizmlərin işləndiyi yeganə sahə də bədii üslubdur”.

Xalq yazıçısı H.İbrahimov öz əsərlərində dialektizmlərdən məqsədəuyğun şəkildə, həm də yerli-yerində istifadə etmişdir. Dialektizmlərin yazıçının əsərlərində istifadə olunması heç bir çətinlik və anlaşılmazlıq yaratmır. Dialektizmlərdən məharətlə, ustalıqla istifadə etməklə H.İbrahimov onlardan milli kolorit yaradan bədii vasitə kimi fikri daha təsirli vermək məqsədi güdmüşdür. Yazıçı xalq danışıq dilinə məxsus yaxınlıqla bağlı və onun tərkib hissəsi kimi şivə sözlərindən istifadə edərək nitq şəraitini dəyişir, ona xüsusi emosionallıq verir. Məsələn:

Cahan pəhləvan fikrli idi. Səddədin Əsədin uzun gedəcəyini kəsdirən hökmdar yenə sağ əlini yuxarı qaldırdı və kəskin bir hərəkətlə havanı yarıdı. Bu, o demək idi ki, bəsdir, *kiri...*; Cahan pəhləvan ağ kürənin *yüyanini* buraxdı; Sahibinin geyiminə oxşar bər-bəzəkli *tərliyin*, qızıl qaşlı yəhərin, gümüş üzənginin altındakı kürən irəli atıldı; *Qafilə* hərəkətə gəldi; Köməkçi karvan sahibinin son sözlərinə əhəmiyyət vermədən dəvələri bir-bir *hıxladı*; Bu o demək idi ki, yola *varid olmaq* vaxtıdır; Bir azdan sonra nərin boynundan asılmış *kələng* zəngi səsləndi; -Möhtərəm Əbuhəmid, bu qulu Həmədanda mənə *müftə* bağışlayıblar, mən də onu sənə *müftə* verirəm; Kələ-kötür oğlan böyüdü, *gərləndi*, mənzildən-mənzilə köçdü; -İkibaşlı danışma *mənnən!*; Mirzə dayandı, sönən papirosunun külünü alma kötökləri yığılmış qaba *silkdi*; – Oğul bu almadan götür, – Mirzə çini vazı Zeynalın qabağına çəkdi, – çox *təmlidir*, balaca olmağına baxma Arpaçayda Ceyranlının bu almasına çatan olmaz, üzüm qədər şirinliyi var. Görkəmi də gözəldir, qıpqırmızı, *haqqıq kimi!*; Atam da barmağını silkələyib deyirdi: “Ə, ey *cüvəllağı*, bizim *nəçənniyə* sataşma ha! O bütün milislərin böyüyüdür; Qan qusaydı o tarix müəllimini, *tifil ciyəzi* nahaq yerə saxladı payız imtahanına; Mүнəvvər plovu, hinduşka qızartmasını, bayat dolmanı, müxtəlif göyərtiləri, *xuruşları* səliqə ilə süfrədə yerləşdirdi; Yaşıl “rəngli Volqa” geri dönüb üzəşağı *götürüldü*; Həftələrlə bir yerdə *biçin biçərdi*; Gözətçinin onu tanımasına baxmayaraq, sürücü *çürüklük* etdi; – Necə yəni niyə – gözətçi bu dəfə ona *təpindi*; O bir az *damaqlı* olanda incidiyi, pislilik gördüyü adamları xəyalında sıraya düzürdü; Yalçın... Nəbat arvadın açdığı süfrədə *canasinər* xörəklərdən yeyib getmək istəyirdi; Güləndə çıxardığı qəribə səslər elə bil otağa

bir *kəşiflik* gətirirdi; Lakin hərəkətlərindən görünürdü ki, *sırtıqdır*; – Çalışır ki, hökumətdən, *devlətdən* bir şey qopartsın; – Söhbətimin... ardı qalsın.. *soruya*; – Əvvəlcə, yuyunub, *sora* çay içmək istəyirsiniz, yoxsa say içib *sora* yuyunmaq istəyirsiniz; Laçın ariflik göstərdi, gözətçinin *ifallı* sifətindəki sualı hiss etdiyi üçün onu nigaran qoymaq istəmədi; Yoldan qalxan narın toz yanlardakı otları vaxtından əvvəl qurudub *ovxarlamışdır*; Yalçın bir tərənəni də adladı, parça-parça olub yerə səpələnən *löpük* daşlar yığınının üstündən keçdi; Ətrafdakı qayalara hopan yay alovunun *hənirtisi* tədriclə buxarlanıb ərsə qalxdı; Elə ləng tərənərdi ki, *təntik* adamları daxilən əsəbləşdirib, hövsələdən çıxarardı; Neçə illərdi çəkməsinə baxmayaraq *naxunəçi* təsiri bağışlayırdı və s.

Bu cümlələrdəki *kiri*, *yüən*, *tərlik*, *qafilə*, *hıxladı*, *kələng*, *müftə*, *silkdi*, *haqqıq*, *cüvəllağı*, *xuruş*, *götürüldü*, *biçin biçərdi*, *çürüklük etmək*, *təpindi*, *damaqlı*, *sanasinər*, *kəşiflik*, *sırtıq*, *ifallı*, *ovxarlanmış*, *löpük daşlar*, *hənirti*, *təntik adam*, *naxunəçi kimi söz* və *söz birləşmələri* leksik və sintaktik, mənnən, təmlidir, nəçənniyə, *devlətdən*, *sora* sözləri isə fonetik dialektizmlərdir.

Görkəmli dilçi-alim Tofiq Hacıyev yazıçının dilindən, ümumiyyətlə, ədəbi – bədii dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərək Elçinin dili ilə bağlı yazdığı: «Maraqlıdır ki, nümunəvi ədəbi – bədii dili ilə səciyyələnən Elçin, eyni zamanda obrazların nitq xasiyyətnaməsində şivəçiliyə güclü əyilən yazıçılarımızdandır. Məncə, bu məqamda normativ əndazəni aşmağın səbəbi yalnız yazıçının fərdi üslubundan gəlmir – başlıca şərtləndirici impuls 60-80-ci illər (XX əsrin – S.V) ədəbi dilimizdə gedən spesifik xəlqiləşmə prosesidir. Bu proses ədəbi dilin bütün üslublarında gedir; təbii ki, fərdi nitqlərlə daha çox bağlı olan bədii üslubda özünü daha çox göstərməlidir. Ümumi proseslə bağlılıq onda görsənir ki, şivəçilik bir yazıçıda, üç yazıçıda deyil, orta və cavan nəsildə, hətta, yaşlı nəslin də bəzi nümayəndələrində kütləvi şəkildədir, bu, ədəbi – bədii dildə bir hərəkət kimi nəzərə çarpır. Ümumi, kütləvi xarakter daşdığından adam ona irad tutmağa çətinlik çəkir. Ancaq yəqindir ki, bu şivəçilik meyli bir kompaniya kimi öz işini görüb, yaxın gələcəkdə aradan qalxacaqdır. Çünki bu, məqsəd deyil, vasitədir – ədəbi – bədii dili standartlıqdan çıxarmaq üçün indi gedən xüsusi xəlqiləşmə «tədbirlərindən» biridir» fikirini yazıçı H.İbrahimovun da əsərlərinin dilinə şamil etmək olar.

H.İbrahimovun şivə sözlərindən çeşidli istifadəsi obrazların nitq fərdiliyinə və onların daxili aləminin açılmasına xidmət edir.

H.İbrahimovun əsərlərinin dilində şivə sözlərinin fonetik tərkibi fərqli formada müşahidə olunur. Məsələn, *atana – ataa*, *nə oldu – noldu*, *ayə – əyə*, *qayçı–qəyçi*, *var idi – varıydı*, *qapı – qəpi*, *bunlar – bunnar*, *sallayıb – sallıyıb*, *gələcək– gələcik*, *deyil – dəyil*, *kartof – kartoşka*, *tayınız – tayınız*, *üzünüzdə–üzüzdə*, *müəllim – məllim*, *ayağımı – ayağı* və s. sözlər vasitəsilə yazıçı canlı danışıq dilinin orijinallığını və təbii axarını qoruyub saxlamaq, milli kolorit yaratmaq məqsədilə istifadə etmişdir.

H.İbrahimovun əsərlərinin dilində Naxçıvan dialektinə məxsus xüsusiyyətlər özünü daha qabarıq şəkildə göstərir. Yuxarıdakı cümlələrdə işlədilmiş *təmli*, *mənnən*, *nəçənniy*, *hıxladı*, *girələnməx*, *qarıldı*, *tifil*, *müftə* və s. kimi sözlər Naxçıvan dialektinə aiddir və yazıçının əsərlərində belə sözlərə geniş şəkildə təsadüf etmək olur.

Semantik dialektizmlər bəzi hallarda ədəbi dildə işlənən sözün variantı kimi çıxış edir. Məsələn; yazıçı «özünü öymək» mənasında Naxçıvan dialektində işlənən «genəlmək» felindən istifadə etməklə semantik dialekt variantı yarada bilmişdir. Məsələn: Yerli komitənin sədri arvadı haqqında deyilən bu sözlərdən təsirlənmək əvəzinə, bir az da *genəldi*.

Dialekt sözlərinə yazıçının öz təsvir dilində də rast gəlmək olur. Məsələn, yazıçı ədəbi dildəki «çırıpdı» sözünü dialekt sözü olan «silkdi» şəkildə işlədir. Məsələn: *Mirzə dayandı*, *sönən papirosunu alma kötökləri yığılmış qaba silkdi*.

Yazıçı dialektizmlərdən istifadə etməklə güclü komik situasiya yaratmışdır. Məsələn: “zırpı” sözü vasitəsilə.

Onun qarşısını bir *zırpı* kişi kəsdi.

Yazıçının əsərlərinin dilində işlətdiyi dialektizmlər rəngarəng üslubi keyfiyyətə malikdir. Məsələn: *dırmaşmaq* sözü onun əsərlərində “yuxarı qalxmaq” mənasındadır.

Yalçın tikinti ilə tanış olduqdan sonra, bir az aralıda yerləşən dağın döşü ilə yuxarı *dırmaşdı* ki,

ətrafı daha yaxşı görsün.

Göründüyü kimi “Şivə leksikası yazıçının dilində obrazın xarakterini, onun inkişaf səviyyəsini, başqalarına münasibətini, fərdi qabiliyyətini üzə çıxarır”.

H.İbrahimovun dili bütün keyfiyyətləri ilə müasir epik janrının bütün tələblərinə tam cavab verir. Elçinin dili ilə bağlı deyilmiş “Onun dili ənənə ilə novatorluğun, bədiiliklə ədəbiyyatın, ədəbiliklə dialektçiliyin və xəlqiliklə qrammatikliyin harmonik rabitəsinin ən parlaq nümunələrindən biridir” fikri H.İbrahimovun nəsir dilinə də aiddir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: 1998, 145 s.
2. Adilov M.I. Azərbaycan dilində vokativ sözlər //APDU-nun Elmi əsərləri. XII seriya (Dil və ədəbiyyat), Bakı: 1966, №2, s.49-67
3. Adilov M.,Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989
4. Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1990, 470 s.
5. Hacıyev K. Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri. Bakı: 1999, 163 s.
6. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı: Yazıçı, 1990, 360 s.
7. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
8. Kazımov Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı: 1987, 191 s.
9. Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 187 s.
10. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
11. Qarayev Y. Teatr – həyatda və səhnədə. Elçinin “Dəlixanadan dəli qaçıb” kitabına yazdığı ön söz. Bakı: Gənclik, 1996, s.3-17
12. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., Bakı: Maarif, 1985, 408 s.
13. İbrahimov Hüseyn. Əsrin onda biri. “Avrasiya press”, Bakı: 2005, 384 s.
14. İbrahimov Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III cild, “Naxsuana”, Bakı: 2007, 528 s.
15. Dəmirçizadə M. M.F.Axundov dil haqqında və M.F.Axundovun dili. Azərbaycan XMK nəşri. Bakı: 1941, 63 s.
16. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
17. İbrahimov H. Seçilmiş əsərləri. (“Sabahın sorağında”, “Bahar yağışı”, “Günəş doğan yerdə”). Üç cildə. Naxsuana. Bakı: 2007, 528 s.
18. Kazımov Q. Komik bədii vasitələr. Bakı: Yazıçı, 1983, 187 s.
19. İbrahimov Hüseyn. Əsrin onda biri. “Avrasiya press”, Bakı: 2005, 384 s.
20. İbrahimov Hüseyn. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə, III cild, “Naxsuana”, Bakı: 2007, 528 s.

SUMMARY

Arzu Abbasova

DIALECTISMS IN THE WORKS OF HUSEYN İBRAHİMOV

This article studies dialectisms used in the works of Huseyn İbrahimov and their stylistic meanings.

Huseyn İbrahimov, who lived in Nakhchivan and was engaged in literary activity, skillfully used rich vocabulary of the Azerbaijani language in his works. The writer used to dialectisms in the language of his works and was able to create certain stylistic nuances with these words. Features of the Nakhchivan dialect in the language of H. İbrahimov's works manifest themselves more vividly. Words related to the Nakhchivan dialect can also be widely found in the works of the writer.

Key words: *dialectisms, dialect, feature, linguist*

РЕЗЮМЕ

Арзу Аббасова

ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Г.ИБРАГИМОВА

В этой статье рассказывается о диалектизмах, использованных в работах Гусейна Ибрагимова, и их стилистических значениях.

Гусейн Ибрагимов, живший в Нахчыване и занимавшийся художественным творчеством, умело использовал в своих произведениях богатую словарную сокровищницу азербайджанского языка. Писатель, кстати, прибегал к диалектизмам в языке своих произведений и умел создавать этими словами определенные стилистические оттенки.

В языке произведений Г.Ибрагимова более ярко проявляются особенности, присущие нахчыванскому диалекту. Слова, относящиеся к нахчыванскому диалекту, широко встречаются в произведениях писателя.

Ключевые слова: диалектика, диалект, характеристика, лингвист

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SƏRCAN SADIQOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

sarjansadigova@gmail.com

UOT: 8367

SAY TƏRKİBLİ FRAZEOLOGİZMLƏRİN DÜNYANIN FRAZEOLÖJİ MƏNZƏRƏSİNDƏ YERİ

Məqalədə say tərkibli frazeologizmlərin dünyanın frazeoloji mənzərəsindəki mövqeyindən bəhs edilir. Göstərilir ki, sayların iştirakı ilə əmələ gələn frazeoloji vahidlər dilçilikdə xüsusi maraq doğurur. Say tərkibli frazeoloji birləşmələr müxtəlif mədəniyyətə aid olan dil sistemlərində əhəmiyyətli element kimi çıxış etməklə konkret dil daşıyıcısı olan xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini, inanc, adət və ənənələrini özlərində ifadə edirlər.

Məqalədə ifadə edilir ki, sayları ehtiva edən frazeoloji birləşmələr təsviri meta–dil hesab edilir və onlar lingvistik səviyyədə deyil, mədəni səviyyədə simvollaşırlar. Say tərkibli frazeoloji birləşmələr müstəqil semantik cəhətlərə sahibdirlər. Bu birləşmələr çox vaxt bənzətmə, hiperbol, evfemizm və ritorik əhəmiyyətə malik olurlar. Buna görə dilin daha təsirli və güclü olması üçün bu birləşmələrdən uyğun istifadə edilməlidir.

Belə qənaətə gəlinir ki, dildə xeyli say tərkibli frazeoloji birləşmələr vardır və onlar sərbəst ifadələrdən tədricən uzaqlaşan xüsusi söz birləşmələrini əmələ gətirirlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən, saylar frazeologiyada spesifik rola malikdir və onlar hər zaman diqqət mərkəzində olmalıdır.

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, say simvolizmi, idiom, semantika, mədəni dəyər

Frazeologiya özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə formalaşan bir sahə olub, idiomları da özündə ehtiva edir.

“Frazeologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin tərkibləri öz mənalarını itirir və birləşərək yeni bir mənənin meydana çıxmasına səbəb olur. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur” (Mirzəliyeva, s. 92).

Frazeoloji birləşmələr dildə müstəqil mənası olan bölünməz birləşmələr və ifadələrdir. Dildəki frazeoloji vahidlərə frazem və ya ifadə deyilir. Bu frazeoloji vahidlərin hamısı birlikdə dilin frazeoloji tərkibini əmələ gətirir (Qurbanov, s.205).

Frazeologizmlər dünya dil mənzərəsinin komponentləri arasında milli dünyagörüşü təcrübəsini özündə daha parlaq və bədii formada ehtiva edən dil vahidləridir. Dil sistemində frazeoloji birləşmələr sözlərə bərabər tutulur və müstəqil semantik mahiyyət daşıyan məfhum kimi dəyərləndirilir. Bir çox çağdaş tədqiqatçıların fikrinə əsasən frazeoloji birləşmələrin əsas cəhəti onların özünəməxsusluğunu müəyyən edən, kontekstə dərinlik və çeviklik verən məzmun planı ilə ifadə planı arasındakı uyğunsuzluğun olmasıdır. Bu uyğunsuzluqların kökündə dil işarəsinin həm semantik, həm də bu formal əlaqələri reallaşdıran frazeoloji modellərin qapalı təbiəti dayanır. Dilin frazeoloji tərkibi özünə xas struktur-semantik xüsusiyyətlərə malik olan çoxtərəfli və çoxölçülü mürəkkəb sistemdir. Say tərkibli frazeoloji birləşmələr qatı bu mürəkkəb sistemin əsas təşkilədicilərindən biridir. Bir neçə dünya dillərinin frazeoloji fondunun bu seqmentinin təsvirinə və müqayisəli təhlilinə həsr olunmuş çoxsaylı tədqiqat işlərinə baxmayaraq, kəmiyyət münasibətləri baxımından öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır (Aliyeva, s. 144).

Dini inanclara, adət və ənənələrə aid olan, onların bütün spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirən frazeoloji birləşmələrin tərkibində saylara tez-tez rast gəlmək olur.

Frazeoloji vahidlərin vacib bir hissəsi olaraq say tərkibli frazeoloji birləşmələr miqdar

saylarından, sıra saylarından və say mənalı digər sözlərdən ibarətdir.

Frazeoloji birləşmələrdə geniş şəkildə miqdar saylarından (iki, dörd, beş, altı, səkkiz, əlli, yüz, min və s.) istifadə edilir. Bununla yanaşı, say ilə frazeoloji birləşmələrin meydana gəlmə səviyyələrinin fərqli olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bütün saylar bu birləşmələrdə əhatə olunmur. Frazeoloji birləşmələrin təbiətinə həsr edilmiş bir sıra tədqiqatların müəllifi olmuş A.Kunin qeyd etmişdir ki, frazeoloji vahidlərdə ən çox istifadə olunan 'bir' və 'iki' saylarıdır (Kunin, p. 287).

Say tərkibli frazeoloji birləşmələr ümumi frazeologiyada spesifik rol oynayır və bu birləşmələr ümumi lüğətdə dilin zənginliyinin başqa bir sübutudur. Bu sahədə aparılan tədqiqatlar, onlarda əks olunan sayın konsepsiyasının mədəni və tipoloji xüsusiyyətlərinin araşdırılması baxımından mənalıdır.

Əslində sayların əsas funksiyası əşyaları saymaqdır. Say simvolizmi daxil olmaqla, onlar mədəni nöqtəyi-nəzərdən əks olunan bəzi əlavə mənalara ifadə edə bilirlər. Bundan əlavə, saylar frazeoloji birləşmələrin tərkibində istifadə edildikdə düşüncələri və fikirləri birbaşa mənanı ifadə etməkdən daha aydın ifadə edə bilər.

Saylar bir çox ənənələrdə, kainata nizam və quruluş verən kosmik prinsiplərlə əlaqələndirilir. Hər mədəniyyətin folkloru içərisində müəyyən fikirləri təmsil etmək üçün simvol olaraq zaman-zaman istifadə edilən saylar insanları heyran etmişdir.

Saylar universal yaradılış şablonları və mükəmməlliyin simvolları kimi qəbul edilir (Fontana, p. 64). Başqa sözlə, saylar ifadə və ünsiyyət üçün xüsusi daşıyıcılardır. Bir millətin say mədəniyyəti fərqli sosial-mədəni ziddiyyətlərə görə əksər hallarda digərlərindən fərqlənir (Hui-Chih Yu, p.4).

Say simvolizmi, insan biliklərinin sahələrindən biri olaraq, dünya haqqında ilk fikirlərin deyil, ümumiyyətlə mədəni sistemlərin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Faktiki materialın təhlili göstərir ki, rəqəmlər keyfiyyət və kəmiyyət qiymətləndirilməsinə yönəlmiş bir işarə sinifini xarakterizə edir. Hər hansı dilin frazeoloji vahidlərində say komponentinin mənşəyinin sayların simvolik mənasının müxtəlifliyindən və onların inkişafına hakim təsirindən qaynaqlandığını düşünmək olar.

Frazeoloji birləşmələr dilin lüğət tərkibini öyrənməyin ayrılmaz hissəsi hesab edilir. Say komponentli frazeologizmlər gündəlik danışmada çox geniş yayılmışdır. Bu frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların başqa dildə düzgün anlaşılmamasıdır və bu zaman düzgün tərcümə mühüm rol oynayır. Bunun üçün tərcümə dili ilə hədəf dilin mənsub olduğu mədəniyyət haqqında tam məlumatla malik olmaq vacibdir.

Frazeoloji baxımdan saylar az və ya çox kəmiyyətin təyinatı üzrə istifadə olunur. Buradakı motivasiya say komponentlərinin ilkin ədədi yüküdür. Bundan əlavə, sərbəst və frazeoloji ifadələr kontekstində sayların statusunu və müqayisə edilə bilən dillərdəki fərqlərinin izahı lazım gəlir.

Say tərkibli frazeologizmlər milli mədəniyyətin idioetnik xüsusiyyətlərini və müxtəlif mədəniyyətlərin oxşarlıqlarını ifadə edə bilər; spesifiklik onların mənalara bənzərsizliyi ilə əlaqələndirsə, oxşarlıq dillərin dünya mənzərəsinin müəyyən fraqmentlərinin üst-üstə düşməsinə göstərir.

Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin ehtiva etdiyi məna mədəniyyətlə sıx əlaqəlidir.

Sayları ehtiva edən frazeoloji birləşmələri düzgün şəkildə anlamaq dil öyrətmə və öyrənmə prosesində, tərcümə və mədəniyyətlərə ünsiyyətdə dil öyrənlərə kömək edəcəkdir. Yalnız bu birləşmələrin tərkibindəki sayların dərin mədəni mənasını mənimsəyərək tərcüməni daha canlı və ifadəli etmək olar. Say tərkibli frazeoloji ifadələr dərin milli mədəni biliklərə əsaslanır, və dini inanclar, tarix, mədəni ənənə və adətlər hamısı bu ifadələrin mənalara təsir göstərir. İnsan düşüncəsinin fərqli təsəvvürləri fərqli rəqəmlərin qavranılmasında və oriyentasiyasında həlledici təsir göstərir. Fərqli adətlər, dinlər, mədəni ənənələr say tərkibli frazeoloji birləşmələrin mədəni məcazi mənasına təsir edir.

Dil yalnız mədəniyyətin daşıyıcısı deyil, həm də mədəniyyətdə yaşayır. Mədəniyyət dil vasitəsi ilə yayılır. Say tərkibli ifadələrdəki əksər saylar müəyyən mədəni elementləri daşıyır ki, bu da tez-tez mədəni semantik yük daşıyan sözlər adlandırılır. Buna görə belə birləşmələrin tərcüməsində ilk vəzifə

onların mədəni köklərini araşdırmaq və mədəni məlumatlarını düzgün və hərtərəfli şərh etmək üçün say göstərməkdir.

Say komponentləri olan frazeoloji vahidlər təsviri meta-dil kimi qəbul edilir. Saylar linqvistik deyil, mədəni səviyyədə simvol olur. Başlanğıcda istifadə edilən kontekstə görə mənə çalarları və mənalara malik olur. Bu mənalar lokallaşdırıcı mikro kontekstlərdə nəzərə çarpır.

Hui-Chih Yu qeyd edir ki, milli xüsusiyyətlər və öz mədəniyyətində bənzərsiz düşüncə nümunələri daşıyan say tərkibli frazeoloji birləşmələr, özlərinə məxsus mədəni mənaları ilə dini inanclarda, estetik qavrayışlarda, mifologiyada, ictimai adətdə və yaşayış şəraitində mövcud olan Qərb mədəniyyətinin ənənələrini və xüsusiyyətlərini dərinədən əks etdirir (Hui-Chih Yu, p. 4).

Dil öyrənmək prosesində üçün qısa yol olmasa da, say tərkibli frazeoloji birləşmələrin ən mühüm qavranılma yollarından biri sayların mənasını əzbərləməkdir. Bu birləşmələr nə qədər tez-tez istifadə edilsə, bir o qədər yaxşı xatırlanar. Bəzi saylar hər hansı bir dilin mədəniyyətində spesifik mənaları olan ifadələri təşkil edir. Bu ifadələr ümumiyyətlə dəyişə bilmədiyi üçün onları əzbərləmək və uyğun bir kontekstdə necə istifadə etməyi bilmək çox vacibdir. Məsələn: "She dressed herself up to the nines to meet her future father-in-law". "Gələcək qayınatası ilə görüşmək üçün çox yaxşı geyindi" (Hui-Chih Yu, p. 17-18).

Say tərkibli frazeoloji birləşmələrə gündəlik həyatda, qəzetdə, romanlarda, televiziya, və filmlərdə rast gəlinir. Bu zaman, xüsusi kontekstlərdə konkret say tərkibi ilə işlənən frazeologizmlər həmin sayın adətən daşdığı mənadan tamamilə fərqli mənalar ifadə edirlər. Bu ifadələrdən məlumatlı olmaq üçün onları öyrənmək lazımdır.

Say tərkibli birləşmələr ilə, insanlar bənzətmə, hiperbola, evfemizm və ritorik əhəmiyyətə malik ünsiyyət situasiyası. Məsələn: İngilis dilində bir sayı adətən "bir az, azca, balaca" kimi tərcümə edilir. *One false move may lose the whole game.- Bir səhv hərəkət bütün oyunu itirə bilər.* Əslində burada, bənzətmə olaraq kiçik bir səhvin böyük bir səhvə səbəb ola biləcəyinə diqqət çəkilir.

Sayların işləndiyi birləşmələrdə şişirdilmiş mənalar da ifadə etmək olar. Bu zaman müəllif öz hissələrini daha da qabarıq şəkildə ifadə edir. Burada, kəmiyyətin çoxluğunu ifadə etmək üçün *twenty and twenty, thousand thanks* və s. kimi birləşmələrdən istifadə edilir. Başqa bir nümunədə isə azlığı ifadə olunan hiperbolaya diqqət yetirək: *His chance of getting into the university are one out of a hundred.* – Onun universitetə girmə şansı yüzdən birdir. Burada, "one out of a hundred" ifadəsi fürsətin çox az olması mənasını ifadə edir.

Say tərkibli frazeoloji birləşmələrin semantikasında daşlaşmış milli-mədəni kodlar ulusun linqvokulturoloji xüsusiyyətləri, həyat və məişət tərzi və dünyabaxışı ilə əlaqədar məxsusi məqamlar zəngin material ilə təmin edən mənbə kimi çıxış edə bilər.

Frazeoloji vahidlərdə say semantikasının milli-mədəni identikliyinə əks olunması üsullarının təhlili müqayisə olunan dillərin kommunikativ-praqmativ aspektdən fərqli və oxşar tərəflərini aşkar etməyə imkan verir.

Saylar simvollar üçün mühüm köməkçilərdir. Ümumiyyətlə, onlar əşyaların kəmiyyətini, dərəcəsini, tezliyini, miqyasını, səviyyəsini və digər aspektlərini təsvir edirlər. Dəqiq saylar bir şeyi daha dəqiq və güclü ifadə edə bilər. Buna görə say tərkibli frazeoloji birləşmələr bənzətmə, şişirtmə və evfemizm kimi ritorik xüsusiyyətlərə malikdir. Onlardan uyğun istifadə edilərsə, dil daha güclü və təsirli olar.

Say tərkibli frazeoloji birləşmələr yüksək semantik qeyri-şəffaflığa malikdir. Bu birləşmələr çox nadir hallarda danışanların şüurunda adi səhnələri səsləndirir, buna görə təhlil olunan deyimlərin mənə motivasiyası təkcə metafora, metonimiya və şərti bilik kimi idrak mexanizmləri ilə deyil, məntiqi dilçiliyin say tərkibli frazeologizmlərin təfsirində iştirak edən mexanizmlərdən biri kimi qəbul etdiyi xalq etimologiyası ilə izah edilir.

Bəzən saylar 'nisbət' mənasını ifadə etmək üçün istifadə edilə bilər. Saylar çox vaxt iki məzmunlu söz arasındakı ziddiyyəti vurğulamaq təsirinə malik olurlar.

Dilçilikdə say komponentli frazeoloji birləşmələr çox olduğu üçün onlar diqqətdən kənar qalmamalıdır. Dil daxilində onlar, ilk növbədə, qrammatikləşmiş kəmiyyət formaları kimi müəyyən

edilir. Ancaq bunlar həm də, müntəzəm olaraq tərkibində kəmiyyət ölçüsü bəzən yox olan və ya tarixən kifayət qədər aktiv olan simvolik bir dəyərlə birləşən frazeoloji birləşmələrin bir hissəsidir.

Sayı ehtiva edən frazeoloji birləşmələr ikiqat spesifikdir, çünki onlar müəyyən bir dilin say sistemini müvafiq mədəniyyətin xüsusiyyətləri ilə müəyyənləşdirmə tərzini birləşdirərək “sərbəst ifadələrdən” tədricən uzaqlaşan xüsusi söz birləşmələrini formalaşdırırlar (Jespersen, p.18).

Dilçilikdə xüsusi diqqətə layiq olan saylar frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında fəal iştirak edir və böyük bir frazeoloji silsiləni əmələ gətirir. Bu baxımdan dilçilikdə say tərkibli frazeoloji birləşmələr mədəni irsin daşıyıcısıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. (2019) *Müasir Azərbaycan ədəbi dili* I cild. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 420 s.
2. Alıyeva Gülçöhrə. *Üçdilli frazeoloji lüğətlərdə milli-mədəni identikliyin ifadəsi*. 3rd International New York Conference on Evolving Trends in Interdisciplinary Research & Practices. November 13-15, 2020, 142 Manhattan, New York City.
3. Mirzəliyeva M.M. (1995). *Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri*. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası, 146 s.
4. Dr. IBTIHAL MAHDI AL-TAMEEMI. *Problems of Translating Idioms of Number*. European Academic Research - Vol. IV, Issue 4 / July 2016.
5. Fontana, D. (1993). *The secret language of symbols: A visual key to symbols and their meanings*. San Francisco: Chronicle Books. 192 p.
6. Hui-Chih Yu. (2015). *A Comparative Study of the Meanings of Numbers in English and Chinese Cultures*. 24 p.
7. Jespersen, Otto. (1992). *The Philosophy of Grammar*. Chicago: University of Chicago Press. Original edition: 1924. 372 p.

SUMMARY

Sarjan Sadigova

THE PLACE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH NUMERICAL COMPONENTS IN THE PHRASEOLOGICAL PICTURE OF THE WORLD

The article deals with the position of phraseological units with numerical components in the phraseological picture of the world. It is noted that phraseological units formed with the participation of numerals are of particular interest in linguistics. Phraseological units with numerical components express the national and cultural characteristics, beliefs, customs and traditions of the people who are native speakers of a particular language, acting as an essential element in language systems belonging to different cultures. The article states that phraseological combinations containing numerals are considered descriptive metalanguages, and they are symbolized not at the linguistic level but at the cultural level. They have independent semantic aspects. These combinations often become similes, hyperbole, euphemism, and acquire rhetorical meanings. Therefore, to make the language more efficient and powerful, these combinations should be used accordingly. It is concluded that the language has a significant number of phraseological combinations, and they form special word combinations, which gradually differ from free expressions. Therefore, numerals have a special role in phraseology, and they should always be in the center of attention.

Key words: *phraseological units, numeral, symbolism, idiom, semantics, cultural value*

РЕЗЮМЕ

Саржан Садыкова

**МЕСТО ЧИСЛОВЫХ КОМПОЗИЦИОННЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ВО
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА**

В статье рассказывается о положении числовых составных фразеологизмов во фразеологической картине мира. Показано, что фразеологизмы, образованные с участием числительных, представляют особый интерес в языкознании. Фразеологические образования числового состава выражают в себе национально-культурные особенности, верования, обычаи и традиции народа-носителя конкретного языка, выступая существенным элементом в языковых системах, принадлежащих к разным культурам.

В статье говорится, что фразеологические сочетания, содержащие числительные, считаются описательными метаязыками, и они символизируются на культурном уровне, а не на лингвистическом уровне. Числовые составные фразеологические союзы обладают самостоятельными смысловыми аспектами. Эти комбинации часто становятся аналогиями, гиперболами, эвфемизмами и риторическими значениями. Поэтому, чтобы язык был более эффективным и сильным, эти комбинации должны использоваться соответствующим образом.

Делается вывод, что в языке имеется значительное количество фразеологических образований, и они образуют особые словосочетания, постепенно отходящие от свободных выражений. С этой точки зрения числительные играют специфическую роль во фразеологии, и они всегда должны быть в центре внимания.

Ключевые слова: фразеологические сочетания, числовая символика, идиома, семантика, культурная ценность

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

MƏLAHƏT ABBASOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT:811.161.1

RUS DİLİNDƏ QOŞMALAR

Müqayisə olunan dillərdə çox işlənən köməkçi nitq hissələrindən biri kimi qoşmaların nitqdəki rolu çox geniş və çoxcəhətlidir. Müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən çoxsaylı araşdırmaların aparılmasına baxmayaraq, bu gün də qoşmalarla bağlı bir sıra mübahisə doğuran problemlər var. Son vaxtlar Azərbaycan dilçiliyində rus və Azərbaycan dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi sahəsində çoxsaylı araşdırmalar aparılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, müqayisəli-tipoloji araşdırma prosesi qohum olmayan iki dilin ümumi, universal, həm də fərdi xüsusiyyətlərinin qabarıq şəkildə müşahidəsinə yönəlir. Tədqiqat işində bir-birinə qohum olmayan, müxtəlif dil qrup və ailələrinə məxsus müasir rus və Azərbaycan dillərində qoşmaların pragmatik-koqnitiv xüsusiyyətlərinin ətraflı araşdırılması yer alır. Hər iki dildə də qoşmaların funksional-semantik xüsusiyyətləri, cümlədə mövqeyi, onların məna çalarlıqları və sərhədinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı mübahisəli məqamlar xüsusi aktualıq kəsb edir.

Açar sözləri: rus, dilçilik, dil qrupları, qoşma, geniş

P.S.Kuznetsov qədim slavyan dilində qoşmanın mövcud olduğunu söyləyərək, müasir rus dilində “ради” predloqunun bir sıra hallarda aid olduğu sözdən sonra da işləmə bilməsini qədim qoşmanın qalığı hesab edir. Qeyd edək ki, “predloq” və qoşma müxtəlif sistemli dillərdə bir-birinə yaxın funksiyaları yerinə yetirir; hər ikisi müvafiq halda olan sözlərə qoşulur, onlar arasında müəyyən semantik münasibətləri formalaşdırır. Lakin ayrı-ayrı dillərdə qoşmanın yerinə yetirdiyi vəzifələrlə bağlı fərqli məqamlar da vardır. Birincisi, müxtəlif dillərdə qoşmanın hansı nitq hissəsi ilə işlənməsi eyni deyil; ingilis dilində qoşma daha çox feillə birləşirsə, iltisacı dillərdə isimlə birləşmək əsasdır. Bu tip dillərdə qoşmanın ismi və feili birləşmələr yaratdığı da qeyd edilir və qoşma həmin birləşmələrin semantik komponenti kimi təqdim olunur. Bu baxımdan qoşma ingilis dili lüğət tərkibinin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul olunur.

C.M.Trofimova bunları leksik mənaya və vahid qrammatik formaya malik sintaktik bütöv olduğunu qeyd edir (8, s.47-48). Müəllifin bu tip ifadələri sintaktik konstruksiya adlandırması, görünür, onların sintaktik zəmində meydana çıxması ilə əlaqədardır. Müasir Azərbaycan dilində qoşmalı ifadə tamamlıq, zərflilik, xəbərlik şəkilçisi ilə birləşdikdə isə xəbər ola bilər. Maraqlıdır ki, mənsubiyyət şəkilçili ifadə mübtədə da ola bilər: Sənin kimisi xalqı düşünməz. Tədqiqatçılar göstərir ki, bəzi dillərdə, o cümlədən koreya dilində qoşma sintaktik vahid olan mübtədəyə qoşula bilər. Bu qoşmalar hətta “mübtədə qoşması” (“подлежащий послелог») adlandırılır.

İkincisi, ayrı-ayrı dillərdə qoşmaların hansı hallarda olan sözlərlə işlənməsində fərqlər var. Əksər dillərdə qoşmalar adlıq, yiyəlik, yönlük, təsirlik hallara qoşulur, lakin qazax dilində qoşmanın yiyəlik və yerlik halla işlənmədiyi, bəzi türk dillərində, habelə Dağıstan dillərində isə, əksinə, qoşmanın yerlik halla da, qazax dilində hətta təsirlik halla işlənməsi qeyd olunur.

Üçüncüsü, bəzən həm “predloq”, həm də qoşma eyni məqamda bir sözlə əlaqədə işlənilə bilər. Əksər dillərdə, o cümlədən türk dillərində predloq yoxdur və ona görə də bu dillərdə iqiqat birləşmə mövcud ola bilməz. Lakin ingilis dilində həm qoşma (posleloq), həm də sözünü (predloq) vardır. Onların vəzifələrinin bir-birindən fərqləndiyi göstərilir; belə ki, sözünü sözləri bağlamağa xidmət edərsə, qoşma əlaqəyə girdiyi sözə (feilə) digər məna çaları verir və ya olan mənayı dəqiqləşdirir. Paştо dilində qoşma həm “predloq”lu, həm “predloq”suz sözlərlə işlənir.

Rus dilindəki söz birləşmələri və cümlələrdəki "знаменительные слово" asılı sözlərinin qarşılıqlı əlaqəsini formalaşdıran предлог, bu sözlərlə ifadə olunan obyekt, hərəkət, vəziyyət və xüsusiyyətlər arasındakı əlaqəni bildirir, məsələn, "говорить о поездке" "səyahət haqqında danışmaq", "перелезть через забор", "hasarın üstündən tullanmaq", "состоять из частиц", "hissəciklərdən ibarət", "беседовать в течение часа"- 'bir saat ərzində söhbət etmək', "считаться за зна натока"- "pedantik sayılmaq", "дом на окраине" - "kənar sahədəki ev", "недалеко от станции" - 'stansiyaaya yaxın', "готовы к подвигу" - 'qurban verməyə hazırdırlar', "скучать среди чужих" - 'xaricilər arasında darıxmaq' və s..

E.Nasıyevə görə, qoşmalara adlandırma funksiyası xas deyil, lakin onlar danışanın cümlənin hər hansı üzvü haqqında, həmin üzvü nəzərə çarpdırmaq, ona mənə çaları vermək üçün onun müxtəlif emosional, rəy ifadə edən münasibətini bildirir. Bu cəhətdən qoşmaların mənə bölgüsü müxtəlif dilçi alimlər tərəfindən aparılmışdır ki, hər biri müəyyən fərqliliklərə malikdir (4, s.82). Digər tərəfdən B.İlyiş həmçinin qeyd edir ki, qoşmalar praktiki olaraq hər bir nitq hissəsinə qoşula bilir, çox vaxt vurğuladığı sözdən öncə, bəzən isə sonra işlənir; qoşmalar heç vaxt cümlənin ayrı üzvü olmur. Onlar aid olduqları sözlə birlikdə bir cümlə üzvü kimi götürülür (4, s.33). Beləliklə, digər köməkçi nitq hissələrindən fərqli olaraq qoşmalar cümlədəki istənilən əsas nitq hissəsi ilə əlaqəyə girir, onları vurğulama, emfatikləşdirmə vəzifəsini yerinə yetirə bilir, müstəqil sintaktik funksiya daşımır. V.Kauşanskaya və başqalarına görə qoşma sözlərə, söz qruplarına və cümlələrə modallıq və ya emosional çalarlıq verən nitq hissəsidir. Qoşma cümlənin bir hissəsindən digərinə bağlana bilir (birləşdirici qoşmalar) (5, s.222). V.Jiqadlo, İ.İvanova, L.İofik belə hesab edirlər ki, qoşmaların konkret əşya mənası yoxdur, çünki onlar həqiqi varlığı ifadə etmir. Sözlənləri və bağlayıcılar mücərrəd əlaqə bildirərək öz leksik mənalərini ya itirir, ya da saxlayır, qoşmalar isə öz leksik mənasını heç də həmişə saxlamayaraq mücərrəd mənə, modal və s. çalarlıq bildirir (2, s.179).

Predloq (önlük, sözlənü) belə nitq hissəsidir. Azərbaycan dilində predloq yoxdur, bu məfhumu dilimizdə bəzi hallarda qoşmalar (posleloq) uyğun gəlir. Predloqlar hallanmaya məruz qalan nitq hissələrinin sonluqları ilə birlikdə cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır. Məsələn: deyək ki, bizdən rus dilində aşağıdakı cümləni işlətmək tələb olunur: ***Fərhad Təranə ilə məktəbli dostlarının yanında qonaq olmuş, sonra isə maşınla evə qayıtmışlar.***

Əgər bu cümlədəki sözləri rus dilində aşağıdakı qayda üzrə düzsək, fikir düzgün ifadə edilməmiş olar: ***Фархад Тараной были гости около друзей, а потом вернулись дому машина.*** Burada predloqlar düzgün və yerində işlədilmədiyindən, rusca da fikir yanlışdır. Predloqlar yerli-yerində işlədildikdə cümlə belə şəkil alır:

Фархад с Тараной были в гостях у друзей, а потом на машине вернулись домой

Qoşmalarla subyektiv münasibətlər xaricində, digər fərqli hallarda ifadə olunan bütün ümumi münasibətlər ifadə olunur. Bu, həmişə obyektiv və ya zəruri məlumatlandırıcı əlaqələr olan keyfiyyət əlaqələrinin növlərindən biridir (yer, zaman, səbəb, vəziyyət, məqsəd və s.). Bununla birlikdə, sözlər yuxarıdakı əlaqələri sadə olmayan vəziyyətlərdən daha spesifik və təfərrüatlı şəkildə ifadə edə bilər.

Cümlənin düzgün qurulması və nitqdə işlədilməsində predloqlar nə qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rus dilində именительный падеж (adlıq hal) heç vaxt predloqla işlənilə bilməz. Родительный падеж (uyüəlik hal) predloqsuz işlənir. Lakin çox hallarda predloq da olur. həmin predloqlar bunlardır: с, без, у, до, из, от, около, возле, между (меж); ради, из-за, из-под. Дательный падеж (yönlük hal) к və по predloqları ilə işlənə bilir. Винительный падеж (təsirlik pal) predloqları bunlardır: в, на (bu halda predloqla söz куда? və когда? sualına cavab verir). через, про, сквозь. Творительный падеж (birgəlik pal) əsas etibarlı ilə bu predloqlar işlənilir: за, перед, под, над, с. Предложный падеж (исходный падеж—çıxışlıq pal) adından bəlli olduğu kimi, həmişə yalnız predloqla işlənilir. На və в (во)—predloqları ilə işlənilən Предложный падеж где? sualına cavab verir. Bundan başqa, предложный падеж о (об), при predloqları ilə də işlənilir. Burada sözün hallanmaya əsasən hansı şəkilçini (sonluğu) qəbul etməsi əsasdır. Məsələn: без школы (I skl.), без карандаша (2 skl.), без лошади (3 skl.).

Predloqun aid olduğu sözdə düzgün deyilməsi və yazılması üçün həmin sözü hallara görə

dəyişmək (işlətmək) məqsədəuyğundur. Müxtəlif hallarda müxtəlif predloqlarla işlənən sözlərlə cümlə qurulması və rəbitəli nitqdə istifadə edilməsi predloqlara aid biliklərin nəinki mənimlənməsinin, həm də onların möhkəmlənməsinin əsasını təşkil edir.

İki söz arasındakı əlaqə səbəbi ilə ön söz, sözügedən sözlərin hər ikisi ilə əlaqədardır, məsələn, "состоять из частиц" - "hissəciklərdən ibarət olmaq", "состоять из" - "ibarət olmaq" və "из частиц" - "hissəciklərdən", "говорить о деле" - "işdən bəhs etmək", "говорить о" 'bəhs etmək' və 'о деле' - 'iş haqqında', 'smotret za detmi' - 'uşaqlara baxmaq', 'smotret za' '-' və "за детьми" - 'uşaqlara nəzarət etmək', 'въехать в город' - 'şəhərə daxil olmaq', 'въехать в' ('girmək') və 'в город' - 'şəhərə (şəhərə) baxmaq (2,s.39).

Bununla birlikdə, idarəedici söz "управляющее слово" (говорить о 'nəisə haqqında danışmaq', "смотреть за" "baxmaq, nəzarət etmək") sözün asla müstəqil bir funksiyası olmayan leksik mənasının lazımı göstəricisidir. Məsələn, состоять, "говорить", "смотреть" felləri müxtəlif vəziyyətlərdə fərqli leksik mənalara daşır: состоять (состоять из кого-чего-н 'bir şeydən ibarətdir', "веществоацтостопит" işlət состоит из девочек "- "qrup qızlardan ibarətdir "və" состоять в ком-чем-н "- 'birdən bir şeydən ibarət olmaq'," состоять в передовиках "- "qabaqcıllardan ibarət olmaq", "состоятьде "ibarət olmaq"), "говорить" ("говорить о ком-чем-н", 'fikirləri şifahi ifadə etmək' və s. с кем-чем-н. 'söhbət etmək'), "smotret" ("смотреть на когем-н" -что-н "- 'kiməsə baxmaq' və "смотреть за кем-чем-н". 'baxmaq, nəzarət etmək'). Bağlımlı forma ilə birləşən ön söz asanlıqla dominant sözdən qopur və müstəqillik qazanır. Müstəqil ön söz müəyyən dərəcədə 'nazvanie ismi və ya' 'element целого текста' 'bütün mətn elementi rolunda cümlədə müstəqil fəaliyyət göstərməyə qadirdir.

N.A.Baskakov da belə bir bölgü aparır: birinciləri "xalis", ikinciləri isə "nisbi" qoşmalar adlandırır və onlar arasında ciddi fərq olmadığını qeyd edir (2, s.90). V.V.Qordlevski və N.K.Dmitriyev qoşma və köməkçi adları mənşə cəhətdən də, müasir sintaktik mövqeyinə görə də bir-birindən fərqlənən, lakin eyni və ya yaxın funksiyaları yerinə yetirən kateqoriyalar hesab etmişlər (3, s.129).

Təbii ki, qoşmalar sözə birləşdikdə onlarda müəyyən məna çalarları yaradır, lakin bu fakt ayrılıqda deyil, sintaktik zəmində qrammatik əsasda baş verir. Bu zaman yaranan məna müstəqil leksik məna yox, qrammatik məna kimi izah olunmalıdır.

Müasir Azərbaycan dilində sual və əmr qoşmaları, başqa dillərdən alınma qoşmalar mövcuddur, rus dilində isə belə qoşmalar yoxdur. Müasir Azərbaycan dilində bəzi qoşmalar mürəkkəb cümlə yaratmaqda mühüm rol oynayır, rus dilində isə qoşmaların belə funksiyası yoxdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 1998, 190 s.
2. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык, Москва: Петербург, 1952, 482 с.
3. Гордлевский В.В. Грамматика турецкого языка. Москва, 1960, с. 73-80
4. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва: Наука, 2007, с. 129-130
5. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər və qoşmalar // Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: ADU-nun Elmi Əsərləri, 1963, №2, s.87-95.
6. Veysəlli.F., Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015. 120 s.
7. Кобрин Н.А., Корнеева Е.А., Оссовская М.И., Гузеева.К.А. Грамматика английского языка. Морфология. Синтаксис. Союз с.-Петербург, 1999, 348 с.
8. Трофимова А.Г. Послелогий удегейского языка (в сопоставительном аспекте), АКД, 2007, с. 12

SUMMARY

Malahat Abbasova

POSTPOSITION IN THE RUSSIAN LANGUAGE

The role of postposition in speech, which is one of the most developed parts of speech in comparable languages, is very broad and multifaceted. Although numerous studies have been carried out by various linguists, there are still a number of controversial problems with postpositions today. Recently, numerous studies have been conducted in the field of comparative study of Russian and Azerbaijani languages in Azerbaijani linguistics. It should be noted that the process of comparative typological research is aimed at a clear observation of both common, universal, and individual features of two unrelated languages. . The research includes a detailed study of the pragmatic and cognitive features of postpositions in modern Russian and Azerbaijani languages belonging to different language groups and families that are not related to each other. In compared languages, the functional and semantic features of the postpositions, their position in the sentence, and controversial issues related to the definition of their boundaries are becoming particularly relevant.

Key words: *russian, linguistics, language groups, postposition, broad*

РЕЗЮМЕ

Малахат Аббасова

ПРИДАТОЧНЫЕ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Роль придаточных в речи как одной из вспомогательных частей речи, которые в сравниваемых языках употребляются очень широко и многозначны. Несмотря на многочисленные исследования, проведенные различными учеными-лингвистами, до сих пор существует ряд спорных проблем, связанных с суффиксами. В последнее время в Азербайджанском языкознании проводятся многочисленные исследования в области сравнительного изучения русского и азербайджанского языков. Следует отметить, что процесс сравнительно-типологического исследования направлен на четкое наблюдение как общих, универсальных, так и индивидуальных особенностей двух неродственных языков. Исследовательская работа включает в себя детальное изучение прагматико-когнитивных особенностей суффиксов в современных русском и азербайджанском языках, принадлежащих к разным языковым группам и семьям, не родственным друг другу. В обоих языках особую актуальность приобретают спорные моменты, связанные с функционально-смысловыми особенностями придаточных, их положением в предложении, их смысловыми оттенками и определением границы.

Ключевые слова: *русский, лингвистика, языковые группы, привязанность, широкий*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Sədaqət Həsənova

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

TÜRKAN İSMAYILLI

Naxçıvan Dövlət Universiteti

turkanismayillimehrac@gmail.com

UOT: 81'44; 81-2

AFİRMATİVLİK ANLAYIŞININ ÇATDIRILMASINDA PARALİŖVİSTİK İFADƏ VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Qeyri-verbal ünsiyyət dedikdə biz fikirlərimizi, emosiya və hisslərimizi dil işarələri (sözlər) olmadan müxtəlif yollarla ötürməyi (göndərməyi və qəbul etməyi) nəzərdə tuturuq. Belə ünsiyyət ixtiyari və ya qeyri-ixtiyari ola bilər. Əksər hallarda qeyri-dil ünsiyyət vasitələrini insanın beş duyğu üzvünə uyğun olaraq, təsnif edirlər. Buraya, əsasən, toxunma, baxışlar, göz əlaqəsi, jestlər, üzdəki ifadələr, geyim, zahiri görünüş, duruş, iy, səslər (paralinqvistik vasitələr) daxil edilir. Çox vaxt söz seçimi və sintaksis, səsin tonu, alçaq və ya yüksəkliyi, intonasiya da qeyri-verbal ünsiyyətin tərkib hissəsi sayılır.

Qeyri-verbal ünsiyyətə aid gündəlik həyatımızdan kifayət qədər nümunələr gətirmək olar: dost və yaxınlarımıza bağışladığımız gül-çiçək dəstələri, hətta güllərin rəngi və sayı, taxdığımız qiymətli bəzək əşyaları, istifadə etdiyimiz ətirilər, geydiyimiz libasımız bizim zövqümüz haqqında müəyyən məlumat daşıyır. Olimpiadaların simvolları, həmin olimpiadalarda qalib idmançının şərəfinə onun ölkəsinin bayrağının qaldırılması, həyat tərzimiz, sosial mənsubiyyətimiz və s. müəyyən informasiya ötürür. Paralinqvistik ifadə vasitələri, mədəniyyət və dil ayrılmazdır, bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Açar sözlər: afirmativlik, paralinqvistik, jestlər, ünsiyyət, koqnitiv

Afirmativlik anlayışı tamamlıq, mövcudluq, varlıq, yaxınlıq şəkillərini beynimizdə canlandırmaqla əlaqəli olan mürəkkəb bir prosesdir. İlkin olaraq semantik kateqoriya olan afirmativliyin psixologiya, fəlsəfə kimi elmlərlə də əlaqəsi vardır. Bu məqalənin tədqiqat obyektinə və araşdırılma məqsədi afirmativlərin çatdırılmasında istifadə edilən paralinqvistik ifadə vasitələri, yəni jestlər, müxtəlif bədən hərəkətləri, işarə dilinin şifahi ünsiyyət olmadan insan davranışları vasitəsilə fikir və düşüncələrin çatdırılmasındakı rolunun hansı mövqedə dayanmasıdır.

Ünsiyyət vasitəsi olan dil, insanlar arasında başa düşülməyi təmin edir. Ünsiyyət yalnız sözlü həyata keçmək məcburiyyətində deyildir. Şifahi olmayan ünsiyyət-non verbal communication düşüncənin ötürülməsi prosesinin gizli məlumatlarının 60\80 faizini özündə cəmləşdirir. Jestlər başın və bədənin digər üzvlərinin (dodaqlar, qaşlar, kirpiklər, burun) müxtəlif emosiyalar əks etdirən hərəkətləridir. İnsanlar ünsiyyət müddətində duyğularını və düşüncələrini bildirmək üçün, haqqında danışılan yerləri bənzətməyə çalışan işarələrdən, simvollardan istifadə edirlər. Heç bir bədən hərəkəti, jestdən istifadə edilmədən aparılan bir nitq bəsit, duyğulardan kasad və sıxıcı olaraq başa düşülür. Bədən dili ən mühüm ünsiyyət aspekti hesab olunur, çünki, o bizim həqiqətdə hansı hisslər göstərdiyimizin siqnalını göndərir.

Jestlər müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif xalqlar tərəfindən yaradılmışdır. Mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqli olsa da yer üzündəki bütün insanlarda daxilən jestdən istifadə etmək hissi vardır. İnsanlar sosial əlaqə saxlamaq üçün çoxlu yollar tapmışlar. Hər bir yolun özünün qeyri-adi xüsusiyyət və funksiyaları vardır.

Bütün mədəniyyətlərdə ortaq jestlər vardır, bunların arasında afirmativlik anlayışının çatdırılmasında istifadə edilən jestləri də göstərmək olar. Jestlərin mənası mədəniyyətlərə bağlı kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Əslində jest və mimikalar şüuraltının məhsullarıdır. Öz-özlüyündə refleks olaraq meydana gələn insanları hazırlıqsız yaxalayan hərəkətlər deyildir. Jestlər onu ifadə edən hissləridir. Kiçik baş hərəkətləri, gözləri qırpmaqla qarşımızdakı müsahibimizə

cəsarətləndirici, dəstəkləyici mesaj vermək kimi. Qarşımızdakı insanın söylədiklərini dinləyərkən başımızı yüngülvari yelləmək həmin insanda “başa düşülürəm” duyğusunu yaradır. Araşdırmaya görə bir mesajın toplam təsirinin təxminən 7%-i sözlə, 38%-i səs tonu, 55%-i isə jestlər və mimik hərəkətlərdən ibarətdir.

Aparılan elmi araşdırmalarda, istər göz bəbəklərinin böyüməsi, ağızın büzülməsi kimi hərəkətlər zamanı beyinin müəyyən hissələri aktivləşmişdir. Alfred Korzybski “İnsanın uğurları işarələrdən istifadə etməyi bilməsinin nəticəsidir”. Danışan səsləndiridiyi sözlərlə əlaqəli olaraq yada sözləri dəstəkləmək məqsədilə dəyişik tonlara başvura bilir, səsinin tonunu dəyişə, çeşitli hərəkətlər, mimiklər edir, hərəkətlərini dəyişə bilir. Son zamanlarda aparılan müqayisəli dilçilik çalışmaları, dillərin ortaqlığı istiqamətində önəmli nəticələr əldə etmişdir. Buradan başa düşülür ki dillər, böyük ehtimal, bir mənbədən çıxdıqdan sonra, gedərək birbirlərindən uzaqlaşmışlar. Bu səbəblə, hər mədəniyyətin öz jest ve mimikləri vardır. Məsələn, müəllimin sinifindəki duruşu, əllərini necə istifadə etməsi, səsiylə hərəkətləri arasındakı uyğunluq, hərəkətli və ya yavaş olması, sakit və ya hirsli olması da bədən hərəkətləri və jestlərlə əlaqəlidir. Müəllimin dərs izah edərkən əlləriylə havada resimlər çəkməsi, oxuma, yazma öyrədərkən hərfləri havada təsvir etməsi, bəzi əşyaları xəyali olaraq yerləşdirməsi, “hamınız gəlin” anlamında əliylə və qoluyla işarə etməsi ” (Z.Selçuk, 2000: 133-134), dərsə qalxmaq üçün tələbələrin barmağını və ya əlini qaldırması, müəllimin isə əliylə və ya başıyla təsdiqləyərək icazə verdiğini göstərməsi; mətnin işlənişi əsnasında başa düşülməsi üçün bəzi bədən hərəkətlərinin edilməsi (əliylə bir çox işarələrin göstərilməsi) və s. paralingvistik ifadə vasitələrindən istifadə etmək prosesidir. Coğrafiya dərində müəllimin əllərini istifadə edərək dünyanın döndüyünü işarə etməsi, və ya yer üzündəki dağları işarə edəbilmək üçün əllərini və qollarını bir aşağı, bir yuxarı hərəkət etdirməsi, coğrafiya müəlliminin bu misalda anlatdıqlarına dəstək olmaq məqsədi ilə sözlü izahı dəstəkləyən jestlərdən istifadə etməsidir. Burada məqsəd sadəcə öyrənmənin diqqətini dərsə toplamaq bilmək, öyrənmə müddətinin sürətləndirilməsidir.

İdman yarışında startda duran idmançıların fit səsi ilə yarışa başlaması, cərimə zərbəsi atan futbolçunun hakimin fit səsi ilə topu atması, film çəkən rejissorun səhnə kəliməsi ilə kadr heyətinin işə başlaması sözsüz çatdırılan afirmativlərə misal olub.

Sözsüz ünsiyyətin vəzifələrindən biri anlam ifadə edərkən eyni zamanda sözlü ünsiyyətin məzmununu təyin etmək və bu anlamda sözlü ünsiyyəti dəstəkləməkdir. “Danışarkən araya qoyulan məsafə, yaxaya taxılan qırmızı bir qərənfil, və ya bir ikon, üst sinifdən olan bir insanın iclasa hər kəsdən sonra gəlməsi, bir karikatürə, bir rəsim, bayraqların sancılması, ordulara aid gerblər də ünsiyyət kodlarının misalıdır”. Bəzən insanların davranışları söylədiklərindən daha fərqli anlamlar daşıyabilir. Hətta çox zaman kəlimələrin yetərsiz qaldığı durumlarda bədən, mimiklər və jestlər daha çox rol alır.

Bəziləri jestəşməni leksik kodlamanın deşifrəsi kimi qəbul edir, bəziləri isə bunun qeyri-iradi baş verən reflex olduğunu vurğulayır. Son aparılan tədqiqatlar jestlərin öz-özlüyündə refleks hərəkəti olmadığını, jestlərdən istifadə edərkən beynimizin müəyyən hissələrinin aktivləşdiyini sübut etmişdir. Maraqlı araşdırmalardan biri də odur ki, psixoloji xəstəlikləri (şizofren) olan insanlar jestlərdən daha çox istifadə edirlər. Eyni zamanda insanlar gərgin və narahat vaxtlarında da jestlərdən çox istifadə edirlər.

Piano musiqisini təsvir etmək üçün barmaqlarımızı sağa və sola hərəkət etdiririk. Bu cür jestlər ikonik jestlərdir ki, əşyaları və hadisələri təsvir etmək üçün istifadə edilir. Dirijorluq da şifahi olmayan ünsiyyətdir. Musiqi ideyalarının əllə, qolla, bədən, üz ifadələri kimi jestlərlə işlədilməsidir. Pantomime isə hadisəni və ya hissləri təsvir etməyin jestlərdən istifadə edilməsi ilə məlumatı çatdırmaq yoludur. Pantomimdə heç bir linqvistik qayda yoxdur.

Emblem-yunan sözü olub, “nişan”, yaxud “qabarıq bəzək” deməkdir. Müəyyən ideyanı və anlayışı ifadə edən şərti simvolik təsvirdir. Məsələn, Bakının emblemi 3 simvolik alov şöləsi və qağayı təsvirindən ibarətdir. Emblemlərin dəqiq təyin edilmiş mənalı vardır. Ancaq onlar da mədəniyyətdən mədəniyyətə fərqlənirlər. Emblemlərin nitq ilə müşaiət olunması vacib deyil.

Sign language, yəni işarə dili isə jestlərin davamının linqvistik sonudur. Dilin əyani vizual formasıdır. Morse kodu, proqramlaşdırma dili, mülki müdafiə signal sistemi və s. də müəyyən

informasiya çatdırmaq yollarıdır. İşarə dili qrammatik ardıcılıq və qaydaları olan linqvistik cəmiyyətin qəbul etdiyi işarələrdir. Ancaq jestlərin heç bir ciddi qaydası yoxdur. İşarə dilinin insanlar arasında yayılmasının məqsədi eşitmə və danışma problemi olan insanların cəmiyyətlə əlaqə qurmasıdır. Hər ölkənin özünəməxsus işarə dili mövcuddur. Məsələn, ABŞ-da istifadə edilən işarə dili ilə Almaniyaadakı işarə dili fərqlidir. Bu iki dil ingiliscə və almanca qədər bir-birindən fərqlənir. Onlar əlləri ilə danışib gözləri ilə eşidirlər. Heç kim deyə bilməz ki sən bu jesti yanlış istifadə etdin. Jestlər əl yazısı kimidir- hər kəsin jest təsviri onun şəxsiyyəti ilə əlaqəlidir. Bəzi insanlar danışarkən böyük, bəziləri isə kiçik jestlərdən istifadə edirlər. Jestlər və nitq bir bölünməzdir. Semantik baxımdan da ayrılmaz bir ikilidir, sistemdir.

Dil danışıldığı ölkənin sərhədləri içərisində keçmişdən bu yana daşdığı izlər ilə inkişaf edir. Mədəniyyətin dilə qatqısı, dil ilə mədəniyyətin izlədiyi yol həmin ölkənin insanları üçün təyin edicidir. Mədəniyyət bir nəsildən digərinə nağıllar, oyunlar, şeirlər, dini mərasimlər, zarafatlar, atalar sözləri vasitəsilə ötürülən bir şeydir. Ünsiyyət elə bir vasitədir ki, hər bir mədəniyyətin əsas elementlərini, inanclarını, normalarını dil ilə ötürür. İnsanlar eyni dili danışmayanda şifahi olmayan ünsiyyət əsas mühüm vasitə olur. İnsanlar interkultural ünsiyyət zamanı şifahi olmayan ünsiyyətdə bir cığır axtarırlar. Gullberg (2013) bədən dilini həm mədəni, həm koqnitiv, həm də linqvistik aspektləri əks etdirən, bu aspektlərin hər birinin sistematik fərqliliklərini nümayiş etdirən proses hesab edir.

Nəticə

Məqalə ünsiyyət zamanı afirmativlərin çatdırılmasında istifadə edilən jestlər, müxtəlif bədən hərəkətləri, mimikaların rolundan bəhs edir. Yalnız sözlü həyata keçmək məcburiyyətində olmayan ünsiyyət əslində şifahi olmayan düşüncənin ötürülməsi prosesinin gizli məlumatlarının 60-70 faizini özündə cəmləşdirir. Başın, bədənin digər üzvlərinin müxtəlif emosiyaları əks etdirən hərəkətləri olan jestlər vasitəsilə insanlar danışdıqlarına fərqli mənalar yükləyərək söylədiklərinin təsirini artırır. Dünyanın bütün xalqlarının başa düşəcəyi jestlər olsa da, onlar haqqında ən xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də odur ki, onların mənaları müxtəlif xalqların mədəniyyət kontekstindən asılıdır. Həmçinin müxtəlif xalqlarının fərqli mənada anlayacağı afirmativ jestlərə də məqalədə toxunulub. Afirmativ jestlərə sinifdə müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı istifadə edilə bilən hərəkətlərdən tutmuş, pantomime, işarə dili, emblemləri və s. misal göstərmək olar. Tədqiqatlara əsaslanaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, jestlər insanları hazırlıqsız yaxalayan hərəkətlər deyil, jestlərin istifadəsi zamanı beyinin müxtəlif hissələri aktivləşir. Jestlər və nitq bölünməzdir, semantik baxımdan da ayrılmaz bir ikilidir. Vurğulanır ki, düzgün istifadə edildiyi zaman jestlər sözlü ünsiyyətin məzmununu təyin edə bilər.

REFERENCES

1. Understanding the Importance of Non-Verbal Communication, Body Language Dictionary, New York, 19 May, 2014. Retrieved on 26 October, 2014
2. Body Language in Different Cultures REN Zhi-peng Heilongjiang University of Science and Technology, Harbin, China
3. Brooks, N., Barner, D., Frank, M., & Goldin-Meadow, S. (2016). Motor planning of gesture supports numerical computation in mental abacus. Manuscript submitted for publication
4. Wakefield, E.M., & James, K.H. (2015). Effects of learning with gesture on children's understanding of a new language concept. *Developmental Psychology*, 51, 1105-1114
5. So, W. C., Demir, Ö. E., & Goldin-Meadow, S. (2010). When speech is ambiguous, gesture steps in: Sensitivity to discourse-pragmatic principles in early childhood. *Applied Psycholinguistics*, 31, 209–224
6. Alibali, M. W., Nathan, M. J., Wolfgram, M. S., Church, R. B., Jacobs, S. A., Johnson Martinez, C., Knuth, E. J. (2014). How teachers link ideas in mathematics instruction using speech and gesture: A corpus analysis. *Cognition and Instruction*, 32(1), 65–100
7. Congdon, E. L., Novack, M. A., Brooks, N., Hemani-Lopez, N., O'Keefe, & Goldin-Meadow, S. (2017). Better together: Simultaneous presentation of speech and gesture in math instruction

supports generalization and retention.

8. Erwin, H., Fedewa, A., Beighle, A., & Ahn, S. (2012). A quantitative review of physical activity, health, and learning outcomes associated with classroom-based physical activity interventions. *Journal of Applied School Psychology*, 28(1), 14–36.
- Fedewa, A. L., & Ahn, S. (2011)
9. Macedonia, M., & Klimesch, W. (2014). Long-term effects of gestures on memory for foreign language words trained in the classroom. *Mind, Brain and Education*, 8(2), 74–88

SUMMARY

Turkan Ismayilli

THE ROLE OF PARALINGUISTIC MEANS OF EXPRESSION IN CONVEYING THE CONCEPT OF AFFIRMATION

By non-verbal communication, we mean the transmission (sending and receiving) of our thoughts, emotions and feelings in various ways without language signs (words). Such communication may be voluntary or involuntary. In most cases, non-linguistic means of communication are classified according to the five senses. These include touch, gaze, eye contact, gestures, facial expressions, clothing, appearance, posture, smell, and sounds (paralinguistic means). Often word choice and syntax, tone of voice, low or high, intonation are also part of non-verbal communication.

There are many examples of non-verbal communication in our daily lives: the bouquets we give to our friends and relatives, even the color and number of flowers, the jewelry we wear, the perfumes we use, the clothes we wear contain certain information about our taste. Symbols of the Olympics, raising the flag of his country in honor of the winner of those Olympics, our lifestyle, social affiliation, etc. transmits certain information. The means of paralinguistic expression, culture and language are inseparable and closely intertwined.

Key words: *affirmation, paralinguistic, gestures, communication, cognition*

РЕЗЮМЕ

Тюркан Исмаиллы

РОЛЬ ПАРАЛИНГВИСТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ВЫРАЖЕНИЯ В ПЕРЕДАЧЕ КОНЦЕПЦИИ УТВЕРЖДЕНИЯ

Под невербальным общением мы подразумеваем передачу (отправку и получение) наших мыслей, эмоций и чувств различными способами без языковых знаков (слов). Такое общение может быть добровольным или непроизвольным. В большинстве случаев неязыковые средства общения классифицируются по пяти смыслам. К ним относятся прикосновение, взгляд, зрительный контакт, жесты, мимика, одежда, внешний вид, поза, запах и звуки (паралингвистические средства). Часто выбор слов и синтаксис, тон голоса, низкий или высокий, интонация также являются частью невербального общения.

В нашей повседневной жизни есть множество примеров невербального общения: букеты, которые мы дарим нашим друзьям и родственникам, даже цвет и количество цветов, украшения, которые мы носим, духи, которые мы используем, одежда, которую мы носим, содержат определенную информацию о наш вкус. Символика Олимпиады, поднятие флага своей страны в честь победителя тех Олимпийских игр, наш образ жизни, социальная принадлежность и так далее. передает определенную информацию. Средства паралингвистического выражения, культура и язык неразделимы и тесно взаимосвязаны.

Ключевые слова: *утверждение, паралингвистика, жесты, общение, познание*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

Qrup diskussiyaları

Qrup diskussiyaları bir çox tələbənin üz-üzə oturaraq, xüsusi bir mövzuda fikirlərini sərbəst, rahat mübadilə edə biləcəyi fəaliyyət növüdür. Qrup diskussiyaları sinif diskussiyalarının mühüm aspektidir. Bu fəaliyyət növü mühüm və kreativ rola malik olaraq, sinif üzvlərinin arasında refleksiv düşünməyə yol açır. İngilis dilini xarici dil kimi öyrənərkən diskussiyaların əhəmiyyəti danılmazdır, çünki tələbələr dərstdə həm müəllimlə, həm də digər qrup üzvləri ilə qrup şəklində çalışırlar. Kohen, Brody, Sehevi vurğulayır ki, sinif situasiyası zamanı, bəzən müəllimlər sinifdə tələbələri stimullaşdırmaq və əməkdaşlığı yerinə yetirmək üçün yaxşı mühit yaratmaq və təşkil etməkdən narahat olurlar. Qrup işi görərkən tapşırığın qrup tələbələri tərəfindən başa düşülən olması da vacibdir və onların hamısının bu tapşırıq və diskussiyalarda iştirak etməsinə imkan yaradılmalı, onların digərlərinə də kömək təklif etməyi də öyrədilməli, müvəffəqiyyətli olmağa çalışmalıdırlar.

b) Şifahi təqdimat

Şifahi təqdimatlar tələbənin öz danışmaq bacarıqlarını praktika etmək şansı verir. Müzakirə imkanlarını və praktikasını sakit və rahat atmosferdə keçməsinə təmin etmək, qısa şifahi diskussiya fəaliyyətləri yaratmağın və sinifə *feedback*, yəni rəy verməyin dil öyrənməkdə payı var.

c) Sinifin qarşılıqlı ünsiyyət əlaqəsi

Sinifin qarşılıqlı fəaliyyəti ikinci dil mənimsəməkdə mühüm strategiya hesab edilir. Hedgeyə görə tələbələrin sinifdə danışması onların dil bilgilərindən olan çatışmazlıqları ilə üzləşməsinə səbəb olur, məsələn təkrarlama, yavaş danışma, birlikdə söhbət edərkən fikri aydınlaşdırma çətinliyi kimi və s. Bu o deməkdir ki, ingilis dili öyrətməkdə qarşılıqlı ünsiyyət, praktika dil öyrənmələri həvəsləndirir. Qruplarla və cütlərlə işləyərkən qarşılıqlı ünsiyyət, tələbələr arasında bilgi mübadiləsi edərkən kommunikativ proses onların uğurunu da test etmiş olur.

d) İnformasiya boşluğu fəaliyyəti

Bu danışmaq fəaliyyətində danışanların məlumatın müəyyən hissəsindən xəbəri olur, onlar təsvir edərək, hissələri bir-birinə bağlayaraq bütöv bir imici yaratmış olurlar. Bu fəaliyyət növü tələbələrdən söz ehtiyatı ilə yanaşı, öz gücləri ilə buraxılmış məlumat olarsa boşluqları doldurmağı tələb edir.

Diskussiya fəaliyyətlərinin səlislə danışmaq və danışarkən özünə inam yaratmaq effekti

Bəzi tələbələr sinif yoldaşları qarşısında danışmağa çəkinirlər, bu zaman onların daha kiçik qrup müzakirəsi fəaliyyətinə qoşulması daha məqsədəuyğun olur. Onlar daha kiçik qruplarda danışmaq praktikası edərək, bütöv sinif qarşısında danışmadan qabaq səlislilik və rahatlığı əldə edilir. *Think-pair – share* elə bir diskussiya strategiyasıdır ki, həm kiçik, həm də böyük qrupları birləşdirir. Hər hansı mövzu və sual müzakirəsi zamanı tələbələrin kiçik qruplara bölünməsi, daha sonra bütün siniflə paylaşması onlara erkən praktika imkanı verir.

Diskussiya fəaliyyətlərinin faydaları

- İdeya və mənalara paylaşmaqda ünsiyyətin gücünü inkişaf etdirir;
- Tələbələrə öz fərziyyələrini araşdırmaq və dərk etməyə kömək edir;
- Daha diqqətli dinləmə və danışma prosesinə yol açır;
- Tələbələrə sintez və inteqrasiya bacarıqlarını analiz etməyə imkan verir;
- Dili istifadə edərkən intellektual çevikliklərini artırır;
- Dil öyrənmələrin perspektivləri, fərqlilikləri, tədqiq etməsinə imkan verir;
- Tələbələrin səs və təcrübələrinə, şəxsi xarakterlərinə həssas yanaşır;
- Birgə öyrənmək vərdişlərini inkişaf etdirir.

İngilis dili dərslərində tələbələr interaktiv fəaliyyətə həvəslə, inamla, könüllü şəkildə cəlb edilməlidir. Əsas ünsiyyət vasitəsi olan dil qarşılıqlı anlaşma və inteqrasiya ilə həyata keçir. Ünsiyyət və uyğun atmosfer tələbələrin dili mənimsəməsində mühüm rol oynayır. Effektiv öyrənmə müəllimin inam, münasibət və bacarıqlarından da asılıdır. Tələbələrin aktiv saxlanması üçün müəllimlərin qrup diskussiyalarından istifadə etməsi yaxşı bir üsuldür. Diskussiyalar gərək problemyönlü olsun ki, iştirakçılar da öz ideya və fikirlərini sərbəst şəkildə çatdıra bilsinlər. Qruplarla işləmək onların sosial bacarıqlarını, müstəqilliyini artırır (Westwood, 2008).

Diskussiya mövzuları elementar səviyyədə həyata keçirilərkən gündəlik mövzulardan olanda

daha maraqlı olur, “ailə”, “bayramlar”, “ad günü tədbirləri” və s kimi.

Effektiv diskussiyalarda müəllimin rolu.

Uğurlu diskussiyaya rəhbərlik etmək müəllimin bacarığından asılıdır. Müəllim tərəfindən diskussiya mövzusu haqqında verilən məlumat, mövzu ilə bağlı sualların hazırlanması da mühümdür.

Xarici dil dərslərində diskussiyadan istifadənin üstünlükləri və məhdudiyyətləri

Motivasiya, qarşılıqlı ünsiyyət, birgə öyrənmə, öyrətməkdən çox öyrənmə, düşünmə sərbəstliyi, özünü ifadə, toleranslıq, tələbələrin inkişafının dəyərləndirilməsi və s. passiv tələbələrin də irəliləməsinə səbəb olur (Brown 2008). Tələbələrdə müstəqil öyrənmə bacarığı formalaşır, çünki onlar müzakirə mövzusunun əvvəlcədən araşdırmağa çalışırlar. Highton isə (2006) diskussiya zamanı bizdən fərqli düşünən digər ünsiyyətçiləri dinləməklə də öyrənməyin mümkün olduğunu hesab edir. Məhdudiyyətlərə gəlicə isə müzakirədə mövzu barəsində bilikli olanlar daha fəal iştirak edirlər. Beləliklə də, həvəssiz və passiv tələbələrlə müqayisədə aktiv olanlar dominantlıq edirlər. Müəllim diskussiyaya nəzarəti itirərsə, müzakirənin sonu mübahisəyə də səbəb ola bilər. Kristyn Hummond (2010) sinif diskussiyalarının hər zaman uğurlu ola bilməyəcəyini müzakirədə nəzərdə tutulmayan mövzulara doğru dəyişə bilməsi ilə izah edir.

Nəticə

Məqalədə əsas tədqiqat obyektini olan diskussiya fəaliyyətlərinin dil öyrənənlərin səliss danışıq vərdişlərinin artırmasından başqa onlarda özünə inam, fikri sərbəst çatdırma bilmək, fikir mübadiləsi aparmaq, digərlərinə qarşı toleranslıq, refleksiv düşünməni də artırması fikri müzakirə edilir. Diskussiya fəaliyyətinin xüsusiyyət və növlərinin də dil öyrənmə prosesində öz payı vardır. Sınıfın qarşılıqlı ünsiyyət əlaqəsi dilə yiyələnmək prosesində mühüm strategiya hesab edilir. Çünki tələbələr öz çətinlikləri ilə üzləşir, onu düzəltməyə çalışırlar. Xarici dil dərslərində tələbələr interaktiv fəaliyyətə könüllü şəkildə cəlb olunarsa, öyrənmə prosesi daha effektiv olar. Uğurlu öyrənmənin müəllimin bacarıq və münasibətlərindən də asılı olduğu fikri vurğulanır.

REFERENCES

1. Badache, L. (2011). The Benefits of Group Work. The Social Science and Human Journal.
2. Brown, F. A., (2008). Collaborative learning in the EAP classroom: Students' perceptions. English for specific purposes world. Online Journal for Teachers Issue, 1(17), 7
3. Highton, M. (2008). Vulnerable learning: Thinking Theologically about Higher Education. CUP.
4. Larsen, F. D. (2011). Techniques and Principles in Language Teaching: Oxford University Press.
5. Westwood, P.(2008). What teachers need to know about teaching methods.
6. Brown, D. (2019). Language assessment: Principles and classroom practices. San Francisco
7. Hedge, T. (2000). Teaching and Learning in the Language Classroom. Oxford:
8. Hye-Yeon Lim (2003) Successful Classroom Discussions with Adult Korean ESL/EFL Learners, The Internet TESL Journal, Vol. IX, No. 5, <http://iteslj.org/Kelly O'Neal>

SUMMARY

Roya Guliyeva

THE IMPACT OF DISCUSSION ACTIVITIES ON THE DEVELOPMENT OF STUDENTS' FLUENT SPEAKING SKILLS

The article investigates the role and application of discussions in the development of speaking skills, which is one of the important language skills. It is emphasized that the successful application of discussion activities leads to the development of many qualities in language learners, such as critical thinking, the ability to express ideas clearly, self-confidence, fluency in speech. The article also studies the features and types, benefits and limitations of discussion activities. The idea that the role of the teacher is important for the success of the discussions is also confirmed.

Key words: *discussion activities, speaking skills, language learners, fluency, self-confidence*

РЕЗЮМЕ

Роя Гулиева

**ВЛИЯНИЕ ДИСКУССИОННЫХ ЗАНЯТИЙ НА РАЗВИТИЕ
НАВЫКОВ БЕГЛОЙ РЕЧИ У СТУДЕНТОВ**

Нахчыванский Государственный Университет, преподаватель в статье исследуется роль и применение дискуссий в развитии разговорных навыков, которые являются одним из важных языковых навыков. Подчеркивается, что успешное применение дискуссионных мероприятий приводит к развитию многих качеств у изучающих язык, таких как критическое мышление, способность ясно выражать идеи, уверенность в себе, беглость речи. В статье также исследуются особенности и типы, преимущества и ограничения дискуссионных мероприятий. Также подтверждается идея о том, что роль учителя важна для успеха дискуссий.

Ключевые слова: дискуссионные мероприятия, разговорные навыки, изучающие язык, беглость, самоуверенность

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

DİLBƏR ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

dilber orucova@mail.ru

UOT: 81'1

DİL SİSTEMİNDƏ DİNİ KONSEPTUALLAŞMA

Real gerçəkliyin hadisələrini, anlayış və anlayışlar sistemini, ümumi şəkildə götürdükdə, dünya mənzərəsini öyrənməyə koqnitiv yanaşmanın metodiki əsasını konseptuallaşma təşkil edir. Konseptuallaşma insanın dərkətmə, idrak fəaliyyətinin mühüm proseslərindən biridir. Bu proses bu və ya digər predmetin, hadisənin qəbul edilmiş məlum mənası deyil, mahiyyətini dərk etməyə yönəlir və nəticədə ya yeni mahiyyət yaranır, ya da əvvəlki mahiyyət müəyyən istiqamətdə genişlənilir. Deməli, konseptuallaşma yeni mahiyyətlər yaratmaq prosesi olub, yeni biliklərin formalaşmasını əks etdirir.

Açar sözlər: konsept, konseptuallaşma, din, koqnitivistika, frazeoloji vahidlər

Konseptuallaşmanın əsas anlayışı konseptdir. Konsept müşahidə olunmayan tərəkür kateqoriyasıdır. Bu baxımdan yalnız koqnitiv linqvistikada deyil, digər elmlərdə də konsentin izahı qədimdir. Ona görə də, konsept kateqoriyası fəlsəfədə, məntiqdə, linqvistikada, psixologiyada, kulturologiyada və başqa elmlərdə tədqiqat obyektini kimi diqqət mərkəzinə çevrilir. Konsept ilk dəfə rus dilçisi S.A.Askoldov tərəfindən 1928-ci ildə “Konsept və söz” məqaləsində elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Buna baxmayaraq onunla bağlı tədqiqatlar yalnız ötən əsrin 80-ci illərindən geniş vüsət almışdır. D.S.Luxaçev ümumiləşdirilmiş tərəkür vahidini konsept termini ilə adlandırmışdır. Onun fikrinə görə, konsept dil daşıyıcısının məhsulu, şəxsi təcrübəsi, peşə və sosial təcrübəsi ilə əlaqədar gerçəklik hadisəsinin ifadə olunmasıdır. Dil daşıyıcılarının fərdi şüurundakı müxtəlif mənalardan ümumiləşdirilməsi ilə sözün işlədilməsi məna fərqlərinə baxmayaraq, ümumi mənanın başa düşülməsini təmin edir. Konsept bilavasitə sözün mənasından yaranmır, lüğət mənasının fərdi və xalq təcrübəsi ilə qarşılaşdırılması fonunda meydana çıxır [Luxarev, 1997, s.281] Göründüyü kimi, D.Luxaçev konsepti təyin edərkən fərdi təcrübə ilə əlaqəni xüsusi qeyd etmişdir. A.A.Zalevskaya konseptin fərdi təcrübə ilə psixolinqvistik nöqtəyi–nəzərindən bağlılığını qeyd etmişdir. Onun fikrinə görə, “konsept fərdin nailiyyətidir” [Zalevskaya, 2001, s.43].

Koqnitiv termin kimi konsept belə təyin olunur: “Konsept yaddaşın, mental leksikonun, konseptual sistemin və beyin dilinin fəal vahididir” [KSKT, 1997, s.90].

K.S.Kubryakova konsepti yaddaşın operativ, fəal vahidi kimi təyin etməklə yanaşı, onu düşüncə vahidi olaraq ayırmışdır. Konseptuallıq məhz idrak prosesində üzə çıxır. Konseptin əsas təyinatı dərkətmə prosesini təyin etməkdir.

“Konsept fərdin öyrənmə və kommunikativ fəaliyyətindəspontanşəkildə fəaliyyət göstərən dinamik xarakterli perspektiv–koqnitiv effektiv baza quruluşu olub insanın psixi həyatının qanunauyğunluqlarına tabe olan və nəticədə bir sıra parametrlərinə görə linqvistik nəzəriyyə baxımından elmi təsvirli anlayış və mənalardan fərqlənən mental strukturudur (Zalevskaya, 2001, s.39).

Sözlə işarələnmiş mahiyyətlər toplusunun mövcudluğu, eləcə də bu mahiyyətlə sözün özü arasındakı münasibətin təhlili göstərir ki, bu bilik sahəsi hər hansı xalqın yaşadığı əsas mahiyyətləri aşkara çıxarmalıdır. Koqnitiv dilçilik dünya mənzərəsini, həmçinin dil şüurunun quruluşunu modelləşdirməyi nəzərdə tutur (Masiba, 2006, s.)

Konsept və konseptuallaşma xarici dilçilikdə də tədqiq olunmuş məsələlərdəndir. Qərbdə də konsept koqnitiv dilçiliyin anlayışları sırasında daxil edilir.

V.Evansın fikrinə görə, dilin koqnitivistika mövqeyindən tədqiqi konseptuallaşma

nümunələrinin təhlilini nəzərdə tutulur (Evans.V.2006, s.5).

Müasir dövrdə koqnitiv semantika sahəsində leksik konseptlər və koqnitiv modellər nəzəriyyəsi geniş yayılmışdır(LSSM nəzəriyyəsi). Bu nəzəriyyədə iki əsas anlayışdan - leksik konsept və koqnitiv model anlayışlarından istifadə olunur. V.Evanc məzmun formalaşmasında sözlərin və digər dil vasitələrinin rolunu təyin etməyə bir qədər fərqli şəkildə yanaşmışdır. Müəllif konsepti informasiya "laxtası" kimi təyin etmiş, onu simvolik vahid adlandırmışdır. Onun tədqiqatında konsept dil informasiyası dil "laxta"sı, simvolik vahidin semantik strukturu kimi təqdim olunur (Evans, Poursel 2009, s.36). Onu da qeyd etmək lazımdır ki, simvolik vahid terminini ilk dəfə Amerika dilçisi Ronald Lanqaker 1987-ci ildə istifadə etmişdir. Onun fikrinə görə, söz və qrammatik konstruksiya , ümumiyyətlə, semantik- fonetik təşkiledicilərə malik olan (səs və məna) dil vahidləri simvolik vahid funksiyasını yerinə yetirə bilir (Lanqaker, 2008, s.12). V.Evans linqvistik və koqnitiv konseptləri fərqləndirmişdir. Onlardan birincisi linqvistik, digəri qeyri–linqvistik konseptual bilik daşıyır. Belə bilik koqnitiv modelin təşkiledicisi olur (Evans 2009, s. 32).

LCCM nəzəriyyəsində bir sıra yeni terminlərdən istifadə olunur. Konseptual məzmun, konseptual struktur, konseptual sistem, leksik reprezentasiya, linqvistik-semantik struktur bu qəbildəndir və onlar koqnitiv dilçilik terminoloji sisteminə aid anlayışları ifadə edirlər (Savoyskaya, 2004. s, 84). Ümumiyyətlə, koqnitiv dilçilik linqvistikanın ənənəvi anlayışlar sistemindən başqa, şüur, ağıl, bilik, koqnisiya, verballaşdırma, dünya mənzərəsi kimi bir çox terminlərdən istifadə edir. Bütün bu anlayışlar konseptlə sıx bağlıdır.

Linqvokulturoloji konseptə verballaşmış mədəni məna daxil olur. (Vorkaçev 2005, s. 24). Belə konseptin məzmun planı iki sıra semantik əlamətə malikdir. Birinci sıraya leksik–semantik paradigmanı birləşdirən və onun əsas anlayış sistemini təşkil edən semlər daxildir. İkinci sıranı linqvomədəni, etnosemantik məna spesifikliyi ilə səciyyələnən, dil daşıyıcısının, yaxud milli dil şəxsiyyətinin mentaliteti ilə bağlı olan semantik əlamətlər təşkil edir.

Konseptlərin linqvokulturologiyada və koqnitiv dilçilikdə tədqiqinin müqayisəsi xüsusi maraq doğurur. Müqayisədə dörd əsas fərq aşkara çıxır:

- 1) konseptin nəzəri dərkinə diqqət –konseptlərin mədəni dəyərli informasiyasına diqqət;
 - 2) konsept mədəniyyəti insan şüurunda saxlamaq üsulu –konsept şüur vahidi kimi;
 - 3) konseptlərin mədəniyyət fenomenikimi təsviri – konseptlərin struktur və məzmununun təsviri, konsept tiplərinin təsviri, dil nominasiyası ilə konseptual strukturlar arasındakı korrelyasiya;
 - 4) tədqiqatın tutuşdurma xarakteri – bir dilin materialı əsasında araşdırma (Çubur 2011, s.7–8).
- Aydın olur ki, konseptə linqvokoqnitiv və linqvomədəni yanaşma bir-biri ilə əlaqələndirir.

Konsept həmişə bilikdir və freym şəkildə strukturlanmışdır. Bu, o deməkdir ki, konsept obyektin yalnız əhəmiyyətli əlamətləri ilə deyil, verilmiş dil kollektivində mahiyyət haqqında biliklərlə doldurulur (Teliya 1996, s.96). Fikrimizcə, konseptin yalnız freym strukturu ilə əlaqələndirilməsi anlayışın mənasını daraldır. Freym konsept nümunələrindən biridir. V.V.Krasnıx da konsepti dar mənada təyin etmişdir. Onun fikrinə görə, konsept yüksək mücərrədləşdirmə dərəcəsinin vahididir və milli–mədəni spesifikaya malikdir, sözlə adlandırılır və bu adla söz assosiasiyası əmələ gətirir (Krasnıx 1988, s. 184).

Konseptlə anlayış arasında müəyyən münasibətlər vardır. Konsept anlayış deyil, anlayışın mahiyyətidir. Forma almamış mənadır. Konsept mahiyyətdir, özünün məzmun formalarında, obrazda, anlayışda və simvolda təzahürünü tapır. (Kolesov 2004, s. 19). Konseptlə anlayış arasındakı münasibəti aydınlaşdırarkən Y.S.Stepanov belə bir qənaətə gəlir ki, konsept və anlayış fərqli elmlərin terminləridir. Anlayış məntiq və fəlsəfədə istifadə olunur. Konsept isə riyazi məntiqin termini olub mədəniyyətşünaslığa aiddir (Stepanov 2001, s. 43). Konsept və onun xüsusiyyətlərinin müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən verilmiş izahlarında oxşar və fərqli cəhətlər aşkara çıxır. Konsept anlayışının başa düşülməsi üçün aşağıdakı konseptual məqamları qeyd etmək lazım gəlir.

- 1) Konsept təfəkkür vahidi olub, gerçəkliyin predmet və hadisələrini əks etdirir və şərh edir, koqnitiv prosesdə müəyyən rol oynayır;
- 2) Konsept bilik kvantıdır. Bilik insanın idrak fəaliyyətinin mövcudluq forması və nəticələrinin

sistemləşdirilməsidir. Ona görə də, təfəkkür vahidi kimi konsept biliklər sistemində həmişə ifadəsini tapır, onun kvantı olur;

3) Konsept kollektiv şüur və fərdi təcrübə ilə bağlılığa malikdir. Dünyanın dərki prosesində yaranan konsept müəyyən kollektiv üçün ümumiləşmiş məzmunu malikdir və eyni zamanda hər bir şəxs üçün fərdi xüsusiyyətlər daşıyır;

4) Konsept milli-mədəni xüsusiyyətlər və ya dəyər təşkeidiciləridir;

5) Konsept müxtəlif ifadə vasitələrinə malikdir;

6) Konsept anlayış terminindən fərqlənir.

Onu da qeyd edək ki, konseptin aydın şəkildə başa düşülməsi üçün verilmiş 6 konseptual əlamət də kifayət etmir. Bəzi əlamətlərin özlərinin şərhində ziddiyətli məqamalar müşahidə olunur.

Konsept mürəkkəb quruluşlu olduğuna görə, onun strukturu məsələsində mübahisəlidir. Tədqiqatçılar konsept strukturunun müxtəlif modellərini təklif edirlər. Dörd əsas modeldən daha çox bəhs olunur: 1) qatlı (Stepanov 1997); 2) komponentli (Karasik 2006); 3) sahə (Sternin 2006); 4) freymli (Proxorova 2005, Alefirenko 2006).

Y.S.Stepanovun təklif etdiyi qatlı model üç qatı özündə birləşdirir: 1) aktiv qat, verilmiş mədəniyyət təmsilçilərinin qavradıqları əsas əlamətlər, 2) passiv qat; bəzi sosial qruplar üçün aktual olan əlavə əlamətlər, 3) daxili forma və ya etimoloji əlamət; yalnız tədqiqatçıların aşkara çıxardıqları əlamətlər (Stepanov 1997). Göründüyü kimi, daxili strukturlaşdırma konseptdaxili subyekt münasibətlərinə əsaslanır.

Komponentli strukturlaşdırmada qatlara ayırmanı nəzərdə tutur. Lakin burada müxtəlif həcmli konseptlərə bölgü təklif olunur. Fəal qat ümumilli konseptin ayrılmaz hissəsidirsə, passiv qat ayrı-ayrı submədəniyyət konsept sahələrinə aid edilir. Konseptin daxili forması mədəniyyətin daşıyıcılarından əksəriyyəti üçün konseptin bir hissəsi deyil, onu fərqləndirən mədəni elementlərdən biri olur (Karasik 1992, s. 3).

Sahə modelində konseptin strukturunda nüvə, yaxın və uzaq periferiya ayrılır. Bu, konseptin dərəcələnməmiş sahələrinə uyğun gəlir. Konseptin strukturu aşağıdakı kimi təsvir olunur: 1) obraz; 2) informasiya məzmunu; 3) şərhətmə sahəsi (konseptin əsas məzmununu şərh edən əlamətlər toplusu) (Popova, Steprin 2006, s.77).

Belə hesab olunur ki, şərhətmə sahəsi konseptin təşkeidicisi kimi tədqiqat üçün daha geniş əhəmiyyət daşıyır. Bu sahə strukturlaşmamış xarakteri ilə fərqlənir, qiymət, konseptə dəyər münasibəti konseptin məzmununu milli, qrup və fərdi şüur səviyyəsində aydınlaşdırmağa əsas verir. Sahə konseptin ensiklopedik əlamətlərini və məzmun informasiyasını özündə birləşdirir (Зацепина 2007, s.138). Beləliklə, konseptin sahə strukturu sözün mənə strukturu ilə oxşar xüsusiyyətlərə malik olması ilə seçilir. Denotativ və konnotativ mənəni, eləcə də sözün semantikasındakı assosiasiyaların implisit təqdimatını, presedent və koqnitiv, yaxud sosial təcrübə baxımından fərdin şərhini bu modeldə izləmək mümkündür.

Freym strukturunu aydınlaşdırmaq üçün konseptin nüvə və periferiya qatlarına bölünməsi nəzərə alınmalıdır. Nüvə komponentində konsept haqqında ən vacib informasiya yer alırsa, periferiya bir neçə assosiativ sıradan təşkil olunur. Burada da leksemin semantik strukturu ilə birbaşa əlaqə nəzərə çarpır. “Konseptin nüvəsi prototip koqnitiv laylardan təşkil olunur, daha mücərrəd obrazlar konseptin periferiyasını əmələ gətirir” (İppolitov 2005, s.102).

V.A.Maslova da konseptin nüvəsini və periferiyasını ayırmışdır. Onun fikrinə görə, nüvə bu və ya digər leksemin lüğət mənasıdır. İzahlı lüğətlər konseptin məzmununu açmaqda tədqiqatçılara çox kömək edir. Periferiya subyektiv təcrübəni, lekseminpraqmatik təşkeidicilərini, konnotasiya və assosiasiyaları təşkil edir (Maslova 2000, s.58).

Konseptin freym strukturunu qurmaq üçün onun strukturunu formalaşdıran əlamətlərə istinad olunur. Konseptual əlamətlərin təsviri metodikasına görə, tədqiqat aşağıdakı ardıcılıqla aparılır:

1) Etimoloji təhlil (mənanın tarixinə əsasən konseptin əsas əlamətləri tapılır);

2) Sözün komponent təhlili; konseptin və sinonimik sıranın təyini;

3) Sözün metafor birləşmə qabiliyyəti təhlil olunur (obrazlı əlamətlər müəyyənləşdirilir);

4) Strukturun təyini üçün konseptin qrup əlamətləri formalaşdırılır (Amenko 2006).

Konsept strukturunun bu cür təhlili ilə freymin qurulması baş verir.

Konseptin təsvirinin sonunda onun modelləşdirilməsi həyata keçirilir. Konseptin linqvokoqnitiv modelləşməsində koqnitiv terminlərlə konseptin məzmununun nizamlanmış və strukturlaşmış təsviri verilir.

Konseptin tədqiqi prosesi, hər şeydən əvvəl, kommunikativ sahənin təyin olunmasını tələb edir. Bu sahənin təşkilçiləri konsepti verballaşdıran dil vasitələrini əhatə edəcəkdir. Tədqiqatçılar konseptin nominativ sahəsində nüvə və periferiyanı təyin edirlər. Konseptin birbaşa və ya əsas nominativi, onun lüğət definisiyası nüvəyə aid olur.

Periferiyaya koqnitiv əlamətlərin nominasiyası, konnotasiyası və assosiasiyalar daxildir. Nüvə və periferiya daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli elementləri, daha əhəmiyyətli və az əhəmiyyətli assosiasiyaları əhatə edir.

Tam linqvokoqnitiv təhlil yalnız sistem və dayanıqlı nominasiya vasitələrinə deyil, həm də okkozional, kontekstual şərtlənmiş vahidlərə müraciət etməyi tələb edir. Konseptual tədqiqatda semantik-koqnitiv təhlil daha effektiv nəticələr verir. Belə yanaşma konseptlərin təsvirindən sonra linqvokoqnitiv konseptologiyaya keçidə imkan verir.

Mədəniyyətin əsas mental kateqoriyaları dil materialında konseptuallaşır. İnsan təfəkkürünün müəyyən strukturlarının dil vasitəsilə tədqiqatında milli- mədəni dəyərlər xüsusi yer tutur. Din belə dəyərlərdən biridir. İnsanın dinə münasibətinin birmənalı formalaması uzun tarixi yol keçmişdir. Ən qədim dövrlərdə təbiət qüvvələri qarşısında durmaq, onlardan qorunmaq çətin olmaqla yanaşı, təbiətdə baş verənlərin izahı da mürəkkəbliyi ilə seçilmişdir. Nəticədə insanların inanclar sistemində müxtəlif qüvvələrə sitayiş etmək, onları fetişləşdirmək meyilləri güclü olmuşdur. Günəşə, oda, suya olan inanclar bəşər tarixinin nisbətən qədim dövrlərinə aiddir.

Din mədəniyyətin baza mental kateqoriyalarından biridir və konsept təşkil edir. İngilis dilində konseptin adı "religion" sözü ilə nominasiya edilmişdir. Bu konseptin tədqiqi onun adının etimoloji təşkilçilərinin təhlili ilə başlanır. Bu məqsədlə müxtəlif etimoloji lüğətlərdən istifadə olunur. Tədqiqat prosesində lüğət məqaləsində bütün izah və şərhlər nəzərdən keçirilir. Sözü mənəşini müəyyənləşdirilir, onun mənalar ardıcılığı təyin olunur. Mənalar paradinamik planda təhlilə cəlb edilir. Bundan sonra konseptin adının frazeologizmlərin və pəremoloji vahidlərin tərkibində işlənməsi araşdırılır. Frazeologizmin ümumi mənasının yaranmasında konsept adının oynadığı semantik rol araşdırılır.

Frazeoloji və pəremoloji vahidlərdə konseptin adının işlənməsi əsasında ilkin freymlər qurulur. Bundan sonra "religion" konseptinin konseptual səviyyədə ifadə etdiyi digər mənalar üzrə freymlər formalaşdırılır. Konsept adının metaforlaşmasının öyrənilməsi tədqiqatın əsas hissəsindən birini təşkil edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Blank A. Co –presence and succession: A cognitive typology of metonymy //in Language and Thought. Amsterdam/ Philadelphia: John Benjamins, 1990, Pp.169-191
2. Croft, W. and Cruse D. A. Cognitive Linguistics / W Croft, D. A. Cruse. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. 356 p. C
3. Croft, W. The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies// Cognitive linguistics N:4 Pp.335-370
4. Evans, V., Pourcel S. Semantic representation in LCCM theory // New Directions in Cognitive Linguistics. 2009. № 24. P. 27-56
5. Evans, V., Pourcel S. Semantic representation in LCCM theory // New Directions in Cognitive Linguistics. 2009. № 24. P. 27-56
6. Лакофф, Дж. Когнитивные аспекты языка. В кн.: Новое в зарубежной лингвистике / Дж. Лакофф, М. Джонсон. №23. М., 1988. С. 34 -58
7. Лихачев, Д.С. Концептосфера русского языка // Известия РАН. Сер. Литт. И яз. 1993. С. 4-10
8. Попова, З.Д. Семантико-когнитивный анализ языка / З.Д. Попова, И.А. Стернин: Монография. Воронеж: "Истоки", 2006. 226 с.

SUMMARY

Dilbar Orucova

RELIGIOUS CONCEPTION IN THE LANGUAGE SYSTEM

Conceptualization is the methodological basis of a cognitive approach to the study of the worldview, in general, the events of real reality, the system of concepts and notions. Conceptualization is one of the important processes of human cognition. This process is aimed at understanding the essence of this or that prediction, not the accepted known meaning of the event, and as a result, either a new essence emerges or the previous essence expands in a certain direction. So, conceptualization is a process of creating new essences and reflects the formation of new knowledge.

Key words: concept, conceptualization, religion, cognitive science, phraseological units

РЕЗЮМЕ

Дилбар Оруджова

РЕЛИГИОЗНАЯ КОНЦЕПЦИЯ В СИСТЕМЕ ЯЗЫКА

Концептуализация - методологическая основа когнитивного подхода к изучению мировоззрения в целом, событий реальной действительности, системы понятий и представлений. Концептуализация - один из важных процессов человеческого познания. Этот процесс направлен на понимание сути того или иного предсказания, а не общепринятого известного значения события, и в результате либо возникает новая сущность, либо предыдущая сущность расширяется в определенном направлении. Итак, концептуализация - это процесс создания новых сущностей и отражает формирование новых знаний.

Ключевые слова: концепт, концептуализация, религия, когнитивная наука, фразеологизмы

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ELÇİN MİRZƏYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

exfriend2005@yahoo.com

UOT: 8'25

TİBBİ TƏRCÜMƏNİN NÖVLƏRİ, ÇƏTİNLİKLƏRİ, DÖVRÜMÜZ ÜÇÜN AKTUALLIĞI, TƏRCÜMƏ SAHƏSİNDƏKİ ROLU VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Yazıda tibbi tərcümənin növlərindən ətraflı məlumat verilmişdir. Eyni zamanda hansı keyfiyyətlərə malik tərcüməçilərin məhz tibbi tərcümə sahəsində çalışa biləcəkləri məsələsinə də toxunulmuşdur. Bundan əlavə tibbi tərcümənin dövrümüz üçün aktuallığı barəsində də qeyd olunmuşdur. Müəllif, həmçinin tibbi tərcümənin tərcümə sahəsindəki rolu və əhəmiyyəti məsələsindən də yan keçməmişdir. Yazıda, həm də bu sahə üzrə maraqlanan oxucuların çox suallarına cavab verilmişdir. Tibbi tərcümə zamanı yol verilən səhvlərin nə ilə nəticələnəcəyi, hansı problemlər yaradacağı da diqqət mərkəzinə çatdırılmışdır. Tibbi tərcümənin müxtəlif tibb sahələrini əhatə etdiyi vurğulanaraq qeyd edilmişdir ki, müxtəlif dillərdən və mədəniyyətlərdən olan insanlar bir yerdə yaşadıkları üçün həkimlər müxtəlif dillərdə danışan xəstələri müayinə və müalicə edirlər və məhz xəstələr başa düşdükləri müalicəyə tez reaksiya verirlər.

Açar sözlər: tibb, tibbi tərcümə, tibbi tərcümənin növləri, tibbi tərcümə məsələləri, tibbi tərcümənin çətinlikləri, tibbi mətnlərin tərcüməsi, tibbi tərcümənin sahələri, tibbi ingilis dili, əzcaçılıq, xəstəlik, tibbi terminologiya

Tərcümənin həyatımızda əhəmiyyəti danılmaz reallıqdır. Gündəlik işimizlə yanaşı, aldığımız hüquqi xidmətlərdə də tərcümədən istifadə etməyimiz gərəkə bilər. Tərcümə zamanı yaranan problemlər adətən redaktə prosesi ilə aradan qaldırıla bilər, lakin tibbi tərcümə kimi bir sahədəki səhvlər insanların həyatına və sağlamlığına təsir edən nəticələrə səbəb ola bilər. Bu yazıda biz tibbi tərcümənin bəzi növlərini və niyə bu qədər vacib olduğunu izah edəcəyik.

Tibbi tərcümə mətnlərinin aydın və sadə üslubda olması, istənilən növ tibbi sənəd tərcüməsinin bu iki qaydaya uyğun olması gözləniləndir. Tibbi mətnlərə təhsil materialları, səhiyyə üçün məlumat vərəqləri, tibbi cihazlar və onların istifadəçi təlimatları, bülletenlər, texniki sənədlər daxildir. Bəs tibbi tərcümə niyə vacibdir?

Bir misal verək. ABŞ-da əhəlinin təxminən 20%-i ingilis dilində danışmır və ya danışa bilmir. Təsəvvür edə bilərsiniz ki, bu insanlar xəstələndikləri, qorxduqları və ya qərarlı olduqları zaman kömək axtara bilməmələri nə qədər qorxuludur. Tibbi ingilis dilini bilən tərcüməçinin xidmətindən istifadə etmək bu insanların diaqnoz və müalicə prosesini başa düşməsinə və kömək ala bilməsinə təmin edir. Tədqiqatlar göstərir ki, öz dillərində şifahi və ya yazılı şəkildə ünsiyyət qura bilən xəstələr başa düşdükləri müalicəyə daha tez reaksiya verirlər.

Tibbi tərcümənin birdən çox növü var. Bir çox insanlar tibbi hesabatın və ya reseptin tərcüməsi kimi tibbi sənədlərin tərcüməsini düşünürlər, ancaq bu gün sizə təqdim etmək istədiyimiz yazıda onun bir neçə daha mürəkkəb növü və tibbi tərcümə ilə bağlı bir çox mühüm məqamlara toxunacağıq.

Tibb sahəsində tibbi terminlər haqqında, eləcə də hesabatların və sənədlərin tərcüməsi tibbi tərcümə adlanır. Tibbi tərcümələr edə bilmək üçün təkəcə linqvistik biliklərin kifayət etmədiyi bu tərcümə növü üçün tibb və onun mövzusu üzrə xüsusi sərəşələrə malik olmaq lazımdır. Tibbi tərcümələr həmçinin tibb sektorunu və tibb - əzcaçılıq kimi sahələri əhatə edir. Tibbi tərcümələri peşəkar şəkildə edə bilmək üçün müvafiq tərcümə dilini yüksək səviyyədə bilmək kifayət deyil. Tərcümənin uğurlu olması üçün tibbi tərcüməçilərin eyni zamanda tibb və tibb sahəsində peşəkar

biliklərə malik olması çox vacibdir.

Tibbi tərcümə isə müxtəlif tibb sahələrini əhatə edir və bunlar aşağıdakılardır:

- Dərman və avadanlıq üçün patentlər
- Tədqiqat və akademik sənədlər
- Tibbi avadanlıqlar üzrə kitabçalar, kataloqlar və təlimatlar
- Hesabatlar, auditi və təcrübələr

Mövzunun və ya hesabatın düzgün başa düşülməsi və həlli üçün tibbi tərcümələrin peşəkar mütəxəssislər tərəfindən edilməsi çox vacibdir. Xəstələrin sağlamlıq vəziyyətini göstərən hesabatlar həkimlərin xəstənin vəziyyətini yaxşı analiz etməsi üçün yazılmış hesabatlardır. Buna görə də xəstə məlumatlarını ehtiva edən hesabatların düzgün tərcümə edilməsi çox vacibdir. Eyni şəkildə, bir dərmanın istifadə üsullarını və ya əlavə təsirlərini başqa dillərə təsvir edən qablaşdırma əlavələrinin tərcümə xidməti də insan sağlamlığı üçün çox vacibdir. Başqa bir ölkəyə satılan dərmanı yanlış qablaşdırma vərəqi ilə insanlara təqdim etsəniz, nəticə müvafiq dərman şirkəti üçün çox pis olacaq. Məhz buna görə də düzgün tibbi tərcümə, xüsusən də əczaçılıq sənayesində həm insan sağlamlığı, həm də əczaçılıq şirkətinin mövqeyi üçün çox vacibdir. Eyni şəkildə, gigiyena və ya vitaminlər kimi əlavələrin bilik və ya istifadəsini ehtiva edən yazılı materialları peşəkarcasına tərcümə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də tibbi və ya tibbi tərcümə digər tərcümələrlə müqayisədə insan sağlamlığına birbaşa təsir etdiyi üçün çox vacib məsələdir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, tibbi tərcüməçilərin yalnız yüksək səviyyədə tərcümə olunacaq dili bilməsi vacib deyil. Bu insanların tibb və tibb sahələrində peşəkar bilik və təcrübəyə malik olması çox vacibdir. Eyni zamanda tibb daim və sürətlə inkişaf edən bir sahə olduğu üçün onların bu yenilikləri izləyə bilmələri çox vacibdir. Digər tərəfdən, tibbi terminlərin əsasları latın dilində olduğu üçün tibbi tərcüməçinin latın terminlərini yaxşı bilməsi çox vacibdir.

Tibbi tərcüməni digər tərcümə subyektlərindən fərqləndirən xüsusiyyətlər məsələsinə gəlincə isə, bunları aşağıdakı şəkildə xarakterizə edə bilərik:

- Şəxsi şərhlər və ya töhfələr yoxdur.
- Təxminlərə, dəqiq və ya qeyri-elmi terminlərə yer yoxdur.
- Hədəf dildə ən dəqiq tərcüməni hədəfləyir.
- Daha çox və ən kiçik detalları nəzərə alaraq nəzarət edir.
- Səhvə yer yoxdur - düzəldilə bilməz.
- Təkcə dili deyil, həm də mövzunu yaxşı bilmək lazımdır.
- Davamlı olaraq təkmilləşdirmə tələb olunur.

Tibbi tərcümənin əsas məqsədi insan sağlamlığına xidmət olduğu üçün bu növ tərcümə digərlərindən daha dəqiqlik tələb edir. Tibbi tərcümənin 6 il tibb təhsili almış həkimlər və ya uzun müddət tibb sektorunda çalışmış şəxslər və ya tibb və tibb sahəsində özünü inkişaf etdirmiş şəxslər tərəfindən edilməsi çox vacibdir.

Tibbi terminlərin öz üslubları var. Ona görə də tibbi tərcümələri hədəf dilə yönəldərkən bu üslubları qorumaq çox vacibdir. Bundan əlavə, dərman vasitələrinin və ya tibbi materialların mətnlərinin sadə, anlaşılıq və başa düşülən dilə tərcüməsi xəstələrin və onların yaxınlarının həyatlarını asanlaşdırmağa imkan verir. Tibbi avadanlıqlar ümumiyyətlə xəstəxanalarda və səhiyyə müəssisələrində istifadə olunduğundan, müvafiq məhsulların düzgün və faydalı istifadəsi üçün müvafiq avadanlıqların istifadəçi təlimatlarının dəqiq və aydın şəkildə hədəf dilə tərcüməsi çox vacibdir. Həkimlər və ya digər səhiyyə işçiləri bu məhsullardan ilk dəfə istifadə edərkən bu resurslardan faydalanacaqlar. Buna görə də istehsal olunan və müxtəlif ölkələrə göndərilən tibbi cihaz və avadanlıqların istifadə məlumatlarını ehtiva edən mətnlər tibbi tərcümədə təcrübəli şəxslər tərəfindən tərcümə edilməlidir.

Diqqətə çatdırdıq ki, tibbi tərcüməçi həm hədəf dilini çox yaxşı bilməli, həm də tibb və tibb sahəsində təcrübə və biliyə malik olmalıdır. Bu adamın bu sahədə özünü daim yenilənməsinin vacibliyini də qeyd etdik. Yenə tibbi tərcüməçi ön plana çıxdıqda araşdırma və təhlil edərək tərcümə prosesinə başlamaq müvafiq tərcümənin daha da uğurlu olmasını təmin edəcək. Peşəkar tibbi tərcümə

xidmətləri göstərən tərcümə büroları da bu araşdırma və təhlil addımına önəm verir.

Tibbi tərcümənin növləri və bu kontekstdə vacib terminləri aşağıdakı kimi qruplaşdırıla bilər:

1. Ağız Sağlamlığı Xidməti Tərcüməsi:

Biz əvvəllər xəstənin tibbi variantları öz dilindən eşitməsinin vacibliyini və ciddiliyini bildirmişdik. Bu mövzuda kömək edən şəxs ağız sağlamlığı xidmətinin tərcüməçisidir. Tərcüməçi eşitmə qüsurlu xəstələr və məhdud dil biliyi olan xəstələr, habelə həkimlər, tibb bacıları, texniki işçilər və ya digər səhiyyə işçiləri arasında ünsiyyət qura və tərcümə edə bilən şəxsdir. Çox təqdirəlayiq haldır ki, bu tərcüməçilər stresli vəziyyətlərin öhdəsindən gəlməyi yaxşı bilirlər. Bu, onların xəstə üçün məsuliyyətini daha da artırır.

2. Tibbi Tərcümə Xidmətləri:

Əvvəlki tərcüməçi kimi, bu insanlar xəstəni tibbi mənada tərcümə edirlər. Bu, xidmət təminatçısı ilə xəstə və tibbi xidmətlər arasında ünsiyyətdən kənara çıxır. Bu xidmət nəinki xəstəyə kömək edə bilər, həm də xəstəyə müalicəyə necə reaksiya verəcəyinə kömək edə bilər.

3. Əczaçılıq Tərcüməsi:

Dərman istehsalı və inqrediyentləri ilə bağlı tərcümələr bu kateqoriyaya daxildir. Bunun əhəmiyyəti əvvəlki tərcümə növü kimi kifayət qədər yüksəkdir. Əczaçılıq tərcümələri razılıq formalarına, həmçinin etikətlər, vərəqələr və dərman qutuları üzrə təlimatlara aiddir. Prosesdəki ən kiçik səhv belə qəzaya, həddindən artıq dozaya və məhkəmə çəkişməsinə səbəb ola bilər, əgər kimsə cərrahiyyə əməliyyatına razılıq verərkən nəyi təsdiqlədiyini başa düşmür. Reseptin tərcüməsi oxşardır. Xəstələrə dərmanlarını nə vaxt və necə tez-tez qəbul etməli olduqlarını, həmçinin mümkün yan təsirləri bildirmək üçün hər bir resept mükəmməl şəkildə tərcümə edilməlidir. İndiyə qədər bu kontekstdə tərcüməni düzgün yerinə yetirməyin nə qədər vacib olduğu və edilən səhvlərin mümkün nəticələri haqqında bir fikir əldə etməli idiniz. Buna görə də, əczaçılıq üzrə tərcümə xidmətlərinizi haradan əldə edirsinizsə, onların bu iş növündə təcrübəsi olduğundan əmin olmalısınız.

4. Klinik Tədqiqat Tərcüməsi:

Təsəvvür etdiyiniz kimi, bu kateqoriya həm də son dərəcə vacib tərcümə növüdür. Klinik sınaqlar uzun və yorucu layihələrdir, bəzilərinin tamamlanması illər çəkir. Bir çox elementi ehtiva edən bu prosesdə daha sağlam bir test hovuzuna çatmaq üçün hər şeyi düzgün etməlisiniz. Yalnız buna nail olduqda, müalicə üsullarını, dərman vasitələrini inkişaf etdirərək real nəticələr görməyə və tibb dünyasını dəyişməyə başlaya bilərsiniz. Qeydlər, minlərlə müxtəlif tədqiqat və materiallar, laboratoriyalar, qeydlər və klinikalar da daxil olmaqla sonsuz sayda sənəd var. Bu cür tərcümədə edilən səhv vaxt və enerji itkisinə səbəb ola bilər. Eyni şey klinik sınaq tərcümə xidmətləri üçün də keçərlidir.

Tibbi tərcümə edərkən nəzərdə tutulması vacib olan məqamlar heç vaxt gözdən qaçırılmamalıdır. Belə ki, bir çox əsas başlıqlardan və onların alt başlıqlarından ibarət peşəkar tərcümə xidmətlərini bir ağaclarla müqayisə etsək, tibbi tərcümənin və ya tibbi tərcümənin bu ağacın ən mühüm qollarından biri olduğu danılmaz bir həqiqətdir. Şübhəsiz ki, tibbi tərcüməni digər tərcümə sahələrindən fərqləndirən ən mühüm xüsusiyyət tibbi tərcümələrdə həssas məlumatların yer almasıdır. Peşəkar tərcümə xidmətləri ağacının digər sahələrində olduğu kimi, tibbi tərcümədə də mənbə dillə hədəf dil arasında yarana biləcək mənə fərqlərinin nəzərə alınması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Tibbi tərcümənin digər tərcümə növlərindən fərqləndirən cəhətlərindən də bəhs etmək lazımdır. Tərcümədə kiçik səhvlərin böyük risklərə səbəb ola biləcəyi nəzərə alındıqda, tibbi tərcümə ən çox çətinlik çəkən tərcümə sahələrindən biri kimi qarşıya çıxır. Bu, tibbi tərcüməçilərin üzərinə müəyyən vəzifələr qoyur. Bundan əlavə bu sahə üzrə peşəkarlaşan tərcüməçilərə tibbi tərcümə ilə bağlı tez-tez verilən suallar və alınan cavablar bunlardır:

1. Tibbi tərcümənin hansı növləri var?

- Həkim hesabatları
- Test nəticələri
- Reseptlər
- Prospekt

- Tibbi patentlər və tibbi materialların istifadəçi təlimatları
- Epikriz hesabatları

2. Tibbi tərcümənin fərqləri nələrdir?

Şəxsi şərhlər əlavə etməyə açıq olmadığı üçün bir çox başqa tərcümə sahələrində faydalı olan yaradıcılıq bacarığı tibbi tərcümə sahəsində o qədər də populyar deyil. Tibbi tərcümədə təxmini ifadələrə, təxminlərə, improvizə və qeyri-dəqiq terminlərə yer yoxdur. Odur ki, tibbi mətnləri tərcümə etmək üçün tərcüməçilər bu sahədə müvafiq tibbi biliyə və təcrübəyə malik olmalıdırlar. Digər tərəfdən, tibbi terminologiyanın əsasları latın dili üzərində qurulduğundan, tibbi tərcüməçinin latın terminlərini yaxşı bilməsi gözlənilir.

3. Tibbi tərcümə zamanı nələrə diqqət edilməlidir?

Onun əhatə dairəsini və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, tibbi tərcümədə nəzərə alınmalı olan bir çox müxtəlif elementlər var. Bu prosesdə tibbi tərcüməçinin ilk vəzifəsi sözügedən məhsul və ya xidmətin məzmununu və məqsədini anlamaqdır. Öz sahələrində mütəxəssis olan tibbi tərcüməçilər lazımı diqqət göstərərək və mövzu ilə bağlı müəyyən edilmiş araşdırmanı apararaq, məhsul və ya xidmətin hədəf dildə düzgün başa düşülməsini təmin edəcək şəkildə peşəkar tərcümə xidmətləri göstərirlər.

4. Tibbi tərcümə edə bilmək üçün həkim olmaq lazımdır mı?

Tərcümə peşəsinin də həkimdə olduğu kimi incəlikləri var və tərcüməçi olmaq üçün bu sahədə kifayət qədər təcrübəyə malik olmaq lazımdır. Ona görə də biz həkimlərin xarici dil bildiyi halda daimi olaraq peşəkar tibbi tərcüməçi olmasını gözləyə bilmərik.

Tibbi tərcüməçilər kimlərdir? Onlar, ümumiyyətlə, təbabətə və təbabətin müxtəlif sahələrinə maraq göstərən, bəlkə də ailəsində müxtəlif ixtisaslar üzrə həkimləri olan, illər ərzində tibbi biliklərini artırmış, peşəkar tərcümənin tələblərini bilən insanlardır. Ölkəmizdə tez-tez keçirilən beynəlxalq tibbi konqres və konfransları nəzərə alsaq, yazılı tərcümə ilə yanaşı, şifahi tibbi tərcüməyə də tez-tez ehtiyac duyulduğu görünür. Bu baxımdan, tibbi tərcüməni edəcək şəxsin tibb işçisi qədər tibbi terminologiya biliyinə və tərcümə edəcəyi gözlənilən sahədə ətraflı biliyə malik olması gözlənilir. Təbii ki, həm həkim, həm də tibb tərcüməçisi olan insanlar var, amma deyə bilirik ki, bu təsadüfdür və tibbi tərcüməni, adətən, tibb sahəsində ixtisaslaşmış peşəkar tərcüməçilər edir.

5. Tərcüməçi tibb sahəsində ixtisaslaşmaq üçün nə etməlidir?

Hüquqi və texniki tərcümələrdə olduğu kimi, tibbi tərcümə də bu məsələlərə uzun müddət məruz qalma və təcrübə tələb edən sahələrdən biridir. Tibb sahəsindəki inkişaflara hər gün yeni inkişaf və ixtiraların əlavə olunması tibbi tərcümə sahəsində ixtisaslaşanlar üçün təhsilin heç vaxt bitməyəcəyinin göstəricisidir. Təbabətin bir çox fərqli alt qruplara bölünməsi və farmakologiya, cərrahiyyə və ya stomatologiya kimi tibbin bir çox sahəsində həyata keçməyə davam edən yeniliklər tibbi tərcümənin əhəmiyyətini günü-gündən artırır. Ona görə də tibbi tərcüməçi daim tibb sahəsindəki yenilikləri izləməli, tibbi terminologiya ilə tanış olmalı, tibbi tərcüməyə gedərkən istədiyi sahədə çoxlu araşdırmalar aparmalı, lazım gəldikdə həkimə müraciət etməlidir. mütəxəssislər və özünü ən doğru məlumatlarla yeniləyir.

İstənilən növ ixtisaslaşmış sahə tərcüməsi çətindir, lakin tibbi tərcümə ən çətinlərdən biridir. Standart tərcümə prosesindən daha çox şey tələb edən tibbi tərcümə təkcə biznesə və onların müştərilərinə deyil, həm də insanların sağlamlığını və həyatını yaxşılaşdırmağa çalışan peşəkarlara aiddir. Çünki tibbi tərcümə təkcə tibbi biliklərin deyil, həm də yeni kəşflərin yayılmasını təmin edir. Bu səbəbdən onlar həyatı əhəmiyyətə malikdirlər. Covid-19 pandemiya böhranı zamanı bir çox qabaqcıl və eksperimental tədqiqatların ingilis dilinə tərcümə edilərək nəşr olunması bunun göstəricilərindən biridir.

Bundan əlavə, tibbi tərcümə azlıqlara və əcnəbilərə sağlamlıq xidmətləri göstərmək üçün də istifadə olunur. Tibbi tərcümə bu baxımdan çox vacib olsa da, tərcüməçi üçün çoxlu çətinliklər də yaradır. Tibbi terminologiyanın çəkisi və tibb dilinin unikallığı tərcüməçinin işini çətinləşdirən əsas detallardandır. Bu səbəbdən də hər tərcüməçinin tibbi tərcümə ilə məşğul ola bilməyəcəyini söyləmək səhv olmaz. Ancaq öz sahəsinin mütəxəssisi olan, tibb sektoru və onun dilini bilən tərcüməçi bu işin

öhdəsindən gələ bilər.

Qloballaşan dünyada tibbi tərcümənin yeri məsələsi birmənalı şəkildə müəyyənləşməsə də, əhəmiyyəti günümüz üçün danılmazdır. Qloballaşma və ya başqa sözlə ictimailəşmə təkə malların və ya kapitalın sərbəst hərəkətini əhatə etmir. Qlobal dünya insanların miqrasiya edə biləcəyi və sərhədlərlə bağlı olmadan istədikləri yerdə yaşaya biləcəyi həyat formasına aiddir. Bu vəziyyət tibbi tərcümənin, tibbi tərcüməçilərin və tərcümə şirkətlərinin əhəmiyyətini artırır. Məsələn, Avropa və ABŞ-da yerli dilləri bilməyən və ana dilindən başqa heç bir dildə özünü yaxşı ifadə edə bilməyən yüz milyonlarla insan yaşayır. Müxtəlif dillərdən, dillərdən və mədəniyyətlərdən olan insanlar bir yerdə yaşayırlar. Həkimlər danışdıqları dildə danışa bilməyən və ya məhdud biliyi olan insanları da müalicə edirlər. Tibbi tərcümənin əhəmiyyəti burada ortaya çıxır. Tərcümə olmadan xəstələr diaqnoz və müalicə üsullarını başa düşə bilmirlər. Həkimin göstərişlərinə əməl edə bilmirlər. Belə hallar xəstənin tez bir zamanda sağlamlığına qovuşması üçün mühüm maneədir.

Əslində, tibbi tərcümənin çətinliyi istifadə olunan dildədir. Tibbi terminologiya, dərmanlar, xəstənin sağlamlıq vəziyyəti və ya onlara təsir edən xəstəliklər çox spesifikdir. Bu sənayedə istifadə olunan sözlər sənayeyə xasdır. Sənayedən kənarında tez-tez istifadə olunmayan bu sözləri başa düşmək ciddi təcrübə tələb edir. Tibbi tərcümə geniş sahələri əhatə edir. Həkimlərin öz ixtisas sahələri olduğu kimi, tibbi tərcüməçilərin də müxtəlif təcrübə sahələri var. İngilis dilində “Həyat elmləri” termini geniş istifadə olunur; Türk dilində “həyat bilimləri” termini o qədər də populyarlıq qazanmayıb; əslində, bu termin həm insan, həm də heyvan sağlamlığının bütün alt sahələrini əhatə edir. Azərbaycanda isə “Həyat bilgisi” termini ilə izah olunur.

Tibbi tərcümənin əsas problemlərindən biri onun müxtəlif eponimləri ehtiva etməsidir. Burada eponim real və ya xəyali bir insanın xəstəliyə adının verilməsidir. Alzheimer xəstəliyi, Parkinson xəstəliyi, Behçet xəstəliyi, Fallopiya boruları, Cefferson sınığı yuxarıda qeyd olunan eponimlərə misal olaraq verilə bilər. Bu eponimlərə hədəf dildə müxtəlif sözlərlə rast gəlmək olar. Məsələn, Fallop boruları Alman dilində Eileiter kimi tanınır. Bu halda tərcüməçi hər iki dildə bacarıqlı olmalıdır. Redaktə, korrektə, LQA (Linqvistik keyfiyyətə nəzarət), ICR (yerli ekspert nəzarəti), ICRI (yerli ekspert nəzarətindən sonra düzəlişlərə nəzarət və yerləşdirmə) və s. onlarla nəzarət prosesini həyata keçirmək və bu biznes trafikini dəqiq və etibarlı şəkildə idarə etmək asan məsələ deyil. Tibbi cihazın və ya araşdırmanın növünə görə bu nəzarət nöqtələrinin müəyyən edilməsi və tətbiqi tərcümə şirkətləri və onların müştəriləri arasında əməkdaşlıqla müəyyən edilə bilər.

Yuxarıdakı abzaslarda tibbi tərcümənin öz çətinlikləri barədə bildirdik. Tərcüməçidən xüsusi təcrübə tələb edən və əhəmiyyətinə görə ağır nəticələrə səbəb olan tərcümə növüdür. Ümumi tərcümələrdən fərqli olaraq, tibbi tərcümə edə bilmək üçün tərcüməçinin mənbə və hədəf dilləri çox yaxşı bilməsi kifayət deyil; Tibbi tərcümənin uğuru bir çox amillərin nəticəsidir.

Tibbi tərcümə zamanı tərcüməçinin subyektiv şərtləri heç vaxt daxil edilmir; mənbə mətn dəyişdirilmir və mənbə mətnə istifadə olunan terminlər hədəf dilə uyğunlaşdırılmır. Bütün bu elementlərə əlavə olaraq, tibbi tərcümənin mövzusu olan mətnə ölkəyə xas mülahizələr də anlaşılmaqlıq yaratmayacaq şəkildə hədəf dilə köçürülməlidir. Tibbi tərcümənin çətinliklərini ardıcılıqla yazsaq, aşağıdakı kimi olacaq:

1) Tibbi tərcümə təcrübə tələb edir.

Tibbi tərcümə xidmətləri göstərən tərcüməçilər mətnin mövzusu üzrə təcrübəyə malik olmalıdırlar. Tibbi məqalələrin tərcüməsi, dərman vərəqələrinin tərcüməsi, tibbi nəşrlərin tərcüməsi, tibbi broşür tərcüməsi, tibbi kitabların tərcüməsi, tibbi cihaz istifadəçi təlimatlarının tərcüməsi, tibbi araşdırmaların tərcüməsi kimi bir çox sahədə tələb olunan bu xidmət həvəskarlar tərəfindən həyata keçirildikdə, bir çox tərcümədə səhvlər ola bilər. Tibbi tərcümədə kiçik bir səhv insan həyatını riskə ata bilər və ya tibb sahəsində potensial inkişafa maneə kimi görünə bilər. Bu səbəbdən tibbi tərcüməçi tərcümə olunacaq mətnin mövzusu üzrə mütəxəssis olmalıdır; Vazkeçilməz şərtlərdən biridir. Ancaq səhvsiz tibbi tərcüməni həyata keçirmək üçün tərcüməni həkimlər etməli olduğuna aldanmamaq lazımdır. Tərcümə ediləcək mətnin mövzusu üzrə tibbi təcrübəsi olan və hətta təcrübəsi olan hər kəs, hətta hədəf və mənbə dillərini bilsə belə, tibbi tərcümənin tələblərini yerinə yetirə bilməz.

Peşəkar tərcümənin bütün növləri, o cümlədən tibbi tərcümə, bunu düzgün yerinə yetirmək üçün tərcümə üsulları ilə tanış olmalıdır. Tibbi tərcüməçilər tərcümə üsulları üzrə ixtisaslaşan və əlavə olaraq tibbi ixtisaslara malik insanlardır. Tibb sahəsində tərcüməyə ehtiyacınız varsa, tibbi tərcümənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq peşəkar tərcümə xidməti əldə edə bilərsiniz. Beləliklə, mənbə və hədəf mətn arasında hər hansı məna fərqiindən qaçaraq ən uğurlu nəticələri əldə edə bilərsiniz.

2) Tibbi tərcümədə çaşqınlığa yer yoxdur.

Tibbi mətnlərin tərcüməsi zamanı mənbə mətndəki üslub birbaşa sitat gətirilməlidir. Tərcüməçinin istəyi ilə cümlələr bölünməməli, cümlə strukturları dəyişdirilməməlidir. Cümlə strukturlarının dəyişməsi nəticəsində mənada ən kiçik sapma informasiya axınının istiqamətini dəyişə bilər.

Tibbi tərcümə edilmiş mənbə mətnində heç bir qeyri-müəyyənlik və ya şəxsi şərhə açıq ifadə olmamalıdır. Eyni zamanda, tibbi tərcümə zamanı mənbə və hədəf dillərin danışıldığı ölkələrin mədəniyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Bu tələb hər iki dili bilməkdən daha çox əmək tələb edir. Tərcüməçi ölkələrin mədəniyyətlərini bilməsə, mətnlər natamam olacaq.

3) Tibbi tərcümədə terminologiyadan istifadə dəqiq olmalıdır.

Tibbi tərcümədə səhvlərə dözümlülük yoxdur. Məsələn sağlamlıq olduğu üçün tərcümə zamanı edilə biləcək ən kiçik səhv də ictimai sağlamlığı təhlükə altına qoya bilər. Bu mənada tibbi tərcümələr edilərkən latın və yunan mənşəli terminlərin hədəf mətnində düzgün yerləşdirilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Hədəf dildə terminlərin istifadəsi tərcümənin keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Peşəkar tərcüməçi tibbi terminlərdən mətnə olduğu kimi mənbə dildə istifadə edir və beləliklə, hər hansı bir səhv qarşısındakı bütün maneələri aradan qaldırır.

Qloballaşmanın təsiri bütün sahələrdə olduğu kimi tibb sahəsində də özünü göstərir və tibb sahəsində hər cür inkişaf sürətlə yayılır və müxtəlif coğrafiyalar arasında paylaşılır. Buna uyğun olaraq, tibbi tərcümə xidmətlərinə ehtiyac günü-gündən artır. Tibbi tərcümə son dərəcə əhatəli tərcümə növüdür. Tibbi sənədlər, tibbi məqalələr, tibbi avadanlıq üçün istifadə və baxım təlimatları, stomatologiya və heyvan sağlamlığı ilə bağlı sənədlər, həkim hesabatları, tibb və əczaçılıq müəssisələrinin tanıtım və reklam mətnləri, xəstələrin məlumat faylları, dərman lisenziyası ərizə faylları, əczaçılıq sənayesinin nəşrləri, patent tərcümələri, tibbi ədəbiyyat faylları, klinik tədqiqat sənədləri və tibb sahəsində hesabatlar və bir çox başqa sənədlər tibbi tərcümənin əhatə dairəsindədir.

Ən ümumi formada tibbi tərcümə səhiyyə sektorunda bütün tərcümələri əhatə edən tərcümə sahəsi kimi müəyyən edilə bilər. Tibbi sənədlər və dərman prospektləri də daxil olmaqla bütün növ tərcümələr tibbi tərcümə çərçivəsində nəzərə alınır.

Səhiyyə sektoru ilə əlaqəli bir çox qurum və təşkilatlar, xüsusilə xəstəxanalar, sağlamlıq mərkəzləri, tibbi istehsal və ya ticarətlə məşğul olan şirkətlər, müxtəlif ehtiyacları daxilində tibbi tərcümə xidmətlərindən faydalanır.

Təcrübə tələb edən hər hansı digər ixtisaslaşmış sahə kimi tibbi tərcümə də standart tərcümə xidmətindən daha çox tələb edir. Tibbi tərcümə həm də insanların sağlamlığını və həyatını yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyan mütəxəssislərə birbaşa aiddir. Eyni zamanda, tibbi məlumat və kəşflər tibbi tərcümə xidmətləri vasitəsilə asanlıqla yayıla bilər. Azlıqlara və əcnəbilərə təklif olunan sağlamlıq xidmətləri çərçivəsində tibbi tərcümə də tələb oluna bilər.

Tibbi terminologiyanın son dərəcə ağır olması və tibb dilinin tamamilə unikal olması tibbi tərcümə xidmətlərinin çətinliyini artıran ən mühüm amillərdən sayılır. Ona görə də hər tərcüməçinin tibbi tərcümə xidməti göstərməsi mümkün deyil. Tibbi tərcümə xidməti göstərəcək tərcüməçilər ilk növbədə tibb sahəsi və onun dili haqqında yüksək səviyyədə biliyə malik olmalıdırlar.

Tibbi mətnlərin tərcüməsi digər mətn növlərinin tərcüməsindən qat-qat çətinləşir və tərcüməçilər bəzi problemlərlə üzləşirlər. Tibb elmi insan sağlamlığı ilə maraqlanır. Ona görə də tibbi tərcümədə baş verəcək sadə görünən səhvlər insan həyatına mənfi təsir göstərir və hətta ölümlə nəticələnir. Tibbi, elmi və texnoloji inkişaf tibb terminologiyasına hər il yeni sözlər əlavə olunur, çünki bu, daim inkişaf edən bir elmdir.

Tibbi tərcümə məsələlərinə nəzər salanda unudulmamalıdır ki, mənbə nə qədər gözəl yazılsa da, tərcüməçi nə qədər bacarıqlı olsa da, vaxt çatmazsa, görülən işin keyfiyyəti də zəif olacaq. Tibbi mətnlərin daha çox tərcüməsi O, əvvəllər vurğulandığı kimi, digər mətn növlərinin tərcüməsindən fərqlənir. həyat üçün təhlükəlidir Bəzi səhvlərin qarşısını almaq üçün tərcümə prosesində tərcüməçiyə az vaxt verilməməlidir. Tibb elmi və onun tərcüməsində çoxsaylı abbreviaturalar və eponimlər var. Çünki, tərcüməçilər bu abbreviaturaları və eponimləri bilməli və hədəf mədəniyyətdə müvafiq istinadlar tapmalıdırlar. malı, məli. Həmçinin, bəzən abbreviaturalar qeyri-müəyyənliyə və çaşqınlığa səbəb ola bilər. çünki fərqli Tibbi terminləri əhatə etmək üçün yalnız bir abbreviaturadan istifadə etmək lazım ola bilər. Misal üçün, "CT" həm "hüceyrə terapiyası", həm də "beyin şişi" üçün abbreviatura kimi istifadə olunur. Bundan əlavə, abbreviaturalar bəzən standartlardan kənar, yəni məqalənin sonunda, mətnin ortasında verildiyi və ya mətnə kifayət qədər izah edilmədiyi üçün oxuma prosesi zamanı tərcüməçilər. məcburedici amil ola bilər. İxtisarlara iki başlıq altında araşdırıla bilər: ümumi və müəllifə xas. spesifik. Ümumi kateqoriyada olanlar adətən tərcümə problemi yaratmırlar, çünki onların analoqları asanlıqla tapmaq olar. Bununla belə, müəllifə xas olanlar müəllif tərəfindən mətnə daxil edilir. Əgər izah edilməzsə, tərcüməçi bunu başa düşməyə bilər və ünsiyyət problemləri yarana bilər. eponimlər də tərcümə problemlərinə səbəb ola bilər, çünki onların mənbə və hədəf dillərdə müvafiq ekvivalentləri olmaya bilər və ya tərcüməçilərə məlum olmaya bilər. müxtəlif ölkələrdə eyni vaxtda aşkar edilmişdir. Sindrom onu tapan şəxs tərəfindən adlandırılır və buna görə də tək bir vəziyyət üçün bir çox eponimlər. yaranır. Tərcüməçilərin hamısını bilməsi mümkün deyil. Bu kimi problemlərin fonunda indiki tibb tərcüməçiləri ancaq tibbi arayışlara müraciət edə bilərlər. Tərcümə prosesində kitabların olması, yunan və latın dillərini çox yaxşı bilmək kifayətdir. baş vermir. Texnologiyanın inkişaf etdiyi bir dövrdə tibbi tərcüməçilərin də üzləşdiyi problemlər var artır. Yəni tibb elmi hazırda statistika, elektronika, kimya, fizika kimi bir çox elmlərlə iç-içədir. Bu o deməkdir ki, tərcüməçilərin işi günü-gündən çətinləşir. Buna görə də biz də öz növbəmizdə bu çətin işdə tibbi tərcüməçilərə uğurlar arzulayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Alfaro, Diego. "Difficulties in Translating Medical Texts". 25.03.2012
2. Andriesen, Simon. "Medical Translation: "What Is It, and What Can the Medical Writer Do to Improve Its Quality", AMWA Journal, cilt. 21, sayı.4, 2006. 157–159
3. Erten, Asalet, Tıp Terminolojisi ve Tıp Metinleri, Seçkin Yayıncılık, 2016
4. Resurrecció, Vicent Montalt, and Maria Gonzales Davies. Medical Translation Step by Step. Manchester: St: Jerome Publishing, 2007
5. Aslan, D., Yardım, M., Şahin, N. (1998). Tıbbi Terminoloji. Ankara: Güneş Kitabevi. Hemşirelik Terimleri Sözlüğü. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 1121
6. Erten, A. (2016). Tıp Terminolojisi ve Tıp Metinleri Çevirisi. Güncellenmiş ve gözden geçirilmiş 3. Baskı. Ankara: Seçkin Yayıncılık
7. Fischbach, H. (1986). "Some Anatomical and Physiological Aspects of Medical Translation: Lexical Equivalence, Obiquitous References and Universality of Subject Minimise Misunderstanding and Maximize Transfer of Meaning", Meta, Vol. 31, No. 1, p. 16-21
8. Oğuz, D. (2013). "Tıp Metinleri Çeviri Sorunları", Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 7, Sayı 34, s. 127-134

SUMMARY

Elchin Mirzayev

**TYPES OF MEDICAL TRANSLATION, DIFFICULTIES,
RELEVANCE FOR OUR TIME, ROLE AND
IMPORTANCE IN TRANSLATION**

The article provides detailed information on the types of medical translation. At the same time, the question of what qualities translators must have, can work in the field of medical translation was touched upon. In addition, the relevance of medical translation for our time was noted. The author also touched upon the role and importance of medical translation in the field of translation. The article also answers many questions from readers interested in this field. The focus was also on the consequences of mistakes made during medical translation and the problems they would create. It was emphasized that medical translation covers different areas of medicine, because people from different languages and cultures live together, doctors examine and treat patients who speak different languages, and it is patients who respond quickly to the treatment they understand.

Key words: *medicine, medical translation, types of medical translation, medical translation issues, difficulties of medical translation, translation of medical texts, fields of medical translation, medical English, pharmacy, disease, medical terminology*

РЕЗЮМЕ

Ельчин Мирзаев

**ВИДЫ МЕДИЦИНСКОГО ПЕРЕВОДА, СЛОЖНОСТИ,
АКТУАЛЬНОСТЬ ДЛЯ НАШЕГО ВРЕМЕНИ,
РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ В ПЕРЕВОДЕ**

В статье представлена подробная информация о видах медицинского перевода. При этом был затронут вопрос, какими качествами должны обладать переводчики, могут ли они работать в сфере медицинского перевода. Кроме того, была отмечена актуальность медицинского перевода для нашего времени. Также автор коснулся роли и значения медицинского перевода в сфере перевода. Статья также отвечает на многие вопросы читателей, интересующихся данной областью. В центре внимания были также последствия ошибок, допущенных во время медицинского перевода, и проблемы, которые они могут создать. Было подчеркнуто, что медицинский перевод охватывает разные области медицины, потому что люди из разных языков и культур живут вместе, врачи осматривают и лечат пациентов, говорящих на разных языках, и именно пациенты быстро реагируют на лечение, которое они понимают.

Ключевые слова: *медицина, медицинский перевод, виды медицинского перевода, вопросы медицинского перевода, трудности медицинского перевода, перевод медицинских текстов, области медицинского перевода, медицинский английский, аптека, болезнь, медицинская терминология*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

PEDAQOGİKA, PSIXOLOGİYA VƏ METODİKA

SEVİNC ORUCOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

pedaqoq79@gmail.com

UOT: 37.03

ŞAGİRD ŞƏXSİYYƏTİNİN İNKİŞAFINA MÜASİR TƏLİM METODLARININ TƏSİRİ

Məqalədə qeyd edilir ki, respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində də fəal təlim metodlarının tədris prosesinə daxil edilməsi məzmunun öyrənilməsində səmərəliliyin artırılmasına, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinə, onlarda passivliyin aradan qaldırılmasına, yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu metoddan səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə şagirdlərdə şəxsiyyətin inkişafını arzu olunan səviyyədə həyata keçirmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, fəal təlim zamanı şagirdlərin özünə inamı artır, şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaxşılaşır, məktəbə və oxumağa meyil çoxalır, bir sözlə, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaranır. Şagirdlərdə sürətli şəkildə yeniləşən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata keçməsinə imkan yaradan bu qabiliyyətlərin formalaşdırılması fəal təlimin tətbiqini zəruri edir.

Açar sözlər: təhsil sistemi, fəal təlim metodu, şəxsiyyət, ənənəvi təhsil, müəllim

Dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görünür ki, məktəbdə hər bir dərəcə şagirdlər üçün, sözün əsl mənasında, təfəkkür və intellekt məkanı kimi baxılır. Bu məqsədlə müasir təlim metodlarının, interaktiv təlim texnologiyalarının düzgün və məqsədyönlü tətbiqi başlıca şərt hesab edilir. Əgər ənənəvi dərəcə üsulunda əsas biliklər müəllim tərəfindən verildisə, interaktiv təlimdə üstünlük şagirdlərə verilir. Şagirdlər daim axtarışda olur, fikirlərini aydın şəkildə ifadə etməyə, əldə etdikləri bilik və bacarıqların düzgün tətbiqinə çalışırlar. İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu təlimin keyfiyyətinin artırılmasına güclü təsir göstərir, şagirdlər üçün dərəcə çox maraqlı və cəlbedici edir. Bu metodlar şagirdlərdə təfəkkürü inkişaf etdirdiyinə, onları düşündürdüyünə, axtarışlar aparmağa vadar etdiyinə, dərəcə münasibəti fəallaşdırdığına və şəxsiyyəti formalaşdırdığına görə daha səmərəli hesab olunur. Eyni zamanda fəal metodların tətbiqi şagirdlərin psixi xüsusiyyətlərini-duyğunu, qavrayışı, qabiliyyəti, xarakteri, meyil və maraqları inkişaf etdirir.

Respublikamızın ümumtəhsil məktəblərində də fəal (interaktiv) təlim metodunun tədris prosesinə daxil edilməsi məzmunun öyrənilməsində səmərəliliyin artırılmasına, şagirdlərin dərk etmə fəaliyyətinə, onlarda passivliyin aradan qaldırılmasına, yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşdırılması və təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaradır. Bu metoddan səmərəli və məqsədyönlü şəkildə istifadə etməklə demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, diferensiallaşdırma, fərdiləşdirmə, inteqrasiya və humanitarlaşdırma prinsiplərini arzu olunan səviyyədə həyata keçirmək mümkündür. Təcrübə göstərir ki, fəal təlim zamanı şagirdlərin özünə inamı artır, şəxsiyyətlərarası münasibətlər yaxşılaşır, məktəbə və oxumağa meyil çoxalır, bir sözlə, təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə şərait yaranır. Şagirdlərdə sürətli şəkildə yeniləşən şəraitə uyğunlaşma və onun həyata keçməsinə imkan yaradan bu qabiliyyətlərin formalaşdırılması fəal təlimin tətbiqini zəruri edir.

Bunu da nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, bu metodu konkret olaraq gündəlik fəaliyyətində tətbiq edən müəllimin özü də yeniliyə hazır olmalı, dünyada və ölkəmizdə gedən inkişaf tendensiyalarını

izləməli, yenilikçi olmalıdır. Belə olarsa, o, fəal dərslərin nə zaman, hansı məqsədlərə görə istifadəsini, necə qurulmasını, şagirdlərin səviyyəsinə uyğunlaşdırılmasını, ayrı-ayrı metod və texnikaların seçilməsi prinsiplərini və fəal dərslərin nəticələrinin necə qiymətləndirilməsini düzgün müəyyən edə bilər. İnteraktiv təlim metodları o vaxt səmərə verə bilər ki, yüksək səviyyədə əməkdaşlıq şəraitində qurulsun. Əməkdaşlıq isə o vaxt mümkündür ki, qarşı tərəflər arasında səmimiyyət, hörmət, ən başlıcası isə yüksək dərəcədə inam olsun.

Dərs boyu şagirdlərin aktiv fəaliyyətini təmin etmək, fəallığına və müstəqilliyinə maksimum üstünlük vermək fəal təlimin əsas məqsədlərindən sayılır. Elə məqam yetişməli, güclü ehtiyac duyulmalıdır ki, ciddi fəaliyyətə başlamaq üçün hazır olasan. Sınıfdə şagirdlərin aktiv fəaliyyəti onların daxili imkanlarının buna qədər əldə etdikləri bilik və bacarıqların, dolğun elmi məlumatların zəminində, normal sosial-psixoloji iqlim şəraitində baş verir. Beləliklə, şagird o vaxt canlı fəaliyyətə qoşulur ki, özünün öyrəndiyi, qazandığı elmi anlayışların düzgünlüyünə inansın və bunun tətbiqi prosesində öz cəsarətinə güvənə bilsin.

İnteraktiv təlim metodlarının tətbiqi zamanı şagirdlər sistemə deyil, sistem şagirdlərə uyğunlaşdırılmalıdır. Ənənəvi təhsil sistemində dərslərin təşkili və gedişi, uşaqların dərs və tənəffüs müddətindəki davranışına dair müəyyən qaydalar sistemi var idi ki, uşaqlar ciddi şəkildə buna uyğunlaşdırılırdı. Bu tələblərə uyğunlaşanlar oxuyur, uyğunlaşmayanlar passiv dinləyiciyə və ya sadəcə iştirakçıya çevrilir, ya da təhsildən yayınırdılar. Lakin bu qayda-qanunlar şagirdlərin iştirakı və rəyi olmadan pedaqoqlar, metodistlər, psixoloqlar, təhsili idarə edən səlahiyyətli şəxslər tərəfindən nəzəri müddəalar əsasında yaradılır. Şagirdlər bu sistemə icbari qaydada uyğunlaşdırılır, başqa sözlə desək, qəlibləşdirilirdilər (2, s.39).

Ənənəvi təhsildə uşaq məzmunu öyrənirdi ki, münsif olan müəllim qarşısında cavab versin, bildiyini nümayiş etdirdi. Bir növ cavabdeh tərəf qismində çıxış edirdi. Biz onun nə öyrəndiyinə baxmaq və qiymətləndirmək istəyirdik. Əslində nə cür öyrəndiyini bilmirdik və bu bizi maraqlandırmırdı. Bu zaman şagirdin öyrəndiyi məlumatları mexaniki şəkildə ifadə etməsi kifayət idi. Şagirdlərin daha yaxşı öyrənmələrini təmin etmək üçün onları öyrənmək lazımdır. Onları daha yaxşı öyrənmək üçün onlara özlərini sərbəst şəkildə ifadə etmək imkanı verilməlidir (3). Bunun bir yolu da onlara öyrədən rolunun təklif edilməsidir. Şagirdlərin təlimdə cavabdeh tərəf kimi deyil, öyrədən tərəf kimi çıxış etmələrində də bir məntiq var. Bu onların marağını, stimulusunu, məsuliyyətini və emosionallığını da yüksəldir. Şagirdin istiqamətlənməsini dəyişsək, ona cavabdeh rolunu deyil, bildiklərini yoldaşlarına öyrədən rolunu təklif etsək, onun təfəkkür strukturunda dəyişiklik baş verəcək və yeni keyfiyyət yaranacaqdır. Öyrətmək üçün əsaslandırmaq, izah etmək, əlaqələndirmək lazım gəldiyindən hafizədəki məlumatlar arasında səbəb-nəticə əlaqələri yaranacaq, sadədən mürəkkəbə nizamlanma, məntiqi ardıcılıq, başqa sözlə yeni quruluş formalaşacaq. Şagird əslində öyrəndiyinin məğzini yeni, daha mükəmməl keyfiyyətdə dərk edəcək. Bu səbəbdəndir ki, başqasını öyrədərkən, izah edərkən insan əslində özü daha yaxşı dərk edir. Bildiklərini əsaslandırır, zəif və güclü tərəflərini ayırır edir. Beynində başqa funksiyalar işə düşür, emosionallıq və tənəffüs zəminində hər iki yarımkürənin fəaliyyəti əlaqələndirir. Yeni səviyyədə dərk etmə baş verir. Şagirdlərin rəyini, münasibətini həmişə öyrənmək lazımdır. Onların təfəkkürləri çevik, zehinləri aydın, maraqları böyük, münasibətləri səmimi, fikirləri sadə, düşüncələrini tərəddüdsüz ifadə etmək, nitqləri aydın, potensialları böyükdür. Onlar həssas, yeniliklərə açıqdırlar və səhv etməkdən qorxmurlar. Biz böyüdükcə və psixoloji baxımdan qəlibləşdikcə bu xüsusiyyətlərin çoxunu itiririk. Bunları yenidən uşaqlardan öyrənməyimizdə böyük fayda vardır. Həm də indiki uşaqları qəlibə salmaq elə də asan deyil. Onlar qəlibə salınmaqdan təhsildən yayınmağa üstünlük verirlər. Şagirdləri müasir tələblər baxımından təhsilləndirmək üçün biz də qəliblərdən çıxmağa çalışmalıyıq.

Qəlibləşmə dedikdə tərbiyə, milli, mənəvi, ümumbəşəri və dini dəyərlərin mənimsənilməsini deyil, stereotip düşüncə, davranış, yanaşma, əsassız mühafizəkarlıq və s. nəzərdə tutulur. Hər hansı bir təhsil sistemi uşaqları düşüncə, davranış, münasibət və s. sahələrdə qəlibə salmağa cəhd edərsə, onların inkişafını ləngidər, genetik olan inkişaf meylini məhdudlaşdırar və ya təhsildən yayındırar.

Onu da unutmaq olmaz ki, "Təhsil əsri" kimi qəbul etdiyimiz XXI əsrdə ümumtəhsil

müəssisələrinin əsas vəzifəsi intellektual potensialı, mənimsədiyi bilik və bacarıqlardan maksimum istifadə etməyi bacaran, dünyagörüşü hərtərəfli inkişaf etmiş, milli və ümumbəşəri mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərə yiyələnmiş şəxsiyyətin yetişdirilməsindən ibarətdir. Təhsil sahəsində aparılan islahatlar da demokratik cəmiyyət üçün hərtərəfli inkişaf etmiş, sağlam düşüncəli, sərbəst fikirli, ətrafda baş verənlərə tənqidi yanaşmağı və dərslərdən nəticə çıxarmağı bacaran istedadlı gənclər yetişdirməyi tələb edir. Ölkəmizdə tədris prosesinin təşkilinin yeni, daha səmərəli formalarını tətbiq etmək, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək və onun dinamik inkişafını təmin etmək üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan, yeni təlim metodlarından istifadəyə üstünlük verilir.

Aparılan müşahidələr onu da göstərir ki, interaktiv metod şagirdlərdə müstəqil düşünməyi, sərbəst fikir söyləməyi, özünüqiymətləndirməni, öz təcrübəsini və biliyini təhlil etmək qabiliyyətini, əməkdaşlıq etməyi, başqalarını dinləməyi, yoldaşlarının fikirlərinə hörmət etməyi, öz fikirlərini arqumentlərlə sübut və izah etməyi, qərar qəbul etməyi inkişaf etdirir. Bu tələblərin reallaşdırılması isə o vaxt mümkün olur ki, şagirdlərdə özünəinam, həqiqəti, düzgünlüyü müdafiə etmək bacarığı, daxili aləmin saflığı, qarşılıqlı hörmət, güzəştə getmək mədəniyyəti, xüsusilə də humanist hisslər təşəkkül tapmış olsun.

Deməli, müasir dərstdə şagirdin şəxsiyyət olduğu nəzərə alınmalı, o, təlim-tərbiyə prosesinin bərabərhüquqlu subyekti kimi qəbul edilməlidir. Digər tərəfdən, şagirdlərə münasibətdə ayırı-seçkiliyə son qoymaq, onların öz düşüncələrini sərbəst və azad ifadə etməyə imkan yaratmaq, onları təhsili və inkişafı üçün təhlükə törədə biləcək fəaliyyətdən qorumaq, hüquqlarının qorunmasına nail olmaq müəllimlərin ümdə vəzifəsidir. Bütün bunları müasir dərslə verilən tələblər də zəruri edir. Çünki şagird milli və ümumbəşəri bilikləri, bacarıq və vərdişləri, mənəvi keyfiyyətləri məktəbdə müəllimin köməyi ilə mənimsəyir. Təlim prosesində tətbiq olunan interaktiv metodun ən təqdirolunması cəhətlərindən biri də şagird fəallığının maksimum artırılmasıdır. Dərstdən sonra şagird nə isə yeni bir şey öyrənə bilibsə, müəyyən bilik və bacarığa yiyələnibsə, yoldaşları və müəllimləri ilə faydalı ünsiyyətə girə bilibsə, müəllimi tərəfindən bir şəxsiyyət kimi qəbul edildiyini görübsə, deməli, həmin dərslər səmərəli olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı: Pedaqogika, 2004
2. Əlizadə Ə. İstedadlı uşaqlar. Pedaqoji məsələlər: esselər, etüdlər. Bakı: ADPU, 2005
3. Əlizadə Ə., Əlizadə H. Pedaqoji psixologiya (dərslük). Bakı: 2010
4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006

SUMMARY

Sevinc Orucova

THE IMPACT OF MODERN TEACHING METHODS ON THE DEVELOPMENT OF STUDENT PERSONALITY

The article notes that the introduction of active learning methods in the teaching process in secondary schools of the country creates conditions for increasing the effectiveness of content learning, students' cognitive activity, eliminating their passivity, forming creative abilities and improving the quality of learning. By using this method effectively and purposefully, it is possible to achieve the desired level of personality development in students. Experience shows that during active learning, students' self-confidence increases, interpersonal relationships improve, the tendency to go to school and study increases, in short, there are conditions to improve the quality of learning. The formation of these abilities in students that allow them to adapt to rapidly changing conditions and to realize them makes it necessary to apply active learning.

Key words: *education system, active learning method, personality, traditional education, teacher*

РЕЗЮМЕ

Севиндж Оруджева

**СОВРЕМЕННОЕ ОБУЧЕНИЕ РАЗВИТИЮ ЛИЧНОСТИ
ШКОЛЬНИКА ВЛИЯНИЕ МЕТОДОВ**

В статье отмечается, что в общеобразовательных школах республики также повышение эффективности в изучении содержания, познавательной деятельности учащихся, формирование у них творческих способностей и повышение качества обучения создает условия для его подъема. Благодаря эффективному и целенаправленному использованию этого метода у учащихся возможно осуществление развития личности на желаемом уровне. Практика показывает, что при активной тренировке повышается самооценка учащихся, улучшаются межличностные отношения, увеличивается склонность к школе и учебе, короче говоря, создаются условия для повышения качества обучения. Адаптация учащихся к быстро меняющимся условиям и формирование этих способностей, позволяющих им реализовываться, делает необходимым применение активного обучения.

Ключевые слова: система образования, активный метод обучения, личность

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SALATIN HACIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
salatinmehri7298@gmail.com

UOT: 159.92

SAĞLAMLIQ İMKANLARI MƏHDUD İNSANLARA MÜNASİBƏTİN İNKİŞAF TARİXİ

Məqalə cəmiyyətin sağlamlıq imkanları məhdud insanlara münasibətinin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Qeyd edilir ki, əvvəlki cəmiyyətlərdə əlillər aşağı, natamam, aciz, yoxsul mövqeyə sahib idilər, onlar başqaları üçün artıq yük və faydasız insan hesab olunurdular. Araşdırmalar göstərir ki, əsrdən-əsrə, ildən-ilə əlillərə münasibət müsbət istiqamətdə dəyişmiş, əlillər sosial baxımdan əhəmiyyətli insan olmuşlar. Məqalədə göstərilir ki, bir sıra Qərbi ölkələrində əlil və əlilliyi, cəmiyyətin təmin etməli olduğu xüsusi ehtiyacları olan, onları cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvü kimi qəbul edən geniş sosial yanaşma formalaşmışdır. Bu yanaşma əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə və cəmiyyətin bütün sahələrinə, bütün səviyələrdə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Burada əlillərə sadəcə xüsusi şəraitə ehtiyacı olan kateqoriya kimi deyil, cəmiyyətin digərlərindən heç bir fərqi olmayan, özünü gerçəkləşdirməyə qabil olan tamamilə bərabər hüquqlu üzvü kimi yanaşılır. Bundan ötrü cəmiyyətdən şərait yaradılması tələb edilir. Çünki əlillərin istənilən problemləri onların inteqrasiyası və özünügerçəkləşdirməsi üçün lazımı şəraitin olmaması ilə izah olunur.

***Açar sözlər:** cəmiyyət, əlil, münasibət, sosial siyasət, reabilitasiya, inteqrasiya, inklüziv təhsil*

Sağlamlıq imkanları məhdud insanlara münasibət tarixən müxtəlif olmuşdur. Orta əsrlərdə fiziki qüsurlar barədə insanın hansısa günahının və ya pis ruhlarla əlaqənin əlaməti kimi təsəvvürlər hökm sürürdü. Əlil insanlara qarşı bu cür münasibət isə fiziki qüsurlulardan uzaq durmağa, qorxub qaçmağa gətirib çıxarırdı, və ya əlilləri “xəstə” kimi qiymətləndirirdi, məhdudiyət və təcridlər, normal həyatdan və əmək münasibətlərindən, yaradıcılıq sahələrindən kənarlaşdırılmaq onlar üçün gündəlik həyat tərzinə çevrilmişdi. Onlar üçün gündəlik həyat təzi işdə və cəmiyyətin normal həyatında iştirak etmək yox, qapalı həyat təzi və izolyasiya sayılırdı.

Əvvəlki cəmiyyətlərdə əlillər aşağı, natamam, aciz, yoxsul mövqeyə tuturdular: onlar başqaları üçün artıq yük və faydasız insan hesab olunurdular. Yoxsulluq və həyatdan erkən ayrılmaq əlillərin taleyinə yazılmışdı. Bununla yanaşı, sosial kömək, müdafiə və qayğının bu və ya digər forması bütün zamanlarda və bütün xalqlarda mövcud olmuş və xalqların inanclarında, dünyagörüşü və ya ideologiyasında öz əksini tapmışdır.

Əsrdən-əsrə, ildən-ilə əlillərə münasibət müsbət istiqamətdə dəyişdi, əlillər sosial baxımdan əhəmiyyətli insan oldular. Artıq şərqli slavyanlar kasıblara, qocalara, zəiflərə, xəstələrə, yetim qohum və həmkəndlilərinə dəstək olaraq kömək və qarşılıqlı yardım göstərməyə başladılar. Böyük Vətən müharibəsi illərində əlillərə dövlət və ictimai quruluşlar (istehlak kooperasiyası, həmkarlar ittifaqı) tərəfindən də müxtəlif yardımlar göstərilirdi: əmək qabiliyyəti olmayan insanlar üçün əlillər evi təşkil edildi, onların işlə təmin olunmaları üçün müxtəlif tədbirlər görüldü. Lakin sosial siyasət çərçivəsində əlillərin inteqrasiyası anlayışı yalnız XX əsrdə geniş şəkildə həyata keçirilməyə başladı. Bu dövrdə əlillərin vəziyyəti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişildi. Dövlət tərəfindən onlara müxtəlif müavinətlər, pensiyalar, müxtəlif ödənişləri təqdim edildi, reabilitasiya tədbirləri təşkil edildi. Lakin, xarici ölkələrdə olduğu kimi, Azərbaycanda da əlillərə fərqli yanaşılmış və indi də o fərq özünü göstərməkdədir. Belə ki, Azərbaycanda əlil insanlara xəstəliklər, travma və ya qüsür səbəbilə

orqanizmin funksiyalarının pozulması nəticəsində sağlamlığını itirmiş, həyat fəaliyyəti məhdudlaşmış, sosial müdafiəsinin vacib olduğu bir şəxs kimi baxılır [2, s. 37].

Qərbi Avropa ölkələrində əlillik adı altında insanlarda inkişafın pozulması deyil, müasir sosial sistemdən irəli gələn fəaliyyətin məhdudlaşması kimi başa düşülür. Rusiya Federasiyasının konstitusiyasında əlillik termini “sosial təminat zəmanətləri” anlayışı ilə birlikdə işlədilir. Almaniyada isə konstitusiyaya əsasən heç kimin hüququ əlillik səbəbilə məhdudlaşdırıla bilməz. Bütün vətəndaşların (yalnız əlilər deyil) reabilitasiya və normal həyata inteqrasiyasına izn verilir. [4, s.256].

Beləliklə, bir sıra qabaqcıl Qərb ölkələrində əlil və əlilliyi cəmiyyətin təmin etməli olduğu xüsusi ehtiyacları olan, onları cəmiyyətin bərabər hüquqlu üzvü kimi qəbul edən geniş sosial yanaşma formalaşmışdır. Bu yanaşma əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə və cəmiyyətin bütün sahələrinə, bütün səviyyələrdə inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Burada əlillərə sadəcə xüsusi şərait ehtiyacı olan kateqoriya kimi deyil, cəmiyyətin digərlərindən heç bir fərqi olmayan, özünü gerçəkləşdirməyə qabil olan tamamilə bərabər hüquqlu üzvü kimi yanaşılır. Bundan ötrü cəmiyyətdən şərait yaradılması tələb edilir. Çünki əlillərin istənilən problemləri onların inteqrasiyası və özünügerçəkləşdirməsi üçün lazımı şəraitin olmaması ilə izah olunur. Lakin bu cür yanaşma Azərbaycan cəmiyyəti üçün səciyyəvi deyil. Əlilliyi olan insanlar əhalinin zəif, sosial baxımdan həssas qrupu olaraq, sosial müdafiəyə, sosial xidmətə, dövlətin və ətrafdakı insanların diqqət və qayğısına ehtiyac duyurlar. Azərbaycanda xüsusi şərtlərə, köməyə, sosial yardıma ehtiyacı olan əlil insanlara münasibətdə, ixtisaslaşmış müəssisələr - reabilitasiya mərkəzləri, əlillər evi, sosial müdafiə və xidmət müəssisələri çərçivəsində yerli tədbirlərin tətbiq edilməsi kimi güclü təcridedici yanaşma formalaşmışdır. Cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə əlillərin inteqrasiyası Azərbaycanda hələ də bağlıdır. Azərbaycanda sosial yanaşma baxımından inkişaf nəzərə çarpsa da, (təhsil sistemi və əlillər üçün istirahət sahələri inkişaf edir) fiziki və psixi qüsurlu insanlar sosial, iqtisadi, şəhərsalma və infrastruktur gücündəki zəiflik səbəbindən tez-tez cəmiyyətin normal həyatından kənarlaşdırılırlar.

Qeyd edək ki, cəmiyyət əlillərə və əlilliyə qeyri-konstruktiv yanaşmada da əziyyət çəkə bilər. Çünki əlillərin savad potensialını itirməklə bütün bəşəriyyət yoxsullaşa bilər, əlilliyə münasibətdəki dəyişikliklər bütün dəyərlər sistemindəki (hüquq bərabərliyi, bərabər imkan və həyat şərtləri) dəyişiklikləri, eyni zamanda əlillərin cəmiyyətin bütün sahələrinə tam inteqrasiyasını əhatə edir. Lakin ən əsası, əlillərin “xüsusi”, “başqaları”, zəif və bədbəxt kimi deyil, hamı ilə eyni, “hamı kimi, lakin tam inkişaf və özünügerçəkləşdirmək üçün cəmiyyətin yardımına ehtiyacı olan insanlar kimi qavranılması üçün insanların ictimai şüurunda və psixologiyasında da dəyişiklik baş verməlidir. Ona görə də, cəmiyyətin əlillərə münasibətinin, hər şeydən öncə Azərbaycan əlillərinə münasibətdə dəyişikliyin öyrənilməsi ən mühüm sosial problemlərdən biridir.

Hər hansı bir müasir cəmiyyətdə əlillərin sayı onları əhəmiyyətli dərəcədə böyük sosial qrup hesab etməyə əsas verir. Azərbaycan cəmiyyəti də istisna deyil Azərbaycan səhiyyə Nazirliyinin rəsmi statistikasına əsasən, hazırda 620 min (əhalinin təqribən 6 faizi) əlilliyi olan şəxs vardır [1, s.4].

Bəs əlillər özlərini digərlərindən fərqlənən sosial qrup hesab edirlərmi? Bu təsadüfi verilmiş bir sual deyil. Ona görə ki, bütün əlillər özlərini başqalarından fərqli hesab etmirlər. Korların 50%-i, karların 42%-i, dayaq hərəkət aparatı pozulmuş insanların isə 41%-i “biz hamı kimiyik” fikrindədirlər. Ancaq hər kar insandan ikincisi, dayaq hərəkət aparatı pozulmuşlardan üçüncüsü güzəştlərdən istifadə etmək hüququ ilə razıdırlar. Müasir dövrdə Azərbaycanda cəmiyyətin əlillərə münasibətini müəyyən etmək məqsədilə müəlliflər tərəfindən iyirmi iki fərqli mənbədən (elmi, hüquqi, təhsil, bədii, publisistik janrlar üzrə) 44 müddəə toplanmışdı. Aparılmış təhlillərin nəticələri “əlilliyə münasibət” kriteriyasına görə 5 qrupa ayrılış 24 bənddə öz əksini tapmışdır:

- İnteqrasiya yanaşması (əlillərin bütün sahələrə tamamilə daxil edilməsi)
- Məhdudlaşdırıcı yanaşma (əlillik imkanların məhdudlaşdırılması kimi)
- Təcridedici yanaşma (əlillik pozğunluq, qabiliyyətsizlik, fəaliyyətsizlik kimi)
- Paternalist yanaşma (əlillik sosial təminat və hüquqların müdafiəsinə ehtiyac kimi)
- Sosial yanaşma (əlillik sosial quruluşun nəticəsi kimi, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan norma kimi)

Qeyd olunan yanaşnalardan ikisi Qərbin qabaqcıl ölkələrinə xas olan əlilliyin sosial modelinin meyllərini əks etdirir. Digər üç yanaşma isə əlilliyin tibbi modeli üçün səciyyəvidir. Əlil və əlilliklə bağlı göstərilmiş müddəalarla razılış və razılışmama dərəcəsini müəyyən etmək məqsədilə Naxçıvan şəhər sakinləri ilə anket sorğusu keçirilmiş və sorğunun nəticələri əsasında cədvəl tərtib edilmişdir. Əhalinin 4 qrupu - məktəblilər, tələbələr, işçilər və təqaüdcülər arasında aparılmış sorğu nəticəsində görünür ki, bütün yaş və sosial qrupu əhatə edən vətəndaşların böyük əksəriyyəti (təqribən 60%) əlil və əlilliyə münasibətə görə inteqrasiya yanaşmasını nümayiş etdirirlər. Maraqlı burasıdır ki, bu variantı birinci növbədə (73.3%) məktəblilər, tələbələr (66.7%), işçilər (56.7%) seçmişlər. Təqaüdcülər arasında bu variantı seçənlər cəmi 40% olmuşdur. Bununla yanaşı, əhalinin bütün qrupları arasında əlilliyin qabiliyyətsizlik, pozğunluq və fəaliyyətsizlik kimi başa düşülməsinin də rolu böyükdür. Rəyi soruşulanların demək olar ki, 50% bu variantı seçmiş, bunlardan 86,7 % məktəblilər, 63.3 % tələbələr, 46.7% isə təqaüdcülər bu cavab variantını seçmişlər. Əlilliyi sosial təminat və hüquqların müdafiəsinə ehtiyac kimi başa düşən paternalist yanaşma ilə 32% Təqaüdcülər, 70% məktəblilər, 56.7 % işləyənlər razılışırlar. Ancaq sosial yanaşma ilə əhalinin cəmi 23% razılışır. Bunların da 70%- ni işçilər, 23% isə məktəblilər təşkil edir.

Buradan da görünür ki, gənclərin əlilliyə münasibətlə bağlı dəqiq bir mövqeləri yoxdur. Həm inteqrasiya yanaşmasının, həm də izolyasiya yanaşmasının əhəmiyyətli dərəcədə tərəfdarları vardır. Hal – hazırda çalışan insanlar əlillərin normal həyata inteqrasiyasına və hüquqlarının qorunmasına və təminatına üstünlük verir ki, bu da onlara münasibətin dəyişilməsi üçün kifayət deyil. Yaşlı insanların fikrincə, onlar əlilliyə münasibətdəki dəyişikliklərin çox da fərqi deyillər. Çünki bir çox hallarda təqaüdcülərin özləri də əlil olduğu üçün onlar əlilliyi imkanların məhdudluğu, fiziki və psixi pozğunluq, iş qabiliyyətinin olmaması, fəaliyyətsizlik kimi başa düşürlər. Onların əlilliklə bağlı qiymətləndirmələri isə həssas və məhdud vəziyyətlərinin nəticəsidir. Daha gənc nəslin fikrinə görə, yaxın gələcəkdə olmasa da, əlil və əlilliyə münasibətin dəyişiləcəyini gümnən etmək olar. Tələbə və məktəblilərin bu barədəki fikirləri onların inteqrasiya yanaşmasına meyli olduqlarını əks etdirir. Lakin izolyasiya yanaşmasının da gənclər mühitində müəyyən çəkisi vardır. Bütün bunlarla yanaşı əlilliyin sosial müdafiəyə ehtiyac kimi başa düşülməsi anlayışı yox səviyyədədir [4, s.176].

Əlillərin özlərinə görə cəmiyyətin onlara münasibəti dəyişilibdirmi? Rəyi soruşulanların əksəriyyəti xüsusilə də eşitmə və hərəkət pozğunluğu olan insanların 40-50 faizi münasibətlərin müsbət istiqamətdə dəyişdiyini fikrindədirlər. Lakin görmə qüsuru olan insanlar əlillərə münasibətlərin daha pisləşdiyini qeyd etmişlər (49%). Bununla yanaşı, dəyişikliklərin daha çox nəzərə çarpdığı sahələrdə də ayrı - ayrı əlillərin fikirləri olduqca dəyişkəndir. Görmə qüsuru olan insanlar bu dəyişikliklərin səbəbi kimi birinci yerdə “əlillərə dəstək əməllərinin keçmişdə qaldığını”, ikinci olaraq “yeni qanunlar qəbul edilməsini, üçüncüsü isə bazar iqtisadiyyatına keçid”i göstərir. Sorğuda iştirak edənlər “siz əlillər başqa insanlarla qarşılıqlı münasibətdə olmamalısınız fikri ilə razısınızmı? sualına da cavablar müxtəlif olmuşdur. Əlillərin təqribən 60 %-i bu təklifi rədd etmiş, 11% tərəddüddə olduğunu bildirmiş, sadəcə 9faiz bu fikirlə razılışdıqlarını bildirmişdir. Verilən cavablar əlillərə və onlarla konstruktiv qarşılıqlı əlaqəyə müsbət münasibətin olmasından xəbər verir. Lakin onlar həyatda bəzən özlərinə qarşı xoş olmayan münasibətlərlə də qarşılaşırlar. Respondentlər, xüsusilə qadınlar poliklinikalarda, xəstəxanalarda, nəqliyyatda, ticarət mərkəzlərində, təhsil müəssisələrində kobud münasibətlərlə qarşılaşırlar. Xüsusilə hərəkət zamanı kənarında yardıma ehtiyacı olan dayaq –hərəkət aparatında pozğunluq olan və görmə qüsuru olan insanlar belə çətinliklərlə tez-tez qarşılaşırlar.

Əlillərlə sağlam insanlar arasında sosial məsafə olduqca böyükdür. Lakin bununla yanaşı, əlil insanlar son on illikdə yaxşılaşmağa doğru bəzi dəyişikliklər olduğunu qeyd edirlər. “Əlil insanların həyatını yaxşılaşdırmaq məqsədilə nələrsə edilməlidir fikri ilə razısınızmı? sualına 95% sağlam insan müsbət cavab vermişdir. Bütün qruplardan olan respondentlərin əlillər üçün maneəsiz bir mühitin yaradılmasının zəruriliyi ilə razılışdıqları və bu sahədə müvafiq xərcləri ödəməyə hazır olduqları da təqdirə layiqdir. Aparılmış tədqiqatların nəticələri əminliklə söyləməyə imkan verir ki, əhali əlil insanlar üçün əlverişli mühitin yaradılması və əlillərin sosial inteqrasiyaya təşviq edilməsi səylərini

təqdir edirlər. Belə nəticələrin əldə edilməsi tamamilə təbiidir, çünki, maneəsiz bir mühitin yaradılması bütün insanların maraq dairəsindədir. Əhali əlilliyi olan insanlar üçün rahat bir cəmiyyət qurmaq lazım olduğunu dərk edir. Mənzil, nəqliyyat, təhsil, iş, mədəniyyət, informasiya və kommunikasiya kanalları da daxil olmaqla fiziki mühitin əlverişli olması əlillərin müstəqil yaşaya bilməsi üçün əsas şərtədir. İctimai fikir əsasən kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyəti, jurnalist peşəkarlığı, onların əlillər haqqındakı adət edilmiş, təəccüb və təəssüf doğuran stereotiplər əvəzinə, sosial bərabərsizliyin struktur səbəbləri görüb izah etmək bacarığı sayəsində formalaşır.

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, yalnız sahələrarası qarşılıqlı əlaqənin inkişafı, əlilliyə və bütünlükdə cəmiyyətə nəzarətin şəffaflığının artırılması şəraitində sosial siyasətdə irəliləyiş gözləmək olar. Əlillərin cəmiyyət həyatına daxil olmalarının müvəffəqiyyəti bu prosesdə iştirak edən insanlardan və qurumlardan, əlillərin özlərindən, onların ailəsindən, daha geniş sosial şəbəkələrdən-fəal və potensial işə götürənlərdən, dövlət, regional və bələdiyyə struktur və qurumlarından, qeyri-hökumət təşkilatlarından, dəstək və reabilitasiya proseslərini həyata keçirən təşkilatlardan və s. bu kimi faktorlardan asılıdır. Əlilliyi olan insanlar assosiasiyalarda müştərək iş üçün birləşərək və xeyriyyə xidməti təşkilatlarında əməkdaşlıq edərək ətraf aləm və özləri barədə ortaq anlayış əldə etməyə şüurlu surətdə strateji səy göstərirlər. Əlillərin kollektiv strategiyalarının formalaşması vətəndaş cəmiyyətinin inkişafında mühüm addım olmaqla yanaşı, dövlət siyasətinə və ayrı-ayrı vətəndaşların həyatına təsir göstərə bilər.

Beləliklə, biz eyni zamanda əhalinin müxtəlif sosial-demoqrafik qruplarının əlil və əlilliklə bağlı müxtəlif istiqamətlərə səpələnmiş, pərakəndə münasibətlərdə olduğunu müşahidə edirik ki, bütün bunlar cəmiyyət tərəfindən insan hüquqlarının və ləyaqətinin qorunmasını, fərd, cəmiyyət və dövlət arasında sosial və siyasi münasibətlərin yenidən qurulmasının zəruriliyini əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Əlillər Təşkilatları İttifaqı. www.udpo.az/qanunlar/index.html
2. Açıq Cəmiyyət İnstitutu-Yardım Fondu. Uşaq inkişafı metodikası. Bakı: 2011
3. Xəlilov H. Uşaq və yeniyetmələrin inkişafının sosial – psixoloji məsələləri. Bakı: 2012, 236 s.
4. Малофеев Н.Н. Особый ребенок – обычное детство//Дефектология. 2010, №6, С.3-8

SUMMARY

Salatın Hajiyeva

THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF ATTITUDES TOWARDS PEOPLE WITH DISABILITIES

The article is devoted to the study of the history of the development of society's attitude to people with disabilities. It is noted that in previous societies, people with disabilities had low, incomplete, helpless, poor positions, they were considered a burden and useless person for others. Studies show that from century to century, from year to year the attitude to the disabled has changed in a positive direction, the disabled have become socially significant people. In the article it is shown that in some Western countries a broad social approach has been formed, which is disabled and disabled, has special needs that society should provide, perceives them as equal members of the society. This approach implies the integration of persons with disabilities into society and all spheres of society, at all levels. Here, disabled people are treated not only as a category that needs special conditions, but also as a completely equal member of society, which is no different from others, capable of self-realization. This requires the creation of conditions for society. Because any problems of people with disabilities are explained by the lack of necessary conditions for their integration and self-promotion.

Key words: society, disabled, attitude, social policy, rehabilitation, integration, inclusive education

РЕЗЮМЕ

Салатина Гаджиева

**ЛЮДЯМ С ОГРАНИЧЕННЫМИ ВОЗМОЖНОСТЯМИ ЗДОРОВЬЯ
ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ОТНОШЕНИЙ**

Статья посвящена изучению истории развития отношения общества к людям с ограниченными возможностями здоровья. Отмечается, что в предыдущих обществах инвалиды занимали низкое, неполное, беспомощное, бедное положение, их считали уже обузой и бесполезным человеком для окружающих. Исследования показывают, что из века в век, из года в год отношение к инвалидам менялось в положительную сторону, инвалиды становились социально значимыми людьми. В статье показано, что в ряде западных стран сложился широкий социальный подход к людям с ограниченными возможностями и инвалидностью, с особыми потребностями, которые общество должно удовлетворять, воспринимая их как равноправных членов общества. Такой подход предполагает интеграцию инвалидов в общество и во все сферы жизни общества, на всех уровнях. Здесь к инвалидам относятся не просто как к категории, нуждающейся в особых условиях, а как к вполне равноправному члену общества, ничем не отличающемуся от других, самореализующемуся племени. Для этого обществу требуется создать условия. Потому что любые проблемы инвалидов объясняются отсутствием необходимых условий для их интеграции и самореализации.

Ключевые слова: общество, инвалиды, отношение, социальная политика, реабилитация, интеграция, инклюзивное образование

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ÇAPAY QULİYEV
chapay1981.cq@gmail.com
GÜLTƏKİN RÜSTƏMLİ
gultekin_rustemli@yahoo.com
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

UOT: 159.9:37.015.3

ŞAĞIRDLƏRİN TƏHSİLƏ MARAĞININ ARTIRILMASINDA MƏKTƏB PSIXOLOQUNUN FƏALİYYƏTİ ÜZRƏ İŞİN SİSTEMİ

Məqalədə şagirdlərin təhsilə marağının artırılmasında məktəb psixoloqunun fəaliyyəti üzrə işin sistemi verilərək, təhsil və maraq məfhumlarına nəzər salınmışdır. Maraqların növləri haqqında məlumat verilmiş, motiv anlayışı və motivləşmə haqqında danışılaraq yeniyetməlik dövründə vacib təlim motivləri göstərilmişdir. Şagirdlərdə motivasiya yaradılmasında məktəb psixoloqunun fəaliyyəti üzrə işin sistemi verilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, məktəb psixoloqu şagirdlərin qarşısına qoyduğu öyrənmə və gələcək karyera məqsədlərinin aydın dərk olunmasına yardımçı olmalıdır. İşin sonunda əldə olunacaq nəticənin mahiyyəti və əhəmiyyətini anlamaları üçün müxtəlif problem situasiyalar yaratmalı; Təhsilin sadəcə ailə təhsil əldə etməyə deyil müxtəlif peşələrə yiyələnmə istiqamətində olduqca əhəmiyyətli olmasını dərk etmələrinə çalışmalı; Məqsədə çatmaq üçün təhsilin ən perspektivli yol olmasını izah etməli; Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün qərar qəbul etmək və iradi səy göstərməyin vacibliyini hiss etmələrinə yardımçı olmalıdır. Yuxarıda göstərilən konkret müddəalar üzrə işin təşkili məktəb psixoloqlarına yardımçı olmaqla şagirdlərdə təhsil və özünü-təhsil motivlərinin formalaşdırılmasını təmin edəcəkdir.

Açar sözlər: təhsil, şagird, maraq, motiv, məktəb psixoloqu

Məqalənin aktuallığı: Bütün dövrlərdə insanın hərtərəfli formalaşmasını təmin edən təhsil amili istər təhsilverənlərin, istərsə də təhsilənlərin ona münasibətindən çox asılıdır. Öyrədənə nəyi və necə öyrətməsi ilə yanaşı, öyrənenin nəyi, niyə və necə öyrənməsinə marağı onun inkişafının hərəkətverici qüvvəsi kimi xüsusi təsir imkanına malikdir. Bu baxımdan şagirdlərin təhsilə marağının artırılması kortəbii proses olmayıb ona elmi və sistemli yanaşmanı tələb edir. Bu işin həyata keçirilməsi müəllim və valideyinlə yanaşı, uşaq şəxsiyyətinin psixoloji inkişafının şərtlərini və xüsusiyyətlərini yaxşı bilən, ona kompleks yanaşma tədbirləri həyata keçirmək biliklərinə sahib olan məktəb psixoloqlarının üzərinə xüsusi vəzifələr qoyur. Məqalədə şagirdlərin təhsilə marağının artırılmasında məktəb psixoloqlarının gördüyü işlər, müasir dövrdə bu istiqamətdə tələblər və yeni yanaşmalar tədqiq olunmuşdur.

Təhsil cəmiyyətin və dövlətin mənafeyi naminə şəxsiyyətin intellektual və emosional sferalarının inkişaf etdirilməsi və həyata hazırlanması məqsədi ilə sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq, təcrübə və vərdislərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir [1, s.299].

Bütün dünya xalqlarının tarixi göstərir ki, istər hərbi, istər siyasi və ya iqtisadi müstəvidə böhran keçirdikdən sonra yeni inkişaf potensialı əldə etmək, milli gücü səfərbər etmək üçün ən mühüm vasitə insanların şüurunun yenidən yönəldilməsidir ki, bu da ilk növbədə təhsil sistemindəki islahatlar vasitəsilə həyata keçirilir [1, s.296].

XXI əsr YUNESKO tərəfindən “təhsil əsri” elan edilmişdir. İyirmi birinci yüzillik yeni pedaqoji təfəkkürün təntənəsi olacaqdır. Əsrimiz hadisə və faktlara, pedaqoji prosesin təşkilinə yeni tərzdə yanaşmağı tələb edir. İndi şagirdlərə təkcə pedaqoji prosesin obyektinə kimi deyil, həm də subyektinə kimi yanaşılmalıdır [2, s.41].

Təhsilin insan həyatında, müstəqil Azərbaycanımızın tarixində oynayacağı mühüm rolu qiymətləndirərək ulu öndər H.Əliyev qeyd edirdi: “Gələcək bilikli, elmi insanların çiyində qurulacaqdır” [3, s.302].

Təhsilin bünövrəsi məktəbdə qoyulur. Uşaqlar ilk elmi biliklərini məktəbdə alır. Ancaq heç də uşaqların hamısında təhsilə maraq olmur. Uşaqlarda təhsilə marağın artırılmasından söhbət gedirsə, əvvəla, “maraq” məfhumunu aydınlaşdırmalıyıq.

Maraq nədir?

Maraq – fərdin xüsusi cəhd göstərmədən öz istəyi ilə, zövq alaraq bir işə yönəlməsidir. Marağı bir insanın özü və çevrəsi tərəfindən təsdiq olunan davranışları kimi də qəbul etmək olar. K. İzard marağın anadangəlmə emosiya olmasını qeyd etməklə yanaşı, onun inkişafında sosialisasiyanın rolundan, insan şəxsiyyətinin formalaşmasında marağın kəsb etdiyi əhəmiyyətdən danışır.

Maraq növlərini 3 başlıq altında analiz etmək olar:

1.Şəxsi maraqlar: Gəncin seçim və vərdişlərini əhatə edir. Saçın, üzün, bədənin xarici görünüşü, geyimi, danışma, əylənmə ilə bağlıdır.

2. Sərbəst vaxt marağı: Yeniyetmənin boş vaxtlarında görmək istədiyi işlərlə bağlı olur. Kitab oxuma, musiqi dinləmə, idmanla məşğul olma və s. Ancaq bu maraqlar zamana görə dəyişə bilər.

3.Sənət maraqları: Gənclər yeniyetməliyin ilk dövrlərində məslək mövzusunda qərarlı olurlar. Fikirlərini tez-tez dəyişirlər. Ancaq əl qabiliyyətləri, bacarıqları istiqamətində fikirləri dəqiqləşə bilər. [4, s.2].

Maraqlar onların davamlılığı dərəcəsinə görə də təsnif olunur. Marağın davamlılığı nisbətən intensiv marağın uzun müddət hifz olunmasında işarə edilir. Şəxsiyyətin əsas tələbatlarını daha dolğun təzahür etdirən və buna görə də onun psixoloji simasının mühüm əlamətinə çevrilən maraqlar davamlı olacaqdır. Davamlı maraq insanın formalaşmağa başlayan qabiliyyətlərinin göstəricilərindən biridir. Lakin insanda davamlı marağın olması haqqındakı nəticə dərin psixoloji təhlil tələb edir.

Qabiliyyətləri inkişaf etdirən çox mühüm amillərdən biri insanın davamlı xüsusi maraqlarıdır. Xüsusi maraqlar insan fəaliyyətinin müəyyən sahəsinin məzmununa aid olan, bu fəaliyyətinin növü ilə əsaslı məşğul olmaq meylinə çevrilən maraqlardır. Burada idrak marağı fəaliyyətin priyom və üsullarına dərinlən yiyələnmənin stimuludur.

Müşahidələr göstərir ki, bu və ya digər əmək yaxud təlim fəaliyyətinə marağın əmələ gəlməsi həmin fəaliyyətə olan qabiliyyətin oyanması ilə sıx surətdə bağlıdır və bu maraq qabiliyyətin inkişafına təkan verir. Hötenin təbirincə desək, *“Bizim arzularımız gizli qabiliyyətlərimizin, qabaqcadan hiss edilməsi, görə biləcəyimiz işlərin qarşısıdır”*. Uşaqların davamlı maraqları onların qabiliyyətinin “lakmus kağızıdır”, böyükləri uşaqda qabiliyyətin olması barədə düşünməyə vadar edən siqnaldir.

Yeniyetmələrə və gənclərə xas olan bu müxtəlif maraqlar inkişaf edən şəxsiyyətin qabiliyyətlərinin üzə çıxarılmasında mühüm rol oynayır. Pedaqoji baxımdan bir cəhət də çox mühümdür. Müəllim yeniyetmə və gənclərin maraq sahəsinə elə diqqət göstərməlidir ki, onların idrak tələbatı genişlənsin və dərinləşsin.

Maraqlar passiv və fəal olmaqla da təsnif olunur. Heç bir iş görmədən, nə iləsə sadəcə maraqlanmaq insanın həmin obyektə passiv maraq bəslədiyini göstərir. Passiv maraqlar mənfi hal olmaqla şəxsiyyətin ümumi inkişafına heç bir dəyərli təsir göstərmir. Fəal maraqlara gəldikdə, əksinə, bu cür maraqlar bizi fəaliyyətə təhrik edir, bu zaman bizə qüvvə verir, işi ruh yüksəkliyi ilə axıra qədər davam etdirməyimizə, əldə etdiyimiz nəticələrin yüksək keyfiyyətdə olmasına müsbət təsir göstərir. Maraqlar məqsədə yönəlmiş olmalıdır.

Hər bir şagirdin maraq dövrü var. Baxmayaraq ki, latent dövrə kimi şagirdə oxumağa, bilik əldə etməyə maraq hissi az olur. Bəzi şagirdlər mexaniki olaraq tapşırıqları icra edir, əksəriyyəti isə qiymət xatirinə oxuyurlar. Şagirdin maraqları üzərində qurulmayan dərsin effekti çox aşağı olacaqdır. Bu gün təhsilin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün dərslər şagirdin meyl və maraqları üzərində qurulmalıdır, şagirdlərin öz məsuliyyət və vəzifələrinin dərk olunması istiqamətində isə intellektual baxımdan səviyyələri qaldırılmalıdır. Bu, təhsil sistemində müasir yanaşmaların təşəkkülü

çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Dərsə qarşı şagirdin meyl və maraqlarının yaradılması və intellektin inkişafının psixoloji texnologiyalarını işlətmək üçün şagirdin ümumi psixi sferası öyrənilməli və inkişaf etdirilməlidir [5, s.277].

Bu gün şagirdin dərsi mənimsəmə səviyyəsini ölçərkən adi qaydada qiymətləndirmənin artırılması jeton üsullardan heç də fərqlənmir. Çox maraqlıdır ki, şagirdlərin əksəriyyəti yaxşı qiymət almaq xatirinə oxuyur, dərsə marağına görə qiymət almır. Çox nadir hallarda şagird “nə üçün oxuyuram ?” sualına cavab olaraq gələcəyi düşündüyünü deyir, dərsə qarşı səmimi sevgisini ifadə edir. Bəs necə etməli praktik istiqamətdə əksər şagirdlər öz gələcəyini düşünsünlər, fənləri sevib oxusunlar?

Bu çətin işdir. Çünki illərlə gözləmələr, köhnə pədaqoji stereotiplər müasir təhsilə dönüşü çətinləşdirir. Köhnə jeton və aversiv psixoloji metodların effekti azalıb [5, s.277-278].

İnsan təlimin köməyi ilə bəşəriyyətin təcrübəsinə yiyələnir. Bu təcrübəni öyrənmədən onun həyatda baş çıxarması mümkün deyildir. Həmin təcrübənin öyrənilməsinin, mənimsənilməsinin başlıca yolu isə təlimdir. Ona görə də, öyrənmənin strukturunu bilmədən bu strukturu nəzərə almadan təlim fəaliyyətini təşkil etmək də çətinləşərdi. Öyrənmənin, təlimin psixoloji strukturuna aşağıdakı komponentləri daxil etmək mümkündür. İdrak tələbatları, təlim motivləri, təlim məqsədləri, tədris işləri.

Tədris işləri də müxtəlif olur. Buraya təhrikedici (icraedici), proqram-məqsədli, fəal əməliyyatlı, nəzarət-tənzimedic (qiymətləndirici, yoxlayıcı) işləri aid etmək olar. Ümumiyyətlə, psixoloji tədris əsasında əldə edilmiş faktlar belə bir cəhəti əsaslandırmağa imkan verir ki, idrak tələbatlarının ödənilməsi insanın normal şəkildə inkişafı üçün zəruri şərtidir.

Öyrənmənin strukturunda təlim məqsədləri və vəzifələrinin də özünəməxsus yeri və rolu vardır. Məhz bu cəhət öyrənmənin təlim xarakteri daşmasına imkan verir. Başqa sözlə, öyrənmə planlı, müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirəcək şəkildə təlimə çevrilir.

Nəhayət, qeyd etdiyimiz kimi, öyrənmənin məqsəd və vəzifələrini həyata keçirməyə imkan verən tədris işləri də onun strukturunda əsas yerlərdən birini tutur. Bu cür işlərə ilk növbədə icraedici (təhrikedici) işlər daxildir. Öyrənən adam həmin tədris işlərindən istifadə etmədən müvafiq bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnmə bilməz. Bu cür işlər insanı fəaliyyətə yönəldən işlərdir. Ona görə də burada öyrənmənin motivləri də təsirini göstərir.

Təlimin strukturuna daxil olan nəzarət-tənzimedic tədris işlərinin də rolu böyükdür. Bu işlər əsasən qiymətləndirici, yoxlayıcı və təsdiqedic xarakter daşıyır. Bunların köməyi ilə şagirdlərin təlim fəaliyyətini idarə etmək mümkün olur.

Belə ki, L.S.Viqotski və onun əməkdaşları təlimlə əlaqədar baş verən əqli inkişafın iki səviyyəsini və zonasını müəyyən etmişlər. Bir səviyyəni inkişafın fəal, aktual zonası adlandırmışlar. Bu zonaya malik olan şagird gündəlik dərsləri, verilmiş təlim tapşırıqlarını müstəqil surətdə yerinə yetirir, özü başqasının köməyi olmadan dərsdə müvafiq materiallardan istifadə edir.

Əqli inkişafın ikinci səviyyəsində isə uşaq bir növ yaşlıların, müəllimin köməyi ilə daha yüksək nailiyyət əldə edə bilər. Viqotski yazır ki, bu onun yaxın inkişafını göstərir. İctimai borcu dərk etmək, rəğbətləndirmə və mükafat almağa cəhd göstərmək, başqalarının diqqətini cəlb etmək, başqasını yamsılamaq arzusu, özünütərbiyəyə cəhd və s.

Məktəb təcrübəsində, təlim fəaliyyətini həyata keçirərkən çox vaxt belə bir sual diqqəti cəlb edir: şagirdi yaxşı oxumağa və ümumiyyətlə, oxumağa yönəldən, təhrik edən nədir?

Şagirdlərdən birinin yüksək səy göstərməsi, o birində isə təlim fəaliyyətinə qarşı bu cür səyin olmaması nə ilə əlaqədardır, başqa sözlə, şagirdlərin təlim fəaliyyəti necə motivləşir, onlar hansı motivlərin təhriki altında hərəkət edirlər. Şübhəsiz, bu suallara düzgün cavab tapılması müəllimin həmin sahədə şagirdlərlə iş aparmasını, təlim fəaliyyətini idarə etməsini asanlaşdırır.

Birinci növbədə ümumiyyətlə motivin və motivləşmənin nədən ibarət olduğunu nəzərdən keçirək. **Motiv insanı hər hansı bir məqsədəyönəlmiş işə, fəaliyyətə təhrik edən səbəbdir.**

İnsan beynində əks olunaraq onu fəaliyyətə təhrik edən və həmin fəaliyyəti müvafiq tələbatların ödənilməsinə yönəldən şeyləri A.N.Leontyev həmin fəaliyyətin motivi adlandırmışdır.

İnsan fəaliyyətinin motivləri özünün çoxcəhətliliyi ilə xarakterizə olunur. Onlar hər şeydən əvvəl bir-birlərindən tələbatların növlərinə görə fərqlənirlər. Ona görə də tələbatlarda olduğu kimi motivlər təbii və ali (maddi və mənəvi) ola bilər.

Təhrik (motivlər) qiymətləndirmə əsasında yaranır. Bununla belə qiymətləndirmə komponenti heç də həmişə birbaşa təhrikediciyə keçmir. O ya neytral qalır, ya da fərdin təhrikini gücləndirir.

Motivləşməyə gəldikdə bu elə motivlər birliyi ki, şəxsiyyətin yönəlişliyini müəyyən etməklə onun fəaliyyətinin səmərəliliyini də şərtləndirir. Motivləşmə təhriklə fəaliyyətin məqsədi arasındakı əlaqə və münasibətlərin açılmasında ifadə olunur.

Psixoloqlar insan fəaliyyətinin motivləşməsi sahəsini öyrənərək və təhlil edərək motivlərin təsnifini vermişlər.

Özünün xarakterinə və fəaliyyət prosesində oynadığı rola görə motivlərin aşağıdakı növlərini qeyd etmək olar: 1. Situativ və geniş motivlər; 2. fəaliyyətin nəticəsinə yönələn və onun özünə doğru yönələn motivlər; 3. eqoistik və ictimai əhəmiyyətli motivlər.

Təzahür xüsusiyyətlərinə görə motivləri psixoloji ədəbiyyatda geniş istifadə olunan iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1. geniş sosial motivlər; 2. idrak motivləri.

Bununla yanaşı olaraq motivlərin xarici və daxili tipləri də qeyd olunur. Təlim fəaliyyətində müsbət və mənfi motivləşməyə də rast gəlmək mümkündür. Məktəb təcrübəsi, şagirdlərin təlim fəaliyyətinin tədqiqi göstərir ki, ayn-ayn yaş dövrlərində və ayrı-ayrı şagirdlər üçün bütün motivlər eyni dərəcədə təsir gücünə malik olmur. Adətən ayrı-ayrı yaş dövrləri və ayrı-ayrı şagirdlər üçün bu motivlərdən biri əsas, aparıcı, başqaları isə ikinci dərəcəli, köməkçi olur, bu sahədə müstəqil rol oynamır.

Psixoloji tədqiqatlar (L.İ.Bojoviç) göstərmişdir ki, bir halda sinifdə əlaçı olmaq, əlaçı şagirdlərin yerini tutmaq, başqa bir halda gələcəkdə təhsilini davam etdirmək, ali təhsil almaq arzusu, digər bir halda isə biliyin özünə qarşı maraq bu cür aparıcı, əsas motiv kimi təzahür edə bilər.

Psixoloji tədqiqatlar ayrı-ayrı yaş dövrlərində təlim motivlərinin sistemini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir.

Məsələn, tədqiqat zamanı yeniyetməlik dövründə vacib təlim motivləri kimi aşağıdakılar qeyd olunmuşdur:

Yalnız mütəşəkkil, məqsədəuyğun və planlı öyrənmə prosesini təlim adlandırmaq olar. Təlimin müvəffəqiyyəti psixoloji cəhətdən bir-biri ilə bağlı olan üç amildən asılıdır: nəyi öyrədirlər; kim və necə öyrədir, kimi öyrədirlər. **Birincisi**, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyətin əldə edilməsi mənimlənməli olan materialların məzmunu və sistemindən asılıdır.

Məzmun düzgün seçilmədikdə, systemsiz və pərakəndə olduqda, öyrənilməsi nəzərdə tutulan məfhumlar lazımi səviyyədə olmadıqda mənimlənmənin səmərəli gedəcəyinə ümid bəsləmək olmaz.

Adətən təlimin məzmunu düzgün seçilmədikdə, şagirdlərə dolaşlıq, çətin, ikinci dərəcəli, o qədər də yenilik xarakteri daşımayan materiallar təqdim olunduqda onlarda asanlıqla həmin materiallara qarşı psixoloji doyumluluq yaranır, təlim prosesindəki fəallıqları aradan qalxır.

İkincisi, təlimin xarakteri, bu sahədə müvəffəqiyyət əldə edilməsi öyrədən adamın - müəllimin şəxsi keyfiyyətlərindən, pedaqoji və metodiki ustalığından, hər bir halda tətbiq etdiyi konkret tədris metodundan, şagirdlərin psixologiyasını dərinlən bilməsindən və s. asılıdır.

Üçüncüsü, təlim prosesi öyrədilənin - şagirdin xüsusiyyətlərindən, onun fərdi psixi inkişaf xüsusiyyətlərindən (əqli, emosional, iradi), onda təlimə qarşı münasibətin yaranmasından, onun meyli və maraqlarından, tələbat və öyrənməyə qabillik imkanlarından da çox asılıdır [6].

Motivlərin məzmun baxımından xarakteristikasına aşağıdakılar daxildir:

1. Təlimin şagird üçün şəxsi məna kəsb etməsi;
2. Motivün fəallığı – təlim şagird üçün şəxsi məna kəsb etdikdə, motiv fəal xarakter daşıyır; o, səy ilə oxumağa başlayır. Əks halda motiv təlimin gedişinə real təsir göstərmir;
3. Motivlərin ümumi strukturunda motivün yeri: əsas, aparıcı motiv özünün istiqamətindən (kollektivçi və eqoistik xarakter daşımından) asılı olaraq fəaliyyət prosesində müxtəlif rol oynayır;
4. Motivün müstəqil surətdə əmələ gəlməsi və təzahür etməsi. Motivlərin formalaşması və

inkışafı prosesinə motivasiya deyilir. Ən ümumi şəkildə burada iki cəhəti fərqləndirmək olar. a) bu və ya digər motiv şagirdin özünün fəaliyyətində, daxili proses kimi əmələ gəlir, başqa sözlə, şagird, obrazlı şəkildə desək, öz qəlbinin hökmü ilə fəaliyyətə başlayır; b) motiv yalnız yaşlıların köməyi şəraitində, xarici (zahiri) proses kimi əmələ gəlir, başqa sözlə, şagird başqa adamların – müəllimlərin və valideynlərin təhriki ilə işə başlayır. Bu iki cəhətin fərqləndirilməsi psixoloji cəhətdən xüsusilə zəruridir. Əgər yaşlıların nəzarəti olmadan müvafiq motiv aktuallaşmırsa, bu o deməkdir ki, həmin motiv şagird üçün hələ zahiri xarakter daşıyır. Belə hallarda şagird özünün təlim fəaliyyətinə formal münasibət göstərir;

5. Motivlərin dərk olunma səviyyəsi. Motivlərin dərk olunmasının özünəməxsus çətinlikləri vardır. Bu, hər şeydən əvvəl, onda ifadə olunur ki, məktəb yaş dövründə dərk olunmayan təhriklər çox vaxt sosial cəhətdən əhəmiyyətli olan motivlərin aydın dərk olunmasına mənfi təsir göstərir. Bir çox hallarda isə, şagirdlər özlərinin motivlərini pərdələyirlər, təlim işinə laqeydliliklərini gizlətmək üçün cürbəcür bəhanələr uydururlar. Bir sıra hallarda isə sadəcə olaraq bu, psixoloji müdafiə xarakteri daşıyır: şagird müxtəlif bəhanələr göstərməklə hərəkətlərinə haqq qazandırır, öz səhvlərini şəraitlə əlaqələndirir (ışığı sönməyəydi tapşırıqları edəcəkdim, qonaq gəldi yazı işini yaza bilmədim və s.);

6. Eyni bir motivin müxtəlif fəaliyyət tiplərinə, tədris fənlərinə və tədris tapşırıqlarına şamil edilməsi: bir halda şagird bütün fənlərlə eyni dərəcədə maraqlanır, başqa bir halda isə bir və ya iki fənlə xüsusi maraqlanır, başqa bir halda isə bir və ya iki fənlə xüsusi maraqlanır, digər fənlər ilə kifayət qədər maraqlanmır [7, s.148-149].

Motivlər özlərinin formalarına görə də fərqlənirlər. Motivlərin dinamik xarakteristikası dedikdə bu cəhəti nəzərə alırlar. Onlara aşağıdakılar daxildir:

1. Motivlərin davamlılığı. Motivlər davamlı və situativ ola bilərlər. Məsələn, məşhur bir aktyorla görüş zamanı şagirdə teatra maraq əmələ gəlir, lakin bir-iki gündən sonra maraq sönməyə başlayır. Belə hallarda situativ motivlərdən – müəyyən situasiyada əmələ gələn və həmin situasiyadan kənarında öz əhəmiyyətini itirən motivlərdən danışmaq olar. Davamlı motivlər isə şagirdin həyatında xüsusi yer tutmağa başlayır. Əgər maraq davamlı xarakter kəsb edirsə, o, hətta əlverişli şərait olmadıqda belə, səylə oxuyur.

2. Motivlərin emosional çalarları və ya modallığı. Motivlər həmişə müsbət və mənfi xarakterli emosiyalarla müşahidə olunur.

3. Motivlərin qüvvəsi və ifadə xüsusiyyətləri: motivlər güclü olduqda şagird saatlarla işləməkdən doymur, ev tapşırıqlarının hamısını söylə yerinə yetirir. Motivlər zəif olduqda isə o, ev tapşırıqlarını “başdansaovdu” icra edir. Valideynlərin sözləri ilə desək, “oturub işləmək üçün “hövsələsi çatmır” [7, s. 149-150].

Motivasiya daxili və xarici amillərlə şərtlənir. Daxili motivasiya sizə fərqli gələn şeyləri eləmək istəyidir. Xarici motivasiya isə ən faydalı olandır. Bir məqsədə çatmaq və ya bir cəzadan qaçmaq üçün etdiyimiz şeylərdir. Məsələn, bir uşağın dostları ilə futbol oynaya bilməsi üçün İngilis dilindən verilən tapşırığı bitirməsi xarici motivasiya ilə bağlıdır.

Yəni, şagirdin bir şeyi özü öyrənmək istədiyi üçün oxumasına nail olmuşuqsa və özü şəxsən bu vəziyyətdən razı qalırsa, onda daxilən motivasiya yarada bilmişik deməkdir [8].

Əgər şagirdin ailəsi onun motivasiyasını artırmağa əhəmiyyət vermirsə burada böyük bir problem var deməkdir. Heç kim öyrətməyibse bir uşağın daxili motivasiyaya sahib olmağını necə gözləyə bilərik? Burada məktəb psixoloqunun rolundan danışacağıq.

Uşaqların təhsilə marağının artırılmasında məktəb psixoloqunun xüsusi imkanlara malikdirlər. Birincisi, məktəb psixoloqları valideyin və müəllimlərdən fərqli olaraq dərin və əsaslı psixoloji biliklərə sahibdirlər. İkincisi, bu psixoloji biliklər məktəb psixoloqlarına uşaqların inkışafının psixoloji şərtləri və mexanizmlərinə daha dərin bələd olmaq imkanı verir. Üçüncüsü, uşaqları yaxşı tanımaq, onların inkışafının yaş və fizioloji imkanlarına bələd olmaq bu işin təşkilinə elmi və sistemli yanaşmanı təmin edir. Dördüncüsü, elmi və sistemli dəstək mexanizmləri hazırlayan psixoloq təhsilə marağın artırılması istiqamətində fərdi və qrup işinin təşkilində müəllimlərə yeni metodlar təqdim edir. Beşincisi, valideynlərlə bu istiqamətdə övladları ilə bağlı fərdi konsepsiyaların hazırlanması və

tətbiq edilməsinə profesional dəstək işini həyata keçirir. Altıncısı, bu işin təşkilinə kompleks yanaşmanı təmin edir.

Məktəb psixoloqu şagirdlərin öyrənmə qabiliyyətini və müəllimlərin dərs vermək qabiliyyətini dəstəkləyən yüksək ixtisaslı məktəb komandalarının üzvləridir. Uşaqlara və gənclərə akademik, sosial, davranış və duyğu müvəffəqiyyətlərində müvəffəq olmaq üçün ağıl sağlamlığı, öyrənmə və davranış bacarıqlarını istifadə edirlər [9].

Praktik psixoloq bir mütəxəssis kimi öz peşə mövqeyini qorumağı bacarmalı, həkim, pedaqoq və sosioloqlarla birlikdə hər bir uşağın normal inkişaf mühitinin yaradılmasını təmin etməlidir. Bu mütəxəssislərin əlbir fəaliyyəti uşaqlarda xüsusi qabiliyyətlərin vaxtında aşkara çıxarılması, onların təlimi və tərbiyəsinə yönəlmiş, fərdiləşdirilmiş tövsiyələrin işlənilib hazırlanmasını təmin etməlidir. Praktiki psixoloq üstün qabiliyyətli və istedadlı uşaqların inkişafına yönəlmiş xüsusi inkişafetdirici proqram layihələrinin hazırlanması və ekspertizasının keçirilməsində fəal iştirak etməlidir. Təlim və tərbiyə müəssisələrinin rəhbərləri ilə sıx əməkdaşlıq şəraitində psixoloq pedaqoji kollektivin optimal idarə olunması, təhsil müəssisəsində mənəvi-psixoloji iqlimin daha da yaxşılaşdırılması tələbindən irəli gələn vəzifələri yerinə yetirməlidir [10, s.93-94].

Əslində məktəbə başladığı gündən etibarən uşaqlar zəif və güclü tərəflərini öyrənməlidirlər. Məktəb psixoloqu bu işdə onlara kömək etməlidir. Şagirdlərlə mütəmadi danışıqlar aparıb onları tanımalı, problemlərin həllində köməklik göstərib motivasiyalarını artırmalıdır. Psixoloqun şagirdləri tanıması və onların qabiliyyətlərinə bələd olması üçün də onlarla testlər aparmalı, müşahidə etməlidir. “Temperament testi”, “Reallaşmamış enerji potensialının qiymətləndirilməsi testi”, “İntellektual labillik” testi, “Rəssam - mütəfəkkir” testi və s. kimi testlər buna nümunə ola bilər.

Əvvəla, psixoloq uşaqların daxili motivasiyanı anladıqlarından əmin olmalıdır. Onlara hədəflərini gözlərinin önünə gətirib sanki reallaşmış kimi düşünmələrini öyrətməlidir. Beləliklə, şagird xəyalını qısa müddətdə olsa reallaşmış kimi görsə onda çalışmağa həvəs yaranacaq. Nə istəyirəm?, nə üçün istəyirəm? suallarına səmimi cavab almaq lazımdır. Psixoloqun şagirdlərlə apardığı belə söhbətlərin nə qədər uğurlu olduğunu isə “Niyə oxumalıyam?” sualına şagirdin özü müstəqil şəkildə cavab tapa bildikdə görürük. Əgər bir şagird nə üçün oxuduğunu bilmirsə, təbii ki, onda dəsələrə qarşı həvəs olmaz. Ancaq oxumağının səbəbini dərk etsə, o özünün gələcək planlarını da müstəqil şəkildə qura bilər.

Bəzən şagird məqsədini bilsə də, onda özünə qarşı inamsızlıq olur. Potensialını bilmədiyi üçün özünü reallaşdırma bilmir. Özünü hər işdə geri çəkir, sinif yoldaşlarının bir addım arxasında olur. Belə bir məqamda professional dəstəyə ehtiyac yaranır. İşinin peşəkarı olan məktəb psixoloqu belə bir şey müşahidə etdikdə dərhal bu vəziyyətə müdaxilə etməlidir. O, əvvəlcə bu güvənsizliyin mənbəyini araşdırmalı, sonra da vəziyyətə bağlı olaraq şagirdə köməklik göstərməlidir. Əgər şagird öz bilik, bacarıq, vərdişlərinə, tefəkkür imkanlarına inanarsa, o zaman qarşıya çıxan çətinlikdən qorxmur, müvəffəqiyyət üçün səy göstərir. Tapşırığı tələsmədən inamla icra edir [2, s.167].

Şagirdlərin təhsilə marağının artırılması istiqamətində məktəb psixoloqlarının konkret yerinə yetirmələri üçün bir neçə tövsiyə:

1. Məktəb psixoloqu şagirdlərin qarşısına qoyduğu öyrənmə və gələcək karyera məqsədlərinin aydın dərk olunmasına yardımçı olmalı;
2. İşin sonunda əldə olunacaq nəticənin mahiyyəti və əhəmiyyətini anlamaları üçün müxtəlif problem situasiyalar yaratmalı;
3. Təhsilin sadəcə ailə təhsil almaq üçün deyil müxtəlif peşələrə yiyələnmə istiqamətində olduqca əhəmiyyətli olmasını dərk etmələrinə çalışmalı;
4. Məqsədə çatmaq üçün təhsilin ən perspektivli yol olmasını izah etməli;
5. Qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün qərar qəbul etmək və iradi səy göstərməyin vacibliyini hiss etmələrinə yardımçı olmalı.

Yuxarıda göstərilən konkret müdəalar üzrə işin təşkili məktəb psixoloqlarına yardımçı olmaqla şagirdlərdə təhsil və özünü-təhsil motivlərinin formalaşdırılmasını təmin edəcəkdir.

Məqalənin elmi yeniliyi: Məqalədə ilk dəfə olaraq şagirdlərin təhsilə marağının

artırılmasında məktəb psixoloqunun fəaliyyətinə sistemli şəkildə yanaşılmış, bu işin təşkilinin konkret mexanizmləri təqdim edilmişdir.

Məqalənin nəzəri və praktik əhəmiyyəti: Məqalə ilə tanış olan məktəb psixoloqları nəzəri biliklərini artırmaqla öz praktik fəaliyyətlərində bu biliklərdən istifadə edərək şagirdlərdə təhsilə marağın artırılması istiqamətində daha məqsədəyönəlmiş sistemli işin həyata keçirilməsinə müvəffəq olacaqlar.

Nəticə: Uşaqların təhsilə marağının artırılmasında məktəb psixoloqları xüsusi imkanlara malikdirlər.

- Birincisi, məktəb psixoloqları valideyin və müəllimlərdən fərqli olaraq dərin və əsaslı psixoloji biliklərə sahibdirlər;

- İkincisi, bu psixoloji biliklər məktəb psixoloqlarına uşaqların inkişafının psixoloji şərtləri və mexanizmlərinə daha dərindən bələd olmaq imkanı verir;

- Üçüncüsü, uşaqları yaxşı tanımaq, onların inkişafının yaş və fizioloji imkanlarına bələd olmaq bu işin təşkilinə elmi və sistemli yanaşmanı təmin edir;

- Dördüncüsü, elmi və sistemli dəstək mexanizmləri hazırlayan psixoloq təhsilə marağın artırılması istiqamətində fərdi və qrup işinin təşkilində müəllimlərə yeni metodlar təqdim edir;

- Beşincisi, valideyinlərlə bu istiqamətdə övladları ilə bağlı fərdi konsepsiyaların hazırlanması və tətbiq edilməsinə profesional dəstək işini həyata keçirir;

- Altıncısı, bu işin təşkilinə kompleks yanaşmanı təmin edir.

ƏDƏBİYYAT

1. F. İbrahimov, R. Hüseynzadə. Pedaqogika, I cild, Bakı: 2012
2. O. Həsənlı. Təhsilin müasir psixoloji problemləri. Naxçıvan: 2017
3. A.O.Mehrabov. Müasir təhsilin konseptual problemləri. Bakı: 2010
4. <https://az.wikipedia.org/wiki/Maraq>
5. O. Həsənlı, K.Camalov. Sosial psixopedaqogikada istedadlı uşaqlar problemi. Bakı: Elm və təhsil, 2011
6. <https://kayzen.az/blog/psixologiya/1768/təlim-və-tərbiyənin-psixologiyası.html>
7. Ə. Bayramov, Ə. Əlizadə. Psixologiya, Bakı: 2006
8. <https://www.google.az/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj5q8SBgujwAhUQ8BQKHbABB5QQFjADegQIFhAD&url=https%3A%2F%2Faklinizi.kesfedini.com%2Fogrencileri-nasil-motive-edebiliriz%2F&usq=AOvVaw2B5LoY0HFvu3IhNxZwkVsY>
9. <https://worldscholarshipforum.com/az/necə-məktəb-psixoloqu-olmaq>
10. N. Çələbiyev. Təhsil sistemində psixoloji xidmət, I hissə, Bakı: 2008

SUMMARY

**Chapay Guliyev
Gultakin Rustamli**

**THE SYSTEM OF WORK ON THE ACTIVITIES OF SCHOOL PSYCHOLOGISTS
IN INCREASING PUPILS' INTEREST IN EDUCATION**

The article provides a system of work on the activities of school psychologists in increasing children's interest in education. The article also studies the concepts of education and interest. Information was provided on the types of interests, the concept of motives and motivation have been dealt with, and important education motives during adolescence has been presented. The system of work on the activities of the school psychologist in motivating pupils is explained. It was noted that the school psychologist should help students to clearly understand the learning objectives and future career goals. They need to create different problem situations for students to understand the essence and significance of the result to be achieved at the end of the work. They should try the pupils to realise that education is not only important for higher education, but also for mastering various professions. They should explain that education is the most promising way to achieve the goal. It should help them to make decisions and to make a voluntary effort to achieve desired goals. The organization of work on the specific provisions mentioned above will enable school psychologists to ensure the formation of educational and self-learning motives in students.

Key words: education, pupil, interest, motive, school psychologist

РЕЗЮМЕ

**Чапай Гулийев
Гююльтекин Рустамли**

**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ШКОЛЬНОГО ПСИХОЛОГА В ПОВЫШЕНИИ И
У СТУДЕНТОВ К ОБУЧЕНИЮ ПО СИСТЕМЕ РАБОТЫ**

В статье даны повышение интересы детей к обучению по системе работы соблюдены деятельность школьного психолога соблюдены на понятие обучение и интересы. Сообщены о видах интересов понятие мотив и мотивизация в периоде подростка показаны важные виды мотивации. Ученикам даны по системе работы создание мотивации школьного психолога. Отмечаны, что школьный психолог должен обучить детей и помогать им достичь целей познать правильно в будущем карьере. В конце работы создать разные проблемы и ситуации, что ученики поняли суть и значение. Школьники должны осознать не только получить высшее образование, но и владение разным ремеслом. Достичь целей нужно стараться и чувствовать их важность. Выше показанные конкретные статьи организация работы школьного психолога обеспечить у детей мотивы самообучения и формирования.

Ключевые слова: Обучение, студент, интерес, мотив, школьный психолог

*Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il*

MƏMMƏDƏLİ RƏHİMOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

rmemmedeli0@gmail.com

UOT: 796.63

UŞAQLARLA APARILAN BASKETBOL MƏŞQİNİN XARAKTERİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Məqalədə uşaqların fiziki inkişafında basketbol idman növünün imkanlarından, tətbiqi formalarından, uşaqlarla aparılan basketbol məşqinin xarakterik xüsusiyyətlərindən bəhs edilmişdir. Eyni zamanda məqalədə göstərilir ki, basketbol 8-9 yaşlı uşaqların həvəslə oynaya biləcəyi idman növlərinə aiddir. Belə ki, bu yaşda uşaqlar basketbolun oyun texnikasını mənimsəyə bilir. Son illər bu idman növü orta məktəblərdə şagirdlərdə ümumi fiziki hazırlıq yaratmaq məqsədi ilə geniş şəkildə tətbiq olunur. Basketbol özünün oyun tərzinə və insan orqanizminə göstərdiyi xarakterik xüsusiyyətlərinə görə insanların sağlamlığının qorunmasında, orqanizmin möhkəmləndirilməsində, onlarda mükəmməl fiziki hazırlığın yaradılmasında, insan həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən hərəkəti vərdişlərin təşəkkül tapmasında, fiziki qabiliyyətlərin inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə göstərilir ki, kiçik yaşlı məktəblilərə oyun texnikasını və taktikasını öyrədərkən imkan daxilində daha çox mütəhərrik oyunlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Aşağı yaş qrupunda basketbol elementləri ilə tanışlıq gənc yaşlarda basketbol yarışlarında yüksək nəticə göstərmək üçün zəmin hazırlayır.

***Açar sözlər:** basketbol, yaş qrupu, bədən tərbiyəsi, fiziki qabiliyyətlər, sağlamlıq*

Məlum olduğu kimi, fiziki tərbiyə və idman müasir dövrdə insanların sağlamlığının qorunmasında və asudə vaxtının səmərəli təşkilində, gələcək genefondun sağlamlaşdırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir və hər bir xalqın dünya xalqları arasında öz potensialını nümayiş etdirməsində əsas vasitələrdən biridir. Uşaqlarda və yeniyetmələrdə xüsusi keyfiyyətlərin formalaşdırılması dövlətimizin sosial siyasətinin əsas istiqamətlərindən biridir. Yeniyetmələrin fiziki inkişafına çoxlu müxtəlif faktorlar təsir edir. Fiziki keyfiyyətlərin formalaşdırılması problemi bir çox tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılmış və nəticəyə gəlinmişdir ki, bu faktorlardan fiziki tərbiyə vasitələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu fiziki tərbiyə vasitələrindən biri də dünyada, o cümlədən respublikamızda geniş yayılmış idman növlərindən olan basketboldur.

İdmanın bəzi növləri özünün dünyada yayılma səviyyəsinə və baxımlılıqına görə daha əhəmiyyətlidir. Basketbol da bu cür idman növlərinə aiddir.

Amerikanın Masaçuses əyalətində bədən tərbiyəsi müəllimi Ceyms Neysmit tərəfindən yaradılan basketbolun qısa bir zamanda bütün dünyaya yayılmasının əsas səbəbi bu idman növünün həm maraqlı, həm də idmançıların fiziki, psixoloji və mənəvi hazırlığında çox əhəmiyyətli rol oynaması olmuşdur.

Basketbol baxımlı bir idman növü olmaqla yanaşı, həm də digər idman növləri ilə məşğul olan idmançılarda fiziki hazırlıq yaratmaq üçün dəyərli bir vasitədir .

Basketbol bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da geniş yayılmış və geniş insan kütləsini əhatə etməkdədir. Basketbol idman növü müxtəlif idman cəmiyyətlərində, idman klublarında, yaşayış yerlərində və s. əhali tərəfindən geniş, şəkildə tətbiq olunmaqdadır.

Respublikamızda basketbol klubları, basketbol federasiyaları yaradılmışdır ki, bu qurumlar respublikada müxtəlif miqyaslı yarışların təşkil olunmasına və idarə olunmasına, respublikadan

kənarında keçirilən yarışlarda yığma komandalarımızın iştirakına rəhbərlik edir.

Basketbolun uşaqların və yeniyetmələrin fiziki hazırlığında, boy inkişafında oynadığı əhəmiyyətli rolu nəzərə alınaraq, müxtəlif basketbol elementlərinin öyrədilməsi orta məktəb proqramına daxil edilmişdir (1, s. 6).

Basketbol özünün oyun tərzinə və insan orqanizminə göstərdiyi xarakterik xüsusiyyətlərinə görə insanların sağlamlığının qorunmasında, orqanizmin möhkəmləndirilməsində, onlarda mükəmməl fiziki hazırlığın yaradılmasında, insan həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən hərəkəti vərdişlərin təşəkkül tapmasında, fiziki qabiliyyətlərin (sürət, cəldlik, çeviklik, dözümlülük, güc və s.) inkişaf etdirilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir (5, s.144).

Basketbol 8-9 yaşlı uşaqların həvəslə oynaya biləcəyi idman növlərinə aiddir. Belə ki, bu yaşda uşaqlar basketbolun oyun texnikasını mənimsəyə bilir. Son illər bu idman növü oirta məktəblərdə şagirdlərdə ümumi fiziki hazırlıq yaratmaq məqsədi ilə geniş şəkildə tətbiq olunur. Orta məktəblərdə basketbol elementlərinin öyrədilməsi aşağı siniflərdən başlayır.

Basketbol məşqləri aşağı yaş qrupuna daxil olan şagirdlərin orqanizminin fiziki inkişafına ciddi şəkildə müsbət təsir göstərir. Bununla bərabər aşağı yaş qrupunda basketbol elementləri ilə tanışlıq gənc yaşlarda basketbol yarışlarında yüksək nəticə göstərmək üçün zəmin hazırlayır.

Uşaqlara basketbol elementlərinin öyrədilməsi heç də çətin deyildir. 8-9 yaşlı uşaqların basketbol elementlərini tam yüksək səviyyədə öyrənməsinə maneə törədən amil onların fiziki gücünün az olmasıdır. Ancaq bu çatışmamazlığı da, basketbol səbətini aşağı endirməklə (260 sm-ə qədər), topun çəkisi və ölçüsünü azaltmaqla (350 q-a qədər), eyni zamanda meydança ölçülərini azaltmaqla və oyun vaxtını azaltmaqla aradan qaldırmaq olar (3, s.150).

Uşaqlar həmişə hərəkətə, oynamağa meyilli olduğunu nəzərə alaraq, onların öyrədilməsi zamanı oyun metodundan istifadə etmək daha yaxşı nəticə verir (4, s.160).

Kiçik yaşlı məktəblilərlə oyun texnikasını və taktikasını öyrədərkən imkan daxilində daha çox mütəhərrik oyunlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur. Məşq vaxtının xeyli hissəsini oyun şəklində olan hərəkətlərdən istifadə etmək daha yaxşı nəticə verir. Bu hərəkətlərin düzgünlüyünə, sürətliliyinə və dəqiqliyinə daha çox diqqət yetirilməlidir. Hərəkətlər rəqibsiz, passiv və aktiv rəqibə qarşı yerinə yetirilə bilər.

Uşaqlarla aparılan basketbol məşqinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindən biri burada öyrətmənin təciliyinə və ardıcılığına ciddi fikir verilməsinin tələb olunmasıdır.

Uşaqlar yeni materialı o zaman yaxşı mənimsəyə bilirlər ki, bundan əvvəlki material tam mənimsənilmiş olsun.

Öyrətmənin keyfiyyətli olmasının əsas şərtlərindən biri də öyrənilən materialın təcili mürəkkəbləşdirilməsidir. Bunun üçün oyun haqqında məlumat genişləndirilir, oyun təcrübəsi artırılır. Materialın mənimsənilməsinin çətinliyi mütləq məşğul olanların imkanlarına uyğunlaşdırılmalıdır.

Əvvəlcə uşaqlar rəqibsiz şəkildə topun ötrülməsini və qəbul edilməsini öyrənir, sonra isə rəqibə qarşı komanda şəklində oynamağı və topun səbətə atılmasını məşq edir. Daha sonra isə basketbol meydançasının zonalara bölünməsinə və az komanda heyəti ilə oynamağı öyrənir (3, s.150).

Uşaqlara basketbolun taktika və texnikasının öyrədilməsi əyani formada olmalıdır. Fəndləri və hərəkətləri məşqçinin özü nümayiş etdirməlidir.

Eyni zamanda məşqçi hərəkətləri nümayiş etdirmək üçün təcrübəli idmançıları da dəvət edə bilər. Əgər hər hansı bir səbəbdən hərəkətlərin əyani şəkildə canlı nümayişi mümkün deyilsə, onda onu kinofilmlərlə, diaqramlarla və ya sxemlərlə əvəz etmək olar.

Uşaqların öyrədilməsində ən müasir metodlardan istifadə olunmalıdır.

Ən vacib elementlər – topun bir əllə səbətə atılması, sürətli qaçış zamanı topun bir əllə atılması, sıçrayaraq topun bir əllə səbətə atılması (hansı ki hərəkəti 10-11 yaşlı oğlan uşaqları yerinə yetirə bilər) topun çiləyərək aparılmasını bir az tez başlamaq olar. Bu zaman müdafiə fəndlərinin də öyrədilməsinə diqqət yetirmək lazımdır (3, s.150). Eyni şeyi oyun taktikası haqqında da demək olar. Əvvəlcə uşaqlara oyunu fəal formada aparmaq öyrədilməlidir, hansı ki, onların yeniyetmə bacarıq və fəallığına tam şəkildə uyğun gəlir. Bu cür sistemə şəxsi müdafiə və sürətli şəkildə rəqibin

müdafiəsini yarıb keçmək uyğun gəlir. Tədrisən idmançının taktiki bazası zənginləşdirilməlidir: şəxsi müdafiədən, bütün meydança boyu müdafiəyə, hücum mövqeyinə (əvvəlcə mərkəzi hücum) keçilməlidir. Çalışmaq lazımdır ki, uşaqlar yeniyetmə mərhələsinə çatdıqda bütün taktiki formalardan istifadə etməyi bacarsınlar.

Çoxillik hazırlıq forması belə olmalıdır. Heç vaxtı bu sistemi hansısa bir yarışda müvəffəqiyyət qazanmaq xatirinə sıxışdırmaq olmaz.

Uşaqlar arasında keçirilən yarışlar əsas məqsəd deyil, sadəcə olaraq onların hazırlanması məqsədini güdməlidir. Ona görə də uşaqlarla aparılan məşqləri yarış xatirinə həddən artıq intensivləşdirmək yolverilməzdir.

Gənc basketbolçuların hazırlığında yaxşı fiziki hazırlıq əsas yerlərdən birini tutur.

Ona görə də uşaqlarla aparılan məşğələlərdə onların fiziki hazırlığına ciddi fikir verilməlidir.

İdmançıların xüsusi hazırlığına onların ümumi fiziki hazırlığına tam nail olduqdan sonra başlamaq lazımdır (bu orta məktəb yaşları dövründə ola bilər).

Uşaqların basketbol məşqlərinin səmərəli olması üçün bütün təlim sistemi ardıcıl və fasiləsiz olmalıdır.

Əgər idmançılarda xarakter və iradi hazırlıq tərbiyə olunmazsa, digər ən keyfiyyətli məşğələnin heç bir əhəmiyyəti olmaz. Ona görə də məşq prosesində uşaqların iradi və psixoloji hazırlığı daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məşq prosesində uşaqların aradan qaldıra biləcəyi süni çətinliklər yaradılmalı və uşaqların bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməsinə nail olunmalıdır.

Basketbol oyununun öyrədilməsi zamanı məşq prosesi iki mərhələdən ibarət olur: başlanğıc öyrətmə mərhələsi və yarış dövrü. İdmançının yarışlarda gələcəkdə müvəffəqiyyət qazanabilməsi məşq dövründə onun əldə etdiyi fiziki, taktiki, texniki və psixoloji hazırlıqdan asılıdır. Basketbolçu yarışlara qatıla biləcək səviyyədə fiziki, texniki, taktiki, və psixoloji hazırlıq əldə etdikdən sonra yarışlarda iştirak edəcək komandanın tərkibinə daxil olur və burada öz bilik və bacarığını təkmilləşdirməyə başlayır.

Qeyd etmək lazımdır ki, basketbolçunun fiziki, texniki, taktiki və psixoloji hazırlığı eyni zamanda qarşılıqlı formada aparılmalıdır (2, s.369). Lakin məşq prosesinin müəyyən mərhələsində hansısa bir və ya bir neçə keyfiyyətin inkişaf etdirilməsinə üstünlük vermək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının təhsil qanunu. Bakı: 1999
2. Bağirov R.M., Hüseynov F.C. Yüksək dərəcəli basketbolçuların psixofunksional vəziyyətinin tədqiqi (Beynəlxalq olimpia elmi konfransının materialları). Bakı: 2012
3. Гуревич Л.И., Иванова Г.П. Спортивные и подвижные игры. Москва: ФиС., 1997
4. Гесепевич В.А. Медицинский справочник тренера, Москва: ФиС., 1976
5. Волков В.М. Восстановительные процессы в спорте, Москва: ФиС., 1997

SUMMARY

Mammadali Rahimov

**FEATURES OF BASKETBALL TRAINING
WITH CHILDREN**

The article deals with the possibilities of basketball in the physical development of children, forms of application, the characteristics of basketball training with children. The article also states that basketball is included into sports played by children aged 8-9 with enthusiasm. Thus, children at this age can master the game techniques of basketball. In recent years, this sport is widely used to provide general physical activity for students in secondary schools. Basketball, due to its style of play and the characteristics of the human body, is important for protecting human health, strengthening the body, creating an ideal physical form, developing motor skills that are important in human life, and developing physical abilities. The author emphasizes that it is advisable to use as many mobile games as possible in teaching young schoolchildren the game techniques and tactics. Acquaintance with the elements of basketball in the younger age group laid the foundation for high results in basketball competitions at a young age.

Key words: basketball, age group, physical training, physical abilities, health

РЕЗЮМЕ

Мамедали Рагимов

**ХАРАКТЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БАСКЕТБОЛЬНОЙ
ТРЕНИРОВКИ С ДЕТЬМИ**

В статье рассказывается о возможностях баскетбольного вида спорта в физическом развитии детей, о формах его применения, о характерных особенностях занятий баскетболом с детьми. При этом в статье указывается, что баскетбол относится к тем видам спорта, в которые с удовольствием могут играть дети 8-9 лет. Так, в этом возрасте дети способны овладеть техникой игры в баскетбол. В последние годы этот вид спорта широко применяется в общеобразовательных школах с целью создания общей физической подготовленности учащихся. Баскетбол в силу своего стиля игры и характерных для человеческого организма особенностей имеет важное значение для сохранения здоровья людей, укрепления организма, создания у них отличной физической подготовки, формирования необходимых привычек, развития физических способностей, имеющих важное значение в жизни человека. В статье показано, что при обучении младших школьников технике и тактике игры целесообразно по возможности использовать более тактические игры. Знакомство с элементами баскетбола в младшей возрастной группе закладывает основу для высоких результатов на соревнованиях по баскетболу в младшем возрасте.

Ключевые слова: баскетбол, возрастная группа, физическая подготовка, физические способности, здоровье

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SOLMAZ CABBAROVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

scabbarli@yahoo.com

UOT: 373.2

BEŞYAŞLILARIN MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIĞINDA MULTİMEDIYA VASİTƏLƏRİNDƏN İSTİFADƏNİN YOLLARI

Məqalədə multimedia vasitələrinin bütün cəmiyyəti ağışuna aldığı müasir dövrdə uşaqlara göstərdiyi mənfi və müsbət təsirlərindən, multimedia vasitələrinə aludəçilik yaradan səbəblərdən, onlardan səmərəli istifadə edilməsi yollarından və maariləndirmə işlərindən bəhs edilmişdir.

Həmçinin məqalədə canlı ünsiyyətlə yanaşı, beşyaşlı məktəblilərin dünyagörüşünü, biliyini artırmaq, ətraf aləmlə tanışlığını təmin etmək üçün məktəbəqədər müəssisələrdə, ailələrdə öyrədici videodərslərdən, televiziya və youtube kanallarından, facebook səhifəsində və mobil tətbiqdə olan ilk 5 il portalından istifadənin müsbət tərəfləri də öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: məktəbəqədər, ailə, multimedia, televiziya, telefon, internet

Multimedia vasitələrinin bütün cəmiyyəti ağışuna aldığı müasir dövrdə təbii olaraq kiçik yaşlı uşaqlar da öz nəsiblərini alırlar. Uşaqlar arasında televizor, ağıllı telefon, kompüter kimi əşyalara marağın və aludəçiliyin artmasını buna nümunə göstərə bilərik.

Validəynlər multimediyə vasitələrindən "ev baxıcısı" kimi istifadə edirlər. İşlə məşğul olmaq istəyənlər, başı söhbətə qarışan analar uşaqları ekran qarşısında əyləşdirirlər ki, başları qarışsın və onlara maneçilik yaratmasınlar. Övladlarına vaxt ayıra bilməyən və yaxud bunu istəməyən valideynlər özlərini bir növ bu vasitələrlə əvəz edirlər. Uşaqları sakitləşdirmək və valideynin özüne rahatlıq yaratması üçün istifadə olunan bu vasitə bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu məsələ ilə bağlı Belçikada bir qrup pediatr-alim 16 yaşına çatmamış uşaqların mobil telefondan istifadəsinə qadağa qoymaq məqsədilə çağırış kampaniyasına başlayıb. "Radiasiyanın qarşısını alın!" mövzusunda keçirilən kampaniyanın təşkilatçıları naqilsiz telefonların və səs ötürücülərinin uşaq orqanizmi üçün həddən artıq təhlükəli olduğu qənaətindədirlər [2].

Eyni zamanda, valideynlər uşaqların texnikaya daha çox meyil etdiklərindən gileylənirlər. Saatlarla kompüter qarşısında vaxt keçirməyi sevən uşaqlar günün gerçək mənzərəsidir. Körpə yaşlı uşaqları belə "ağıllı beşiyin" yürgəleyib, laylay söylədiyi bu dövrdə istər-istəməz həyatımızın bir parçasına çevrilən, hətta ən əhəmiyyətli parçasına çevrilən bu əşyalarla yaşamaq, onlara adaptasiya olmaq məcburiyyətindəyik. Amma buna baxmayaraq, uşaqlarımız bu vasitələrdən yerində, pedaqoji biliyə malik böyüklərin nəzarətində istifadə etməlidirlər. Validəynlər yadda saxlamalıdırlar ki, uşaqla canlı həyat arasında ünsiyyət qurmaq lazımdır. "Alimlərin fikrincə, gün ərzində məktəbəqədər yaşlı uşaqlar hər dəfə 15–20 dəqiqə (gündüz və axşam verilişləri nəzərə alınmaqla), kiçikyaşlı məktəblilər 20–30 dəqiqə (həftədə 2–3 dəfə, bir saata qədər), IV–VIII sinif şagirdləri 35–40 dəqiqə (bəzən 1 saat), IX–XI sinif şagirdləri isə 1–1,5 saat televiziya verilişlərinə baxa bilərlər. Axşamlar televiziya verilişlərinə işıqlı otaqda baxmaq məsləhət görülür. Televiziya ekranı ilə tamaşaçı arasındakı məsafə 2,5–3 metr olmalıdır. Əks halda, televizorun ətrafında yaranan elektromaqnit sahəsi və şüalanma gözə, baş beyinə və əsəblərə sarsıdıcı təsir göstərir" [3, s.17].

Multimedia vasitələrinə aludəçilik haradan yaranır? İlk öncə bu sualı cavablandırmağa çalışaq. Televiziya verilişlərini nəzarətsiz izləyən, kompüter oyunlarından zövq alan, sosial mediaya hədsiz həvəsi olan uşaqlar həyatlarında olan boşluğu doldurmaq üçün daha əlçatan vasitələrdən istifadə edirlər ki, bunlarda daimi internet şəbəkəsinə qoşulu olan multimediyə vasitələridir. Sonrakı

dövrərdə isə evdə olan problemlərdən, yerinə yetirilməsi gərəkən ev tapşırıqlarından və üzərinə düşən vəzifələrdən qaçmaq üçün hər dəfəsində kompüter başında oturmağa başlayır. Bir müddət sonra isə uşaq oynadığı kompüter oyunlarından, sosial şəbəkələrdə izlədiyi proqramlarından zövq alır, zaman keçdikçə bunlar onun sevimli məşğuliyyətinə çevrilir və təbii olaraq uşaq bütün vaxtını ona sərf edir.

Evdə televizora baxmalarını uşaqlara qadağan edə bilmərik. Bununla istədiyimizə nail olmaq mümkün deyil. Qadağalar işi yalnız çətinləşdirə bilər. Buna görə də ən düzgün yol uşaqlara televizora baxmağı qadağan etmək yox, müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində və yaşlarına uyğun verilişlərə baxmağı öyrətmək lazımdır. Digər tərəfdən, hər bir valideyn uşağının hansı verilişlərə baxdığını bilməli və onları mümkün olduğu qədər uşağı ilə birlikdə seyr etməlidir. Bu, uşağa nəzarət baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Televiziya həyatımızın bir hissəsi olduğu üçün uşaqları televidordan ayırmaq çox çətindir. Əksinə, onunla yaşamağı, düzgün, xeyrimizə istifadə etməyi öyrənməliyik.

Qeyd elədik ki, bu vasitələr uşaqların həyatına daha dünyaya göz açdıqları ilk anlardan daxil olur. İndi isə multimedia vasitələrinin beşyaşlıların həyatında nə kimi rol oynadığı, valideyn və tərbiyəçilərin bu sahədə nə kimi işlər gördüyü barədə bir qədər məlumat verək.

Müasir məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin demək olar ki, hamısında televidorlardan istifadə edirlər. Uşaqlar onlar vasitəsilə cizgi filmləri izləyib tərbiyəçiləri ilə təhlil edir, əzbərləyəcəkləri şeirləri, ifa edəcəkləri nəğmələri dinləyir, hər hansısa bir tədbirdə təqdim edəcəkləri rəqslərin ardıcıl, ritmik hərəkətlərini öyrənirlər.

Naxçıvan MR-də fəaliyyət göstərən bağçalarda tərbiyəçilərlə və uşaqların valideynləri ilə apardığımız söhbət nəticəsində məlum oldu ki, beşyaşlı uşaqlar televiziya və internet vasitəsilə heyvanlar, bitkilər, həşəratlar, kosmos, su aləmi və s. haqqında məlumatlar öyrənirlər. Hətta ətrafındakı əşya və canlıların adlarını ingilis dili və ya rus dilində də sadalamağı öyrənirlər. Beşyaşlılar onlar vasitəsilə “Salur Qazan”, “Dədə Qorqud”, “Kələqlan”, “Dəli Domrul” və s. kimi cizgi filmlərini izləyirlər. Bu kimi cizgi filmlər onlarda qəhrəmanlıq, igidlik, vətənpərvərlik, dostluq, yoldaşlıq, sədaqətlik kimi keyfiyyətlər formalaşdırır.

Öyrədici əhəmiyyəti olan verilişlərin beşyaşlılar tərəfindən izlənilməsi onların məktəbəhazırlığı prosesinə də köməklik göstərir. Ölkəmizdə ARB Günəş televiziya kanalı uşaqlar üçün “Hava necə olacaq”, “Dərindən sonra”, “Xəbərdar ol”, “Yuxunuz şirin” kimi maraqlı və “Mərcangildə”, “Çərpələng” kimi maarifləndirici proqramlar təqdim edirlər.

“İcma əsaslı məktəbəqədər təhsilin inkişafı” layihəsi çərçivəsində Təhsil Nazirliyinin uşaqlar üçün təqdim etdiyi “Oynayırıq və öyrənirik” adlı teledərslərə də start verilib. Məktəbəqədər yaş dövrünə aid uşaqlar üçün hazırlanan teledərslər “ARB Günəş” telekanalının efirində həftənin II və IV günləri yayımlanır. Teledərslər uşaqlara nəzəri biliklər verməklə yanaşı, onların kiçik və böyük motorikasının inkişafı üçün praktik məşğələlərdə təqdim olunur.

Bu dərsləri övladları ilə birgə izləmək üçün valideynlər həmçinin layihəni rəsmi “You Tube” kanalına, “Facebook” səhifəsinə, www.ilk5il.az portalına və “ilk 5 il” mobil tətbiqinə də müraciət edə bilərlər.

Görülən bu işlərə baxmayaraq, çox təəssüf ki, ölkəmizdə beşyaşlılar üçün telekanalların və televiziya verilişlərinin sayı çox azdır. Yerli televiziya verilişlərində yaşlarına uyğun proqramlar tapa bilməyən beşyaşlılar təbii olaraq digər ölkələrin televiziya verilişlərini izləyirlər. Bu kimi hallar beşyaşlıların nitqinin, dünyagörüşünün formalaşmasında, ətrafındakı insanlara və baş verən hadisələrə münasibətində bir sıra problemləri də özləri ilə gətirir.

Bunlar işin müsbət yanlarıdır. Əvvəlcə də qeyd etmişdik ki, pedaqoji biliyə və mədəniyyətə sahib böyüklərin nəzarəti altında multimediyaya vasitələri işimizə yaraya bilər. Əks halda bu vasitələr evimizdəki ən təhlükəli düşməne çevrilə bilərlər. Araşdırmalar nəticəsində beşyaşlıların böyüklər üçün nümayiş etdirilən proqramları da izlədikləri məlum oldu. Fəciyyəvi cəhəti də odur ki, belə uşaqlar böyüdülməyə ailələrin sayı çoxdur. Bunun qarşısını almaq üçün isə heç bir tədbir görülmür, məktəbəqədər müəssisələrin az sayda apardıkları söhbətlər isə aydın şəkildə görünür ki, istənilən nəticəni vermir. Sözügedən problemi həll etmək üçün əhali arasında maarifləndirmə işlərinin aparılmasına ehtiyac var.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramova S. Məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrində televiziya verilişlərindən istifadə. Pedaqoji, psixoloji elmlər seriyası №2 s.205, Bakı: 1997
2. Cabbarov Ə. Müasir texnologiyaların cəmiyyətin inkişafına təsiri. “Şərq qapısı” qəzeti 06.08 2017
3. Xəlilov.V. Televizor və uşaqlar. Bakı: Nərgiz, 2004. Ways to use multimedia tools in preparation of five-year-olds for school training

SUMMARY

Solmaz Jabbarova

WAYS OF USING MULTIMEDIA TOOLS IN PREPARING FIVE-YEAR-OLD CHILDREN FOR SCHOOL EDUCATION

The article studies the negative and positive effects of multimedia tools on children in modern times, and reasons causing dependence on multimedia tools. In addition, the article also mentions ways to effectively use these tools and educational work in this area.

Alongside with live communication, the article also highlights the positive aspects of using educational video lessons, TV and youtube channels, Facebook page and the portal of the first 5 years in the mobile application both at home and in pre-school institutions to increase five-year-old schoolchildren's acquaintance with environment in the surrounding world, their outlook and knowledge.

Key words: preschool, family, multimedia, television, telephone, internet

РЕЗЮМЕ

Солмаз Джаббарова

СПОСОБЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ СРЕДСТВ ПРИ ПОДГОТОВКЕ ПЯТИЛЕТНИХ К ШКОЛЬНОМУ ОБУЧЕНИЮ

В статье рассказывается о негативном и позитивном влиянии мультимедийных средств на детей в современном мире, которое получает все общество, о причинах, вызывающих зависимость от мультимедийных средств, о способах их эффективного использования и о работе по их просвещению.

В статье также отражены положительные стороны использования обучающих видеоуроков в дошкольных учреждениях, семьях, каналов телевидения и youtube, портала первые 5 лет на странице facebook и в мобильном приложении для повышения мировоззрения, знаний и ознакомления с окружающим миром.

Ключевые слова: дошкольное учреждение, семья, мультимедиа, телевидение, телефон, интернет.

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SƏNƏM PAŞAYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 373.1

ORTA MƏKTƏBDƏ XARİCİ DİL ÖYRƏNMƏYİN YOLLARI VƏ ÜSTÜNLÜKLƏRİ

Məqalədə hər hansı bir xarici dilin öyrənilməsinin asan üsulları və yolları, xarici dil öyrənməldə qarşıya qoyulmuş məqsəd və həmçinin öz ölkənizdə və xaricdə olarkən xarici dil öyrənməyin sizə necə faydalı olması haqqında danışılır. Son illər aparılan elmi-metodiki araşdırmalara əsasən deyə bilərik ki, Hər hansı bir xarici dil, əsasən də ingilis dili öyrənməyin təkcə tələbələrə deyil, həm də elm və texnikanın bütün sahələrində işləyənlər üçün böyük üstünlükləri var. Məqalədə xarici dil öyrənənlər üçün hansı üstünlüklərin olduğu ayrı-ayrılıqda göstərilir.

Açar sözlər: xarici dil, üsul, inkişaf, mənimsəmə, strategiya, ünsiyyət, səviyyə, əhəmiyyət

Son onilliklər ərzində bir çox araşdırmalar xarici dil öyrənmə mövzusunda yönəlmişdir və tez-tez dil öyrənmə strategiyalarına diqqət yetirilir. Bir neçə araşdırma, bu strategiyaların şagirdlərin sinif daxilində daha yaxşı öyrənməsinə kömək etmələrini və şagirdlərin məktəbi bitirdikdən sonra hədəf dilləri mənimsəmələrinin daha səmərəli inkişafına kömək etdiyini təsdiqləmişdir.

Son illərdə dil öyrənmə və tədris sahəsində nəzərəcərpacaq bir dəyişikliklər olmuş və həm öyrənənlərə həm də öyrənməyə daha çox diqqət yetirilmişdir. Bu yeni maraq dəyişikliyinə paralel olaraq, xarici dil öyrənənlərin yeni məlumatları necə mənimsəmələri və məlumatları başa düşmək, öyrənmək və ya yadda saxlamaq üçün hansı strategiyalardan istifadə etmələri xarici dil öyrənmə sahəsi ilə məşğul olan tədqiqatçıların əsas qayğısı olmuşdur.

Əksər insanlar üçün xarici dil öyrənməyin əsas məqsədi ünsiyyət qurmaqdır. Məhz ünsiyyət vasitəsi ilə insanlar təsirli bir şəkildə mesaj göndərir və alır və mənasını müzakirə edir. Nəticədə ünsiyyət strategiyaları bütün xarici dil öyrənənlər və müəllimlər üçün vacib bir mövzuya çevrilmişdir.

Şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının necə inkişaf etdirilməsi ilə bağlı bir çox tövsiyələr irəli sürülür. Şagirdlərin çoxunun xarici dildə ünsiyyət qurmaq niyyəti yoxdur və ya buna ehtiyac duymurlar. İngilis dili tələbələr üçün əsas kurs olsa da, müəllimlər onlarla kampusda və yaxud sinif otaqlarında ingilis dilində az danışirlar. Bunun səbəbi tələbələrin dili az öyrənməsinə və bu dile marağının məhdud olmasına səbəb ola bilər. Hər hansı bir xarici dili öyrədən və öyrənən yaxşı nəticə əldə etmək üçün xarici dilində daha çox danışmalıdır. Əlbəttə ilk əvvəllər çoxlu səhvlər edə bilərsiniz. Səhv etməkdən qorxmayın. Səhv edərsinizsə müəlliminiz səhvlərinizi düzəldər və beləliklə yavaş-yavaş daha səlis danışa bilərsiniz.

İngilis və Azərbaycan dillərinin çox fərqli iki dil olduğunu qəbul etmək vacibdir. Bunlar iki fərqli dil ailəsinə mənsubdurlar və buna görə də onların arasında bir çox struktur fərqləri mövcuddur. İngilis dilində danışmağı davam etdirmək tələbələr üçün asan deyil. Xarici dilinin öyrənilməsinin müxtəlif sahələrində və bütün mərhələlərində çətinliklər gözlənilə bilər. Orta məktəbdə xarici dil öyrənənlər ən çox dərslərlərində olanları oxuyurlar. Başqa sözlə, sabit cümlə nümunəsi ilə məhdudlaşirlar. Əks təqdirdə, öz söhbətlərini tam bir şəkildə qura bilmirlər. Şagirdlərin böyük əksəriyyəti bilmədikləri bəzi sözlərlə qarşılaşdıqları zaman özlərini necə idarə edəcəkləri barədə heç bir təsəvvürə malik deyillər.

Dil öyrənmək böyük zəhmət tələb edir. Əksər insanlar hətta orta səviyyəyə çatmadan dil öyrənmə dərslərini və ya öz-özünə öyrənmələrini buraxırlar. Xarici dil öyrənməyə razı olub - olmadığını təyin etmək üçün əvvəlcə tam qərar qəbul edin edin. Bir xarici dil öyrənərkən uzun

çəkən bir prosesə, öyrənməyə davam etmək istədiyiniz və hər şeyin axarınca getməsinə kökləndiyiniz mərhələləriniz olacaq. Bu anlarda niyə bu dili öyrənmək qərarına gəldiyinizi dəqiq bilmək həqiqətən faydalıdır. Xarici dil öyrənməyə başladığınız zaman aydın bir fikir sahibi olsanız da, motivasiyanızı yazmalısınız. Bu, bütün layihə haqqında fikirlərinizi daha da aydınlaşdıracaq və istər-istəməz baş verəcək hər hansı bir çətinlik qarşısında bir xilaskar olacaq.

Bir dildə danışan insanların mədəniyyəti ilə nə qədər çox maraqlansanız, öyrənməyə davam etmək üçün motivasiyanı o qədər asan tapacaqsınız. İnsanların nə dediklərini, necə danışdıqlarını və hansı fikirlərə sahib olduqlarını öyrənməyə davam edəcəksən. Əlbəttə ki, bir dil öyrənməyin ən yaxşı yolu, əslində yalnız o dildə danışdıqları bir ölkədə yaşayaraq tamamilə ona qapılmaqdır. Ancaq bu kifayət deyil. Xarici dildə ən ibtidai söhbəti belə apara bilmədən illərlə və illərlə xaricdə yaşayan insanların nümunələri çoxdur. Bu insanlar özlərini xarici dildən qorumaq üçün bir dil balonu yaradırlar. Beləliklə, xaricdə bir dil öyrənməyi planlaşdırırsınızsa, onu yaxşı öyrənməyə çalışın.

Öz ölkənizdə xarici dil öyrənmək çətin olmasına baxmayaraq, bu mümkündür. Sadəcə ən azından hər gün müəyyən bir müddət ərzində öyrəndiyiniz dildə etdiyiniz hər şeyi görməyə, düşünməyə və ifadə etməyə çalışın. Televiziya və radioya, internetə, habelə xarici dildə qəzetlərə çıxışınız varsa, bu çox kömək edir. Bir çox radio və televiziya kanallarında, internetdə izləyə biləcəyiniz mövzular var. Mümkün qədər xarici dildə danışanları tapmağa və onlarla ünsiyyət qurmağa çalışın. Ölkənizdə yaşayan əcnəbilər, dilini öyrənmək üçün səy göstərsəniz və sizə düzgün tələffüzü öyrətməkdə sizə kömək edəcək və çox güman ki, heç bir dil kursunda tapa bilməyəcəyiniz söz və ifadələr öyrənəcəksiniz.

Dil ilk növbədə danışılan bir vasitədir. Bu səbəbdən mümkün qədər xarici dili dinləməyə davam etməyiniz çox vacibdir. Bu qulağınızı formalaşdıracaq ki, yavaş -yavaş deyilənləri anlamağa başlayasınız. Bir çox radio proqramı, yayım, TV proqramı, audio kitab, mahnı, musiqi və ya xarici dildə olan digər vasitələr tapmağa çalışın. Dili nə qədər çox dinləsəniz, beyniniz kontekstdən söz toplamağa başlayacaq və əlaqələr qurmağa başlayacaq.

Bir dildə sərbəst danışmaqda müvəffəqiyyətiniz, xarici dili nə qədər yaxşı öyrənə biləcəyinizdən və buna uyğun olaraq təqlid etməyinizdən çox asılı olacaq. Qulağın formalaşması çox yavaş bir prosesdir. Hətta orta dərəcədə yavaş danışılan dili tam başa düşməyiniz üçün həftələr və aylar çəkə bilər. Buna görə də xarici dil öyrənərkən erkən dinləməyə başlasanız faydalıdır. Hələ heç nə başa düşməməyinizin əhəmiyyəti yoxdur.

Danışq dilini dinləməyin vacib tərəfi, aktiv olaraq dinləməyinizdir. Bu sizin diqqətinizi başqa bir şeyə deyil, dilə yönəldir. Bir dilin bütün sözləri eyni deyil. Bəziləri başqalarına nisbətən daha tez –tez rast gəlir. Buna görə diqqəti əvvəlcə daha çox rast gəlinən sözlərə yönəltə bilərsiniz faydalı olar. Öyrənmə səylərinizi əvvəlcə vacib sözləri seçməklə quraraq özünüzü saysız -hesabsız saatlarla çalışmaqdan xilas edəcəksiniz. Beləliklə A hərfindən Z hərfinə çatana qədər bütün lüğəti öyrənməyin heç bir faydası yoxdur.

Xarici bir dili oxumaq və dinləmək, əslində dili başa düşmək səylərinizdə sizə çox kömək etsə də, sizə danışmağı öyrətmir, tək və axıcı danışmaq üçün başa düşülür. Dinlədikdə və ya oxuduqda, onu tanımaq üçün müəyyən bir söz görünənə qədər gözləmək məcburiyyətində qalırırsınız. Baxmayaraq ki, daha tez-tez görmək və ya daha tez-tez istifadə etmək istərdiniz.

Əksər dil kursları sizə ümumi və çox faydalı olmayan əsas lüğət öyrədir. Bəzən bu kurslar heç vaxt maraqlandığınız şeyləri əhatə etmir. Buna görə də gözləməyin, söz ehtiyatınızı özünüz yaradın. Öz ana dilinizdə özünüzü ifadə etməyin çox spesifik və fərdi bir yolunuz var. Xarici dildə bir şey söyləməkdə fərqlər olsa da, ünsiyyət qurmaq istədiyiniz anlayışlar və fikirlər mahiyyətə eyni qalacaq. Buna görə də sizin üçün vacib olan sözləri və fikirləri axtarmalı olacaqsınız. Beləliklə də sizi səliss bir nəticə etmək mümkün olar.

Orta məktəbdə xarici dil öyrənməyin bir çox üstünlükləri var. Xarici dil dərsi alan tələbələr, xarici dil öyrənməyən tələbələrdən daha yaxşı akademik performans göstərirlər. Xarici dil öyrənməyin akademik müvəffəqiyyəti və heç düşünmədiyiniz digər faydaları necə dəstəklədiyinə baxın: Araşdırmalar göstərir ki, ikinci dil öyrənmək yaddaşınızı yaxşılaşdırır. Söz və qaydaları

əzbərlədikcə beyninizdəki zehni "əzələlər" güclənir. Yaddaşınızı müntəzəm olaraq çalışdırırsınızsa, tez -tez ardıcılıqları və siyahıları daha yaxşı xatırlaya bilərsiniz. Digər üstünlüklərə daha yaxşı problem həll etmə bacarıqları, daha yaxşı tənqidi düşünmə bacarıqları və daha yaxşı çoxlu vəzifə qabiliyyətləri daxildir.

Yuxarıda qeyd olunan üstünlüklərlə yanaşı, xarici dil öyrənmək də bir çox akademik fayda təmin edə bilər. Araşdırmalar göstərir ki, xarici dil öyrənən tələbələr standart testlərdə birdilli həmyaşıdlarından daha yaxşı nəticə göstərirlər. Birdən çox dildə danışmaq anlayış qabiliyyətinizi artıracaq bir bacarıqdır. Kolleclər və işəgötürənlər bir və ya daha çox xarici dil bilən namizədlərə daha çox üstünlük verirlər. Məsələn, böyük şirkətlər digər beynəlxalq şirkətlərlə işgüzar əlaqələr qurmağa meyllidirlər. Beynəlxalq tərəfdaşlarla ünsiyyət qurmaq üçün şirkətlər ikinci dildə sərbəst danışa bilən işçiləri işə götürür.

Hər bir valideyn övladının hərtərəfli inkişaf etməsini, başqa mədəniyyətlərə hörmət etməsini və cəmiyyətin uğurlu, töhfə verən bir üzvü olaraq böyüməsini istəyir. Xarici dil öyrənmək sizin qarşınızda geniş qapılar açır. Lakin yalnız xarici dil işçi qüvvəsində rəqabət üstünlüyü təmin edə bilməz. Xarici dil öyrənmək həm də insanlıq və mədəniyyət üçün daha dərin bir anlayış və qiymətləndirmə yaradır.

Xarici dil öyrənmək şagirdlərin oxu qabiliyyətini artırır. Xarici dil öyrənmək şagirdlərin digər dilləri öyrənmə qabiliyyətini artırır. Təəccüblü deyil ki, bir xarici dili öyrənə bilən şagirdlər başqa bir xarici dili asanlıqla öyrənirlər. Göründüyü kimi, xarici dil öyrənmək həm də şagirdlərin ana dilini inkişaf etdirir. Çoxsaylı araşdırmaların nəticələri xarici dil öyrənməklə oxu axıcılığı və anlama qabiliyyətinin yaxşılaşması arasında güclü müsbət əlaqəni göstərir.

Xarici dil öyrənmək dil biliklərini artırır. İki dilli bir mühitə düşən uşaqlar, morfo-sintaktik quruluşu idarə etmək qabiliyyətinə malikdirlər. Yəni bu uşaqlar monolinqvistik uşaqlara nisbətən yazılı dili daha asan şərh edə və başa düşə bilirlər və qrammatik mühakimə və sözlərin tanınmasında daha yaxşıdırlar.

Orta məktəbdə xarici dil öyrənənlər ali məktəblərdə akademik olaraq daha yaxşı performans göstərirlər. Bir çox araşdırmalarda, xarici dil dərsi alan şagirdlərin akademik olaraq xarici dil öyrənməyənlərə nisbətən daha yaxşı nəticə göstərdiyini göstərir. Birdən çox dildə danışmaq qabiliyyətinizi artıracaq bir bacarıqdır.

Xarici dil öyrənmək yaddaş bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Təəccüblü deyil ki, ikidillilik və yaddaşın yaxşılaşdırılması arasında müsbət bir əlaqə var. İki dillilik, hər yaşda olan uşaqlar arasında epizodik yaddaşın və semantik yaddaşın inkişafına kömək edə bilər. Xarici dil öyrənməyin inanılmaz faydaları var və aşağıdakı siyahı dil öyrənmənin faydalarını göstərir. Xarici dil öyrənirsinizsə:

1. Sizin beyniniz daha yaxşı inkişaf edəcək
2. Daha yaxşı yaddaşınız olacaq
3. Daha yaxşı dinləmə bacarıqlarınız olacaq
4. Daha yaxşı zəkaya sahib olacaqsınız
5. Diqqətiniz yaxşılaşacaq
6. Daha yaradıcı olacaqsınız
7. Problemləri həll etməkdə daha yaxşı olacaqsınız (Hətta riyaziyyatda belə)
8. Daha yaxşı işiniz olacaq
9. Daha çox qazanacaqsınız
10. Digər mədəniyyətlərdən daha yaxşı zövq alacaqsınız
11. Daha çox məlumatlı olacaqsınız
12. Qlobal (siyasi) şüurunuzu və anlayışınızı artıracaqsınız
13. Başqa dilləri daha tez öyrənəcəksiniz
14. Ali məktəblərə daxil olma şansınızı artıracaqsınız

Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraqdan hər hansı bir xarici dil öyrənməyi qarşınıza məqsəd qoyarsınızsa sizə bol şanslar arzulayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Ahmad, N., S. Ahmad, M.A. Bukhari and T.A. Bukhari, 2011. The nature of difficulties in learning English by the students at secondary school
2. Kershner, R., 2010. Developing student teachers' understanding of strategies for teaching children
3. Westwood, P., 2016. Teaching and learning difficulties: Cross- curricular perspective
4. Brown, H. D. (2010). Principles of Language Learning and Teaching.
5. Gomleksiz, M. (2011). The effects of age and motivation factors on second language acquisition.
6. Tuckman, B. W. & Kennedy, G. J. (2011). Teaching learning strategies to increase success of first-term college students
7. C. Ağayeva. Technical methods in learning foreign language. Baku: 2003
8. A. Tahirov, A. Salayeva. Orta məktəbdə ingilis dilinin tədrisi
9. S.Abbasova. İngilis dilinin tədrisi metodikasında yeni müasir təlim metodları. Bakı: 2005

SUMMARY

Sanam Pashayeva

SENIOR TEACHER OF ENGLISH LANGUAGE AND METHODOLOGY CHAIR

The article discusses easy ways and means of learning of any foreign language, the purpose of learning a foreign language, as well as how it is useful for you to learn a foreign language in your home country and abroad. Based on recent scientific and methodological research, we can say that learning any foreign language, especially English, has great advantages not only for students, but also for those working in all fields of science and technology. The article shows separately the advantages for foreign language learners. Keywords: foreign language, method, development, mastery, strategy, communication, level, importance

Key words: foreign language, method, development, mastery, strategy, communication, level, importance

РЕЗЮМЕ

Санам Пашаева

СТАРШАЯ ПРЕПОДАВАТЕЛЬ КАФЕДРЫ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА И МЕТОДИКИ

В статье обсуждаются простые способы и средства изучения любого иностранного языка, цель изучения иностранного языка, а также то, как вам полезно изучать иностранный язык в своей стране и за рубежом. Основываясь на последних научных и методических исследованиях, можно сказать, что изучение любого иностранного языка, особенно английского, имеет большие преимущества не только для студентов, но и для тех, кто работает во всех областях науки и технологий. В статье отдельно показаны преимущества для изучающих иностранный язык.

Ключевые слова: иностранный язык, метод, развитие, овладение, стратегия, бцение, уровень, важность

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ADİL MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

CABİR HÜSEYNOV

Naxçıvan Şəhər Diaqnostika Müalicə Mərkəzi

UOT: 398

MİLLİ DİNİ AYINLƏRİN İCRASINA MİRZƏ CƏLİL MÜNƏSİBƏTİ

Mövzunun əsas məqsədi müsəlmanların 1500 ilə yaxın əməl etdiyi milli dini adət və ayinlərin fəlsəfi, tibbi, gigiyenik və başqa elmi mahiyyətini açıqlamaq və onların icrasına dünya şöhrətli demokrat yazıçı Cəlil Məmmədquluzadənin münasibətini aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədlə ədibin hekayə, felyeton məqalələri və “Molla Nəsrəddin” karikaturalarının alt yazılarından nümunələr təhlil edilir, hər bir məsələyə qarşı ədibin sətiraltı fikirləri xatırladılır.

İslam ayinlərinin mütərəqqi elmi mahiyyətini incəliyi ilə başa düşən M.Cəlil savadsız camaatın xəbis məqsədlərlə aldadılaraq, ayinlərin icrasında ifratçılığa məcbur edilməsinə cəhalət və xurafat mənəşəsində saxlanılmasına dözə bilmir, bütün ibadət və ayinlərin icrasında müəyyən həddin gözlənilməsinin zəruriliyini, hər bir hərəkətdə kor-koranə ifrata varmağın zərərli nəticələrini məzlum müsəlmanlara xatırlatmağa çalışır.

Mirzə Cəlil sadə camaatı cənnət nəşəsi ilə şirnikdirən, cəhənnəm əzabı ilə qorxudan məkrli din xadimlərinin, vaxtlarını qumar və eyş-işrətdə keçirən lotu-potuların iç üzünü açmağa çalışır.

Əslində, fiziki və mənəvi sağlamlığın, uzunömürlüliyin əsas amili kimi müsibət mahiyyət daşıyan oruc və namaza qarşı çıxmayan, yeri gəldikcə özü də onlara əməl edən ədib, dinimizə yamaq edilən sinə döymək, zəncir vurmaq, baş yararaq, hədər qan axıtmaq kimi, nə dini, nə də elmi mahiyyət daşımayan qondarma əməllərin qəti əleyhinə olmuşdur.

M.Cəlili narahat edən əsas məsələ zəhmətkeş təbəqələrin ruhi və cismani sağlamlıq problemləri, bu yolda mövcud olan cəhalət və təbabət qarşılıqlıdır. Bütün ziyalı qüvvələrin fəal iştirakının vacibliyidir.

Açar sözlər: *Milli adət və ayinlər, mürtəcə qüvvələr, tibbi mahiyyət, Mirzə Cəlil*

İslam aləmində əsrlərlə kök salmış bəzi ayin, adət, vərdiş, inanc və deyimlərin əsas mütərəqqi, elmi mahiyyəti mürtəcə din xadimləri tərəfindən məqsədli şəkildə təhrif edilərək, gizli saxlandığı üçün, savadsız kütlə arasında ilahi ehkam, qanun və qərarlar kimi təbliğ olunmaqda davam edir. Elmi-texniki tərəqqinin müasir inkişaf səviyyəsində bu ayinlər “göydən gəlmə” hesab edildiyinə görə, onların elmi cəhətdən müzakirə olunaraq, əsl mahiyyətinin açılmasına hər cəhdə maneələr törədilir. Halbuki, bir az diqqətli, dərin məntiqlə yanaşıldıqda, bizim sırf dini ayin hesab etdiyimiz bütün bu fikirlərin heç də quru ehkam, hökm olmadığı, eləcə də bütün dini kitabların hər cümləsində olduqca dərin, bəlkə də, elmin hələ tam açılmadığı fəlsəfi, siyasi, ictimai, psixoloji, tibbi, gigiyenik və s. elmi mahiyyətin cəmləşdiyi aydın olur (7).

İslam hümməti üçün vacib sayılan dini ayinlərdən biri **namazdır**. Həqiqi mənada namaz Xaliqlə xilqət arasında ruhi bağlılıq anı, mənəvi saflaşma məqsədilə Yaradan qarşısında səcdə, mənəvi rahatlığa, hər iki dünya həyatına inam cəhdi olmaqla bərabər, insanın gündəlik fəaliyyətinin müəyyən bir ritmlə, rejimlə qurulmasına və çoxşaxəli müalicə-profilatik tədbirlərin yerinə yetirilməsinə zəmin yaradır. Belə ki, gün ərzində bir neçə dəfə dəstəməzəmə zamanı bədənin bütün büküşlərinin, sinir və damarlarla zəngin həssas nahiyələrin sərini su ilə yuyulması, əllə sürtülməsi həm gigiyenik, həm də fiziki və mexaniki massajla orqanizmin tonuslanmasına səbəb olur. Eyni zamanda yerinə yetirilən müxtəlif hərəkətlər – rüku və səcdələr bədənin bütün oynaq və əzələlərini hərəkət etdirərək, müalicə-bədən tərbiyəsi, idman gimnastikası rolunu oynayır. Bu isə artroz, osteoxondroz

(düzlaşma), damarlarda qan və limfa durğunluğu, varikoz genişlənmə, miozitol (qulunc), piylənmə və s. patologiyaların profilaktikası deməkdir.

Məhz, hələ 100-150 il bundan əvvəl bütün bu ayinlərin mütərəqqi elmi mahiyyətini gözəl başa düşən demokratik yazıçı C.Məmmədquluzadə, onların icrasındakı ifratçılıq, cəhalət və xurafatçı meyllərə (cəhdlərə) göz yummağı bacarmadığından, savadsız avam camaatın xüsusi-xəbis məqsədlərlə aldadılaraq istismar edilməsinə qarşı öz gündəlik həyatında və bədii yaradıcılığında daima incə eyhamlarla toxunmağa çalışmışdır.

Bu qədər müsbət cəhətlərlə yanaşı, bütün ayinlər kimi namaz qılınmasında da insanların yaş, sağlamlıq vəziyyəti, şərait, imkan və s. müxtəlif şərtlərdən asılı olaraq, müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulur. Bu güzəştlərə baxmayaraq, Mirzə Cəlilin “Şadlıq namazı” adlı xatirələrindən narazılıq doğuran belə bir nəticə hasil olur ki, müsəlman hümməti ayağı yer tutandan ta qəbir evinə kimi heç nəyə baxmadan, hətta xəstə və ya ölüm ayağında olduqda da, bütün həyatını namaza sərf etməlidir: “...Onunçün də hər növ ilə olmuş olsaydı, mənəm haman vətəndaşlarım labüd gərək namazlarını əda eləsinlər. Əgər səhhət halında idilər – ayaq üstə, əgər بیمار idilər, gərək oturduqları yerdə namaz qıla idilər” (6, s. 115-121). O, dayısının ömrünün son anlarında namaza görə necə əzab çəkdiyini belə xatırlayır: “...Rəhmətlik dayım bir gün elə naxoş oldu ki, uzandığı yerdən istədi durub otura və zöhr namazını əda edə, durub otura bilmədi və oğlunu göndərdi Axund Molla Tağıdan məsələ eləsin ki, aya onun təklifi nədir ki, otura da bilmir namazını qılsın”. Axunddan belə bir müxtəsər cavab gəldi ki, “Bir surətdə otura da bilmir, caizdir ki, uzandığı yerdə namaz qılsın”. Dayım nə qədər cəhd etdisə də, uzandığı yerdə namaz əda edə bilmədi. Və oğlunu yenidən Axundun yanına göndərdi ki, məsləhət alsın. Oğlan qayıdıb belə xəbər gətirdi: “Ata, Hacı Molla Tağı mənəm yanımda Seyid Məmmədbağır Rəşti müctəhidin “Sual və cavab” kitabını açdı, oxudu və hətta bir özgə müctəhidin də risaləsini açdı, baxdı və mənə belə bəyan elədi ki, hər bir məriz, bir surətdə ki, yatdığı yerdə də namaz eləməyə təqəti olmazsa, labüddür ki, başı ilə işarə eləyə-eləyə qılsın... Bu da mümkün olmasa, o vaxt namazın ibarələrini kifayətdir ki, xatirinə gətirə və beləliklə öz könlündə gərək qıla” (6, s. 95).

Dini ayinlərin icrası yerli-yersiz o qədər vacib sayılırdı ki, hətta bütün zifaf (toy) gecəsi də namaz və dua ilə keçməli idi: “... Zifaf gecəsi 2 rükət namaz və 2 həmdullah əda edəndən sonra, dayım Hacı Molla Vəlini çağırıb mərsiyə oxutdurdu. Və elə ki, gəlin gəldi, camaat dağıldı, dayım evlənən oğlunu çağırdı, ona haman zifaf namazını təlim və məşq elətdirdi və s. və i.a. Nəhayət, evlənən dayım oğlu dəstəmaz aldı, müvafiq qəidə haman namazı qıldı, duanı oxudu və təsbih çevirə-çevirə, ağızında dua və sənəni vird edə-edə getdi təzə ərusinin (gəlinin) yanına. Bütün bunlardan sonra yazıq biboğlu elə ümid edir ki, dayıoğlusunun ailəsinə ülfət gələcək və övladları salamat və saleh olacaq və bu nigah hər babətdə dayısının nəslinə xoş iقبال bəxş edəcəkdir”. Amma bu qədər dua, namaz və ibadət müqabilində “...2 ay bundan sonra biçərə dayım oğlu ruh azarına kiriftar oldu və səbəbsiz yerə başladı təzə arvadını döyməyə. Az keçmədi ki, dəliliyi şiddət elədi və axırda öldü getdi” (6, s. 95).

Müəllif bu “Xatirələr”də canverən dayısının acınacaqlı vəziyyətini və “dayoğlu”-nun faciəli taleyini təsvir etməklə “bütün ibadət və ayinlərin icrasında da müəyyən həddin, ölçünün gözlənilməsinin zəruriliyini, hər bir hərəkətdə kor-koranə ifrata varmağın zərərli nəticələrini” məzlum millətin nümayəndələrinə xatırlatmaq istəyir.

Məncə, heç bir elmi və dini ideologiya xəstəyə, vəhəlon ki, bu dünyası ilə vidalaşma vəziyyətində olan adama bu dərəcədə zülm verməyi rəva bilməz ki, Seyid Məmmədbağır Rəşti, Molla Tağı, yaxud imam Məhəmməd Bağır məsləhət görür.

“Dəli yığıcağı”ndakı Molla Abbas isə dəlillərə oxuduğu möüzədə namaz və duanın kəramətini kinayə ilə belə açıqlayır: Ağayi Fazil Məclisi öz “İxtiyarat” kitabında belə rəvayət edir ki, əz həzrət imam Məhəmməd Bağır mənqul əst ki, hər kəs Rəcəb ayının birinci günü iki min rükət namaz qıla və qabaqkı rükətdə iki min dəfə tövhid zikr edə və üç min dəfə “inna ənəzəlinə” oxuya və oxuyub qurtarana kimi üzü qıbləyə dura, haman şəxs ayın axırına kimi qarın ağrısı görməz, billahi görməz (1, s. 48-56).

Məhz dini ehkamlara kor-koranə əməl, aludəçilik, hətta imkansız şəraitdə belənamazın zəruriliyinə inam və bunun xəstənin səhhətinə mənfi təsiri “Qısa xəbərlər” – felyetonunda da geniş təsvir edilir: “Yatmaq dedim, – bu günlərdə Bakıda bir türk qadınının Göz xəstəxanasında yatmağı yadıma düşdü. Məlumdur ki, şəri-şərifin ehkamı mövcibincə hər bir müsəlman bəndə, hər necə bərk azarlı halda olsa da, gərək namazı keçirməsin. Bu xəstə qadın fazili-bakuyi Axund şeyx Qəni həzrəti-alilərinin əqrəbasına mənsub olduğundan, xəstəxanaya getməmiş fazili-müşarileyhə məsələ edir ki, aya, gözləri ağrıya-ağrıya,

xəstəxanada yatdığı yerdə o, necə dəstəmaz alsın ki, dinsiz və imansız xəstəxana müdirləri, xadim və xadimələri oraya lüləyin gətirib su tökməyə mane ola bilərlər. Xülaseyi-kəlam, axund həzrətləri qadına “təyəmmum” məsələsini, – necə ki, lazımdır, – təlim edir. Onunçün də qadın bir dəstmal dolusu pak torpaq (!?) yanyca xəstəxanaya aparır və professor Varşavski xəstənin gözünə dava tökəndən sonra, bədbəxt arvad da namaz vaxtı gələndə beş barmağını “mübarək” torpağa basır və sürtür üzünə, belə ki, o pak olan torpaq dolur arvadın ağrıyan gözlərinə. Bütün xəstəxana qulluqçuları işdən hali olanda, qabaqca elə güman edirlər ki, xəstə qadın dəlidir, ancaq axırda məlum olur ki, xeyr dəli deyil, şeyx Qəni ağanın ümmətidir, mütəlliməsidir və hətta əqrəbasıdır” (MN – 1931, №1).

Belə yerdə Mirzə Cəlil “dəli” kəlməsini işlətməsin, neyləsin! Axı, hansı ağıllı bu hərəkəti edər? Bu hərəkətdən nə qədər cavabsız suallar doğur. Həmin o müqəddəs, pak torpaq, küçələrimiz pişik, siçan ölüsüylə dolu olduğu halda, hardan tapılıb? Göz xəstəsi hara – namaz hara? Xəstə göz hara – torpaq hara?! və s. və ilaxır.

Hələ bu tərəfdən də “Həzrəti Rəsuldan rəvayətdir ki, binamaza salam verməyin, onun salamını almayın, naxoş olanda onun ibadətində (baş çəkməyə) getməyin, öləndə ona namaz qılmayın və müsəlman qəbristanda dəfn etməyiniz” (“Binamazlar” – 6, s. 97).

Bu fikirlərdə Mirzə Cəlili narahat edən odur ki, bir tərəfdən deyirik “salam allah salamıdır, ... onu vermək və almaq lazımdır”. Şeyxin, Hacınin öz xəstəsinin üstünə rus həkimini gətirməsi, naməlum tərkibli dərmanları qəbul etməsi günah sayılmadığı halda, öz qohum əqrəbasının binamazın xəstə vaxtı əhvalı ilə maraqlanması günahını sayılmalı?

Eləcə də, **oruc tutmaq** insan iradəsi və nəfsi üçün çətin bir imtahan, dözümlü sınağı, imkansız qarşı rəhmdillik, əliaçıqlıq, insanpərvərlik, bəlkə də, nə vaxtsa vacib bir iqtisadi tədbir kimi həyata keçirilsə də, mahiyyətcə bir çox tibbi məqsədlər daşıyır. Belə ki, uzun müddət pəhriz – bütün qidalar və sudan imtina etmək həzm və ifrazat sistemi üzvləri üçün, papirosdan imtina – tənəffüs yolları, sinir sistemi, qan damarları və s. üçün fiziki və psixi sakitlik, bədənin bütün çöküntü (qalıq) maddələrdən təmizlənməsi, yüngülləşməsi effektini yaradır. Bu da mədəaltı vəz və öd yolları xəstəlikləri müalicəsinin əsas elementlərindən biri; piylənmə, duzlaşma, hipertoniya, ateroskleroz və s. xəstəliklərin və bunlardan törənən bir çox patoloji halların profilaktikası tədbirləridir (7, s. 36).

Lakin bu ayinin yerinə yetirilməsində də təsadüf edilən zorakılıq, fanatiklik, quru tələbkarlıq, heç bir əks göstəriş və başqa şərtlərin nəzərə alınmamasından doğan arzuolunmaz hallar Mirzə Cəlili narahat etməyə bilmir. Odur ki, ədib müqəddəs ramazan ayının müsbət cəhətlərini nəzərdən qaçırmadan, orucluğun icrasında rast gəldiyi bəzi qəribəliklərə – insanların öz cansağlığına, həyat rejiminə, ictimai fəaliyyətinə, başqalarının əsəblərinə, rahatlığına, yuxusuna, səhhətinə mənfi təsir göstərən hərəkətlərə qarşı narazılığını bildirir. Xüsusilə, orucluq dövründə bütün müsəlman aləminin iş vaxtını – gündüzünü evdə bekar, yuxuda keçirib, iftardan sonra bütün gecəni küçələrə düşüb, toy-bayram eləməklərini böyük günah sayır: “...orada iştibah edib, dolurlar küçələrə, axşamdan səhərə kimi, dəli-divanə kimi zurna-qaval çalırlar” (“Təbiət” – M.N. 1921, №15).

Eyni zamanda Mirzə Cəlil örtülü də olsa, oxucuya çatdırır ki, ziyalılar, vəzifə adamları və s. mütərəqqi insanlar müxtəlif yollarla oruc tutmaqdan imtina edir, ancaq avam, cahil məscid əhli oruc tutmalı olur.

“Oruc tutanlar və oruc tutmayanların hesabı” – felyetonunda, guya Amerikalı mütəxəssislərin Bakıda apardığı tədqiqatın nəticəsi təhlil edilir və aydın olur ki, bütün ziyalılar, vəzifəli avam camaatı aldadaraq, “oruclarını xəlvət və bəzən aşkar yeyirmişlər”. Məsələn: “türk komsomol cələsində (iclas) 181 komsomolun tək üç nəfəri oruc imiş, dərya kənarında olan “doktorlar klubu”nda “çaxotkanın mikrobları ilə mübarizə” barəsində professor Qazalin cənablarının leksiyasında iştirak edən on yeddi türk doktorunun cümləsi oruclarını yeyirmişlər, “Stalin” klubundakı yığıncaqda olanların heç biri orucağıza axşamlamırmış, müəllimlər məclisindəki 136 nəfərin cəmi bir nəfəri oruc imiş və bir neçə firqəvi iclasında da cəmi bircə nəfər məsul yoldaşı orucağız görüblər. Bakıda olan müsəlman alimlərdən, mühəndis və professorlardan və təhsil tapmış türk qadınlarından oruc tutan tapa bilməyiblər. Bunların müqabilində isə məsciddəki fəhlə və hammalların, məşədi və kərbəlayıların, 32 nəfər tiryəkçi və qumarbazların, məscid dolusu savadsız, çarşablı müsəlman qadınların hamısı oruc imişlər” (5, s. 169-170).

“Məscidlərimiz” felyetonunda da bu fikir təsdiq edilir: “Peterburqda on min müsəlman var, bunların içində neçə-neçə mütəxəssis sahibmənsəbləri, generallar, polkovniklər, obrazovonnılar,

təbiblər ... var. Amma Peterburqun tək bir məscidinə yığılan ancaq kasıb tatarlardır ki, peşələri... çirkli dava şüşələri alıb satmaqdır” (2, s. 110-114; 4, s. 32-34).

Müsəlmanlar arasında oruc tutmağa münasibətin müxtəlifliyi “Gizlədənlər” – felyetonunda təsvir edilir. Qonaqlara çay təklif ediləndə bildirirlər: “Ürək döyünməsi səbəbindən həkimlər çay içməyi, hətta papiros çəkməyi də onlara qadağan ediblər”(MN.1925.№6). Sonradan aydın olur ki, bu adamlar bəziləri oruc tutmağını, bəziləri isə orucunu yeməyini gizlətmək üçün belə tibbi bəhanələr uydurmuşlar.

“Oruc yeyənlər” felyetonunda bu məsələ geniş təhlil olunur: “...Mənim yazığım gəlir...oruclarını yeyənlərə. Vallah, o cür ki, mən görmüşəm, orucu yeməkdənsə, tutmaq min qat asandır.Zəhrimar olsun bir tikə çörək ki, insan onu qorxa-qorxa, oğurluğunca yeyəcək; az qalır ki, adamın burnunun dəliyindən qayıdıb gəlsin. Mən çox adam görmüşəm ki, orucunu yeyən vaxt uzaqdan bir mömün müsəlman görən kimi, çörək qalıb boğazında, az qalıb boğulsun.Bir neçə il bundan əvvəl mənim tanışlarımdan biri oruculuqda papiros çəkən vaxt görüb ki, əmisi gəlir, biçərə qorxudan özünü itirib, papirosu odlu-odlu basıb ağzına. Binəvanın ağzı yanıb yara oldu və 2 ay həkim yanına gedib müalicə etdirdi” (5, s.73).

“...Bir qisim oruc yeyənlərin çoxusu özlərini naxoşluğa vurub, yorğan-döşəyə düşürlər.Adam göndərilər, urus həkimi gəlir və naxoşdan soruşur ki, nəyin ağrıyır?Naxoş cavab verir ki, ürəyim ağrıyır.Həkim deyir ki, gərək filan davanı gündə 3 dəfə yeyəsən.Naxoş yalandan cavab verir ki, yeyə bilmənəm, orucam. Həkim: “çto,çto?”-deyib başını bulayır və deyir ki, davanı yeməsən-ölərsən. Naxoşun anası düşür təşvişə və axırda aş pişirib,öz əlilə yedirdir oğluna.Naxoşluq harda, zad harda, tamam biclikdi” (2, s. 101-105).

Müsəlman aləmində icra edənin, öz bədəninə cismani xəsarət yetirərək, səhhətini pozmasına səbəb olan dini ayinlərdən ən geniş yayılmışı Məhərrəmlik ayının Aşura mərasimlərində icra edilən **zəncir vurmaq** və **baş yarmaq** adətləridir.

Yeri gəlmişkən, hipertoniya kriz, soyuqdəymə, inaq, baş ağrısı, psixi sarsıntılar, ekstaz hallarında venadan qan almaq, həmçinin xalq təbabətində işlədildiyi kimi burnu qanatmaq, baş və kürəyi çərtmək, zəli qoymaq və s. yollarla bədənə müəyyən qədər qan buraxılmasından istifadə edilir (7, s. 42).

Odur ki, “ağköynək” adlandırılan “Allahın günahkar bəndələrinin” aşura günlərində zorla əsəblərini coşduraraq, özlərini ekstaz halına gətirdikdən sonra başlarını müxtəlif alətlərlə yarmaqla qan buraxmaq cəhdlərini bu baxımdan anlamaq mümkündür.Lakin, bu ağır tibbi əməliyyatın toztorpağın içərisində, təmizlənməmiş alətlərlə – tam antiseptik şəraitdə, həm də özləri tərəfindən aparılması,çoxlu qanitirmə, kəllə sümüyünün zədələnməsi, infeksiya və s. daha ağır fəsadlar ehtimalının nəzərə alınmaması M.Cəlili sakit buraxmır. Məhz, buna görə dəyazıçı bir sıra felyetonlarında bu problemə aid materiallara geniş yer verir.Məs:“Təbrizli rəvayət edir ki, bu il məhərrəmlik təziyəsində imam yolunda 23 adam aşura günü ağköynək olub, elə şiddətlə başlarını yardılar ki, oradaca onları qan apardı və ölüb şəhid oldular” (“İngilis mədəniyyəti” – 3, s.281).

Yəinki, “Ay Dəmdəməki, mən yaza billəm ki, səfər ayının iyirmi səkkizində qubalıqlarla bakılıqlar Bibi-heybətdə elə şiddətlə baş yardılar ki, bir neçə nəfərin başının qanı hələ yenə axır?!” (“Molla Nəsrəddinin xəlvət cavabı” –Bakıda Dəmdəməkiyə 2, s.15-21).Həmçinin, “Şuşa və Ağdam vilayətində... Keyfin istədiyi qədər hədə qan axdı və Cıdır düzünün səfalı çəmənəhəni al qanı ilə qəltan elədi” (Hünərli qadınlar”– 3, s. 285-288). Yaxud “Hacı Mirbağır ağa aşura günü o qədər döşünə vurmuşdu ki, sinəsi şişmişdi” (Müqəddəs vətənim” – 5, s.32-33).

Bütün bunları görən Molla Nəsrəddin “biçərə müsəlman milləti”nə belə müraciət edir: “...Niyə dəstənin qabağında dolaşıb, başyaranlara deyirdiniz ki, “Ədə, Kərbəlayı Həsən, bərk vur!”....Bəs niyə əlinizə dəsmal alıb, ağköynəklərin qanını silirdiniz ki, gözlərini açıb, bir də başlarına vursunlar? Niyə razı olursuz ki, biçərə hamballar, fəhlələr və Allahın kasıb bəndələri özlərini naxoş eyləyib, aylar ilə müalicəyə möhtac olsunlar və kəsbi-ruzidən (çörəkpuclu) qalsınlar”(“Baş yarmaq” –2, s. 142-145).

“Necə qan ağlamasın daş bu gün, qırılıb gör neçə min baş bu gün!” – felyetonunda isə: “Bəli, başlar başlayıblar qırılmağa.Dəllək dükanlarında macal yoxdur. Aşura günü iki yüz yetmiş milyon baş qırılacaq”(4, s.7-8).Lissabondan gəlmiş cənab səyyahın öyrənmək istədiyi üç mətləb var.Əvvələn: Əgər baş yarmaq – mütləq lazımdır, nə səbəbə, – onların içində birçə əmmaməli molla görsənəyib? İkinci:Həmişə vaxtlarını qumar və çaxır məclislərində keçirən müsəlman “intelligentləri”nə qəsd ilə aşura günü dəstə qabağına düşüb, baş yaranların qanlarını dəsmalları ilə

silirlər? Və üçüncüsü: səbəb nədir ki, baş yaranların hamısı ibarətdir məhz gədə-güdələrdən, baqqalardan və çaqqallardan”...(2, s.337-339).

“Aşura oğurları” –felyetonundan aydın olur ki, aşurada baş yaranlar da bekar, oğru lotu-potulardır, çünki baş yarmaq qadağan olunan günlər şəhərdə növbənöv oğurluqlar baş verir; icazə verildikdə isə belə hallar kəskin azalır. Bu qəribəliyi milis məmuru belə izah edir: “Allah şura hökumətinə insaf versin ki, aşura qətlgahını qadağan etməklə bizi əngələ qoydu.Çünki nə qədər ki, baş yarmaq azad idi, cəmi lotu-potular aşura günü baş yarmağa məşğul idi; amma keçən il onlar evləri sahibsiz görüb,...hərəsi özünü bir evə oğurluğa verdi. Məsələn, Məşədi Orucun xalçasını oğurlayan məşhur dəstəbaşı və toyuq oğrusu Əcəm Rəcəbalı idi.Qaynar samovarı oğurlayan məşhur başyaran və məşhur qoçu Gülhüseyn idi.Müçavirin başmaqlarını aşura günü oğurlayan məşhur dəstəbaşı, qolçomaq və başyaran, daş çıxardan kor Novruzəli idi.Fatma xalanın corablarını aşura günü oğurlayan məşhur dəstəbaşı, ağköynək və ağşalvar Məhəmmədəli idi...Və bütün bunları nəzərə alaraq,...müsəlman camaatı istəyir hökumətə ərzhal versin ki, bu ildən yenə baş çapmağa icazə verilsin, bəlkə julik-muliklər və lotu-potular baş yarmağa məşğul olub, sahibsiz qalan evlərə oğurluğa getməsinlər” (MN,1925№28).

“Düşmənlər” – felyetonunda baş yaranların içərisində ziyalıların, o cümlədən həkimlərin də olması təəssüf hissi ilə qeyd edilir: “Aşura günü baş yaranların bir qismi filcümlə yaxşı adamlar, “intelligentlərimizdir”: bunların çoxu qəzet yazanlarımızdır, amma içərisində tək-tük həkimlər və vəkillər də görünür” (4. s.86-87).

“Nə vaxt?” – felyetonunda isə “içərisində vəkillər, həkimlər və s. ziyalılar olan mübarək “başyaranlar”ın acı taleyindən məlumat verilir. “Aşqabadda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin 9 tay malını oğurlayırlar.Axırda qaradovoylar gedib,başyaran müqəddəslərimizin evində qana batmış pak və təberrük ağ köynəklərin yanından oğurluq malı tapıb, mübarək başların sahiblərini aparıb doldururlar rus həbsxanasına”(MN.1926-N.27).

“Düzəldi” – felyetonunda yana-yana: “...Müsəlman qardaşlar axirət axtarmaqla məşğuldurlar, o da mümkündür ibadət və riyazətlə...,məhərrəmül-hərəm günləri baş yarmaqla” – deyən Molla Nəsrəddin “...Bir millət ki, başını yarmaqla behiştə satın almaq istəyir, belə millətin başına daş düşsün” –nidasını işlətməli olur(5, s. 29-30).

Və nəhayət, “Məhərrəmlik” – felyetonunda Allahın verdiyi baş və bədənlərini, Allahın məsləhət bildiyindən fərqli məqsədlərlə istifadə edən əcəm qardaşlarına Mirzə Cəlil belə müraciət etməli olur. “...Qardaşlar! Baş yarmayın və bədəninizi zəncirlə yaralamayın, çünki başı insana allah-təala ondan ötrü verməyib ki, baş sahibi öz əli ilə öz başını yaralasin və ondan ötrü veribdir ki, məsələn, birinin başına yara toxunanda o biri insan başını işlətsin və bu yaraya bir dərman tapsın. Bədəni ondan ötrü Allah-təala öz bəndələrinə verməyibdir ki,mömin bəndə öz yumruğu ilə öz döşünü zədələsin, ondan ötrü verib ki, insan döşünü qabağa verib, bir tərəfdən öz əhlü-əyalına çörək qazansın və lazım olan yerdə də döşünü qabağa verib, vətəninə mühafizə eləsin”.Bu sözlərin müqabilində yazıçı ümid edir ki, bəlkə camaat belə bir cavab verə ki, – “bu sözlərdən biz çox rəncidəxatir olduq. O səbəbə ki, bu sözləri məhz vəhşilərə demək olar; çünki ancaq vəhşi adam öz başını və döşünü yaralar, ancaq dəli və divanə, küçələrə düşüb əlinə dəyənək alar və nərə təpə-təpə dünyavü-ələmi öz nadanlığına tamaşaçı qərar verər”.Amma əfsus ki, heç bir cavab, heç bir etiraz sədası eşidilmir (5, s.52).

Çox vaxt müsəlmanı yaddaşsızlıqda, unutmazlıqda günahlandıranlara ağköynəklər qürurla cavab verir ki, biz heç də unutmaz deyilik, görürsünüzümü, hətta 13-14 əsr bundan əvvəlki dərdlərimizi yad edib, müqəddəslərimizin yolunda coşqunluqla qan axıdırıq.

Düzdür, mən özüm buna cürət etməsəm də, rəhmətlik Cəlil babamız sağ olsaydı, yəqin ki, bu igid, millətpərəst, vətənpərvər müsəlmanlara belə cavab verərdi: “Əzizlərim, əgər xatırlamağı bacarırsınızsa, mənfur qonşuların nakişilikləri üzündən hər qərinədən bir əldən verdiyimiz 20% torpaqları, “qarış-qarış azalan yurdu” taleyini niyə yada salmırınsınız, hər dəfə itirilən torpaqla birgə şəhid düşən, düşmən əlində əsir qalan minlərlə bacı-qardaşların, ata-anaların, oğul-qızların, milyonlarla qaçqın və didərginlərin yolunda bəs niyə coşub qılınc oynatmırınsınız?! Xəstəlik və zədələnmələrdən xəstəxanalarda aylarla qan gözləyən yüzlərlə vətəndaşımız, reanimasiya palatalarında, əməliyyat otaqlarında yüzə qram qana möhtac olan zavvalı qohum-əqrəbanız ola-ola, bu müqəddəs qanınızı niyəisti, qumlu səhralarda hədə yerə axıdırırsınız?! Vətən yolunda, düşmənin son damla qanını tökənədək vuruşmaq əvəzinə, “özünün son damla qanını əsirgəməyəcəyinizə” and

içən oğullar bəs niyə “donorluq” adı gələndə qocalıq, anemiya, hipotoniya, halsızlıq, laqeydlik, qeyrətsizlik xəstəliyinə tutulurlar?!” (7, s. 46).

Məhz elə bu hissələrlə də Mirzə Cəlil “Necə qan ağlamasın...” -felyetonunda belə yazır: “Bu gün ən böyük ibadət, ən birinci din və vətənpərvərlik Azərbaycana kömək etməkdir ki, həm Allah, həm də həzrət Hüseyin razı qalsın. Yoxsa... küçələrdə gəzib, bir az başınızı cızıb, bir az qan axıtmaq Hüseyin övladına və Rüstəm nəslinə yaraşan igidlik deyil...” (2, s. 337-340).

Məncə, bu yerdə Mirzə Cəlil də həmkarı M.Ə.Sabirsayağı belə yazardı:

Necə qan ağlamasın daş bu gün?!

Kəsilib Qarabağda, gör, neçə min baş bu gün.

Cəlayi-vətən düşüb minlərlə vətəndaş bu gün,

Bəs niyə unudulur əsir düşən ata-ana, bacı-qardaş bu gün?!

Düşmən başına endiriləydi bu qılınclar, kaş bu gün?! (7, s. 46)

Sadalanmaları yekunlaşdıraraq, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, mürtəcə qüvvələrin “dini damğa” vuraraq, camaata avamlıq, cəhalət, xurafat mənbəyi kimi calamaq istədiyi oruculuq, namaz və s. bu kimi ayinlərin yüzilliklərin sınağından, tarixin keçməkeşlərindən, materialist-idealist münaqişələrindən salamat çıxaraq, elmi-mədəni inkişafın müasir səviyyəsinə – bu günümüzədək yaşaması onların heç də “puç və əfsanə” olmadığına sübutudur (7).

Eləcə də, öz dövründə təhsilsiz, savadsız, avam camaatın, əsl mahiyyətini birbaşa qavraya, dərk edə bilməyəcəyi, bütün İslam hümməti üçün icrası zəruri sayılan bu dərin fəlsəfi, tibbi, iqtisadi, psixoloji, elmi və s. məramlıayinlərin, məhz, yaradana hörmət, cəhənnəm qorxusu, cənnət, əbədi axirət həyatı vədləri ilə aşılınması cəhdi, qərarı İslam dini yaradıcılarının öz zəmanəsində, bu “Allah kəlamı” yolunda canlarından keçərək, şəhidlik zirvəsini seçənlər üçün olduqca dahiyənə düşünülmüş yeganə düzgün çıxış yolu kimi qəbul edilməlidir.

Geniş yayılmış yazılı mənbələrə görə, özü vacib dini qaydalara əməl edərək namaz qılan, oruc tutan Cəlil Məmmədquluzadəni daim düşündürən, narahat edən də əhalinin zəhmətkeş təbəqələrinin ruhi və cismani sağlamlıq problemləri, zəmanəsindəki cəhalət və təbabət qarşılıqlı, bu qeyri-bərabər mübarizədə xurafat və mövhumat qüvvələrinin hədsiz təcavüzkarlığına qarşı elmi təbabətin hələlik acizliyinin etirafı məcburiyyətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. I cild, Bakı: 1983, s. 48-56
2. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. II cild, Azərb. SSR EA nəşriyyatı, Bakı: 1967, s.110-114; s. 15-21; s. 101-105; s. 142-145; s. 337-339
3. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, III cild, Bakı: 2004, s.281-282; s.285-288; s.435-436
4. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, IV cild, Bakı: 1985, s. 7-8; s. 86-87
5. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, V cild, Bakı: 1985, s.29-30; s.32-33; s.52; s.169-170
6. Məmmədquluzadə C. Əsərləri, VI cild, Bakı: 1985, s. 95; 97; s. 115-121; s. 240-241
7. Məmmədov A. Q., Cəlil Məmmədquluzadə və təbabət. Bakı: Elm, 2004, s. 36-46
8. Jurnal “Molla Nəsrəddin”. 1921-№8; 15; 1925-№6; 1926-№27; 1927-№11; 1931-№1

SUMMARY

Adil Mammadov, Cabir Huseynov

MIRZA JALIL'S ATTITUDE TO KEEPING NATIONAL RELIGIOUS RITES

The primary purpose of the topic is to clarify the philosophical, medical, hygienic, and other scientific nature of national religious customs and rituals practiced by Muslims for almost 1500 years and to clarify the attitude of Jalil Mammadguluzade, the world-famous democrat writer, to their keeping. For this purpose, we have analyzed examples from the writer's stories, feuilletons, and the captions under the cartoons in the "Molla Nasreddin" magazine and reminded the author's exact opinion on each issue.

M. Jalil, who subtly understood the progressive scientific nature of Islamic rituals, could not tolerate the fact that illiterate people were deceived for vile purposes, forced into extremism to perform rituals, kept in the grip of ignorance and superstition; he tried to remind oppressed Muslims of the need for moderation, of certain limits within performing rituals and divine services, about the harmful consequences of blind fanaticism in every act.

Mirza Jalil tried to expose the insidious priests who seduce ordinary people with heavenly pleasures and frighten them with hellish torments, scammers spending their time gambling and having fun.

The writer did not oppose fasting and prayer, which are a key factor in physical and mental health and longevity, he kept the mattheright time, but he was categorically against useless, imposedactions: beating himself in the chest, beating himself with chains, breaking head, letting go blood in vain, which have neither religious nor scientific significance.

The main issue that worries M. Jalil is the problems of mental and physical health of workers, the importance of active participation of the entire intelligentsia in the confrontation between ignorance and medicine.

Key words: National customs and rituals, reactionary forces, the importance of medicine, Mirza Jalil

РЕЗЮМЕ

Адилъ Мамедов, Джабир Гусейнов

ОТНОШЕНИЕ МИРЗЫ ДЖАЛИЛА К СОБЛЮДЕНИЮ НАЦИОНАЛЬНЫХ РЕЛИГИОЗНЫХ ОБРЯДОВ

Основная цель темы – разъяснить философскую, медицинскую, гигиеническую и другую научную природу национальных религиозных обычаев и обрядов, практикуемых мусульманами на протяжении почти 1500 лет, и прояснить отношение всемирно известного писателя-демократа ДжалилаМамедгулузаде к их соблюдению. Для этого анализируются примеры из рассказов и фельетонов писателя и подписи под карикатурами журнала «Молла Насреддин», а также наминается точное мнение писателя по каждому вопросу.

М. Джалил, тонко понимающий прогрессивную научную природу исламских обрядов, не может терпеть того, что неграмотных людей обманывают с подлыми целями, принуждают к экстремизму в совершении обрядов, держат в тисках невежества и суеверий, он пытается напомнить угнетенным мусульманам о необходимости умеренности, об определенных рамках в соблюдении обрядов и богослужений, о пагубных последствиях слепого фанатизма в каждом поступке.

Мирза Джалил пытается разоблачить коварных священнослужителей, которые соблазняют простых людей райскими удовольствиями и пугают их адскими муками, мошенников, которые проводят время, развлекаясь играя в азартные игры.

Фактически, писатель не выступал против поста и молитвы, являющихся ключевым фактором физического и психического здоровья и долголетия, он и сам придерживался их в нужное время, но он был категорически против бесполезных, навязанных действий: бить себя в грудь, побивать цепями, разбивать голову, пускать кровь попусту, не имеющих ни религиозного, ни научного значения.

Главный вопрос, волнующий М.Джалила, – это проблемы психического и физического здоровья трудящихся, важность активного участия всей интеллигенции в противостоянии невежества и медицины.

Ключевые слова: Национальные обычаи и обряды, реакционные силы, значение медицины, Мирза Джалил

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Əsgər Qədimov

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

LEYLA ABBASOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
leylaabbasova876@gmail.com

UOT: 78

ŞAGİRDLƏRİN AZƏRBAYCAN XALQ MUSIQİSİNƏ MARAĞINI ARTIRMAĞIN FORMA VƏ YOLLARI

Məqalədə şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirməyə xidmət edən formaların gücündən istifadə etməklə bəhs edilən mövzunun müsbət həllinə nail olmaq mümkündür. Burada uşaqların musiqili didaktik oyunların lazımı səviyyədə həyata keçirilməsindən bəhs edilir. Məktəblilərin Azərbaycan musiqi alətinin tarixi, xalq rəqsləri, mahnı, rəng və rəqslər haqqında öz fikirlərini sərbəst şəkildə söyləməkləri qeyd edilir.

Açar sözlər: musiqi, şagird, rəqs, məşğələ, Azərbaycan, qabiliyyət, inkişaf, mahnı, xalq, forma

Musiqili- didaktik oyunların təşkili Azərbaycan xalq musiqi janrlarına maraq artıran mühüm formalarından biridir. Azərbaycan xalq musiqi janrlarına marağın artırılması işi məktəbəqədər yaş dövrlərindən başlamalıdır. Çünki yaradıcı keyfiyyətləri üzə çıxarmağa kömək edən bəzi terminlərin yuxarı yaş dövrlərində verilməsi uşaqlar üçün güc hesab olunur. Onlar bir sıra tapşırıqların qavranılmasında çətinlik çəkirlər.

N.Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində yazır: “Həkim Sokratdan soruşdular: Sən nə üçün çox vaxt yeniyetmələrlə həmsöhbət olursan? Sokrat dedi: Ona görə ki, nazik və tər budaqları düzəltmək asandır, tərəvəti getmiş, qabağı qurumuş, üzü bərkimiş ağacı düzəltmək isə mümkün deyildir”. Doğrudan da, əgər yaradıcı keyfiyyətlərin bünövrəsi məktəbəqədər yaş dövründə qoyulmazsa, uşaqlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafı üçün sonradan çəkilmiş zəhmət faydasız olacaqdır. Məsələn, bircə faktı qeyd edək ki, muğamlarla bağlı istər uşaq bağçalarında, istərsə də aşağı siniflərdə heç bir iş həyata keçirilmədiyindən yuxarı siniflərdə muğamların öyrədilməsində müəllimlər müxtəlif çətinliklərlə üzləşməli olurlar. Ona görə də uşaqların, məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətinin formalaşması işinin qurulmasında sinifdən xaric musiqi məşğələlərində Azərbaycan xalq musiqi janrlarından istifadə etmək vacibdir. Bunun üçün isə ən münasib formalardan, ən səmərəli yollardan istifadə etməyə ehtiyac duyulur.

Uşaqların bədii yaradıcılığa sövq edən, onları bu işə istiqamətləndirən ən vacib formalardan biri musiqili-didaktik oyunlardır. Belə oyunlarda uşaqların bədii yaradıcılıq imkanları daha tez üzə çıxır, onlarda olan bədii qabiliyyətlər özünü daha tez büruzə verir. Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, ibtidai sinif müəllimləri uşaqlarda yaradıcı qabiliyyətləri inkişaf etdirən belə oyunların lazımı səviyyədə həyata keçirilməsində çətinliklərlə üzləşməsi olurlar. Ona görə ki, onlar didaktik oyunlar zamanı uşaqların dünyagörüşlərini, bilik səviyyəsini genişləndirən musiqi folkloru materiallarının seçilməsinə düzgün yanaşırlar. Unutmaq olmaz ki, musiqili didaktik oyunların təşkili əgər bir tərəfdən uşaqların bilik, bacarıq və vərdislər sistemini sahmana salırsa, digər tərəfdən onların əxlaq normalarını da tənzip edir. Oyunlar keçirərkən çalışmaq lazımdır ki, uşaqların hisslərinə, əxlaq normalarına onların mənəviyyatına, emosional təsir göstərən xalq mahnılarından, xalq rəqslərindən, fərdi-kütləvi rəqslərdən, dəyişmələrdən, vokal nümunələrindən elə istifadə etmək lazımdır ki, bu nümunələr uşaqlarda xeyirxahlıq, həssaslıq, qayğıkeşlik hissi yaratsın, onların mənəvi aləmini zənginləşdirsin. Təsəvvür və dünyagörüşlərini inkişaf etdirən, məktəblilərdə səmimi dostluq, qardaşlıq, yoldaşlıq duyğularının üzə çıxmasına şərait yaratsın. Çünki musiqili oyunlar məktəblilərdə bir çox əxlaqi normaların bünövrəsini qoyur, şəxsiyyətin formalaşmasına güclü təkan verir.

Musiqili-didaktik oyunda hər bir uşağın fəal iştirak etməsi ibtidaisınıf müəlliminin pedaqoji ustalığından asılı olur. Bu proses üçün istifadə edilən musiqi materialı, həm də uşaqlarda müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərin yaranmasına səbəb olur. Hər bir musiqili oyun üçün düzgün seçilib öyrədilmiş sadə mahnı və rəqs, növbəti oyun üçün bir növ təməl olur. Təkrarlama zamanı uşaqlar daha çox sərbəstlik göstərir. Azərbaycan xalq musiqi janrlarının, mahnının, rəqsin daha mürəkkəb formalarını qavramağa hazır olur.

Yetişən nəslin şüuruna, əqidəsinə güclü təsir edən yeni didaktik materialardan istifadə edilməsi günün vacib tələblərindən hesab olunur. Belə olan təqirdə sinifdən xaric məşğələlərdə həyata keçirilən tərbiyə işlərinin kökündən yeniləşdirilməsi, xüsusilə musiqili didaktik oyunların yeni formaları var. Onlar aşağıdakılardan ibarətdir: Musiqili-süjetli-rollu oyunlar. Musiqili hərəkətli oyunlar.

Musiqili əyləncəli oyunlar.

Musiqili – kütləvi tədbirlər.

Musiqili oyunun süjet xəttinə uyğun olan xalq musiqisi nümunələrindən, xalq rəqslərindən istifadə zamanı çalışmaq lazımdır ki, sadə musiqi alətlərində belə nümunələri səsləndirə bilsinlər. Musiqili-süjetli – rollu oyunların şərtinə görə uşaqlara xalq rəslərinin bir sıra vacib elementlərinin öyrədilməsi tövsiyyə olunur. Ona görə də oyuna cəlb olunan uşaqlara hansısa bir rəqs melodiyasının xarakterinə müvafiq olaraq mülayim və iti tempə yerimək, hərəkəti musiqidə başlayıb qurtarmaq, qabağa hərəkət etməklə, hoppanmaqla, düzgün cəld hərəkət etmək və s. öyrədilir. Bundan başqa, bayraqla və yaylıqlarla hərəkəti yerinə yetirmək, obrazlı hərəkəti göstərmək, dairədən dağılmaq və dairəyə toplanmaq, bir ayağını yerə vurmaq, dizləri üstündə əl çalmaq və bu kimi sadə rəqs elementləri də öyrədilir.

Sinifdən xaric musiqi məşğələlərində keçirilən musiqili süjeti rollu oyunların növbəti mərhələsində qədim rəqslər səsləndirilir. Çünki həmin rəqslər Azərbaycan musiqisinin ritmini, tempini, dinamik xüsusiyyətləri, eləcə də lirikliyi, sakitliyi, oyanıqlığı, gəldiyi və s. özündə birləşdirir. Ona görə də belə rəqslərə qulaq asan məktəblilər xalqın küçməsi, adəti, ənənəsi, florası, faunası və digər xüsusiyyətləri ilə tanış olmaqla yanaşı, musiqi əsərlərinin məzmununu dərk etməyə alışırlar. Bu qismi şəhər, yer, məkan adı ilə, başqa qismi güllər-çiçəklər, bir qismi meyvə adları ilə, başqa bir qismi isə mənəvi təmizliyə çağıran şərti, rəmzi adlarla adlandırılan həmin rəqslərin bəziləri ilə məktəblilər yaxından tanış olurlar. “Azərbaycan”, “Bənövşə”, “Brilyant”, “Vağzal”, “Qaytağı”, “Qoçəli”, “Darçınlı”, “İnnabı”, “Xalabacı”, “Heyvagülü”, “Ceyranı”, “Şalaxo”, “Şəki”, “Bakı”, “Firuzə”, “Sevinci” və s.

Bu mərhələdə rəqslərlə yanaşı, Azərbaycan xalqının vətənpərvərliyini, qoçaqlığını, igidliyi, qəhrəmanlığı, böyüyə, kiçiyə, ataya, anaya olan məhəbbəti, vətənin füsunkar gözəlliyini, dağların əzəmətini, müxtəlif təbiət gözəlliklərini özündə əks etdirən bir sıra qədim mahnılar da səsləndirilir: “Qaçaq Nəbi”, “Söhbət ilə saz ilə”, “Apardı sellər saranı”, “Çalpapaq”, “Uca dağlar”, “Alma”, “Dağda bitər lələ”, “Bahar oldu”, “Ay lolo”, “Bülbüllər oxur”, “Ay laçın” və s.

Azərbaycan muğam janrı ilə tanışlıq mərhələsində də yalnız muğam şöbələri, güşələri, rəngləri, dərəcələri, müqəddimlərin, təsniflərin dinlənməsi təşkil edilməlidir. Sinifdən xaric musiqi məşğələlərində keçirilən musiqili süjetli-rollu oyunların hazırlıq mərhələsinin belə mütəşəkkil təşkilatından sonra “İsgəndər və Çoban” oyunu üçün zəmin yaranır. Beləliklə, məktəblilər musiqili-didaktik oyunlar zamanı qazandıqları bədii yaradıcılıq nümunələri ilə bağlı mühakimə yürüdür. Azərbaycan musiqi alətlərinin tarixi, ifa imkanları barədə doğru mülahizələr söyləyir, uşaq musiqi alətlərində sadə formada melodiyalar çala bilir, xalq rəqslərinin bir sıra elementlərini düzgün yerinə yetirir, mahnı, rəng, təsnif, xalq rəqsləri haqqında öz fikirlərini sərbəst söyləməyi bacarırlar. Göründüyü kimi, uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirməyə xidmət edən formaların gücündən lazımi qaydada istifadə etdikdə haqqında danışılan məsələnin müvəffəqiyyətli həllinə nail olmaq mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadiqov F. Uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işinin elmi- pedaqoji əsasları. Bakı: 1994
2. Quliyev S. Musiqi və onun tədrisi metodikası. Bakı: 1978
3. Rəcəbov O. Uşaqlar və mahnı. Bakı: 1985
4. Sadiqov F. Bədii yaradıcılıq dərnəkləri. Bakı: 1996

SUMMARY

Leyla Abbasova

FORMS AND WAYS OF INCREASING STUDENTS' INTEREST IN AZERBAIJANI FOLK MUSIC

The article deals the possibility of achieving a positive solution to the topic under consideration by using the power of forms that serve to develop the artistic creative abilities of students. It is about the proper implementation of children's musical didactic games. It is noted that schoolchildren freely express their views on the history of the Azerbaijani musical instruments, folk dances, songs, paints and dances.

Key words: *music, student, dance, exercise, Azerbaijan, talent, development, song, people, form*

РЕЗЮМЕ

Лейла Аббасова

ФОРМЫ И СПОСОБЫ ПОВЫШЕНИЯ ИНТЕРЕСА УЧАЩИХСЯ К АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАРОДНОЙ МУЗЫКЕ

Используя силу форм, служащие развитию художественных творческих способностей учащихся можно добиться положительного решения поставленной задачи.

Здесь речь идёт о реализации музыкально-дидактических игр детей на должном уровне, а также, о свободном изложении своих мыслей учащихся об истории Азербайджанского музыкального инструмента, народного танца, песнях, о цветах и танцах.

Ключевые слова: *музыка, ученик, танец, репетиторство, Азербайджан, способности, развитие, песня, народ, форма*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ŞƏBNƏM MƏMMƏDOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti
memmedovasebnem35@gmail.com

UOT: 159.92

ASPERGER SİNDROMLU İNSANLAR VƏ ONLARIN TƏHSİL HƏYATI

Autizm müşahidə edilə bilən davranış və inkişaf xüsusiyyətləri əsasında müəyyən edilən naməlum etiologiyalı neyrobioloji pozğunluqdur. Autizm sosial inkişaf, ünsiyyət və təkrarlanan davranış və ya maraqlardakı çatışmazlıqlarla xarakterizə olunur. 1970-ci illərin sonlarından bəri autizmlə və əlilliyə olan uşaqların təsnifatı çox ağırdan çox yüngülə qədər müxtəlif kombinasiyalarda özünü göstərə bilən pozğunluqlar spektri kimi qəbul edilmişdir. Spektrin bir ucunda klassik autizmlə uşaqlar var. Bu uşaqlarda əhəmiyyətli idrak və nitq gecikmələri də daxil olmaqla daha ciddi çatışmazlıqlar var. Spektrin digər ucunda klassik autizmin oxşar xüsusiyyətlərinə malik olan uşaqlardır, lakin onlar ən azı səthi olaraq orta və orta səviyyədə yuxarı idrak qabiliyyətləri və normal dil qabiliyyətləri nümayiş etdirirlər. Bu cür uşaqlara adətən yüksək funksiyalı autizm və ya Asperger sindromu deyilir. Tədqiqatlar onun genetikla əlaqəli olduğunu dəstəkləsə də beynin müəyyən bölgələrində struktur və funksional fərqlər aşkarlasa da, Asperger sindromunun dəqiq səbəbi məlum deyil.

Açar sözlər: intellekt, sindrom, zəka geriliyi, təhsil, empatiya

GİRİŞ

Geniş yayılmış inkişaf pozğunluqları doğuş zamanı və ya erkən uşaqlıq dövründə başlayan yaşadığı dövrə və sonrakı inkişaf dövrünə təsir edən bir çox tərəfi ilə ciddi dərəcədə mənfi təsir göstərən pozğunluqlardır. Dil, uyğunlaşma davranışı, ünsiyyət və sosial bacarıqlar geniş yayılmış inkişaf pozğunluqlarında inkişafın xüsusilə təsirləndiyi cəhətlərdir və bu sahədəki zərər çox açıq və qalıcıdır. Bu qrupa daxil olan əksər pozğunluqlarda zehni inkişaf əhəmiyyətli dərəcədə geri qalır. Amerika Psixiatriya Assosiasiyasının təsnifat sisteminə görə bu qrupa aid əsas pozğunluqlar Autizm pozğunluğu, Uşaqlığın Dezintegrativ pozğunluğu və Asperger pozğunluğudur. Bu tipli pozğunluqları aradan qaldırmaq üçün veriləcək təhsildən əvvəl ilk öncə bu barədə cəmiyyət bilgilənməlidir. Bu növ fərqli davranış xüsusiyyətləri olan insanları cəmiyyətdən kənarlaşdırmamalıyıq və onlara xəstələnmə kimi təsir etməməliyik. Asperger sindromlu insanlar üstün zəkaya malik olduqlarından normal məktəblərdə təhsil almaq imkanına sahibdirlər. Doğru təsir və yönləndirmə ilə mükəmməl təhsil ala bilərlər və yaxşı iş sahibi ola bilərlər. Asperger sindromlu bəzi yetişkinlərin gündəlik həyatın tələblərini qarşılamaq üçün dəstəyə ehtiyacı olsa da, bir çoxları iş tapa, sosial əlaqələr qura və yaxud müstəqil yaşaya bilərlər.

Asperger sindromu və ya Asperger pozğunluğu nədir?

Nevroloji xəstəliklər qrupu olan autizm spektr pozğunluqları qrupunun bir alt növünü təşkil edən sağlamlıq problemdir. Sindromu ilk dəfə 1944-cü ildə aşkarlayan Avstraliyalı uşaq həkimi Dr. Hans Aspergerdir. Bu sindrom əsasən insanlarla ünsiyyətdə çətinlik çəkən, yaşlıları ilə empatiya qura bilməyən və fiziki cəhətdən yöndəmsiz uşaqları araşdırmışdır. Əlli il sonra isə bu sindrom Asperger sindromu olaraq tanınmışdır. Güclü intellektual qabiliyyətləri və daha yaxşı şifahi dil bacarıqları ilə digər autizm spektr pozğunluqlarından seçilən asperger sindromlu şəxslər adətən normal və ya üstün istedadlıdırlar. Ancaq bu sindromlu insanlar normal və yüksək intellektə malik olsalar da, onların sosial qabiliyyətləri və vərdisləri zəif inkişaf etmiş olur. Autizmlə əksər insanlarda, xüsusən uşaqlarda inkişafdən qalmanı asanlıqla müşahidə etmək mümkündür və bəzi xüsusiyyətləri Asperger

sindromunda da bilinir. Lakin onlar autistlərə bənzəsələr də əqli cəhətdən onlardan heç də geri qalmırlar. Bəzən onlar mürəkkəb bir elmi sahə üzrə daha dərrakəli ola bilirlər. Belə insanlar 3-4 dili eyni zamanda danışa bilər, riyaziyyat teorimlərini həll edə bilər, 5 il sonra may ayının beşinin hansı günə təsadüf etdiyini deyə bilərlər. Ancaq dostluq qurmaqda, insan münasibətlərində, yaxın münasibət qurmaqda xeyli çətinlik çəkirlər. Asperger sindromlu insanlar onlara qarşı edilən pisliliyi və ya yaxşılığı, insanların niyyətlərini, onları sevib sevmədiklərini anlaya bilmirlər. Belə insanlar digər insanların keçirdikləri bəzi hissləri keçirdə bilməzlər. Gülünəcək vəziyyətdə ağalaya bilər, ağlanacaq vəziyyətdə gülə bilərlər. Balaca olarkən yaşadıklarının oynadığı bəzi xəyali oyunları oynaya bilməzlər. Bəzən mücərrəd olan sözləri anlamaz, məcazi mənada işlədilərən sözləri gerçək zənn edə bilərlər. Zarafatla deyilən sözləri anlamada çətinlik çəkən belə insanlar zarafata gülməz və zarafat etməyi sevməzlər. Əl bacarıqları olmadığı üçün bəzən yöndəmsiz ola bilərlər. Empatiya qurmaqda çətinlik çəkərlər və başqalarının bədən dilini anlaya bilməzlər. Əlavə olaraq jest və mimikalardan istifadə edə bilməzlər və səs tonları ancaq bir səviyyədədir. Xəyal etmək kimi xüsusiyyətləri çox azdır. Bununla belə, belə insanlar çox fərqli sahələrdə üstün bacarıq nümayiş etdirə bilərlər. Çox güclü hafizəyə sahibdirlər, illər əvvəl oxuduqları kitabları və ya eşitdikləri sözləri son sözü kimi xatırlamaq kimi xüsusiyyətləri vardır. Nitqlərində problemləri yoxdur amma ünsiyyət qurmaqda və əlaqəni uzun müddət saxlamaqda çətinlik çəkirlər. Ən çox iki yaxud üç yoldaşları olur. Belə insanlar soyuq və isti havanı ayırd edə bilirlər. Əşyalara qarşı bağlılıqları vardır, yüzlərlə qələmi olmalarına baxmayaraq yenə də alar, itirdikləri zaman çox məyus olurlar. Başqalarının düşüncələrini heç vaxt tam dəqiq bilməzlər amma özləri nəyi sevib sevmədiklərini tam dəqiq bilir və ifadə edirlər.

Asperger sindromunun Autizimdən fərqi nədir?

Asperger sindromu ilə yüksək funksiyalı autizm (HFA - əqli qüsursuz autizm) arasında üst-üstə düşmə dərəcəsi aydın deyil. Bu sindrom autizm qrupuna daxil olsa da özünün diaqnostik kriteriyaları vardır. Asperger sindromunda zəka daha çox normal olaraq müəyyən edilmiş hədlər daxilində bilinirsə, autizimli insanlarda zəka geriliyi daha çox bilinir. Asperger sindromlu insanların daha geniş biliyə əsaslanan marağı varsa, Autizimli insanların isə çeşidləmə və sayma kimi daha monoton maraqları vardır.

Asperger sindromu daha çox 4 və 11 yaşlı uşaqlar arasında aşkarlanır, lakin autizm həyatın ilk 3 ilində ortaya çıxır. Bu sindrom nevroloji və genetik dəyərləndirmə testləri, psixoloji testlər, sözlü və sözsüz ünsiyyət bacarıqlarını yoxlayan testlər vasitəsilə aşkara çıxardılır. Aspergerli uşağın nitq inkişafı normaldır. Autizimli uşaqlarda isə nitq geriliyi müşahidə edilir. Aspergerli insanlar yaşa dolduqca özlərindəki fərqləri görə bilirlər, lakin autizimli insanlar isə özlərindəki fərqi duya bilmirlər.

Amerika Psixiatriya Assosiasiyasının təsnifatına görə asperger sindromunu müəyyən etmək üçün bir neçə xüsusiyyət vardır. Bunlardan ən az ikisinin varlığı nəticəsində sosial qarşılıqlı əlaqədə keyfiyyətə pisləşmə halları baş verə bilər.

1. Sosial qarşılıqlı əlaqənin yaradılması üçün edilən əl-qol hərəkətləri, üz ifadəsi, göz-gözə gəlindiyi zaman sözlü və sözsüz davranışda problemlərin olması
2. Yaşlıları ilə inkişafa uyğun münasibətlərin qurula bilməməsi
3. Digər insanlarla vaxt keçirə bilməməsi
4. Maraqlarını və qabiliyyətlərini paylaşa bilməməsi
5. Duyğusal olaraq qarşılıq verə bilməməsi

Asperger sindromunun genetik bir problem olduğu bir neçə tədqiqatçı tərəfindən dəstəklənmişdir. Onların fikrincə aspergerli uşağı olan valideyinlərdə 14% atada, 4% isə anada bu sindromun olduğu deyilir. Autizimli uşaqların ailələri müəyinə edildikdə 2% ana və atanın, 4% isə bacı və qardaşın bu sindromu daşıdıqları müəyyən edilmişdir. Bu sindromun nədən olduğu tam olaraq bilinmir. Ancaq beynin inkişafına təsir edəcək fiziki amillərdən yarana biləcəyi hesab edilir. Əlavə olaraq bu sindromun inkişafında və gedişində digər ətraf mühit amillərinin də rolu olduğu deyilir. Alimlər həmçinin müxtəlif genlərdəki dəyişikliklərin bu riskə necə təsir göstərə biləcəyini və hansı ətraf mühit faktorlarının vacib ola biləcəyini öyrənmişdilər. Buna görə də, özləri və ya ailə üzvləri üçün genetik risklərlə bağlı xüsusi sualları olan şəxslər ən aktual məlumatları əldə etmək üçün bir

mütəxəssislə məsləhətləşməlidirlər. Bu sindromu müəyyənləşdirmək üçün əsasən davranışlara diqqət yetirmək lazımdır. Bu sindrom üçün xüsusi bir müalicə növü yoxdur və bilinən müdaxilələr vasitəsilə sindromu bir növ yaxşılaşdırmaq düşünülmüşdür. Asperger sindromunun müalicəsi hər bir insanın yaşına və ehtiyaclarına görə aparılır və mümkün olduqca erkən yaşda müalicəyə başlamaq məsləhət görülür. Müalicə sadəcə təkrarlanan hərəkətləri azaltmaq, ünsiyyət bacarıqlarını və fiziki yöndəmsizliyi yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bəzi tədqiqatçılar və insanlar autizm spektrum pozğunluğunun müalicə ediləbilən və ya sağalabilən xəstəlikdən əlavə onun genetik fərqlilik olduğunu müdafiə edirdilər. 2015-ci ildə Asperger sindromunun dünya miqyasında 37,2 milyon insanı (insanların təxminən 0,5%-i) əhatə etdiyi təxmin edilirdi. Əsasən Amerika Birləşmiş Ştatlarında istifadə edilən Psixi Bozuklukların Diaqnostik və Statistik Təlimatının (DSM-V) ən son 2013-cü il nəşri Asperger sindromu və digər geniş yayılmış inkişaf pozğunluqları terminlərini autizm spektri pozğunluğunun diaqnozu ilə əvəz etmişdir. Bu o deməkdir ki, hazırda Asperger sindromu ABŞ-da rəsmi olaraq ayrıca xəstəlik kimi tanınmır, əksinə indi autizm spektri pozğunluğunun bir hissəsidir. Dünyanın digər ölkələrində istifadə edilən Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Beynəlxalq Xəstəliklər Təsnifatı (WHO) hələ də Asperger sindromundan autizmin bir alt növü kimi istifadə edir.

Aspergerli İbtidai Məktəb Şagirdlərinin Təhsil Həyatı

Asperger probleminə malik olan uşaqlarının əksəriyyəti məktəbdə həmyaşıdları ilə adi sinif otaqlarına yerləşdirilir, lakin onlara bəzi əlavə dəstəklər göstərilir. Aspergerli uşaqlar, hətta çox intellektli və öyrənməkdən zövq alanlar belə, məktəbə çətin uyğunlaşa bilirlər. Onlar duyğu mühiti (səslər, qoxular), sosial tələblər, kobud və incə motor tapşırıqları ilə mübarizə aparmaqda çətinlik çəkə bilirlər. Uzun, məktəb günü ərzində ayıq, mütəşəkkil və sakit qalmaq onlar üçün çətin ola bilər. Autizm spektrində olan hər bir şagird unikal olduğu üçün təhsil uğurunun vahid resepti yoxdur. Hər bir uşaq üçün hər zaman fərdi plan olmalıdır. Təlimin böyük bir hissəsi müəllim ünsiyyəti vasitəsilə həyata keçirilir. Asperger sindromu ilə tez-tez rast gəlinən sosial ünsiyyət çatışmazlıqlarını nəzərə alaraq, anlaşılmaqlıqların qarşısını almaq üçün müəllimlərin ünsiyyət strategiyalarına diqqət yetirmək lazımdır. Bununla belə, stress və narahatlığı azaldan və şagirdlərin məktəbdə uğur qazanmasına kömək edən bəzi strategiya və yanaşmalar var. Yerləşdirmə, modifikasiya, xüsusi təhsil və tələb olunan xidmətlərin tam siyahısı psixoloq, psixopatoloq, peşə terapevti və ya digərləri tərəfindən verilən təlim tövsiyələri bütün komanda tərəfindən nəzərə alınır. Uşağı müxtəlif məktəb şəraitlərində müşahidə etmək, nəyin təkmilləşdirilməsi lazım olduğunu qiymətləndirmək və müntəzəm olaraq izləmək üçün kənarından Asperger/Autizm mütəxəssisi cəlb edə bilər. Şagird hələ də mübarizə aparmağa davam edərsə, təhsil komandası daha sıx dəstək səviyyələri təklif edə bilər. Bəzi yerləşdirmələr məktəb sistemi daxilində ola bilər (məsələn, Asperger/Autizmlilə olan şagirdlər ilə oxşar problemlilə həmyaşıdları olan şagirdlər daha kiçik, ayrıca sinif otağına); digərləri regiondan kənarında, istər dövlət təhsili müəssisələrində, istərsə də özəl məktəblərdə ola bilər. Bəzi ailələr evdə təhsil almağı məqsədəuyğun hesab edir. Aspergerli uşaqların təhsil həyatı üçün müəyyən qərarlar məktəb çalışanı və valideynlə birgə alınmalıdır. Valideynlər təhsil komandasının ayrılmaz üzvləridir.

Aspergerli şagirdin adi sinifdə uğur qazanması üçün komandada aşağıdakılar olmalıdır:

- Komanda rəhbəri: Məktəb binasında səlahiyyət sahibi olan pedaqoq.
- Davranış, sosial/emosional, ünsiyyət, icra funksiyası və öyrənmə üzrə təlimat vermək üçün Asperger/Autizm bilikli heyət və ya məsləhətçi.
- Valideynlər, pedaqoqlar və məsləhətçilər arasında müntəzəm olaraq planlaşdırılmış və effektiv ünsiyyət.

Aspergerli Orta Məktəb Şagirdlərinin Təhsil Həyatı

Asperger sindromuna sahib olan şagirdlər intellektli və açıq sözlü olsalar da, onların sosial və emosional inkişafda geriləmələri olduğunu unutmamalıyıq. Onlar həmçinin icra funksiyalarında, problem həll etməkdə, mücərrəd düşünməkdə, oxuyub başa düşməkdə, incə motor bacarıqlarında, şifahi göstərişlərə əməl etməkdə və çox addımlı layihələri tamamlamaqda digər tələbələrə geri qalmaqda davam edə bilirlər. İbtidai məktəbdə işlər yaxşı getsə belə, Asperger sindromuna malik orta

məktəb şagirdi müəyyən dəstək və ya müdaxilələrə ehtiyac duymağa davam edə bilər. Yeniyetməlik dövrünün başlaması ilə orta məktəbin sosial mühiti ibtidai məktəbdən çox fərqli olur. Aspergerli şagirdlər ibtidai məktəbdə oynadıqları oyunlarla maraqlanmağa davam edə bilər. Eyni zamanda, onların sosial bacarıqsızlığı onları digərlərindən fərqləndirə bilər və kənarlaşdırılma, lağ edilmə və ya zorakılığa məruz qalma riski ilə üzləşə bilər. Bir çox valideynlər və tələbələr onları nələrin gözlədiklərini bilmədiklərinə görə orta məktəbə keçidlə bağlı narahatlıq hiss edirlər. Ancaq bir çox dəyişikliklərə baxmayaraq, bəzi tələbələr keçidi yaxşı həyata keçirir və yeni məktəblərindən zövq alırlar. Məsələn, bəzi tələbələr sinifdən sinifə keçmək imkanı olduğu üçün orta məktəb şəraitini seçirlər. Bəzi tələbələr, xüsusən də onlara uyğun olmayan müəllim olduqda, birdən çox müəllimə üstünlük verirlər. Orta məktəb həmçinin Asperger sindromlu tələbələrə klublar və komandalar vasitəsilə oxşar maraqları olan digər tələbələrlə əlaqə saxlamağa imkan verir. Asperger sindromu olan tələbələr üçün yenilik çox vaxt çətin olur, buna görə də onlar məktəbin ilk bir neçə həftəsində və digər keçid dövrlərində narahat ola bilərlər.

Aspergerli Ali Məktəb Tələbələrinin Təhsil Həyatı

Orta və tam orta təhsil tələbələri təkcə məzun olmağa deyil, həm də orta təhsildən sonrakı təhsilə, məşğulluğa və müstəqil yetkin həyatına uğurlu keçidə hazırlamalıdır. Asperger sindromuna malik olan bəzi tələbələr ali məktəbi orta məktəbdən daha idarəolunan hesab edirlər lakin bu, hələ də bir çox problem yaradır. Gənclərin sosial həyatı dramatik şəkildə davam edir. Ali məktəb müəllimləri mücərrəd təfəkkürlə bağlı tapşırıqlar verir, həmçinin ev tapşırığına və uzunmüddətli tapşırıqlara daha çox tələblər qoyurlar. Ancaq Asperger profilinə malik olan tələbələr, nə qədər parlaq olsalar da, digər tələbələrə nisbətən bu çoxsaylı problemlərin öhdəsindən gəlmək üçün zəifdirlər. Müvafiq dəstək vasitəsilə Asperger profilli bəzi yeniyetmələr ali məktəbə yaxşı uyğunlaşırlar. Ancaq bununla belə, Asperger sindromuna sahib bəzi yeniyetmələr ali məktəbin sürətli templi atmosferində özlərini idarə etməkdə çətinlik çəkirlər. Ali məktəbdə çox şey yerinə yetirilməlidir - amma yenə də Asperger sindromlu tələbələr təhsil üçün tələb olunan əlavə enerji və səyləri toplamaq üçün digər tələbələrə nisbətən daha çox boş vaxta ehtiyac duyurlar. Nəzərə alınacaq seçimlərdən biri standart dörd tədris ili əvəzinə beş və ya daha çoxillik akademik təhsil planlamasıdır. 18, 19, 20, 21 və ya 22 yaşında məzun olan normal tələbəyə görə asperger sindromu olan tələbə üçün təhsil həyatı daha da uzadıla bilər və ya onun üçün təhsil sadələşdirilə bilər.

Asperger sindromlu olan yeniyetmələr üçün həyat çətin, çaşdırıcı və məyusedici ola bilər. Uşaqlara dərslərdən kənar zövq alacağı müxtəlif fəaliyyətlər tapmasına köməklik edilə bilər. Bir çox yeniyetmələr heyvan saxlamaq, rəsm çəkmək, musiqi ifa etmək, fotosəkil çəkmək, oxumaq və ya qaçmaq kimi sevimli fəaliyyətlərlə məşğul olduqda özlərini daha rahat hiss edirlər. Bu maraqlar və ya fəaliyyətlər həm də ömür boyu davam edəcək sağlam hobbilər və ya əyləncəyə çevrilə bilər.

NƏTİCƏ

Sosial ünsiyyət pozğunluğunun və ya asperger sindromunun dəqiq müalicəsi yoxdur. Belə insanlar üçün həyat biltmişdir demək də doğru deyil. Belə insanlar yaxşı təhsil alsalar, yaxşı iş seçimləri olsa gələcəkdə özlərini idarə edə bilən yaxşı yetişkin ola bilərlər. Bu halda valideynlərin üzərinə böyük yük düşür. Ana və ata davamlı olaraq övladlarına dəstək olmalı, uşaqlarına başqalarını anlamaqda köməklik göstərməlidirlər. Davamlı kitab oxumalıdırlar, oxuduqları əsəri müzakirə etməlidirlər. Belə insanlar sosial ünsiyyət zamanı daima dəstəyə ehtiyac hiss edirlər. Valideynləri uşağa hansı vəziyyətdə necə hərəkət etməli olduğunu öyrətməlidir. Ailə daxilində valideynlərin məktəb daxilində isə müəllimlərin və yaxşı mütəxəssislərin köməyi ilə bu və bunun kimi bəzi sindromlu insanlar həyatda və cəmiyyətdə özlərinə yaxşı yer tuta bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. American Psychiatric Association. (1994). Diagnostic and statistical manual of mental disorders (4th ed.). Washington, DC: Author.
2. Kuncce, L. J., & Mesibov, G. B. (1998). Educational approaches to high-functioning Autism and Asperger's syndrome. In E. Schopler, G. B. Mesibov, & L. J. Kuncce (Eds.), *Asperger syndrome or high functioning autism?* (pp. 227–261). New York: Plenum.
3. Asperger Sendromu. *Otizm Derneği*. <http://www.autism-society.org/what-is/aspergers-syndrome/> 15.11.2017 tarixində erişildi.
4. Vos T, Allen C, Arora M, Barber RM, Bhutta ZA, Brown A, et al. (GBD 2015 Disease and Injury Incidence and Prevalence Collaborators) (October 2016). "Global, regional, and national incidence, prevalence, and years lived with disability for 310 diseases and injuries, 1990–2015: a systematic analysis for the Global Burden of Disease Study 2015". *Lancet*. **388** (10053):1545–602. doi:10.1016/S0140-6736(16)31678-6. PMC 5055577. PMID 27733282.
5. Klin A (May 2006). "Autismo e síndrome de Asperger: uma visão geral" [Autism and Asperger syndrome: an overview]. *Revista Brasileira de Psiquiatria* (in Portuguese). **28** (Suppl1):S3–11. doi:10.1590/S1516-44462006000500002. PMID 16791390. S2CID 34035031.
6. <https://www.medicalpark.com.tr/asperger/hg-2537>
7. https://www.tavsiyeediyorum.com/makale_4465.htm Uzm.Psk.Nilüfer ŞİŞMAN
8. https://www.tavsiyeediyorum.com/makale_19042.htm Eski Adıyla Asperger Sendromu Yeni Adıyla Sosyal (Pragmatik) İletişim Bozukluğu Dr.Psk.Dnş.H.Hüseyin DOĞAN.
9. <https://limitsiz.az/989222-2/> Nailə Həsənzadə
10. <https://rarediseases.info.nih.gov/diseases/5855/asperger-syndrome>
11. <https://www.aane.org/resources/family-and-friends/elementary-school/>
12. <https://www.aane.org/family-and-friends/education/>
13. <https://www.aane.org/resources/family-and-friends/high-school/>

SUMMARY

Shabnam Mammadova

PEOPLE WITH ASPERGER SYNDROME AND
THEIR EDUCATIONAL LIFE

Autism is a neurobiological disorder of unknown etiology that can be identified based on observable behavioral and developmental characteristics. Autism is characterized by a lack of social development, communication, and repetitive behaviors or interests. Since the late 1970s, the classification of children with autism and disability has been accepted as a spectrum of disorders that can manifest themselves in a variety of combinations, from very severe to very mild. At one end of the spectrum are children with classic autism. These children have more serious deficiencies, including significant cognitive and speech delays. At the other end of the spectrum are children with similar characteristics to classical autism, but they demonstrate, at least superficially, intermediate and above-average cognitive abilities and normal language abilities. Such children are commonly referred to as high-functional autism or Asperger's syndrome. Although research suggests that it is genetically related, it does reveal structural and functional differences in certain areas of the brain, but the exact cause of Asperger's syndrome is unknown.

Key words: *intelligence, syndrome, mental retardation, education, empathy*

РЕЗЮМЕ

Шабнам Маммадова

**ЛЮДИ С СИНДРОМОМ АСПЕРГЕРА И ИХ
ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ЖИЗНЬ**

Аутизм - это нейробиологическое расстройство неизвестной этиологии, которое можно идентифицировать на основе наблюдаемых поведенческих характеристик и характеристик развития. Аутизм характеризуется отсутствием социального развития, общения и повторяющимся поведением или интересами. С конца 1970-х годов классификация детей с аутизмом и инвалидностью была принята как спектр расстройств, которые могут проявляться в различных комбинациях, от очень тяжелых до очень легких. На одном конце спектра находятся дети с классическим аутизмом. У этих детей есть более серьезные недостатки, включая значительную задержку когнитивных функций и речи. На другом конце спектра находятся дети со схожими характеристиками с классическим аутизмом, но они демонстрируют, по крайней мере, поверхностно, когнитивные способности среднего и выше среднего, а также нормальные языковые способности. Таких детей обычно называют высокофункциональным аутизмом или синдромом Аспергера. Хотя исследования показывают, что он генетически связан, он действительно выявляет структурные и функциональные различия в определенных областях мозга, но точная причина синдрома Аспергера неизвестна.

Ключевые слова: интеллект, синдром, умственная отсталость, образование, эмпатия

Мəqaləni çapa təqdim etdi: psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Sevinc Orucova

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

KUBRA QULIYEVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

k.guliyeva@yahoo.com

UOT:37.02; 371

ÖMƏR FAİQ NEMANZADƏNİN MİLLİ MƏKTƏBLƏR HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Məqalədə Ö.F.Nemanzadənin milli məktəb açmaq ideyasından, bu məktəblərdə dərslərin milli, doğma dildə-ana dilində keçirilməsindən, dərslərin təşkilində pedaqoji ustalıqın əsaslarından, şəriət dərslərinin azaldılmasının faydalarından bəhs edilmişdir. Məqalənin əvvəlində yazarın təhsil həyatından giriş verilmiş və münasibət bildirilmişdir. Ö.F.Nemanzadə Şəki və Şamaxı şəhərlərində milli məktəbləri açmağa nail ola bilmişdir. Yazar öz xatirələrində məktəbdə olan təhsil sisteminin quruluşundan yazmış, orada keçirilən yeni dərslər haqqında məlumat vermişdir. Ö.F.Nemanzadənin Bakıya getməsi və orada millik adına bir şey görə bilmədiyini də məqalədə qeyd edilmişdir. O, təkcə Z.Tağıyevin açdığı məktəbin sevindirici hal olduğunu vurğulamışdır. Məqalədə o da öz əksini tapmışdır ki, yazarın istər öz təhsil həyatında, istərsə də sonrakı illərdə milli məktəb, doğma ana dilində dərslərin təşkili adına heç nə yox idi.

Açar sözlər: milli məktəb, dünyəvi bilik, pedaqoji ustalıq, müəllim, yazar, qız məktəbi

Görkəmli ədib, maarifpərvər, ziyalı, maarifçilik hərəkatının ustadlarından Ö.F.Nemanzadənin milli məktəblərin təşkilindəki rolu Azərbaycanda pedaqoji fikrinin inkişafı tarixində olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Milliləşmək, millətpərvərlik onun yaradıcılığının qayəsini təşkil etmişdir. Onda bu fikrin təşəkkülü və bu yolda mübarizə təhsil həyatına addım atdığı ilk gündən formalaşmağa başlamışdır. Ö.F.Nemanzadə ilk təhsilini Azqur kəndində almış, sonrakı illərdə İstanbulda təhsilini davam etdirmiş türk ədəbiyyatı tarixini dərinlən öyrənmişdir. Onun həm İstanbulda təhsil alması, həm də Qalata poçtxanasındakı fəaliyyəti dünyagörüşünün inkişafında, millilik və doğmalığ anlayışlarının formalaşmasına köməklik göstərmişdir.

Ö.F.Nemanzadə kiçik yaşlarında Azqurda getdiyi məktəbi öz xatirələrində molla məktəbi adlandırır. Məktəbin quruluşu, orada olan təhsil sisteminin vəziyyəti haqqında yoldaşları ilə qurduğu dialoqu qələmə almaqla oxucunun, ilk növbədə xalqın diqqətinə çatdırır. Molla məktəblərinə hər gün uşaqlara şəriət dərsləri keçirilir, ərəb əlifbası, yazıları ilə qeyd olunan ayələr əzbərlədilir və keçirilən dərslərə öz narazılıq bildirenləri, çətin, qarışıq sözləri yaxşı oxuya bilməyənləri isə falaqqa gözləyirdi. Dərslər diz üstə oturmaqla öyrədilirdi. Yazar qeyd edir ki, digər dövlət məktəblərindəki sistem buradan tamamilə fərqli idi. Bu dövlət məktəblərində falaqqa üsulu yoxdur, uşaqlar rahat sıralarda oturur, hər dərslərin sonunda onlara istirahət verilirdi. Yazar xatirələrində yazır: “Hətta müəllim özü də uşaqlarla bərabər gəzir, oynayır, gülür. Mən səhərdən təzə məktəbə gedəcəyəm. Arkadaşı İsmayıl bir az düşünüb: Mən də sənənlə gedərəm dedi. Ertəsi günü ikimiz də molla məktəbi yerinə hökumət məktəbinə getdik. Qalan iki arkadaşım atalarının qorxusundan ağlaya-ağlaya molla məktəbinə getdilər” (1, s.372).

Ö.F.Nemanzadənin sonrakı təhsil həyatında olan yeniliklər və millilik ideyasının formalaşması İstanbulda yaşayan dayısı Osman əfəndinin yanına getməsi ilə başlayır. Ö.F.Nemanzadə ilk vaxtlar “Fateh” adlı mədrəsədə təhsil alır. Bu mədrəsə elmi fəaliyyətin inkişafı, xalqı maarifləndirmə məqsədilə açılsa da, tamliqlə buna xidmət edə bilməmişdir. Bu mədrəsəyə kim istəsə gələ bilər, istədiyi vaxt çıxıb bilərdi. Ö.F.Nemanzadə hər gün dayısından ərəbcə dərsləri alır və ona mədrəsədən gəlincəyə qədər əzbərləməsini tapşırırdı. Mədrəsənin yaxınlığında bir məktəb fəaliyyət göstərirdi.

Ö.F.Nemanzadə dayısının bütün təkidlərinə baxmayaraq onu razı sala bilmiş və bu yeni üsullu maarif ocağı olan “Darüşşəfəq” məktəbinə adını yazdıra bilmişdi. Bu məktəbdəki təlim sistemi onda milli məktəb anlayışının formalaşmasının və bu yolda mübarizənin aparılmasının təməlini qoymuşdur. “Darüşşəfəq” məktəbində daxili nizam və dərs proqramı yaxşı təşkil olunmuşdu. Məktəbdə türk dili, hesab, yazı və s. kimi dərslər tədris olunurdu. Dərslər məktəbdə böyük və kiçik siniflərə görə bölünmüşdü. Böyük siniflər elmi biliklər, dünyəvi dərslərin tədrisindən sonra gimnastik alətlər vasitəsilə idman dərslərində iştirak edirdilər. Kiçik siniflər isə təlim dərslərindən sonra yaşlarına uyğun oyunlar oynamaqla vaxtlarını keçirirdilər. Məktəbdə yataqxana var idi. Uşaqlar bütün gününü demək olar ki, bu məktəbdə keçirirdi. Ö.F.Nemanzadə buradakı təhsil sistemindən olduqca təsirlənmişdi. Dərslərini həvəslə, sevərək öyrəndiyini qeyd edirdi. O yazır: “Sınıf keçmək, məktəbi qurtarmaq, məmur olmaq, məmləkətə getmək, anamı, atamı, bacı-qardaşlarımı görmək düşüncələri ilə oxuyur, hər il sinfi keçirdim. Məktəbin paltarı, yemək-işməsi, nizam və üsulu, dərsləri... hər şeyi xoşuma gəlirdi.” (1, s.389).

Ö.F.Nemanzadə “Darüşşəfəq” məktəbini bitirdikdən sonra bir müddət Qalata poçtxanasında fəaliyyət göstərir. Artıq gənc ziyalının fikirlərini, ideyaları başqa istiqamətdə idi. O, mövcud rejimə qarşı mübarizəni bəzən gizli, bəzən isə açıq şəkildə aparırdı. Yazar cəmisi bir il burada fəaliyyətini davam etdirə bilir, sonrasında doğma yurda Axalsıxa qayıdır. O, uzun müddət keçməsinə baxmayaraq heç nəyin dəyişmədiyini, köhnə üsul və qaydaların hələ də tətbiq edilməsindən yazırdı. Ö.F.Nemanzadə Axalsıxda olduğu müddətdə kənd camaatı ilə görüşlər təşkil edir. Avropada böyük mədəniyyətin olduğundan, Türkiyənin eləcə də xalqın bu mədəniyyətdən geri qaldığını qeyd edirdi. Yazar milli hissin xalqda aşılması, birlik olmaları üçün cəhdlər edirdi. Lakin bu hal nəinki, yerli idarəçilərin, həmçinin mollalarında xoşuna gəlmirdi. Onlar din pərdəsi altında xalqı millilikdən, işıqlıqdan uzaqlaşdırır, maariflənməyə doğru yol almalarına mane olurdular. Ö.F.Nemanzadə mollalarla ilə olan mübarizədə iki tərəfin yaşlılar və gənclər heyətinin olduğunu qeyd edirdi. Gənc nəslin nümayəndələri Ö.F.Nemanzadənin tərəfində idi. Çünki onlar azadlıq, milli ana dili məktəblərinin açılması, xalqın bu cəhalət pərdəsindən xilas olmalarını istəyirdilər. O qeyd edirdi ki, mollalarla olan mübahisənin əsasını müsəlman qızlara yazı öyrədilməsi lazımını, millətə, xalqa milli məktəblərmi lazım, yoxsa mədrəsəmi və s. kimi məsələlər təşkil edirdi.

Ö.F.Nemanzadə düşünürdü ki, doğma dilin zənginliklərini açıb göstərmək, milli məktəb ideyasını tamlıqla həyata keçirmək çətin prosesdir. O dövrün tələblərinə əsasən milli məktəb, ana dili məsələlərini ortaya atmaq bu sahədə iş görmək üçün din xadimlərinin arzularını nəmüəyyən dərəcədə həyata keçirmək vacib idi. Əgər bu cür edilməsəydi, nə milli məktəb açıla bilər, nə də dünyəvi biliklərin tədrisi ilə məşğul oluna bilirdi. Ö.F.Nemanzadə kəndə milli məktəb açmaq ideyasını tamlıqla həyata keçirə bilmədiyini düşünərək özünü daha da təkmilləşdirmək üçün Tiflisə hökumət məktəblərində çalışmaq ümidiylə gedir. Müəllim kimi fəaliyyət göstərmək üçün müfti və şeyxisləmlərlə görüşür. Burada iki məktəbin “Əli” və “Ömər” adlı məktəbin fəaliyyət göstərməsindən yazır. Məktəbdə millilik adından söhbət gedə bilməzdi. Tiflis kimi böyük mərkəzi yerdə bir dənə də olsun milli məktəb, milli mətbuat və hətta adi bir xeyriyyə cəmiyyəti belə yox idi. Məktəbin bütün səlahiyyətləri (məktəb proqramı, müəllimlərin təyini, şəhadətnamələrin verilməsi, nizamnamə tərtibi) Qafqaz maarif müdirinin əlində cəmləşmişdi. Ö.F.Nemanzadə Tiflis əhalisinin hazır ki vəziyyətini qonşuluqdakı xalqlar ilə müqayisə edir. Onların özlərinə məxsus gimnaziyaları; ictimai-milli təşkilatları, milli məktəbləri, müəllimləri olduğunu qeyd edirdi.

Ö.F.Nemanzadənin milli məktəb təşkil etmək arzusu, istəyi ilə sonrakı istiqaməti Şəki və Şamaxı şəhəri olur. Yazar bu şəhərlərdə qismən də olsa öz arzularını, milli dil milli məktəb fikrini formalaşdırır. Qafqazda ilk yeni üsullu milli məktəb məhz Şəkidə açılır və özü də burada pedaqoq, müəllim kimi fəaliyyət göstərir. Məktəbin açılmasında əsas məqsəd milliləşmək meylini sürətləndirmək, köhnə adət-ənənələrdən, mövhumatçılıqdan uzaqlaşmaq, şəriət dərslərinə olan meyilliyin azaldılması idi. Bu milli məktəbin aşılması digər şəhərlər üçün çox yaxşı bir nümunəvi haldır. Ö.F.Nemanzadə ilə yanaşı, daha 3 müəllim məktəbdə maarif işi ilə məşğul olurdu. Ö.F.Nemanzadə milliləşməyin əsasını şəriət dərslərinin azaldılmasında, daha çox doğma dildə

dərslərin tədrisində görürdü. Uşaqlara hesab və yazı dərslərinin tədrisi ilə yazar özü məşğul olurdu. İlk vaxtlar şəriət dərsləri ilə yanaşı bu dərslərin keçirilməsi valideynlərin narazılığına səbəb olurdu. Yazar əlbəttə ki, bu halın müvəqqəti hal olduğuna inanır, bu vəziyyətin aradan qaldırılmasının əsasını xalqın maarifləndirilməsində görürdü. Ö.F.Nemanzadə öz xatirələrində yazır: “İki il qabaq coğrafiya dərslərini istəməyən ataların namaz qıldıqları yerin divarları cocuqları tərəfindən çəkilən boyalı boyalı xəritələrlə bəzənməyə başladı. Hələ tarix dərsi ümumiyyətlə şagirdlərdə, xüsusilə bəzi şagird atalarında maarif və mədəniyyətə qarşı böyük istək və rəğbət oyandırdı” (1, s.406).

Ö.F.Nemanzadə dərslər dediyi müddətdə şagirdlərdə elmi dünyagörüşünün artırılması üçün də bir sıra işlər görür. Uşaqlara tədqiqat üçün ev tapşırıqlar verir. Bu tapşırıqlara nümunə olaraq yeni elm, yeni texnikanın mənimsənilməsi, Avropa ölkələrinin mədəni həyat tərzini, azadlıq və hüriyyətə yol almaq və s. kimi mövzuları göstərə bilərik. Ö.F.Nemanzadə dərslər dedikdən bir müddət sonra uşaqlarda təfəkküründə, dünyagörüşündə dəyişikliklərin olduğunu qeyd edir. Ö.F.Nemanzadə dərslər təşkil edərkən pedaqoji ustalığın əsas olduğundan bəhs edir. Uşaqlara dərslər verir və onların yorulub həvədən düşməmələrinə diqqət göstərirdi. Məktəbdə həmçinin din, məscid məktəblərindən fərqlənərək dünyəvi təhsil ocağına oxşadığını deyirdi. Əlbəttə, bu cür milli məktəbin təşkili Şəki üçün böyük nailiyyət, maarif yolunda atılan böyük addım idi. Çünki o dövrdə Şəkiyə yaxın olan digər şəhərlərdə nəinki milli məktəb heç məktəb haqqında təsəvvür belə yox idi. Şəkiddə sonralar bir neçə yeni üsullu, milli məktəblər açılmağa başlandı. Bu məktəblər o qədər yaxşı təşkil olundu ki, kənddən, digər ərazilərdən buraya öyrənməyə gəlirdilər.

Ö.F.Nemanzadə xatirələrində Bakıya gedişi və orada olan vəziyyət haqqında məlumat vermişdir. O, maarif, elm, təhsil adına ciddi bir şey görmədiyini yazır. Z.Tağıyevin açdığı qız məktəbi onda ruh yüksəkliyi yaradır. Bakının təhsil, maarif həyatı üçün müstəsna rol oynadığını qeyd edir. Ö.F.Nemanzadə yazır: “Tağıyevin açdığı qız məktəbini görməsəydim Bakının türk maarifi adına qara bir çizgi çəkəcəkdim. Lakin, heç gözləmədiyim qız məktəbi məni o qara xəbərcilikdən qurtardı. Belə bir mühtədə, belə bir zamanda açılan qız məktəbi məni o dərəcədə sevindirdi ki, ürəyimdə saxlaya bilmədim, “xeyri-məzluma” imzası ilə İstanbulda çıxan “Sərvəti-fünun” məcmuəsinə uzun bir məqalə yazdım.” (1, s.424). Yazar onu da qeyd edir ki, Bakıda doğurdan da maarif ocağından başqa millik adına heç bir şey yoxdur. O, buraya maarif adına yeniliklərə yol açmaq ümidiylə gəlmişdi. Çox təəssüf ki, yazarın bu ümidi də boşa çıxdı. Burada da uzun müddət qala bilmir, Tiflisə oradan isə Şamaxıya yola düşür. Ö.F.Nemanzadə Şəkiddə təşkil etdiyi maarif ocağının eynini Şamaxıda da açmağa nail ola bilər. Milli məktəb ideyasını da bu torpaqda yaymağa başlayır. Ö.F.Nemanzadə Şəkiddə olduğu kimi, burada da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirir. Dərslər təşkil olunur. Lakin Şamaxı şəhərinin, əhalisinin başına böyük faciə gəlir, güclü zəlzələ baş verir. Çiçəklənməkdə, yeniləşməkdə olan məktəb dağılır, tamlıqla fəaliyyət göstərə bilmir.

Ö.F.Nemanzadənin milli məktəb, milliləşmək, milli ana dili, milli mətbuat məsələləri onun hər yazısında, hər məqaləsində yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. Yazar hər zaman xalqı maarifə, işıqlılığa, cəhalətdən, möhvumatçılıqdan xilasa doğru səsləmişdir. O, inkişafın açarını məktəbdə və keçirilən dərslərin keyfiyyətində, ana dilinə üstünlüyün verilməsində görürdü. Bir çox dahi şəxsiyyətlər də yazarın milli məktəb ideyasını dəstəkləmişdir. Ö.F.Nemanzadə milli məktəb dedikdə təkcə dünyəvi biliklərin tədrisi ilə məşğul olmağın kifayət etmədiyini deyirdi. O, dərslər deyəcək müəllimlərin dərslər düzgün təşkil etmələrində, pedaqoji ustalıq sərgiləmələrində, uşaqları öz bacarıq və qabiliyyətlərinə inandırmaqlarında görürdü. Sonrakı dövrlərdə də maarifpərvər, ziyalı Ö.F.Nemanzadənin yolu ilə görkəmli ədiblər getmiş, xalqı işıqlılığa çıxarmağın açarını milli ana dili məktəblərinin təşkilində olduğunun fərqinə varmışlar və bu istiqamətdə yazarın çəkdiyi maariflənmək yolu ilə getməyə çalışmışlar. Buna görə də bizlər, gənc ziyalılar dahi yazarın ideyasını, maarif adına mübarizəsini davam etdirərək, xalqımızı, ölkəmizi maarif, elm adına irəliyə aparaq, bu yolda uğurla, inamla addımlayaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov Ş. Ömər Faiq Nemanzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1992
2. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan Molla Nəsrəddini. Bakı: Yazıçı, 1980
3. Yusifova T. Ömər Faiqin həmişəyaşar “Xatirələ”i türk dilində. “Azərbaycan” qəzeti, 15 mart 2001

SUMMARY

Kubra Quliyeva

OMAR FAIQ NEMANZADEH'S THOUGHTS ON NATIONAL SCHOOLS

The article discusses the idea of O.F. Nemanzadeh to open a national school, the conduct of classes in these schools in the national, native language, the basics of pedagogical skills in the organization of lessons, the benefits of reducing Sharia lessons. At the beginning of the article, an introduction to the author's educational life is given and an opinion is expressed. O.F. Nemanzadeh was able to open national schools in Sheki and Shamakhi. In his memoirs, the author wrote about the structure of the school education system and gave information about the new lessons held there. The article also mentions that O.F. Nemanzadeh went to Baku and could not see anything in the name of nationality there. He stressed that only the school opened by Z. Tagiyev was gratifying. The article also reflected that the author had nothing to do with the organization of classes in the national school, the native language, either in his educational life or in the following years.

Key words: national school, secular knowledge, pedagogical skills, teacher, writer, girl's school

РЕЗЮМЕ

Кубра Гулиева

МНЕНИЕ ОМАР ФАИК НЕМАНЗАДЕ О НАЦИОНАЛЬНЫХ ШКОЛАХ

В Статье Он.Ф.Речь шла об идее Неманзаде открыть национальную школу, о проведении в этих школах уроков на национальном, родном языке, об основах педагогического мастерства в организации уроков, о пользе сокращения уроков шариата. В начале статьи дается введение в учебную жизнь автора и излагается его отношение. О.Ф.Неманзаде удалось открыть национальные школы в Шеки и Шамахе. В своих воспоминаниях писатель писал об устройстве системы образования в школе, рассказывал о новых уроках, которые там проводились. О.Ф.В статье также отмечается, что Неманзаде ездил в Баку и ничего не мог там увидеть под именем миллик. Он не только З.Он подчеркнул, что открывшаяся Тагиевым школа является отрадным событием. В статье отражено и то, что ни в собственной образовательной жизни, ни в последующие годы у автора не было ничего во имя национальной школы, организации занятий на родном языке.

Ключевые слова: Национальная школа, светские знания, педагогическое мастерство, учитель, писатель, школа для девочек

Мəqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

NAHIDA HEYDAROVA
Nakhchivan State University

UOT: 372.8:811.111

**CHARACTERISTICS OF THE INFORMATION SOCIETY: IMPLICATIONS
FOR EDUCATION SYSTEM**

After presenting the concepts of information and information society, their importance for education is explained in the article. The most important aspect of these concepts is that they emphasize social changes that occur simultaneously with information and informational changes. The article offers a conceptual system that highlights the role of education in the development of education. The interface between information and ICT education appraisal is widely explained. The discussion is of great importance for improving the instructional forms and data learning.

Key words: *information society, education system, ICT in education, to apply*

The beginning of the 21st century is trailed by the fast turn of events and execution of data advances (IT), for example data and correspondence innovations (ICT), in all sections of society and economy, and then again by the fast advancement of globalist propensities that make another social reality. These inclinations without a doubt unpredictably affect contemporary training. On this premise, the inquiry emerges, regardless of whether changes in training will occur in an arranged, coordinated and deliberate way, with an unmistakable vision of things to come, or will this happen in a sort of free interaction. Notwithstanding the previously mentioned worldwide difficulties, instructive frameworks are likewise faced with primary redesign because of the fundamental changes that occurring in the social frameworks, because of the wonders of political and monetary emergencies, with an extra and intense issue of the constant absence of monetary assets for the execution of arranged changes. One of the vital parts of instruction specialists is that they essentially don't bear the essential obligation to address the normal instructive difficulties of the present world. Along these lines, their essential hypothetical and exploration exercises comprise in planning ideas for manageable turn of events and modernizing of instruction, beginning from genuine social and monetary possibilities of schooling in present day culture.

The climate wherein today society and economy exist and create can be portrayed as quickly changing, which is a worldwide setting that conveys with it a specific degree of vulnerability in the public arena, and it is especially pertinent to the qualities of economy and business. The main change that the world experiences in the public eye is globalization – the making of an exceptional monetary, political and social space on the planet (Jarvis, 2000; Drori, 2007). We are seeing a sped up development of a coordinated world market where individuals, products and capital are uninhibitedly coursing, and whose connective tissue is a quick progression of data and utilizing of data and correspondence innovations. One of the huge changes that likewise shapes the world is the ascent of the total populace. There is a significant issue with the agreement and the executives of changes that happen as indicated by a remarkable law like this. Troubles emerge in light of the fact that the impacts of progress are hard to see for quite a while, and afterward they out of nowhere show up and achieve various types of difficulties which should be settled. In light of the presence of this kind of difficulties, it is important to build up the drawn out abilities to screen and see such complex changes that infers various sorts of results in the public eye and economy.

Likewise, additionally an outstandingly huge change identifies with the wonder of expanding the size of information in the cutting edge world. This marvel infers various kinds of results, both

positive and negative, with regards to the further advancement of society, economy, and the lifestyle in the cutting edge world. Because of the expanded number of advancements and more limited patterns of information improvement, there is a concurrent outcome of the way that specific information turns out to be more old and supplanted with new more usable information. With regards to the working of schooling framework in the advanced world, which is characterized as data society or information society, training experts and specialists for concentrating of instruction are confronting a lasting test of improving and modernizing existing instructive practices. Truly, this kind of difficulties and necessities have consistently existed. From the beginning of time, in any general public that had a more grounded expectation of its own turn of events, this sort of aim was communicated through the need to improve viability of schooling practice. In some cases the soul of time is molded by extremist social changes and the fast improvement of science and innovation. Then, at that point, for specific ages, an incredible duty regarding the basic re-assessment of the current instruction framework' structure is forced. It is without a doubt that the requirement for bringing data innovation into instruction framework and instructive practice is progressively being forced, exactly due to the vital enhancements in the instructive practice that can be accomplished by utilizing IT in the field of schooling.

Nonetheless, notwithstanding the undoubted benefits that for the acknowledgment of instruction measure emerges from its execution, in the act of formal schooling there is as yet a tenacious propensity of mastery and more extensive presence of old style strategies for training, educating and learning. What's more, it is clear that countless understudies at home utilize the Internet and instructive media for learning and schoolwork tasks, just as different kinds of commitments emerging from the acknowledgment of school programs. Utilizing these instructive materials, understudies, without proficient assistance and direction, frequently concoct data that by their reality goes past the information on their instructors around here. In view of this reality, the remarkable instructive capability of the Internet and instructive sight and sound can be seen.

The inquiry emerges whether the opportunity has arrived to start genuinely and immediately to deal with the precise presentation (execution) of data innovation into the standard of instructive practice, notwithstanding the conspicuous actuality that the possibilities of data innovation are quickly expanding quite a long time after year, while the misfortunes and results of disregarding these patterns are developing. The slack in this sense will truly be hard to repay later on. By and by, the execution of data innovation in instruction is as yet seen basically as a simple, fascinating elective type of moving and obtaining information.

The solid extension and sped up advancement of the data innovation in the course of recent years has caused major monetary, social, political and social changes around the world. The modern culture of the nineteenth and twentieth century steadily however ceaselessly offered route to another type of financial association known as data (or post-mechanical) society. The financial changes are revolutionary, enduring, and irreversible. The new financial, political and social reality essentially suggests various kinds of outcomes in every aspect of public activity, and consequently in all spaces and at all degrees of institutional instruction. The highlights of training framework in the data society, remembering the intricacy of new difficulties and the capability of the recently set out open doors brought by postindustrial social orders, require an incredibly broad multidisciplinary logical examination (Tondeur, Van Braak, and Valcke, 2006). Building training framework in the data society presents a very unpredictable and tedious interaction, and it is significant that in the present planning schooling for the future, the course of its improvement ought to be set on stable establishments. To be a serious and information based, the economies of every nation should turn out to be better in making information through innovative work, in the appropriation of information by schooling, and in the use of information through advancement. This is forced as one of the critical conditions for the improvement of society and economy right now, and hence as one of the fundamental attributes of the data society, that is the information society. To stay up with present day patterns, which is of key significance for monetary turn of events, society should have an enormous

level of profoundly taught populace, and huge state interest in schooling, science and exploration. Additionally, as the basic of current culture, there is a need to support and make conditions for long lasting learning, in addition to other things, through the development of a quality and open data and correspondence foundation (Pelgrum, 2001), which ought to be straightforwardly a stage for wide and simple admittance to data. For the previously mentioned reasons, schooling has a focal social part in the information society, and the instruction framework is its key foundation (Drucker, 2001).

The structure and improvement of a data society, a general public of instructed, adaptable and imaginative individuals, with the capacity to learn, to learn for the duration of their lives and to take an interest in an innovative and useful manner in economy, is an undertaking that depends generally on the limits of schooling framework. It is assessed that in the coming many years practically 50% of new positions in the European Union will require instruction at tertiary level, somewhat under 40% of occupations will require optional training, and just about 15% of occupations should be possible with schooling at the degree of rudimentary training (Salmi, 2003). Which job in the advancement of a cutting edge society can truly have purported taught first class? In spite of the significance of this fragment of populace, the data society can't be maintained and created in practical manners just through the making of an informed first class, as a sort of confined piece of populace.

Information should saturate a large portion of the general public, so every individual should have the option to utilize his/her insight, to improve it, to choose what is pertinent in a given setting, and to comprehend what has been realized. The entirety of this is a vital precondition for adjusting to the requests of quick changes in the climate wherein an individual lives and works. Information is getting increasingly more articulated to address an essential social and monetary asset, the solitary regular asset that society can fabricate and improve (Jarvis, 2000). Nations that put more in schooling and preparing have huge social and financial advantages – a more significant level of GDP and in this way a superior personal satisfaction. This is additionally one of the primary reasons why training should be treated as vital formative asset in the public arena and economy. The advanced world is getting increasingly more wealthy in data that we get through an assortment of media, and through different sorts of wellsprings of information and data. Today, information implies information on realities, yet additionally different kinds of capacities and abilities to utilize this information quickly to tackle explicit issues (Liyoshi and Vijay Kumar, 2008).

Subsequently, the point of schooling today isn't just the securing of static information and information fair and square of realities, yet in addition the advancement of various abilities to apply it promptly to take care of a specific issue in the expert or regular daily existence of a person. There is a requirement for every person to frame the ability to deal with data to acquire any profit with the information and data he/she has. In this unique situation, it is vital to foster the exercises of interfacing data and making information from data, just as useful looking with conflicting data and information, on which critical thinking and dynamic ought to be based.

The data (information) society isn't just a general public dependent on the execution of data and correspondence advances in which information is a commendable item, yet in addition a general public that forces better approaches for its getting sorted out, with the ability to set new jobs to various frameworks (one of such frameworks shows up as training framework), just as rethinking and objective assessing of various kinds of assets, including human and different assets, which are a basic piece of society and economy. In light of the previously mentioned, training assumes an essential part in the advancement of an information based society and economy and another point is to teach all through life, on the grounds that an information based society is simultaneously a general public of lasting and deep rooted learning (OECD, 2000; Jarvis, 2000). It's anything but a solicitation to every schooling framework, as one of the fundamental points, that every individual ought to be empowered to utilize his/her insight, to improve it, to pick what is applicable in an offered setting, to comprehend what has been realized so he/her can utilize information to tackle issues inside the working and social climate, which are evolving quickly.

Showing practice in innovatively profoundly created nations proposes that utilizing great

instructive programming in study halls, where every understudy approaches a PC, and with the initiative of instructors who know well their subject and technique of training utilizing data innovation, empowers to accomplish an exceptionally elite in the educating cycle. Moreover, front facing, individual and gathering types of work can likewise be utilized. It is additionally conceivable to accomplish critical outcomes during the time spent introducing new instructive substance, both during the time spent extending and corresponding effectively gained information, and in the entire interaction of dealing with the educating and learning measure.

One of the needs that is forced is to empower the proper utilization of data innovation. In such manner, it is important to fulfill a portion of the fundamental preconditions, for example,

- (1) mechanical preparing of instructive organizations;
- (2) planning and creation of instructive programming; and
- (3) preparing of experts in training for the execution of IT in schooling and educating.

The structure of the proper specialized framework suggests giving an adequate number of PCs that could be utilized by understudies and their instructors, giving unlimited admittance to the Internet accessible to all intrigued understudies inside instructive foundations, and giving specialized precondition so each instructive establishment can shape its very own sort instructive information base (American School and University, 2011). This would permit the rudimentary and essential presence of the data innovation in instruction. A significant precondition for fruitful execution of the IT in instruction is advancement of instructive programming. A huge piece of the sight and sound introductions for schooling, science and culture shows was created with unacceptable nature of plan and creation, which essentially concerns instructive and pedantic worth of the materials (Dogruer, Eyyam and Menevis, 2011). The issue depends on the absence of important network and collaboration between instructive establishments, schooling experts (instructors and overseers), and organizations engaged with the plan and creation of instructive programming.

Likewise, it is useful to put forth attempts as far as energizing business visionaries and programming organizations to put their capital in the improvement of instructive programming. Building up of market standards and connections is a sufficient method to advance circumstance in the field of instructive programming. Likely shoppers of instructive programming are understudies, yet in addition a more extensive crowd that needs to fortify their insight in specific regions. A significant precondition is likewise the arrangement of knowledgeable school personnel prepared through their underlying training for the expert execution of data innovation (Tondeur, Van Braak and Valcke, 2006; Internet Society, 2017).

There is an unmistakable requirement for the methodical expert preparing of existing school personnel, just as the presentation of IT instruction inside introductory schooling of educators, so every future instructor will go through proficient preparing in IT execution for the acknowledgment of the substance of his course, in this way giving prepared school personnel, prepared to carry out contemporary showing utilizing current educating advancements.

Conclusion

There are vital essentials that should be acknowledged as a reason for the effective execution of data innovation in schooling, inside the instruction framework. To understand an effective execution of data innovation in the instructive cycle, an all around planned formative system is required which will be founded on collaboration and organization relations between various state foundations, business visionaries, training specialists and instructive establishments. To accomplish this, it is important that every one of the accomplices, members in this interaction, track down their own advantage and inspiration for their own support in this mind boggling measure. This is likewise one of the critical preconditions for a fruitful execution of the IT in schooling, which thusly implies that the preconditions are made for the instruction framework to get one of the vital components in the further improvement of the data society and its economy.

REFERENCE

1. Dogruer, N., Eyyam, R., & Menevis, I. (2011). The use of the Internet for educational purposes. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 28, 606-611.
2. Drori, G. S. (2007). Information society as a global policy agenda: What does it tell us about the age of globalization? *International Journal of Comparative Sociology*, 48(4), 297-316.
3. Drucker, P. F. (2001). *Knowledge work and knowledge society: The social transformations of this century*. London: British Library.
4. Jarvis, P. (2000). Globalisation, the learning society and comparative education. *Comparative Education*, 36(3), 343-355.
5. Liyoshi, T., & Vijay Kumar, M. S. (Eds.) (2008). *The collective advancement of education through open technology, open content, and open knowledge*. London, England: The MIT Press. OECD (2000)
6. Salmi, J. (2003). Constructing knowledge societies: New challenges for tertiary education. *Higher Education in Europe*, 28(1), 65-69
7. Tondeur, J., Van Braak, J., & Valcke, M. (2006). Curricula and the use of ICT in education: Two worlds apart? *British Journal of Educational Technology*, 38(6), 962-976.

XÜLASƏ

Nahidə Heydərova

**İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ:
TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ONDAN İSTİFADƏ**

İnformasiya və informasiya cəmiyyəti anlayışlarını təqdim etdikdən sonra onların təhsil üçün əhəmiyyəti izah olunur. Bu anlayışların ən önəmli cəhəti, məlumat və məlumat dəyişikliyi ilə eyni vaxtda baş verən sosial dəyişiklikləri vurğulamalarıdır. Məqalədə informasiyanın təhsilin inkişafındakı rolunu işıqlandıran bir konseptual sistem təklif olunur. İnformasiya ilə İKT təhsili arasındakı əlaqə geniş izah edilir. Müzakirə, məlumatların öyrənmə və təlimat formalarının təkmilləşdirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: informasiya cəmiyyəti, təhsil sistemi, təhsildə İKT, tətbiq etmək

РЕЗЮМЕ

Нахида Гейдарова

**ХАРАКТЕРИСТИКА ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЩЕСТВА:
ПОСЛЕДСТВИЯ ДЛЯ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ**

После ознакомления с концепциями информации и информационного общества разъясняется их значение для образования. Наибольшее уважение к этим концепциям заключается в том, что они подчеркивают многочисленные социальные изменения, происходящие одновременно с развитием инноваций в области данных и коммуникации. Предлагается концептуальная система, которая освещает роль, которую информация может играть в усилиях образования по применению инноваций в обучении. В расширении объясняется взаимосвязь между информацией и оценкой образования в области ИКТ. Обсуждение также подчеркивает роль, которую информация может играть в обучении внутри профессиональных сообществ, какую роль инновации могут сыграть в обновлении форм обучения и инструкторования.

Ключевые слова: информационное общество, общество знаний, система образования, ИТ в образовании

Мəqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SƏMA MEHDİ

Naxçıvan Dövlət Universiteti

TƏLƏBƏLƏRİN İNGİLİS DİLİ ÜZRƏ ÖZÜNÜTƏHSİLİ FƏRDİ TƏLİM FƏALİYYƏTİNİN ƏSASI KİMİ

Məqalədə xarici dili ixtisas sahəsi kimi seçən tələbələrin özünütəhsil fəaliyyətinin bir sıra aspektlərinə nəzər yetirilir, onların öz tədris fəaliyyətini qura bilməsinə imkan verən vasitə və yollar şərh olunur. özünütəhsil fəaliyyəti öyrədənlərin və öyrənenlərin birgə fəaliyyətini və onlar arasında qarşılıqlı əlaqə və təsirləri xarakterizə edir ki, bu zaman tələbələrin özüninkişafi, özünü təkmilləşdirməsi prosesi davamlı və gələcək təcrübi işə stimullaşdırıcı mahiyyət verir. Burada tələbələrin özünütəhsil fəaliyyətinin formalaşdırılmasında professional biliklərin məzmun xüsusiyyətlərinin rolu məsələsi də işıqlandırılır.

Açar sözlər: İngilis dili, özünütəhsil, tələbə, özünütəhsil fəaliyyətinin strukturu, fərdi təlim fəaliyyəti

Müasir dünyanın ali təhsil təcrübəsində tələbələr bilik və bacarıqları çox vaxt özünütəhsil və özünühazırlıq yolu ilə əldə edir, müəllimlər isə təşkilatçı, kordinator funksiyasını yerinə yetirir. Özünütəhsidə insan –subyekt və fəaliyyət obyektı formulası əsasdır. Bu cür fəaliyyətin struktur quruluşu belədir:

1) məqsədin və ya bir neçə məqsədin seçilməsi. Bu zaman iş vaxtının planlaşdırılması, yaxın və uzaq pespektivin müəyyənləşdirilməsi, həlli vacib vəzifələrin aydınlaşdırılması, optimal yolların axtarılması, məqsədi düzgün formalaşdırmaq bacarığı və ona nail olmaq imkanlarının araşdırılması;

2) özünütəhsilə daxili tələbatın yaradılması;

3) idrak fəaliyyətinə istiqamətlənmə;

4) özünütəhsilin nəticələri.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda özünütəhsilin dörd mühüm səviyyəsi müəyyənləşdirilir ki, onlar aşağıdakılardan ibarətdir:

1) özünütəhsil, özünütərbiyə, özünüinkişaf mexanizminin şüurlu şəkildə, təbii inkişafı;

2) diaqnostik proqnozlaşdırma (özünütəhsil fəaliyyətinə səylər və özünüdərk və bu istiqamətdə necə işlədiyini, hansı uğurlar əldə etdiyini, nöqsanlarının nədən ibarət olduğunu müəyyənləşdirə bilmək;

3) özünütəhsil fəaliyyətinə qoşulmağı bacarmaq və bu fəaliyyət sahəsinin əsas məmununu və xüsusiyyətlərini özünütəşkilətmə və özünütənzimləmə əsasında mənimsəmək;

4) özünü reallaşdırma və özünüfəallaşdırma əsasında yaradıcı özünütəhsil fəaliyyətinə qoşulmaq (2, s.668)

Bundan başqa, tədqiqatçı E. Б. Монохова tələbələrin fərdi təlim fəaliyyətinin struktur təşkilinə özünütəhsil motivasiyası, analitik fəaliyyət üçün yüksək səviyyədə fərdi qabiliyyətlərin inkişafı, özünütəhsil fəaliyyəti zamanı praktik bacarıqların mövcudluğu, müəyyən problem üzrə böyük həcmdə biliklər üzrə zəruri informasiyalara marağın olmasını aid edir. Müəllif tələbələrin fərdi təlim fəaliyyətinin struktur-məmununu lazımi şəkllə salmaq üçün həmçinin tələbənin fəal özünütəhsil fəaliyyətinə psixi hazırlığının sabitliyi və möhkəmliyi, onların intellektual yorğunluq şəraitində belə uzun müddət müstəqil işləmək bacarığına yiyələnməsi və s. məsələləri də daxil edir (3,s.77).

Şübhəsiz, özünütəhsil fəaliyyətinin səviyyəsi üzrə irəliləyiş söyləri gücləndirməyi, inadla qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmağı, özünütəhsil yolunu tutmuş tələbənin ilk növbədə sistemli,

müntəzəm və gərgin əməyə, zəhmətə qoşulmasını tələb edir. Bu cəhəti də qeyd edək ki, bəzən tələbənin özünütəhsil fəaliyyəti üçün pedaqoqun rolunu azaltmağa çalışırlar. Lakin unutmamaq olmaz ki, tələbənin özünütəhsil və özünüinkişafına motivasiya yaradan, bu sahə üzrə düzgün istiqamət verən məhz müəllim-pedaqoqdur. Müəllimlə birlikdə öyrənilən problemi təhsis etmək, müzakirə və təhlillər aparmaq, yekun nəticələr çıxarmaq heç bir işlə müqayisəyə gəlməz. Bu səbəbdən də professional inkişaf özünü fəallaşdırmanın tərkib hissəsi kimi sosial əhəmiyyətə malikdir. Hər bir insan özünün sosial mahiyyətini dərk etməli, öz əməyinin nəticələrinə münasibət göstərməyi, rəyləndirməyi və qiymətləndirməyi bacarmalıdır.

Hazırda inkişaf etmiş ölkələrdə xarici dillər üzrə tələbələr təlim işi çox vaxt paralel olaraq beynəlxalq imtahanlar şəklində aparmağa yönəldilir. Rəsmi ekspertlər tərəfindən tanınaraq təsdiq olunmuş sertifikatla sahib olma ölkədən xaricdə tələbənin akademik mobillik çərçivəsində, yaxud ikili diplom sistemində (sertifikat IELTS) təhsil almasına imkan yaradır. Bu cəhət bir ölkədən digər ölkəyə gedib təhsil almağa böyük şans verir (sertifikat BEC Vahtage/ Higer).

Üç səviyyəli kadr hazırlığı sistemində bakalavr pilləsini bitirdikdən sonra gənclər professional vədişlərə, o cümlədən elmi bilik və bacarıqlara yiyələnmişlər ki, özünütəhsil üzrə inkişaf davam etsin. Buna isə magistratura, doktorantura, ikinci ali təhsil, professional bacarıq və vədişlərin inkişafı üzrə müxtəlif proqramlar vasitəsi ilə çatmaq mümkündür. Pedaqoji ixtisas sahibi olan tələbələr üçün vacib, xüsusi əhəmiyyət daşıyan beynəlxalq professional imtahanların təşkil olunması bir qayda olaraq ingilis dilində aparılır. Bu işdə uğur və nailiyyətlərin qazanılması özünütəhsil fəaliyyəti üzrə bilik və bacarıqların payına düşür.

Beynəlxalq professional imtahanlar uğurla başa çatdıqdan sonarə Beynəlxalq sertifikatlar verilir. Bu sertifikatlar bütün ölkələrdə tanınır və praktika göstərir ki, sertifikatları alanlar tərifəlayiq, əla işçilər kimi özünü göstərə bilirlər. özünü aktualaşdırma özünütəhsil fəaliyyətində başlıca məqsəddir və tələbənin bu sahədə özünü ifadə etməyin üsullarını mənimsəyə bilməsi, bu işə yönəlikliyi əksər vaxt fayda gətirir, səmərəliliyi şərtləndirir. Bu gün ali təhsildə inteqrasiyaya meyillik xüsusi olaraq aktualaşır, burada mədəniyyətlərə qarşılıqlı əlaqələrə ehtiyac gündən-günə artır. Bütün bunlar ali məktəbin təsisat-quruluş səviyyəsi üzrə forma və məzmununun dəyişməsinə, beynəlmilələşməsinə və universallığını obyektiv prosesə çevirir. Belə bir hal tələbənin sosiallığını və şəxsi-professional inkişafını təmin edir ki, bu da əldə edilən nəticələrin, nailiyyətlərin əhəmiyyətinin maksimum dərəcədə yüksəlməsinə səbəb olur.

Yuxarıda necəki qeyd etdiyimiz kimi, gələcək müəllimin – kamil mütəxəssisin təcrübədə, əmək münasibətlərində ingilis dilini bilməsi zəruridir. Əcnəbi dildə kommunikativ qabiliyyətlərin formalaşması daha çox tələbənin özünün fəallığından asılıdır. Xarici dilin təlimi zamanı bu qabiliyyətlər inkişafın xarakterinin müəyyənələşməsində mühüm təsir amilidir.

özünütəhsil prosesinin mahiyyətini hərtərəfli, geniş şəkildə açmağı bir məqsəd kimi düşünməyə də, ümumi müddəaları demək olar ki, detallarına qədər təsvir etməyə çalışdıq. Buna əsaslanaraq tələbələr əcnəbi dillər üzrə özünütəhsilinin xüsusiyyətlərindən bəhs etmək olar. Tədqiqatların ümumiləşdirilməsi və təhlili göstərir ki, ali məktəb pedaqoqları əcnəbi dillər üzrə təlim mərhələsini aşağıdakı qaydada nəzərə almağı vacib və səmərəli hesab edirlər.

Birincisi, müəllimin tələbəni öyrənməyin məqsədəuyğun olduğunu özü üçün müəyyənləşdirə bilməsi vacib məsələdir. Təlimin başlanğıc mərhələsində birinci kurs tələbələrini ingilis dilini mənimsəmə səviyyəsini aydınlaşdırmaq zəruri tələbdir və əgər tələbə bu işə zəif istiqamətləndirilibsə, yaxud müəyyən səhvlərə yol verirsə, onda pedaqoq-müəllim qramatik konstruksiyaların müstəqil şəkildə öyrənilməsi üçün müxtəlif təlim işləri aparmalıdır. Hər şeydən əvvəl, ismin cəmlənmə forması, ingilis dilinin aktiv və passiv növ- zaman formaları, modal fellər, məsdər növü və s. qramatik anlayışlar haqqında tələbələr müstəqil şəkildə öyrənə bilməsinin yolları müəyyənləşdirilməlidir.

İkincisi, bilmək lazımdır ki, tələbələr özünütəhsil vədişlərinin inkişaf mərhələsinin başlanğıcında “İngilis dili” fənni üzrə tədris materialının həcmi çox olmamalıdır. Əlbəttə, özünütəhsil fəaliyyəti üzrə sonrakı dövrlərdə təklif olunan materialın həcmi planlaşdırılmış qaydada artırılmalıdır. Bu cəhət tələbən auditoroyadankənar vaxtının səmərəli təşkili üçün çox faydalı

formadır.

Üçüncüsü, şübhəsiz ki, məqsədəuyğun olmayan, müəyyən səmərə verməyən təlim işini müstəqil iş, özünütəhsil fəaliyyəti kimi dəyərləndirmək olmaz. Tələbə çətin, mürəkkəb bir mövzunu, yaxud qramatik hadisəni sadədən mürəkkəbə qaydası ilə öyrənməli, özünütəhsil fəaliyyətinə qoşulmalıdır.

Dördüncüsü, Tədris-metodik material və tapşırıqlar üzrə özünütəhsil işi nizamlı və sistemativ olaraq yenilənməlidir. Müasir mərhələdə - informasiya sistemlərinin inkişafı şəraitində bu sahədə görüləcək işləri həyata keçirmək çətin deyil. Bu fazada müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı əlaqələr linqvistik bilik və bacarıqların formalaşdırılması və professional terminoloji bazanın yaradılması ilə əlaqədardır.

Beşinci, "İngilis dili" fənnini tədris edən pedaqoq-müəllim tələbələrin özünütəhsil fəaliyyəti üzrə nəzarət formaları ilə tanışlığını təmin etməli və onların özünütəhsil hazırlığı prosesində yarana biləcək çətinlikləri dəf etməsinə köməklik göstərməkdir. Həmçinin xarici dilə yiyələnmə səviyyəsini dəqiqləşdirmək də məqsədəuyğundur. Bu cəhət ali təhsil müəssisələrində təsdiq və qəbul olunmuş kriteriyadır. Bütün bu səviyyə "Общеввропейские компетенции владение иностранным языком: изучение, преподавание, оценка (Common European Framework of Reference? CEFR)" adlı sənəddə əks olunmuşdur. Tələbələr bilməlidirlər ki, hər bir obyekt bir neçə səviyyədə və inkişaf vəziyyətindən ibarətdir.

özünütəhsil fəaliyyətinin təsnifatı və təsviri səviyyəsinə aid ümumi tələblərlə bağlı tədqiqatçı V. A. Belikovun təhlilləri maraqlıdır:

- özünütəhsil fəaliyyətinin səviyyəsi obyektin inkişafını dəqiq ifadə edən indikator yerində çıxış etməlidir;

- bir səviyyədə digər səviyyəyə keçid obyektin inkişaf tempini, dərəcəsini əks etdirməlidir;

- buna görə də, istər şəraitə, istərsə də obyektin inkişafının nəticələrinə uyğun olaraq hər bir səviyyə qarşılıqlı əlaqədə olmalı, biri-birini tamamlamalı, zənginləşdirməlidir. (1, s.213-216).

Altıncı, təlim işini fərdiləşdirməyin vacibliyi təmin edilməli və xarici dil üzrə özünütəhsil fəaliyyətinin diplomdan sonrakı dövrdə-təcrübi iş prosesində inkişaf perspektivi müəyyənəşdirilməlidir. Seçilmiş ixtisas çərçivəsində özünütəhsil fəaliyyəti ilə bağlı qazanılmış bilik və bacarıqların faydası məlumdur. Lakin bu əldə edilmiş biliklər məcmuyu yeni şəraitdə istifadə olunmaqla yanaşı, yeni əlamət və keyfiyyətlərlə zənginləşdirilməlidir. Bu mərhələ, yəni xarici dil sahəsində müstəqil yolla alınan təhsil həmişə müəyyən irəliləyişə, qabağa getməyə nail olmağı tələb edir. Aydın ki, tələbə mürəkkəb nitqi ifadə etməklə bərabər, öyrəndiyi, ixtisas sahəsi kimi seçdiyi xarici dildə düşünməyi də bacarmalıdır.

Şəxsi nümunə ən yaxşı köməkçidir. Ona görə də ustad pedaqoq-müəllim tələbələri özünüinkişaf trayektoriyasına istiqamətləndirməlidir. Tələbənin özünütəhsil fəaliyyətinin stimullaşdırılması onun dil öyrənmə imkanlarının inkişafı və təkmilləşməsi, bu sahədə daim təkmilləşdirməli olan bilik və bacarıqlara, təbii, avtomatlaşmış vərdislərə yiyələnməsi prosesi kimi başa düşülməlidir. Praktika göstərir ki, müəllimin müxtəlif metodiki resurslardan istifadə etməsi tələbələrin ixtisas kimi seçdiyi dili mənimsəməsi sahəsində özünütəhsil fəaliyyətinin nəticələrini daha etibarlı və davamlı edir.

Göründüyü kimi, bütövlükdə tələbələrə özünütəhsil bilik, bacarıq və vərdislərin verilməsi bu və ya digər dərəcədə tədris və təlim işlərinə əsaslanmalıdır. Müasir dövrün bu zəruri tələbinin yerinə yetirilməsi özünütəhsil fəaliyyətinə hazırlığın formalaşdırılması yolları və vasitələrinin zənginliyini və müxtəlifliyini şərtləndirir .

ƏDƏBİYYAT

1. Беликов В.А. Технологии развития конкурентоспособности специалистов средней профессиональной школы на основе актуализации социально-педагогической инициативы, Мир науки, культуры, образования, № 4 (16), 2009, с.115-119

2. Коротов В.И. Интеграция как основа инновационной модернизации образования в России, Известия Пензенского государственного педагогического университета имени В.Г. Белинского, №11, 2011, с.667-670
3. Монахова Е.Б. Иноязычное самообразование студенты бакалавриата как основной конструктор учебной индивидуальной деятельности, Образование и воспитание, 2017, №1(11), с.63-65
4. Nəşimova A. Ş. Tələbə gənclərin özünütəhsil hazırlığının sistemi, Bakı, Adiloğlu, 2005.s.132

SUMMARY

Sama Mehdi

STUDENTS' SELF-STUDY OF ENGLISH AS A BASIS FOR INDIVIDUAL LEARNING ACTIVITIES

The article looks at a number of aspects of self-study activities of students who choose a foreign language as a field of specialization, and explains the means and ways that allow them to establish their own educational activities. Self-education activities characterize the joint activities of teachers and learners and the interactions and influences between them, while the process of self-improvement and self-improvement of students gives a sustainable and stimulating nature to future practical work. The role of the content features of professional knowledge in the formation of students' self-study activities is also highlighted here

Key words: *English, self-education, student, structure of self-study activity, individual learning activity*

РЕЗЮМЕ

Сема Мехти

САМОСТОЯТЕЛЬНОЕ ИЗУЧЕНИЕ СТУДЕНТАМИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА КАК ОСНОВА ИНДИВИДУАЛЬНОЙ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассматривается ряд аспектов самостоятельной учебной деятельности студентов, избравших иностранный язык в качестве области специализации, и объясняются средства и способы, позволяющие им наладить собственную учебную деятельность. Самообразовательная деятельность характеризует совместную деятельность учителя и учащихся, взаимодействия и влияния между ними, а процесс самосовершенствования и самосовершенствования учащихся придает будущей практической работе устойчивый и стимулирующий характер. Здесь также выделена роль содержательных особенностей профессиональных знаний в формировании самостоятельной деятельности студентов.

Ключевые слова: *английский язык, самообразование, студент, структура самостоятельной учебной деятельности, индивидуальная учебная деятельность.*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ŞƏHLA SÜLEYMANOVA
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
shahla.suleymanova@bk.ru

UOT:374

DƏRSDƏNKƏNAR TƏDBİRLƏRDƏ DİDAKTİK OYUNLARIN TƏŞKİLİ ZAMANI KİÇİK YAŞLI MƏKTƏBLİLƏRİN BƏDİİ YARADICILIQ QABİLİYYƏTLƏRİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Məqalədə ibtidai siniflərdə dərsdankənar tədbirlərin təşkili zamanı kiçik yaşlı məktəblilərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin üzə çıxarılması, inkişaf etdirilməsi baxımından didaktik oyunlardan istifadənin və günün tələbləri əsasında qurulmasının səmərəsindən, əhəmiyyətindən bəhs olunur. Həmçinin didaktik oyunların düzgün ssenariləşdirilməsi, istedadlı şagirdlərin iştirakının təmin olunması, uşaqların qabiliyyətlərinə görə rolların düzgün bölünməsi əks olunmuşdur. Qeyd olunur ki, dərsdankənar tədbirlər zamanı təşkil olunan didaktik oyunların növləri dəqiqləşdirilməli, məqsədamüvafiq olmalı, ibtidai sinif şagirdlərinin həm istedadlarının inkişafına xidmət etməli, həm onlarda maraq, həvəs oyatmalı, həm də dərsdankənar vaxtlarının səmərəli keçməsinə şərait yaradılmalıdır. Dərsdankənar tədbirlərdə təşkil olunan didaktik oyunların süjetli-rollu, musiqili - didaktik oyunlar, milli-mənəvi dəyərlərə dair didaktik oyunlar, təbiət hadisələrinə dair didaktik oyunları ilə yanaşı, hərəkətli-rollu oyunlar, etnopedaqoji materiallara dair didaktik oyunlar, intellektual didaktik oyunlar, teatrlaşdırılmış didaktik oyunlar və s. bu kimi növlərdən istifadənin şagirdlərin estetik tərbiyəsilə yanaşı, əqli, əxlaqi, hüquqi, ekoloji, əmək, fiziki tərbiyəsinin inkişafına xidmət etməsi nümunələrlə qeyd olunmuşdur.

Dərsdankənar tədbirlərin bayramlara, xüsusi əhəmiyyətli günlərə həsr olunması, bu günlərin tədbir formasında təşkilində didaktik oyunlar vasitəsilə şagirdlərdə həm öyrədici materiallarla zənginləşdirilməsi, həm yaradıcılıq qabiliyyətlərinin göz önündə saxlanması, həm də əməkdaşlıq, müsbət əxlaqi keyfiyyətlərin inkişafı müəllim, tərbiyəçi tərəfindən ustalıqla həyata keçirilməsi yolları müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin hər təşkil olunan didaktik oyunun adlandırılmasının da mühüm əhəmiyyətə malik olduğu, istifadə olunacaq materialların mövzuların adına uyğun öyrədici xarakter daşması, millilik, tarixilik, rəngarənglik şagirdlərə həm öyrənmək, həm əylənmək baxımından müsbət təsiri olduğu göstərilmişdir.

Açar sözlər: məktəbli, dərsdankənar, didaktik oyun, yaradıcılıq

Dərsdankənar işlər - məcburi tədris proqramları xaricində məktəb tərəfindən dərsdankənar vaxtlarda təşkil edilən təlim-tərbiyə məşğələləridir (2 s. 248).

Şagirdlərin ictimai-siyasi fəallığını və özfəaliyyətini inkişaf etdirmək, onları mümkün qədər ictimai həyatda iştirak etməyə cəlb etmək. Şagirdlərin elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrindəki qabiliyyətlərini üzə çıxarmaq və inkişaf etdirmək dərsdankənar işlərin əsas vəzifələrindəndir (2, s. 249). Bu baxımdan dərsdankənar işlərdə didaktik oyunların təşkili daha səmərəli ola bilər. Həmçinin bu zaman istedadlı uşaqların üzə çıxarılması üçün qurulan didaktik oyunlar qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsinə imkan yaradır.

Belə ki, ümumtəhsil məktəblərin ibtidai siniflərində fənlərin tədrisi prosesində didaktik oyunların təşkili ilə yanaşı, dərsdankənar tədbirlərdə də didaktik oyunlardan istifadə edilməsi şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, didaktik oyunları təşkil etməklə kiçik yaşlı məktəblilərin elmi dünyagörüşləri ilə yanaşı, onların intellektual səviyyələrinin, habelə bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin günün tələbləri səviyyəsində formalaşdırılmasına nail olmaq mümkündür.

Dərsdənkənar tədbirlərdə təşkil olunan didaktik oyunlar içərisində süjetli-rollu, musiqili - didaktik oyunlar, milli-mənəvi dəyərlərə dair didaktik oyunlar, təbiət hadisələrinə dair didaktik oyunları ilə yanaşı, hərəkətli-rollu oyunlar, etnopedaqoji materiallara dair didaktik oyunlar, intellektual didaktik oyunlar, teatrlaşdırılmış didaktik oyunlar və s. bu kimi oyunları xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Ona görə ki, belə oyunlardan bütün dərsdənkənar tədbirlərdə istifadə etmək mümkündür. Çünki ilboyu təşkil olunan dərsdənkənar tədbirlərin hər birində bədii hissənin olması zəruri sayılır. Hansı ki, həmin bədii hissəyə qeyd olunan didaktik oyunların daxil edilməsi didaktik oyunun iştirakçıları olan məktəblilərlə yanaşı, tamaşaçı məktəblilərin də elmi dünyagörüşlərinin və bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşması üçün geniş imkanlar yaranmış olur.

Ümumtəhsil məktəblərində mütəmadi olaraq qeyd olunan bir sıra dərsdənkənar tədbirlər, o cümlədən xüsusi günlər qeyd olunanda didaktik oyunlardan da istifadə etmək kiçikyaşlı məktəblilərin həmin tədbirlərə olan maraq-meyilləri yüksəltmiş olar. Belə tədbirlərlə yanaşı, ümumtəhsil məktəblərində qeyd olunan axşamlar, görüşlər, şagird konfransları, disputlar, müxtəlif növ müzakirələr kimi dərsdənkənar tədbirlərin təşkilində də hərəkətli-rollu oyunlar, etnopedaqoji materiallara dair didaktik oyunlar, intellektual-didaktik oyunlar, teatrlaşdırılmış didaktik oyunlardan istifadə edilməsi məqsədmüvafiq sayılır.

“Axşamlar” kimi tədbirlərin “Ədəbi-bədii axşamlar”, “Görkəmli adamların il dönümünə həsr olunmuş axşamlar”, “Humanitar fənlər üzrə axşamlar”, “Təbiət fənləri üzrə axşamlar”, “Tematik axşamlar” və s. təşkili zamanı hərəkətli-rollu oyunlar, etnopedaqoji materiallara dair didaktik oyunlar, intellektual - didaktik oyunlar, teatrlaşdırılmış didaktik oyunların hər birindən istifadə etmək faydalı sayılır. Lakin belə tədbirlərdə daha çox hərəkətli - rollu oyunlardan istifadə edilməsi daha məqsədmüvafiq hesab olunur.

“Görüşlər” adlanan dərsdənkənar tədbirlərdə, o cümlədən “İstehsalat qabaqcılları ilə görüşlər”, “Əmək adamları ilə görüşlər”, “Birinci Qarabağ müharibəsi iştirakçıları ilə görüşlər”, “İkinci Qarabağ müharibəsi iştirakçıları ilə görüşlər”, “Yazıcılarla görüşlər”, “İdmançılarla görüşlər”, “Alimlərlə görüşlər”, “İncəsənət xadimləri ilə görüşlər” zamanı intellektual oyunlardan daha çox istifadə etmək lazım gəlir.

“Müharibə iştirakçıları ilə görüşlər” deyəndə “Birinci Qarabağ müharibəsi iştirakçıları ilə görüşlər” və “İkinci Qarabağ müharibəsi iştirakçıları ilə görüşlər” nəzərdə tutulur. Belə tədbirlərdə isə daha çox hərəkətli - rollu və etnopedaqoji materiallara dair didaktik oyunlardan istifadə etmək lazım gəlir.

“Gecələr” və “Görüşlər”də isə daha çox teatrlaşdırılmış didaktik oyunlardan istifadə etmək faydalı hesab olunur.

Müşahidələr göstərir ki, ümumtəhsil məktəblərində çalışan fənn müəllimləri, ibtidai sinif müəllimləri və dərsdənkənar tədbirlərə rəhbərlik edənlər didaktik oyunların təşkilində çətinlik çəkirlər. Bunları nəzərə alaraq dərsdənkənar tədbirlərdə hərəkətli - rollu oyunları, etnopedaqoji materiallara dair didaktik oyunları, intellektual - didaktik oyunları, teatrlaşdırılmış didaktik oyunları təşkil etmək üçün ümumtəhsil məktəblərində çalışan müəllimlərə, o cümlədən ibtidai sinif müəllimlərinə və tərbiyə işlərinə rəhbərlik edənlərə bir sıra metodik istiqamətlərin verilməsi zəruri sayılır. Belə oyunların təşkili işində verilən metodik istiqamətlərdən biri didaktik oyunlar üçün, xüsusilə hərəkətli - rollu oyunlar üçün rəqslərin qurulması ilə bağlı verilən metodik göstərişlər nəzərdə tutulur. Hərəkətli - rollu oyunların təşkili prosesində oyunun mövzusunə uyğun rəqslərin hazırlanması ona görə vacib hesab edilir ki, bu oyunlarda təqdim edilən rəqslər oyunun əsas qayəsini təşkil edir. İkinci, bir tərəfdən hərəkətli - didaktik oyunlar üçün qurulan rəqslərdən digər didaktik oyunlar zamanı da istifadə etmək mümkündür.

Didaktik oyunlar bir tərəfdən şagirdlərin təlimə maraqlarını artırarsa, digər tərəfdən onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılmasına köməklik göstərmiş olur və ən əsası belə didaktik oyunda iştirak edən qızların, oğlanların şəxsiyyətyönümlü inkişafı üçün zəmin yaranmış olur. Yetişən nəslin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması işində müxtəlif cinslərdən olan uşaqların iştirak etdiyini nəzərə alıb onlara cinsi xüsusiyyətlərinə uyğun olan bir tərzdə yanaşmaq lazım gəlir. Xüsusilə qızlara olan münasibətdə, ünsiyyətdə, eləcə də sorğu zamanı, müsahibə anlarında, etimad göstərmə, rəğbətləndirmə, məzəmmət etmə, cəzalandırma prosesində, habelə onlara bir sıra bilik, bacarıq və vərdişlərin aşılmasında müəyyən fərqlərin qoyulmasına zəruri ehtiyac duyulur. Bunu musiqili didaktik oyunlarda aparılan rol bölgüsü, nəzm, nəsr parçalarının seçilməsi, paylanması prosesi, mahnı, rəqs, rəng, dərəməd, müqəddimə, muğam parçaları üzərində iş,

musiqi alətlərində çalmaq, improvizasiya vərdişləri aşılamaq, klassik şeir nümunələrinin öyrədilməsi və müxtəlif məzmunlu təmrinlərin həyata keçirilməsinin spesifik cəhətləri tələb edir. Çünki oğlanlardakı təkini, qüruru (kişilik qürurunun ilk elementlərini), mərdliyi, cəsarəti, yorulmazlığı, əyilməzliyi, qoçaqlıq, igidlik, qəhrəmanlıq, mübarizlik, əzmkarlıq, sözgötürməzlik elementlərini; qızlardakı həssaslığı, emosionallığı, həya hissini, abırlılığını, ədəb-ərkanı, incəliyi, zərifliyi, utancaqlığı qorumaq, hifz eləmək hər bir müəllimdən, tərbiyəçidən və didaktik oyuna rəhbərlik edənlərdən yüksək pedaqoji ustalıq tələb edir (1, səh. 527-528). Burada ibtidai sinif müəllimlərinin bu məsələyə münasibətini ön plana çəkmək lazım gəlir. Çünki, ibtidai siniflərdə didaktik oyunların ilkin təşkilatçıları ibtidai sinif müəllimləridir.

Təcrübə və müşahidələr göstərir ki, bu gün ümumtəhsil məktəblərimizdə Novruz bayramı günlərində bir sıra dərskənər tədbirlər həyata keçirilir. Lakin həmin tədbirlərdə kiçikyaşlı məktəblilərin ifasında didaktik oyunların təqdim edilməsi ilə bağlı müsbət təcrübəyə rast gəlmək mümkün deyil. Unutmaq olmaz ki, Novruz bayramı günlərində kiçikyaşlı məktəblilərin ifasında təqdim edilən didaktik oyunların təqdimatı zamanı həm ifaçı, həm də dinləyici şagirdlərin ən zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizə dair poetik nümunələr söyləmələri, nəsr materiallarını təqdim etmələri, Novruz ənənələrinə uyğun olan teatrlaşdırılmış səhnələrin göstərilməsi, Keçəl və Kosa personajlarının, obrazlarının yaradılması, “Novruz” mövzusu üzrə mahnı - melodiyaların, xalq rəqslərinin səsləndirilməsi, kütləvi rəqslərin nümayiş etdirilməsi bir tərəfdən şagirdlərin mənəvi keyfiyyətlərini, estetik - bədii zövqlərini formalaşdırırsa, digər tərəfdən onlara bir sıra bədii yaradıcılıq qabiliyyətləri qazandırmış olur. “Novruz bayramı” adlı süjetli - rollu oyunları təşkil edərkən, oyunların süjet xəttinə şeir nümunələri, folklor personajları, mahnı və rəqslər daxil edilir. Belə ki, Novruz bayramı ilə bağlı hərəkətli - rollu oyunların təşkili prosesində istifadə olunan “Novruzgülü”nün melodiyası əsasında rəqs qurarkən oyun iştirakçılarının yaxasında novruzgülü çiçəyi əks olunmalıdır. “Lalə”, “Qızılgül”, “Novruzgülü” rəqs havaları ilə yanaşı, 6/8 ritminə uyğun olan “Tərəkmə”, “Uzundərə”, “Şəki rəqsi”, “İnnabı”, “Yüzbiri”, “Nəlbəki”, “Darçını” kimi rəqslərin melodiyalarına rəqslər qurmaq olar.

Didaktik oyunların hər hansı bir növ üzrə təşkili zamanı onların ssenarilərinin hazırlanmasına da diqqət yetirmək lazım gəlir. Ona görə ki, dərskənər tədbirlərdə süjetli - rollu didaktik oyunları təşkil edərkən, ilk növbədə, onların ssenarilərinin düzgün hazırlanmasına müəllimlərin, didaktik oyunlara rəhbərlik edənlərin düzgün yanaşmaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə ki, ssenarilərin düzgün müəyyənləşdirilməməsi, yəni düzgün yazılmaması didaktik oyunlara olan marağın azalmasına səbəb ola bilər. Başqa sözlə desək, süjet xəttinin zəif olması, rol bölgüsünün düzgün aparılmaması, musiqi tərtibatının düzgün qurulmaması, səhnəciklərin yaş xüsusiyyətlərinə uyğun olmaması didaktik oyunların ssenarilərinin zəif olması ilə əlaqədardır. Məhz bu baxımdan didaktik oyunların ssenarilərinin elmilik, sistemlilik, ardıcılıq, məqsədyönlülük, yaş, fərdi, psixoloji və cinsi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması prinsiplərinə uyğun olaraq hazırlanması məqsədəuyğun hesab olunur. Ssenarilər hazırlanarkən şagirdlərin əxlaq normaları ilə yanaşı, onların bədii zövqlərinin formalaşdırılmasının vəhdətdə götürülməsi də nəzərə alınmalıdır. Çünki süjetli - rollu didaktik oyunlar şagirdlərin bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini formalaşdırmaqla yanaşı, onların əxlaqi - mənəvi keyfiyyətlərinin aşkara çıxarılmasına, inkişaf etdirilməsinə, estetik - bədii zövqlərinin formalaşdırılmasına da təsir göstərmiş olur.

Dərskənər tədbirlərdə vətənpərvərlik mövzularında didaktik oyunlar təşkil etmək də məqsədəuyğun hesab oluna bilər. Bu zaman uşaqlarda həm onların estetik hissələrinin, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına, həm də əxlaq tərbiyəsinin, vətənpərvərlik tərbiyəsinin formalaşmasına, inkişafına şərait yaradılmış olur. Bu prosesdə onlarda vətənpərvərlik, vətənsəvərlik, vətən torpağını yad nəzərlərdən qorumaq kimi hissələr baş qaldırır. Bu zaman 44 günlük müharibə zamanı silahlı qüvvələrimizin qazandıqları uğurlardan epizodların didaktik oyunlara daxil edilməsi çox faydalıdır. Çünki vətənpərvərlik mövzusunda hazırlanan didaktik oyunlarda şagirdlərin hərbi paltarlar geyinmələri, ordumuzun silahlarına bənzər silahları götürüb hücum keçmələri, erməni faşistləri ilə əlbəyaxa döyüşlərə girərək onları məğlub etmələri onlarda daha yüksək vətənpərvərlik hissələri yaradır. Ona görə belə epizodların didaktik oyunlara gətirilməsi çox faydalıdır. Çünki belə epizodlar bir tərəfdən onları vətənə, vətən torpağına bağlayırsa, digər tərəfdən onları vətən uğrunda mübarizəyə səsləmiş olur. Bu o deməkdir ki, bu gün belə didaktik oyunlarda iştirak edən kiçik məktəblilər gələcəkdə vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan əsgərlər kimi yetişəcəklər. Ona görə də ümumtəhsil məktəblərinin dərskənər

tədbirlərində vətənpərvərlik mövzusunda daha müasir didaktik oyunların təşkilinə üstünlük vermək lazım gəlir. Məhz bu baxımdan “Qarabağ bizimdir!”, “Qarabağ Azərbaycandır!” kimi didaktik oyunların təşkili prosesində “Cəbrayıl bizimdir”, “Füzuli bizimdir”, “Zəngilan bizimdir”, “Kəlbəcər bizimdir!”, “Ağdam bizimdir”, “Laçın bizimdir”, “Şuşa sən azadsan” kimi şüarların səsləndirilməsi didaktik iştirakçıların vətənə, vətən torpağına, milli ordumuza, qəhrəman əsgərlərimizə, torpaq uğrunda şəhid olan oğullarımıza, qazilərimizə, zabitlərimizə və ən əsası müzəffər Ali Baş Komandanımıza olan hörmət və ehtiram hissələrini yüksəltdiyi olur. Bu zaman didaktik oyun iştirakçıları mübarizlik, qələbə əzmi, yenilməzlik, torpağı yad nəzərlərdən qorumaq kimi əxlaqi hissələr baş qaldırır. Deməli, situasiyalardan asılı olaraq, estetik hissələrin əxlaqi hissələrlə birləşməsi, vəhdət təşkil etməsi ümumpeдагоji qanunauyğunluq kimi dəyərləndirilməlidir. Çünki, ümumpeдагоji qanunauyğunluqlardan nəşət edən tərbiyə prinsiplərinə istinad etməklə, tərbiyə metodlarını tətbiq etməklə şagirdlərdə qeyd olunan əxlaqi - mənəvi keyfiyyətləri formalaşdırmaq mümkündür. Ona görə ki, didaktik oyunlar zamanı tərbiyənin prinsiplərinə istinad edən müəllimlər bir sıra tərbiyə metodlarını tətbiq etməklə şagirdlərdə əxlaqi - mənəvi keyfiyyətləri yüksəltmək üçün şagirdləri bədii yaradıcılığa sövq etmələri onların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini aşkara çıxarır, inkişaf etdirir və formalaşdırır. Xüsusilə götürülməlidir ki, elm, texnika, ədəbiyyat, incəsənət və digər sahələrdə şöhrət tapmış şəxslərin əksəriyyəti dərsləndənkənar və ya məktəbdənkənar tədbirlərin daimi üzvləri olmuşlar və s. (4, s. 429).

Bu zaman didaktik oyunu təşkil edən müəllim də hərtərəfli biliyə malik olmalı, oyunun ssenarisinə diqqət etməli, bədii yaradıcılıq qabiliyyəti olan şagirdləri seçib uyğun rolları bölməyi bacarmalıdır. Dərsləndənkənar tədbiri aparan müəllim yüksək peдагоji ustalığa və şəxsi keyfiyyətlərə malik olmalıdır, hər bir dərsləndənkənar tədbirə yaradıcı yanaşılmalıdır (2. s. 252).

Dərsləndənkənar tədbirlər zamanı didaktik oyunların təşkilində:

- İstedadlı uşaqların üzə çıxarılması, onlarda bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması üçün didaktik oyunlardan vasitə kimi istifadə etmək daha məqsədəuyğun olar;
- Kiçikyaşlı məktəblilərdə bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması, inkişaf etdirilməsi üçün didaktik oyunların düzgün ssenariləşdirilməsi, rol bölgüsünün düzgün aparılması qarşıda duran mühüm məsələdir;
- Dərsləndənkənar tədbirlərdə didaktik oyunların təşkili xüsusi qabiliyyətli uşaqların hərtərəfli inkişafına şərait yaratmış olur;
- Dərsləndənkənar tədbirlərin təşkilində didaktik oyunlar bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına müsbət təsir göstərmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqov, F.B. Ümumi peдагоgika (dərs vəsaiti) Bakı: Maarif, 2015
2. Əliyev İ.İ. Peдагоgika (mühazirələr kursu). Naxçıvan: 2017
3. Komenski Y. A. Böyük didaktika Bakı: Elm və təhsil, 2012
4. Kazımov N. Məktəb peдагоgikası (dərslük). Bakı: 2011
5. İbrahimov F.N., Hüseyinzadə R.L. Peдагоgika II cild. Bakı: Mütərcim, 2012

SUMMARY

Shahla Suleymanova

FORMATION OF ARTISTIC AND CREATIVE ABILITIES OF YOUNGER SCHOOLCHILDREN IN THE ORGANIZATION OF DIDACTIC GAMES IN EXTRACURRICULAR ACTIVITIES

The article deals with the use of didactic games in terms of revealing and developing artistic creative abilities of junior schoolchildren during the organization of extracurricular activities in primary classes and the importance of preparing these games at the level of nowadays' requirements. The article also studies the importance of correct screenplay of didactic games, proper division of roles according to children's abilities. Ensuring the participation of talented students, It is noted that the types of didactic games organized during extracurricular activities should be specified

corresponding to the set goal. These games should serve both to develop the talents of younger schoolchildren, arouse their interest and enthusiasm, and create conditions for the effective organization of leisure time of students.

Didactic games organized in extracurricular activities, role-playing games, musical-didactic games, didactic games on national and moral values, games on natural phenomena, as well as plot-based didactic games, didactic games based on ethnopedagogical materials, intellectual didactic games, the use of theatrical types of didactic also serves the development not only aesthetic education of students, but also mental, moral, legal, ecological, labor and physical education of students. The ways of dedicating extracurricular activities to holidays and days of special significance, organizing these days through didactic games, enriching students with educational materials, and keeping their creative abilities in the center of attention, developing positive moral qualities in them, skillfully implemented by the teacher, are determined in the article. It has also been noted that the naming of each organized didactic game is also important, and the materials to be submitted should have a teaching character corresponding to the name of the topics, and should have a positive impact in terms of nationality, historicity, diversity and fun.

Key words: schoolchildren, extracurricular, didactic game, creativity

РЕЗЮМЕ

Шахла Сулейманова

ФОРМИРОВАНИЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ ПРИ ОРГАНИЗАЦИИ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ВО ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

В статье рассказывается об эффективности, значении использования дидактических игр и их построении на основе требований дня с точки зрения выявления, развития художественных творческих способностей младших школьников при организации внеурочной деятельности в начальных классах. Также отражено правильное сценарное оформление дидактических игр, обеспечение участия одаренных воспитанников, правильное распределение ролей по способностям детей. Отмечается, что виды дидактических игр, организуемых при проведении внеклассных мероприятий, должны быть конкретизированы, соответствовать цели, служить развитию у младших школьников их талантов, вызывать у них интерес, энтузиазм, а также создавать условия для эффективного проведения их внеклассного времени. Наряду с сюжетно-ролевыми, музыкально-дидактическими играми, дидактическими играми о национально-нравственных ценностях, дидактическими играми о явлениях природы, организуемыми во внеклассных мероприятиях, проводятся подвижно-ролевые игры, дидактические игры по этнопедагогическому материалу, интеллектуальные дидактические игры, театрализованные дидактические игры и др. Было отмечено, что использование таких видов игр наряду с эстетическим воспитанием служат развитию умственного, нравственного, правового, экологического, трудового, физического воспитания учащихся. Определены пути посвящения внеклассных мероприятий праздникам, дням особого значения, организации этих дней в форме мероприятий с помощью дидактических игр, обогащения учащихся как учебным материалом, сохранения на виду творческих способностей, так и сотрудничества, развития положительных нравственных качеств, умело осуществляемых учителем, воспитателем. Также было показано, что наименование каждой организованной дидактической игры имеет важное значение, используемые материалы имеют учебный характер в соответствии с названием темы, а национальность, историчность, разнообразие оказывают положительное влияние на учащихся как с точки зрения обучения, так и с точки зрения развлечения.

Ключевые слова: школьная, внеурочная, дидактическая игра, творчество

Məqaləni çapa təqdim etdi: pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Vahid Rzayev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

İLHAMƏ İSGƏNDƏROVA
elnurisgenderov361@gmail.com

UOT: 373.2

MƏKTƏBƏQƏDƏR YAŞLI UŞAQLARIN VOKAL BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA BİR SIRA METODLARDAN İSTİFADƏ

Məktəbəqədər müəssisələrdə uşaqlarla tərbiyəçilərin, musiqi rəhbərlərinin rahat, səmərəli təşkil edilmiş şəraitdə işləmələri üçün uşaqların vokal bacarıqlarının formalaşdırılmasında bir sıra metodları, yeni yanaşmaları tətbiq etmək lazımdır. Təhsilin düzgün idarə edilməsi- təhsildə keyfiyyəti təmin etmək deməkdir.

Tərbiyəçinin fəaliyyətində peşəkar səriştəliliklə yaradıcılıq arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Səriştəlilik nə qədər yüksək olarsa, yaradıcılıq o qədər aydın özünü göstərir. Pedaqoji yaradıcılıq o zaman effektiv olur ki, o, yüksək pedaqoji kompetentliyə əsaslansın. Məktəbəqədər təhsil müəssisələrində musiqi məşğələləri zamanı müxtəlif metodlardan istifadə etməklə pedaqoji prosesin təşkili ilə bağlı təlim işi elə qurulmalıdır ki, təlim prosesi daha çox uşaqların fəallığına yönəlsin.

Məqalədə göstərilən məsələlər məktəbəqədər təhsil müəssisələrində aparılan pedaqoji prosesa yeni forma və metodların tətbiqində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

***Açar sözlər:** səs, vokal, vizual metod, əyanilik metodu, emosional metod, nəfəsalma, vokal vərdişləri, praktik metod*

Səs hər bir insanın təbii hədiyyəsi və sərvətidir. Səs üzərində işləyərkən, onu inkişaf etdirərkən unutmaq olmaz ki, paralel olaraq səsin qorunmasına və ona zərər verilməməsinə diqqət yetirilməlidir.

Hər bir insan uşaq yaşlarından müəyyən mahnı, musiqi parçalarını oxuyarkən ifaçılıq səmindən istifadə etməyə başlayır. Məhz bu dövrdə uşağın yaradıcılıq potensialını həyata keçirmək, onu ifaçılıq sənəti ilə tanış etmək vacibdir.

Öyrənmə prosesi nəticəsində uşaqlar vokal ifaçılığının əsaslarını, bədii zövqlərini inkişaf etdirir, musiqi incəsənəti vasitəsilə dünyagörüşlərini genişləndirir, aktyorluğun əsaslarını öyrənir, musiqi əhvali-ruhiyyəsini göstərmək üçün hərəkətlərdən və s. istifadə edirlər.

Bütün vokal bacarıqları bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Buna görə də bunlar üzərində iş paralel aparılmalıdır. Təbii ki, hər bir vokal məşğələsi müəyyən bir bacarıq formalaşdırmaq məqsədi daşıyır. Lakin bu məşğələlərin ifası zamanı digər xüsusiyyətləri də diqqətdən qaçırmamaq olmaz. Kiçikyaşlı ifaçıların çətinlik şəkməməsi üçün davamlı olaraq məşğələlər zamanı qazanılan bütün bilik, bacarıq və vərdislərdən istifadə etmək zəruridir.

Vokal oxumada aşağıdakı tədris metodlarından istifadə olunur:

- Vizual (nümayişyanə) metodu (müəllim özü oxu prosesində köks, diafraqma tənəffüsünü, aşağı qabırğaların bel səviyyəsindən aralanmasını və çiyinlərin qalxmamasını təcrübi olaraq göstərməli və izah etməlidir);

- Şifahi metod (buraya uşaqların qavrayışını nəzərə alaraq verilən tapşırıqların təhlili, izahı, söhbət, müqayisəsi, iradlar, müzakirəsi daxildir; yaxşı olardı ki, öyrənmə prosesində uşaqların bütün çıxışları videokameraya çəkilsin və onlarla birlikdə ifalar təhlil edilsin, səhvləri müəyyənləşdirilsin, çıxışlarının müsbət anları vurğulansın);

- Oyun metodu (buraya musiqili oyunlar, əyləncəli oyunlar, bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərini inkişaf etdirən oyunlar, səhnə çıxışları və rollu oyunlar daxildir);

- Praktik tədris metodlarına təlimlər, vokal məşqləri daxildir. Bunları iki qrupa bölmək olar:

1) Hər hansı bir konkret əsərlə əlaqəsi olmayan məşğələlərdən istifadə etmək. Bu cür məşğələlər

estrada oxuma texnikasının ardıcıl mənimsənilməsinə kömək edirlər;

2) Mahnı öyrənməkdə spesifik çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəlmiş məşğələlər. Məşğələlərin sistemativ və məqsədyönlü istifadəsi səsin gücləndirilməsinə və inkişafına, elastikliyi və dözümlülüyünün yaxşılaşdırılmasına kömək edir.

- Qismən axtarış metodları şagirdlərə fərdi və kollektiv axtarış, kostyum seçimi, səhnə tərtibatı və s.

- Emosional (dərnəklərin seçimi, obrazlar, bədii təəssüratlar) metod.

Məktəbəqədər uşaqlarda vokal bacarıqlarının formalaşdırılması üçün bir sıra metodlar hazırlanmışdır:

- Oxuma nəfəsinin formalaşması üçün əyani-vizual, ifa, şifahi, praktik üsullar;

- Artikulyasiya vərdişlərini formalaşdırmaq üçün praktik, əyani-vizual, ifaçılıq metodları;

- İntonasiyalı eşitmənin formalaşması üçün vizual-eşitmə, ifa, şifahi, praktik və plastik intonasiya metodu;

- Bədii kontekstdə vokal və hərəkət (rəqs) fəaliyyətlərini birləşdirmək üçün teatrlaşdırmaq metodları.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda nəfəs alma, oxumaq kimi vokal bacarığını formalaşdırmaq üçün bəzi eksperimentlər aparıldıq və aşağıdakı metodlar kompleksini seçdik: əyani-vizual, ifaçılıq, praktik metodlar. Gəlin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Vokal bacarıqlarının formalaşdırılması ilə bağlı işlər zamanı Əyani-vizual metoddan çox tez-tez istifadə olunurdu, çünki müəllim düzgün və səhv bir ifanı, performansını, eləcə də nəfəs alma məşğələlərini özü göstərir və bunu uşaqlarla birlikdə edirdi.

Təlimlərin icrasında və təkmilləşdirilməsində praktik metod tətbiq edildi.

İfa etmək məktəbəqədər uşaqların əsas fəaliyyət növü olduğu üçün bütün qruplarda ifaçılıq metodu istifadə olunurdu. Məhz ifada əyani və praktik metodlar birləşdirilir, məsələn, nəfəs alma ilə bağlı hər hansı bir məşğələni müəllim uşaqlarla birlikdə göstərməyə, izah etməyə cəhd edir

Beləliklə, oxuma nəfəsini formalaşdırmaq üçün əyani-vizual, ifa etmək və praktik metodlardan istifadə etməklə bir neçə kompleks şəkildə ifaçılıq məşğələləri hazırlandı. İlk növbədə, ifanın ifadəli olması, səsin təmizliyi və gözəlliyi, səsin melodikliyi inkişaf etdirmək üçün nəfəs alma üzərində işlər aparılır. Bu, mürəkkəb və uzun bir prosesdir. Buna görə də təlimin ilkin mərhələsində uşaqlar musiqi frazasını kəsmədən axıcı və bərabər şəkildə nəfəs alma və nəfəs verməyə yiyələnirlər. Belə bir nəfəs alma düzgün alınmış nəfəsdən asılıdır. Uşağa nəfəs almanı düzgün və lazımı yerdə almağı öyrətmək çox vacibdir. Uşaq ondan nə tələb olunduğunu anlamalıdır. Uşaqlarla çiyinlərinin köməyi olmadan, bəzi gimnastika, nəfəs alma və nəfəs vermə məşğələləri üzərində işləmək lazımdır. Məsələn; çiçəyi qoxulamaq, yanan şamı üfürüb söndürmək, külək əsərkən meşənin necə səs-küy saldıığını təsvir etmək, müəllimin köməyi ilə səsin dinamikasını, küləyin güclü və ya zəif əsməsini və s. göstərmək olar.

Uşaqların sözləri düzgün tələffüz etməsi üçün doğru və yanlış ifanı göstərmək lazımdır. Daha sonra isə uşaqlar çalışmaları üzərində işləməlidirlər. Nəfəs alma üzərində işləyərkən sait səslərdən, açıq hecalardan (da, ta, lya və s.), qısa frazalardan başlayaraq tədricən daha uzun frazalara qədər istifadə etmək lazımdır.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda artikulyasiya bacarıqlarının formalaşdırılması üçün aşağıdakı metodlar kompleksini seçdik: praktik, əyani-vizual, ifaçılıq, irəliyə və keçirilənlərə geri qayıtmaq metodları. Gəlin bunların hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Praktik metoddan artikulyasiya məşğələlərinin yerinə yetirilməsində və təkmilləşdirilməsində istifadə edilmişdir.

Dilin doğru və yanlış olan vəziyyətini, eləcə də artikulyasiya vərdişlərinin formalaşdırılması üçün nəzərdə tutulan məşğələləri göstərmək üçün əyani-vizual metoddan istifadə etməklə musiqi rəhbəri uşaqlarla birlikdə iş aparırdı.

İfa etmək uşaqların əsas fəaliyyəti olduğundan ifaçılıq metodundan demək olar ki, bütün məşğələlərdə istifadə olunurdu.

Bunun üçün oxunması lazım olan yanılmaclardan da istifadə edilmişdir. İrəli getmək və keçirilənlərə geri qayıtmaq metodundan müəllim müəyyən bir səs (a, o, u və s) və ya cingiltili

samitlər üzərində işləyərkən istifadə edirdi. Növbəti işlər zamanı artıq uşaqlar eşitdikləri səslərə uyğun olaraq yanıtmaqlar deyə bilirlər.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarla artikulyasiya bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə aparılan bütün effektiv işlər demək olar ki, ifa zamanı formalaşdırıldıqda mümkündür. Oyunlarda praktik, əyani-vizual, ifaçılıq, irəli getmək və keçirilənlərə geri qayıtmaq metodlarının hamısından birlikdə istifadə etmək olar.

Artikulyasiya məşqlərinin əsas məqsədi-artikulyasiya orqanlarının yüksək keyfiyyətli, mükəmməl hərəkətli inkişaf etdirilməsi, fonemlərin düzgün tələffüzünə hazırlıqdır. Bu iş nəticəsində uşaqlarda nitq və oxuma vərdişlərinin inkişaf səviyyələrinin göstəriciləri artır, onların musiqi yaddaşı və diqqəti yaxşılaşır.

Müxtəlif hərflər üzərində üzərində yanıtmaqların öyrənilməsi də məşğələlərin ayrılmaz hissəsidir.

Məktəbəqədər yaşlı uşaqların eşitmə qabiliyyətlərinin formalaşması üçün aşağıdakı metodlardan istifadə etmək olar: əyani-eşitmə, oyun, şifahi, axtarış, praktik, plastik intonasiya metodları. Gəlin hər birini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Əyani-eşitmə metodundan müəllim doğru və yanlış səs yaradılmasında, düzgün intonasiya və musiqi əsərinin təqdimatı zamanı lazım olduqda istifadə edir.

Oyun metodundan musiqili oyunlarda, uşaqların bədii yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafında, səhnəciklərdəki musiqili- rollu oyunlarda istifadə etmək məqsədəuyğun sayılır.

Şifahi metod (izah, söhbət, müzakirə) vokal oxumada yeni konsepsiya və terminlərin mənasının aşkarlanmasına kömək edir; vokal ifaçılıq texnikasının nəzəri əsaslarını izah edir; uşaqlara musiqi əsərinin məzmununu anlamağa kömək edir; hərəkətlər vasitəsilə musiqi əsərlərinin göstərilməsində yaradıcı bir yol tapır.

Praktik metoddan oxuma məşğələlərinin yerinə yetirilməsində və onların təkmilləşdirilməsində tətbiq edilir.

Plastik intonasiyalı metoddan melodiyanın hərəkətini, musiqi intonasiyasını plastik hərəkətlərlə çatdırmaq üçün istifadə edilir. Eyni zamanda metodlar kompleksinə teatrlaşdırma və rəqs etmək də daxildir. Bu metodlar oyunlar zamanı tətbiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu metodlardan istifadə edərkən repertuar seçimini yaddan çıxarmaq olmaz. Repertuar seçimi uşağın yaşına, vokal-səs qabiliyyətlərinə uyğun olmalı və vokal bacarıqlarının formalaşdırılmasına kömək etməlidir. Repertuarın seçilməsi ən vacib və ən çətin məsələdir. Repertuar uşaqların əhvali-ruhiyyəsinə uyğun olmalı, onların maraqlarını və ətraf aləmlə bağlı fikirlərini əks etdirməlidir. Mahnılar, uşaq şerləri uşaqlarda müsbət emosiyaların artmasına səbəb olur, şən əhvali-ruhiyyə yaradır, nikbin bir xarakter tərbiyə edir. Repertuar seçildikdən sonra vokal işi başlayır.

Müxtəlif studiyada məktəbəqədər uşaqlarda vokal bacarıqlarının formalaşması nəfəs alma, artikulyasiya, intonasiya işlərinin birliyində həyata keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov A.N. Pedaqogika (dərs vəsaiti). Bakı: Mütərcim, 2010
2. Əmrahlı L., Rzayeva N. Uşaq psixologiyası. Bakı: 2010
3. Məmmədova İ.A. Musiqi pedaqogikası. Bakı: ABU, 2009
4. Məktəbəqədər təhsilin kurikulumu (layihə). Bakı: 2017
5. Rəcəbov O. Uşaqlar və mahnılar. İşiq, 1988
6. Анищенкова, Е. С. Артикуляционная гимнастика для развития речи дошкольников / Е. С. Анищенкова. – М.: Астрель, АСТ, 2006. - 58 с.
7. Апраксина, О. А. Методика развития детского голоса. М. : МГПИ, 2007. 176 с.
8. Ветлугина, Н. А. Музыкальное воспитание в детском саду. М. : Флинта, 2005. 230 с.
9. Ветлугина, Н. А. Музыкальное развитие ребенка. М. : Просвещение, 1969. 415 с.
10. Гонтаренко, Н. Б. Сольное пение. Секреты вокального мастерства. М. : Феникс. 2008. 192 с.

SUMMARY

Ilhama Isgandarova

USE SEVERAL METHODS IN THE FORMATION OF VOCAL SKILLS OF PRESCHOOL CHILDREN

In order for educators and music directors to work in a comfortable and efficient environment with children in preschool institutions, it is necessary to apply a number of methods and new approaches in the formation of children's vocal skills. Proper management of education means ensuring quality in education.

There is a correlation between professional competence and creativity in an educator's activity. The higher the competence, the clearer the creativity. Pedagogical creativity is effective when it is based on high pedagogical competence. Training in the organization of the pedagogical process using different methods during music lessons in preschools should be organized in such a way that the learning process is more focused on the activity of children.

The issues mentioned in the article are of great importance in the application of new forms and methods to the pedagogical process in preschool education.

Key words: sound, vocal, visual method, emotional method, breathing, vocal habits, practical method

РЕЗЮМЕ

Ильхама Искендерова

В ФОРМИРОВАНИИ ВОКАЛЬНЫХ УМЕНИЙ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ВАЖНУЮ РОЛЬ ИГРАЕТ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЧИСЛЕННЫХ МЕТОДОВ

В дошкольных учреждениях для работы с детьми воспитателей, музыкальных руководителей в комфортных, эффективно организованных условиях необходимо применять ряд методов, новых подходов к формированию вокальных навыков детей. Правильное управление образованием-означает обеспечение качества образования. В деятельности педагога происходит взаимодействие профессиональной компетентности и творчества. Чем выше компетентность, тем отчетливее проявляется творчество. Педагогическое творчество эффективно тогда, когда оно основано на высокой педагогической компетентности. Учебная работа по организации педагогического процесса с использованием различных методик во время музыкальных занятий в дошкольных образовательных учреждениях должна быть построена таким образом, чтобы процесс обучения был более ориентирован на активность детей.

Ключевые Слова: Вопросы, изложенные в статье, имеют большое значение при внедрении новых форм и методов в педагогический процесс, осуществляемый в дошкольных образовательных учреждениях

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

KÖNÜL MAHMUDOVA

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

UOT:372.8:57

**EKOLOJİ BACARIQLARININ FORMALAŞDIRILMASINDA
BİOLOGİYA FƏNNİNİN ROLU**

Təqdim olunan məqalə şagirdlərdə ekoloji tərbiyənin, ətraf mühitin qorunması bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından biologiya dərslərinin imkanlarını əks etdirir. Məqalənin əsas məqsədi bu bacarıqların ümumtəhsil müəssisələrində formalaşdırılması və bu istiqamətdə görülən işlərin şagirdlərin yaş xüsusiyyətinə uyğun reallaşdırılmasının zəruriliyidir. Bununla yanaşı, məqalədə şagirdlərin praktik bacarıqlarının formalaşdırılması üzrə biologiya fənninin özünəməxsusluğu, onun məqsəd və vəzifələrinin həyata keçirilməsi yolları haqqında məlumat verilir.

***Açar sözlər:** bilik, bacarıq, ətraf mühitin qorunması, ekoloji tərbiyə, ekoloji savadlılıq, ekskursiya, layihə, referat*

Ümumtəhsil məktəblərinin başlıca vəzifəsi gəncləri həyatı və özünü dərk edə bilən bir şəxsiyyət kimi yetişdirməkdən ibarətdir. Şəxsiyyətin formalaşmasında və inkişafında Biologiya fənninin rolu inkaredilməzdir. Bu elmin uğurları, nailiyyətləri sayəsində bəşəriyyətin inkişafına nail olmaq mümkündür.

Biologiya fənni şagirdlərdə praktik tapşırıqları yerinə yetirmək, bitki, heyvan və insan orqanizmi, geniş yayılan xəstəliklər, xəstəliklərin səbəb və əlamətləri haqqında məlumatlar araşdırmaq, müalicə məqsədilə istifadə olunan bitkilər, bitki və heyvanlara qulluq etmək, zəhərlənmələr, zədələnmələr zamanı ilkin yardım göstərmək, zərərli vərdişlərdən qorunmaq, gigiyena qaydalarına əməl etmək, müxtəlif canlı nümunələrini morfoloji quruluşuna, əlamətlərinə görə fərqləndirmək, müxtəlif canlıların insanda yaratdığı xəstəliklərdən qorunmaq, ətraf mühitin qorunması, kənd təsərrüfatı və aqrar sahədə olan bacarıqlar və s. aiddir.

Qeyd etdiyimiz kimi biologiya fənninin əhatə dairəsi, öyrəndiyi sahələr, formalaşdırdığı bilik, bacarıq və vərdişlər çox şaxəlidir. Bu bacarıqlar içərisində mühüm hesab edilən, yeni nəsildə ekoloji tərbiyənin, vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri olan təbiətə qayğı, ətraf mühitin qorunmasıdır. Yeni nəsildə vətəndaş şüurunun formalaşdırılmasının əsas istiqamətlərindən biri məhz ekoloji təhsil və ekoloji tərbiyədir. Bu yolla gənc nəslə təbiəti qorumağı, ona biganə yanaşmamağı öyrədə bilərik.

Məhz biologiya elminin nailiyyətləri sayəsində orqanizmlərlə ətraf mühit arasındakı qarşılıqlı əlaqənin mahiyyəti daha düzgün dərk edilir. Antuan de Sent-Ekzüperinin öz dövrü üçün qeyd etdiyi “Biz hamımız Yer kürəsi adlı gəminin sərnəşinləriyik. Deməli, bizim minəcəkdir başqa nəqliyyat vasitəmiz yoxdur” fikri müasir dövrdə də aktualdır. Belə ki, global xarakterli ekoloji problemlərin hansı həddə olduğunu nəzərə alsaq, ekoloji problemlərin aradan qaldırılması üçün yalnız insanlar arasındakı münasibətləri deyil, ekoloji qarşılıqlı təsirlərin və ekosistemlərin öyrənilməsinin, ekoloji təhsil və tərbiyənin vacibliyini qeyd edə bilərik.

Ekoloji tərbiyə ətraf mühitin dərk olunması və təbiətə qayğının formalaşmasını özündə birləşdirir. Ekoloji savadlılıq, ekoloji problemlərin zamanında aşkarlanması ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına imkan yarada bilər.

Ekoloji problemlər hazırda dünyada ən global və bəşəri problemlərdən biridir. Şagirdlərdə ekoloji bilik və bacarıqların, ekoloji tərbiyənin formalaşdırılması üçün təbiət fənlərinin əlaqəli tədrisinə böyük ehtiyac vardır. Bu sahədə bilik və bacarıqların formalaşdırılması yalnız biologiya

fənninin deyil, digər təbiət fənlərinin də köməyiylə ayrı-ayrı siniflərdə şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun nəzərdə tutulur. Bu fənlər arasında əlaqə yaratmaqla ekoloji bilik, bacarıq və vərdişləri müxtəlif üsulların tətbiqi, təlim resurslarından (dərsləklər, paylama materialları, şəkillər, sxemlər, statistik məlumatlar, diaqramlar, video çarxlar və s.) məqsədəuyğun istifadə etməklə formalaşdırmaq mümkündür.

Biologiya fənn proqramının məzmununa nəzər salsaq məhz ekoloji savadlılığın, ətraf mühitin qorunması bacarıqlarının formalaşdırılması baxımından məzmunun bir istiqamətinin “Canlılar və ətraf mühit” kimi seçildiyini görə bilərik. Bu istiqamət üzrə şagirdlərdə formalaşdırılacaq bacarıqlar ümumi orta və tam orta təhsil səviyyələri üzrə aşağıdakı kimi sistemləşdirilmişdir:

- Canlıların ətraf mühitlə və bir-birilə əlaqəsini izah edir.
- Canlıların qorunması ilə bağlı topladığı məlumatları təqdim edir.
- Bitki və heyvanlara qulluq qaydalarına əməl edir.
- Təbiətdə baş verən fiziki, kimyəvi dəyişikliklərin canlılara təsirini izah edir.
- Yerli şəraitdə canlıların qorunmasına dair müşahidələr əsasında mülahizələrini şərh edir.
- Respublikanın flora və faunasının qorunma yollarını fərqləndirir.
- Mühit amillərini və onun insan orqanizminə təsirini izah edir.
- Ətraf mühitin çirklənməsi və mühafizəsinə dair mülahizələrini şərh edir.
- Ətraf aləm və onun mühafizəsinə dair təqdimat hazırlayır.
- Ekoloji amillərin canlıların həyatında rolunu şərh edir, təqdimatlar hazırlayır.
- Regional ekoloji problemlərlə bağlı müşahidələrini ümumiləşdirib, təqdimatlar hazırlayır.
- Azərbaycanda canlılar aləminin növ müxtəlifliyinin qorunması ilə bağlı faktları toplayıb

təqdimatlar hazırlayır.

• Ekoloji problemlərin aradan qaldırılmasının irsi xəstəliklərin azalmasına təsirini əsaslandırır.

• Qlobal ekoloji problemlər və onların həlli yolları haqqında təqdimatlar edir.

• Təbii şəraitdə ekoloji tarazlığın qorunmasının əhəmiyyətini şərh edir, referatlar hazırlayır.

• Təbii seçməni yaşamaq uğrunda mübarizənin nəticəsi kimi əsaslandırır, məruzə və referatlar hazırlayır.

• Ekoloji problemlərin qlobal xarakterini dəyərləndirir, məruzə və təqdimatlar hazırlayır.

• Regional və qlobal ekoloji problemləri əlaqələndirir, referat və təqdimatlar hazırlayır.

Bu bilik və bacarıqlar müxtəlif siniflərdə, müxtəlif fəaliyyətlər vasitəsilə formalaşdırılır.

Qeyd olunan ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması baxımından dərsləklərin imkanları çox genişdir. Lakin nəzərə alınmalı ki, dərslək əsas bilik mənbəyi deyil, informasiya bolluğu şəraitində yaşayırıq, bilik mənbələri müxtəlifdir və şagirdlər istənilən mənbələrdən müxtəlif informasiyaları əldə edə bilərlər. Məhz bu səbəbdən də onlara dərsləklərdən əlavə digər resurslardan, dəqiq, rəsmi məlumatlardan istifadə etmək imkanı yaradılmalı, bu zaman şagirdlərin müxtəlifcür dərk etmə üsulları nəzərə alınmalıdır.

Dərsləklərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, biologiya fənn proqramında nəzərdə tutulan ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə dərsləklərdə verilən mövzuların sayı siniflər üzrə müxtəlifdir. Belə ki, VI sinif Biologiya dərsliyində 27 mövzuda, VII sinif Biologiya dərsliyində 11 mövzuda, VIII sinif Biologiya dərsliyində 6 mövzuda, IX sinif Biologiya dərsliyində 12 mövzuda, X sinif Biologiya dərsliyində 6 mövzuda, XI sinif Biologiya dərsliyində 11 mövzuda ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırıldığını müşahidə edirik. Bu mövzulara illik planda bəzən bir, bəzən iki saat vaxt ayrılmışdır.

Biologiya praktik bir fənn olduğundan ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə yalnız fəal təlim üsullarından deyil, eyni zamanda praktik metodlardan istifadəyə geniş yer verilməlidir. Bu məqsədlə praktik metodlardan olan ekskursiyaların təşkili olduqca vacibdir. Bu zaman şagirdlər dərslək prosesində əldə etdikləri nəzəri biliyin həyatda tətbiqinə nail ola bilərlər. Ekskursiyalar zamanı şagirdlər ilk növbədə ekskursiyanın məqsəd və vəzifələri ilə tanış edilməlidir.

Ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması baxımından təşkil olunan ekskursiyaların məqsədlərinə ətraf mühitdə baş verən mövsümi dəyişikliklərə uyğun olaraq, yerli ərazinin təbiətini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini müəyyən etmək, regional ekoloji problemləri aşkarlamaq, canlı və cansız təbiətin qarşılıqlı əlaqəsi haqqında olan biliklər əsasında ətraf mühitə qayğı ilə yanaşmaq və s. ola bilər. Ekskursiyalar zamanı şagirdlər məlumatı toplamalı, təhlil edərək nəticələr əldə etməli və ən əsası bu barədə öz təkliflərini irəli sürməlidirlər. Məsələn, regional ekoloji problemlərlə bağlı mövzuların tədrisi zamanı Xəzər dənizinin, havanın çirklənmə səbəbləri, çirklənmənin canlılara təsiri barədə məlumatları toplamaq, təhlil etmək, çirklənmənin aradan qaldırılması yolları haqqında təkliflər hazırlamaq buna nümunə ola bilər. Və yaxud, şagirdlər bilirlər ki, atmosferin çirklənməsi ozon təbəqəsini dağıdır. Bütün dünya dövlətləri kimi Azərbaycan Respublikasında da atmosferin çirklənməsinə qarşı mübarizə tədbirləri həyata keçirilir. Şagird ekskursiya zamanı bu bilikləri ilə öz müşahidələrini əlaqələndirməklə yaşadığı regionda hansı problemlərin olduğu, onların öz həllini necə tapa biləcəyi barədə təkliflər irəli sürə bilər.

Ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılmasında referat və layihələrin hazırlanması da məqsəduyğun hesab edilir. Referatların hazırlanması zamanı şagirdlər müxtəlif mənbələrdən istifadə edir, elmi-təcrübi ədəbiyyatı dərinlən təhlil edir, qarşıya qoyulan problemin həlli istiqamətində nəticə və təkliflər irəli sürür. Şagirdlərə biologiya dərslərində bir sıra ekoloji mövzularda, məsələn, “Ekoloji tarazlığın pozulmasının nəticələri”, “Təbiət hadisələrinin biosferə təsiri”, “Elmi texniki tərəqqinin canlılara təsiri”, “Antropogen amillər və biosfer” və s. referatların hazırlanması tapşırıla bilər.

Layihə – konkret bir problemin həllinə yönəlmiş və əvvəlcədən qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq üçün həyata keçirilən fəaliyyət formasıdır. Layihə mövzularının seçilməsi zamanı bir sıra məsələlərə diqqət edilməlidir. Şagirdlər yerinə yetirəcəyi mövzu barədə ilkin təsəvvürə malik olmalı, ən azından mövzu onlara qismən tanış olmalıdır. Lakin çox yaxın mövzunun seçilməsi də məqsəduyğun deyil. Nəzərə alınmalıdır ki, şagird layihə üzərində işləyərkən yeni bilik və bacarıq əldə etməlidir. Yuxarı siniflərdə verilən layihə mövzularını şagirdlər sərbəst işlədiyi halda, aşağı sinif şagirdlərinə bu istiqamətdə müəllimin köməyi tələb olunur. Ekoloji bilik və bacarıqların formalaşdırılması məqsədilə şagirdlərə “Meşələrin qırılmasının qarşısının alınması”, “Yaşadığınız ərazinin təbii və süni ekosistemlərin müqayisəsi”, “Ekosistemlərdə baş verən dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması”, “Xəzər dənizinin dəniz nəqliyyatı və məişət fekal suları ilə çirklənməsi”, “Çimərlik ərazilərinin çirklənməsinin səbəbləri və qarşısının alınması yolları” və s. mövzularda layihə mövzuları verilməlidir.

Şagirdlər ekoloji mövzuda məruzə, referat və layihələr hazırlamaqla həm ekoloji bilik, bacarıq və vərdislərə yiyələnir, həm də öz nəticə və təkliflərini sistemli və düzgün şəkildə müxtəlif formalarda təqdim etməyi öyrənirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümumi təhsil pilləsi üzrə dövlət standartları və proqramları (kurikulumları)
2. Biologiya fənn proqramı (kurikulumu)
3. Hacıyeva G.N. Biologiyanın tədrisi metodikası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2018
4. Hacıyeva H.M., Abdullayeva T.Q., Hacıbəyova E.Ə. Ümumtəhsil məktəblərində biologiyanın fəal təlim metodları ilə tədrisi metodikası. Bakı, 2014
5. Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Biologiya-6. Ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik. Bakı, “Bakınəşr”, 2020
6. Seyidli Y., X.Əhmədbəyli, N.Əliyeva. Biologiya-6. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, “Bakınəşr”, 2020
7. Seyidli Y., Əhmədbəyli X., Əliyeva N. Biologiya -7. Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, “Bakınəşr”, 2020
8. Seyidli.Y, Əhmədbəyli.X, Əliyeva.N. Biologiya-7. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, “Bakınəşr”, 2020

9. Məmmədova, N. Həsənova. B. Mahmudova K. Fətəliyeva L. Biologiya-8. Ümumtəhsil məktəblərinin 8-ci sinfi üçün dərslik. Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2019
10. Məmmədova N., Həsənova. B, Mahmudova K, Fətəliyeva. L. Biologiya-8. Müəllim üçün metodik vəsait. Bakı, "Şərq-Qərb"-2019
11. Подласый И.П. Педагогика. Учебник. М.: Высшая образование, 2007, 540 с.
12. Методика обучения биологии /В.С. Конюшко, С.Е. Павлюченко, С.В. Чубаро. Мн.: Книжный дом, 2004

SUMMARY

Konul Makhmudova

IN THE FORMATION OF ECOLOGICAL SKILLS THE ROLE OF BIOLOGY

The presented article covers the possibilities of biology textbooks in terms of developing students' ecological culture and environmental protection skills in with the help of biology. The main aim of the article is to develop these skills in general education institutions and the need of implementing them in accordance with the students' age characteristics. At the same time, the valuable information, learning goals and objectives of developing environmental skills are provided to enhance students' practical skills in the specifics of biology.

Key words: *knowledge, skills, environmental protection, ecological education, ecological literacy, excursion, project, abstract*

РЕЗЮМЕ

Конюл Махмудова

В ФОРМИРОВАНИИ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ НАВЫКОВ РОЛЬ БИОЛОГИИ

В представленной статье отражены возможности учебников биологии с точки зрения формирования у школьников экологического образования, навыков охраны окружающей среды. Основная цель статьи - формирование этих навыков в общеобразовательных учреждениях и необходимость их реализации в соответствии с возрастными особенностями учащихся. Кроме того, в статье представлена информация о специфике предмета биологии, способах реализации ее целей и задач в формировании практических навыков школьников.

Ключевые слова: *знания, умения, охрана окружающей среды, экологическое воспитание, экологическая грамотность, экскурсия, проект, реферат*

Məqaləni çapa təqdim etdi: *pedaqogika üzrə elmlər doktoru, dosent Zərövşan Babayeva*

Məqalə daxil olmuşdur: *2 sentyabr 2021-ci il*

Çapa qəbul edilmişdir: *9 sentyabr 2021-ci il*

SƏNƏTŞÜNASLIQ

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78.03

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MİLLİ MUSIQI ÜSLUBUNUN FORMALAŞMASI

Təqdim olunan məqalə Azərbaycan milli musiqisinin üslub problemləri haqqındadır. Məqalədə şifahi ənənəli musiqinin folklor və peşəkar nümunələrinin, həmçinin bəstəkar yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Qeyd olunur ki, şifahi ənənəli musiqinin folklor və peşəkar nümunələrinin inkişafı milli musiqimizdə yeni janr və yeni üslubun yaranmasına təkan vermişdir. Nəticədə musiqili komediya, muğam operaları və digər janrlar yaranmışdır.

Məqalədə Ü.Hacıbəylinin və M.Maqomayevin yaradıcılığının ilk mərhələlərində müraciət etdikləri əsərlərin musiqi dili, kompozisiya quruluşu, lad-tonal xüsusiyyətləri araşdırılır, harmonik və melodik dilinin özünəməxsus cəhətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: üslub, şifahi ənənəli musiqi, mahnı, rəqs, aşıq, opera

Tarixi dövrlərin dəyişməsi sayəsində dünya mədəniyyətinin milli mədəniyyətlərə bölünməsi müxtəlif cəmiyyətlərin maddi və mənəvi həyatına da öz təsirini göstərmiş və bu cəmiyyətlərin elmi-mədəni tərəqqisinə səbəb olmuşdur. Bununla bağlı incəsənət, ədəbiyyat, musiqi və digər sahələrdə yaranan cərəyanlar müxtəlif keyfiyyətlərlə zənginləşərək yeni üslubların yaranmasını da şərtləndirmişdir.

XX əsr Qərbi Avropa və rus musiqi mədəniyyətində baş verən mürəkkəb proseslər həmin dövrün mənzərəsinin canlandırılmasına daha çox imkan yaradır. Avropadakı sosial münaqişələr, Rusiyada baş verən inqilablar və həmçinin dünya müharibələri musiqi mədəniyyətinin inkişafında çoxcəhətlik və ziddiyyətliyi üzə çıxarırdı. Musiqi mədəniyyətindəki yeniliklər, dəyişkən bəstəkar üslubları, yaradıcılıq baxışları və digər keyfiyyətlər isə təbii ki, dövrün tələbindən irəli gəlirdi.

Azərbaycanda da XX əsrin əvvəllərində baş verən proseslər, sözsüz ki, milli musiqi mədəniyyətimiz və incəsənətimizdən yan keçməyərək öz təsirini göstərdi. Bu dövrdə baş verən ictimai, siyasi, həmçinin iqtisadi dəyişikliklər nəticəsində Qərb musiqi ənənələrinin Azərbaycan mədəniyyətinə nüfuz etməsi musiqi sənətində yeni yollar açmış, bunun nəticəsində yeni janrlar, yeni üslublar, ifaçılıq formaları meydana gəlmişdir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin bir istiqaməti olan şifahi ənənəli xalq yaradıcılığı – xalq musiqisi, aşıq və muğam sənətləri öz inkişaf yolunu davam etdirməklə yanaşı, professional bəstəkar yaradıcılığı üçün də zəmin hazırlamışdır.

Bu məsələ ilə bağlı musiqişünas F.Əliyeva yazır: “Əsrlərlə müsəlman mədəniyyəti və incəsənəti çevrəsində mövcud olan, bu sistemdə inkişaf edən Azərbaycan Avropadan gələn meyilləri qəbul edərək yeni sistemdə öz milli ənənələrini yaratmağa başladı. İnteqrasiya prosesi cəmiyyətin mədəniyyət mühitində qütbləşməyə, cəmiyyəti parçalamağa (“müasirləşənlər” və “geridə qalmışlar”) deyil, yeni musiqi-bədii ənənələrin yaranmasına xidmət etdi, özü də bu proses, məhz Azərbaycan daxilində, əcnəbilərin inhisarında olmayaraq yerli qüvvələr tərəfindən stimullaşdırılırdı” (2. s.5).

Xalq yaradıcılığı qədim dövrlərdən bugünə qədər bəstəkarlar üçün zəngin mənbə olmuşdur. Bəstəkarlar folklor obrazlarından, süjetlərdən təsirlənərək onları öz əsərlərində əks etdirməyə çalışmışlar. Azərbaycan bəstəkarlarının ən maraqlı musiqi nümunələri də məhz xalq yaradıcılığından

qaynaqlanaraq yaranmışdır.

Zəngin mahnı yaradıcılığı və istedadlı ifaçıları olan xalqımız əsrin əvvəllərində xorla, çoxsəsli oxuma üsulları ilə tanış deyildi. Artıq 1926-cı ildə ilk çoxsəsli xorun təşkil olunması, yeni vokal ifaçılıq üslubunun tətbiq olunması, xalq mahnılarının harmonizə edilməsi, həmçinin Azərbaycan mahnılarının ifası üçün səciyyəvi olan lad daxilində xorun ifasına solo improvizasiyanın daxil edilməsi – bütün bunlar musiqi mədəniyyəti sahəsində əldə olunan nailiyyətlər idi.

Musiqinin inkişaf tarixi onu göstərir ki, ən məşhur bəstəkarlar da klassik xalq yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir, çünki dünya musiqi mədəniyyətinin ən möhtəşəm nümunələri, məhz xalq mahnıları və rəqslərin sayəsində meydana gəlmişdir.

Mahnı ən qədim və ən geniş yayılmış yaradıcılıq növüdür. Mahnı xalqa daha yaxın və xalqın bütün təbəqələrinə aid olan nümayəndələri tərəfindən daha tez qavranılan musiqi janrıdır. Mahnılar, həmçinin xalqın siyasi-ictimai və sosial həyatında baş verən dəyişiklikləri həssaslıqla özündə əks etdirir. Bu baxımdan hər yeni əsrin ictimai quruluşunda xalqın həyat tərzini, onun mənəviyyatını əks etdirən mahnılar yaranmışdır.

Hər zaman fikir və hisslərin səmimiyyəti ilə seçilən mahnılar həm də xalq yaradıcılığının janr cəhətdən zəngin bir sahəsi olaraq özünəməxsus üslub xüsusiyyətlərinə malikdir.

Azərbaycan xalq mahnı yaradıcılığı poetik forma ilə sıx əlaqədə yaranmışdır. Musiqi ilə sözün vəhdəti xalq mahnılarının əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi onların quruluşunun bir çox qanunauyğunluqlarına da öz təsirini göstərmişdir.

Mahnıların ifaçılıq xüsusiyyətləri, eyni zamanda onların üslub xüsusiyyətlərini də şərtləndirir. Belə ki, jest və hərəkətlərlə bağlı əmək mahnılarının bütün qrupları üçün dəqiq ölçülü ritmik, melodik əsasın daha yığcam təkrarlanma prinsipi səciyyəvidir.

Milli formatşkilinin əsas prinsiplərindən biri də sekvensiyalıqdır. Materialın, məhz sekvent inkişafı (əksər hallarda bütöv formanın əsas inkişaf prinsipi) xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Lirik mahnılarda improvizasiya xüsusiyyətləri daha parlaq şəkildə özünü büruzə verir və adətən, melizmatika, yubilyasiya, ornamentlik, xüsusilə də səsətrafi gəzişmə prinsipi ilə əlaqədar olur.

Bir çox mahnı nümunələrində gizli rəqsvarilik əlamətləri nəzərə çarpır. Bunu xüsusilə dəqiq ritimli məzəli-yumoristik mahnılarda müşahidə etmək olar. Bu qəbildən olan mahnılar mahnı və rəqs yaradıcılığı arasında, bir növ “körpü” funksiyasını daşıyır.

Digər xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan milli folklorunun ən mühüm tərkib hissələrindən birini rəqslər təşkil edir. Rəqslər toy və bayram şənlikləri, oyunlar, yəni daha çox xalqın məişəti ilə sıx bağlıdır. Mahnılar kimi rəqslər də öz rəngarəng mövzu və ritmləri ilə bəstəkarlar üçün daim zəngin mənbə olmuşdür. Bəstəkarlar xalqın musiqi düşüncəsinin ən dəyərli məhsullarından olan mahnı və rəqslərin janr xüsusiyyətlərindən, melodiyaşkilindən, musiqi dilindən, metr-ritmik xüsusiyyətlərindən yüksək professionalıqla faydalanmışlar.

Azərbaycan xalq rəqslərinin maraqlı cəhətlərindən biri onların proqramlı olmasıdır. Mahnılar kimi, rəqslər də rast, şur, segah, nadir hallarda isə şüştər və çahargah ladlarında ifa olunur. Qəhrəmanlıq rəqsləri üçün rast ladinin semantikasını mühüm əhəmiyyət kəsb edirsə, qadın rəqsləri üçün segah və şur ladları daha səciyyəvidir.

Rəqs melodiyaşkilinin əksəriyyəti süzgün xarakterli olmasına baxmayaraq, onlarda (melodiyada müəyyən əhəmiyyət kəsb edən) müxtəlif səs sıçrayışlarına da rast gəlmək olar. Ümumilikdə, qeyd etmək lazımdır ki, melodiya cizgilərinin xüsusiyyəti simmetriklik prinsipinə əsaslanır.

Səslənməsinə və həcminə görə Azərbaycan rəqsləri zəngin və rəngarəngdir. Müxtəlif həcmli rəqslərlə yanaşı, miniatür rəqslərə də rast gəlmək olar.

Rəqslərdə çox zaman təzadlı elementlərin bir-birilə qovuşması prinsipi müşahidə olunur. Buradan əmələ gələn quruluş isə hər hansı bir elementin ayrı-ayrı məsafələrdə kiçik təkrarlanma üsulu ilə əlaqəlidir. Instrumental-rəqs formaları vokal-mahnı formalarına nisbətən qeyri-sabit olduğundan onların yazılışı və sistemləşdirilməsi də bir qədər çətinlik yaradır.

Şifahi ənənəli musiqi janrlarından olan aşıq sənətindən bəhs edərkən, qeyd etmək lazımdır ki, hələ orta əsrlərdə aşıq poeziyasının əhatəsi İran, Orta Asiya, Türkiyə və digər ərəzilərə qədər

yayılmışdı. Bu dövrdə Azərbaycanın zəngin ədəbi dilindən bəhrələnən aşuqlar bir sıra maraqlı nümunələr yaratmışdılar. Bu aşuqlar hamı tərəfindən sevilən əsl xalq müğənniləri idi.

Aşuqlar baş verən hadisələri duyub mənimsəyən və bunu öz orijinal mahnılarında ustalıqla əks etdirən musiqiçilər olmuşlar. Aşuq musiqisi texniki və yaxud metodik vasitələrlə deyil, xalqın mədəni və ictimai-siyasi yüksəlişi ilə əlaqədar olaraq inkişaf etmişdir.

Klassik Azərbaycan poeziyasına uyğun olan aşuq poeziyasını şifahi-ənənəli professional incəsənət janrından daha çox bədii folklor janrına aid etmək olar. Bu, aşuq yaradıcılığı ilə şifahi-ənənəli professional musiqinin digər tərkib hissəsi olan muğam arasındakı fərqli cəhətlərlə izah oluna bilər.

Milli poeziya janrına aid qoşma və müxəmməslə yanaşı, aşuq poeziyasına səciyyəvi olan dastan, ustadnamə, qıfılbənd növlərinə də rast gəlmək mümkündür. Aşuq yaradıcılığında klassik poeziyanın poetik formalarını da müşahidə etmək olar. Bu formalar aşuqlar tərəfindən çox sevilən gəraylı, divani, qoşma, təcnisdir ki, onlar da həmçinin dastana aid edilə bilər.

Aşuq yaradıcılığında musiqinin üslub xüsusiyyətlərinin əsasını poetik formanın qanunauyğunluqları təşkil edir. Burada mahnı, əsasən, kuplet formasındadır və hər bir kupletin başlanğıcında instrumental giriş verilir və kupletlər arasında onları bir-birindən ayıran instrumental ifa təqdim olunur.

Aşuq mahnıları melodik intonasiya və ritmik cəhətdən dəyişkəndir, çox vaxt onlar böyük improvizasiyalarla ifa olunur. Aşuq ifası çox zaman yüksək səslərdən başlayır, bəzən falset, bəzən reçitativ, bəzən də “təmiz” səslə oxunur. Əsasən diatonik əsaslı melodiyalara trellər, zəngülələr bəzək verir.

Aşuq sənəti həm sərbəst, həm də dəqiq ölçülü ritmik formalarla bağlıdır. Özündə sərbəst və sabit ölçülü prinsipləri birləşdirən formalar aşuqlar tərəfindən xüsusi olaraq sevilir. Kərəmi, şikəstə və s. buna misal ola bilər. Aşuqların ifasında, həmçinin musiqinin harmonik əsası da aydın ifadə olunur, bu isə ilk növbədə sazın köklənməsi ilə bağlıdır.

Əsrlər boyu Azərbaycan aşuqlarının musiqili-poetik yaradıcılığı bir sıra musiqi janrlarına öz təsirini göstərmişdir. “Arazbarı”, “Maani”, “Ovşarı” zərbi muğamları, “Yaxan düymələ”, “Qaçaq Nəbi” və digər xalq mahnıları, həmçinin çox sayda rəqs havaları bu qəbildəndir.

Aşuq yaradıcılığı Azərbaycan professional bəstəkarlıq məktəbinin inkişafına da təsir göstərmişdir. Bəstəkarlardan Ü.Hacıbəyli (“Koroğlu” operasında), Q.Qarayev (III simfoniya), A.Əlizadə (“Bayatılar” məcmuəsində) və digər müəlliflərin yaradıcılığında aşuq musiqisinin ifadə vasitələri, semantik çalarları öz əksini tapmışdır.

Şifahi ənənəli professional musiqinin əsas qollarından olan muğam əsrlər boyu böyük coğrafi ərazidə yaşamış bir sıra xalqların ən çox sevdiyi musiqi olmuşdur. Türk, ərəb, hind və başqa xalqların musiqisinin inkişafında muğam əhəmiyyətli rol oynamışdır. Muğamların meydana gəlməsi, təşəkkülü və inkişaf prosesi isə təbii ki, hər ölkənin öz milli xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir.

Azərbaycan muğamları da tarix boyu özünəməxsus inkişaf prosesində ictimai-siyasi hadisələrin təsiri altında təkmilləşmiş, müasir forma almışdır. XX əsrə qədər muğam sənəti, məlum olduğu kimi, inkişaf etdirilərək xanəndə və xalq çalğı alətləri ifaçıları tərəfindən yaradılmış, sonralar isə şifahi şəkildə yayılıb nəsil-dən-nəslə ötürülmüşdür. Xüsusilə də qeyd etmək lazımdır ki, Şərq musiqi mədəniyyətinin və folklorunun öyrənilməsində Azərbaycan muğamları mühüm əhəmiyyət daşıyır. Son dərəcə orijinal olan bu musiqi özünəməxsus, təkraredilməz xüsusiyyətlərə malikdir.

Xalqımızın əhvali-ruhiyyəsini, onun xarakterini ifadə edən ecazkar muğam melodiyları insanın daxili aləminə nüfuz edərək müxtəlif emosional hisslər yaradır. “Akademik Vasim Məmmədəliyevin dediyi kimi, musiqimizin Qurani olan muğam Avropa və Amerikada özüne yüzlərlə, minlərlə pərəstişkar tapmışdır. Vaxtilə bəstəkar Əfrasiyab Bədəlbəyli tamamilə haqlı olaraq muğamatı Azərbaycan musiqi dilinin lüğət fondu, musiqimizin təməli kimi səciyyələndirmişdir. Firəngiz Əlizadə isə muğamı Azərbaycanın genetik kodu, ümumbəşəri irs adlandırır”(8).

Azərbaycan muğam musiqisinin nəzəriyyəsini yaradan zaman Ü.Hacıbəyli 12 pilləli temperasiyalı sistemdən istifadə etmişdir, amma onun fikrinə görə bu sistem Azərbaycan muğamlarının həqiqi səs yüksəkliyini əks etdirmir və bununla bağlı bəstəkar əsaslı səbəb

göstərmişdir. Ü.Hacıbəyli qeyd edirdi ki, onun yaratdığı bu nəzəriyyə bəstəkar yaradıcılığı üçün nəzərdə tutulmuş və çoxsəsli əsərlərin bəstələnməsi prosesində köməkçi bir vasitədir.

Muğam emosional məzmunun məntiqi inkişafını, onun formatəşkilini və bütövlükdə kompozisiyasını müəyyən edən konkret laddır. Muğam forması ladın inkişafından yaranır və müxtəlif həcmli melodik quruluşlar əmələ gətirir.

Milli ladların dəyişkənliyi ladın mərhələli inkişafına səbəb olur və dayaq pillələrin ətrafındakı gəzişmələrinin yaranmasını şərtləndirir. Belə ki, səsin hərəkəti aşağı registrdən başlayaraq yuxarı registrə qədər, yəni kulminasiyaya qədər yüksəlir və tədricən aşağı enərək dayaq pilləsinə qayır.

Muğamın əsas xüsusiyyətlərindən biri onun süita quruluşuna malik olmasıdır.

Muğamın daha bir xüsusiyyəti strukturunun kanonik və improvizasiya başlanğıclarının üzvi sintezə malik olmasından ibarətdir. Kanonik başlanğıcın konkret ifadəsi muğamın lad inkişafı və bədii kompozisiyasını təşkil edir. Burada əsas improvizasiyalı və dəqiq ölçülü hissələr növbələşir. Sərbəst bölmə isə ifaçının yaradıcılıq qabiliyyətini əks etdirən improvizasiyadır.

Muğam üslubu üçün səciyyəvi olan konsertlik xüsusiyyəti onu folklor janrlarından fərqləndirir.

Muğamlar əsasında musiqili tamaşaların nümayişi, dram tamaşalarının fasilələrində muğam ifaçılarının çıxışı tədricən Azərbaycanda milli musiqili-səhnə əsərlərinin – muğam operalarının və musiqili komediyaların meydana gəlməsinə zəmin yaratdı.

Beləliklə, şifahi ənənəli musiqinin folklor və peşəkar nümunələrinin inkişafı milli musiqimizdə yeni janr və yeni üslubun yaranmasına təkan verdi.

XX əsrin əvvəllərində yalnız şifahi ənənəli musiqi janrlarında deyil, həmçinin bəstəkar yaradıcılığında da üslubun (tam olmasa da) müəyyən qədər formalaşması özünü büruzə verməyə başlayır. Azərbaycan professional musiqisinin banisi Ü.Hacıbəylinin və bu sahədə onunla birlikdə çalışan M.Maqomayevin yaradıcılığını nəzərdən keçirən zaman bunu izləmək olar.

Ü.Hacıbəyli ilk operasını Füzulinin poetik mətni əsasında, Azərbaycan muğamlarını musiqi materialı kimi istifadə edərək forma və məzmun cəhətdən zəngin və dramaturji plana uyğun yazmışdır. Bəstəkarın Avropa musiqi texnikası haqqında özünün də dediyi kimi, “təsəvvürü olmadığına” görə operanın orkestrləşdirilməsi çox sadə idi. İlk vaxtlar “Leyli və Məcnun” operasının partiturası da yox idi, sonralar əsərin librettosu, klaviri, daha sonra isə artıq partiturası nəşr olundu.

Operanın ifası zamanı müğənnilər müəyyən olunmuş lad əsasında poetik mətndən kənara çıxmamaqla improvizasiyalar edirdilər. Buna görə də hər bir müğənni çoxsaylı muğam improvizasiyalarına əsaslanaraq obrazları səciyyələndirən partiyaları müxtəlif şəkildə oxuyurdu.

“Leyli və Məcnun” operasında klassik opera formasına uyğun üvertura, ariya, duet, xor nömrələri, rəqs və digər komponentlər vardı, amma fərqli cəhət klassik formaların muğam şöbələri ilə əvəzlənməsi idi. Əsərdə xalq musiqisindən xüsusi zövqlə istifadə olunaraq ansambl və xor nömrələri də təqdim olunmuşdu. Operada bütün musiqi birsəsli idi. Bu haqda bəstəkar yazırdı: “O zaman mən opera müəllifi olaraq yalnız solfecionun əsaslarını bilirdim (bunu seminariyada öyrənmişdim), harmoniya, kontrapunkt, musiqi formaları, yəni bəstəkarın bilməli olduğu şeylər haqqında isə heç bir təsəvvürüm yox idi” (3).

Bəstəkar operada qəhrəmanların obraz xüsusiyyətlərini, onların hiss və həyəcanlarını göstərmək üçün uyğun muğam şöbələrinin seçilməsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Operanın dramaturji xəttində ardıcılıq prinsipi qorunub saxlanılmışdır.

“Leyli və Məcnun” operasında ilk dəfə olaraq çoxsəsli sadə forması Azərbaycan xalq musiqisinin təksəsli quruluşu ilə, milli muğamlarımız isə Qərbin major və minor sistemi ilə əlaqələndirilmişdir.

Bəstəkar bu operası ilə həm özünün, həm də sonrakı nəsillər bəstəkarların yaradıcılıq fəaliyyətinə təkan vermişdir. Görkəmli bəstəkar Q.Qarayev bu barədə yazırdı: “Leyli və Məcnun” operası dahi bəstəkar Ü.Hacıbəylinin yaradıcılıq yolunda atdığı addımların ilkiydi. Sözsüz ki, dahilərin sənət yolundakı ilk addımları hər zaman mənalı və dərinidir. “Leyli və Məcnun” operası da bu yolda atılan addımların ilk bəhrəsidir (5).

Ü.Hacıbəylinin, sonralar parlaq şəkildə əks olunacaq melodik üslubunun bəzi prinsipləri, milli

xüsusiyyətləri artıq ilk operada qismən müşahidə olunmağa başlayır. “Koroğlu”da isə bəstəkarın melosu, əvvəlki əsərlərdən özünün obraz intonasiyasının keyfiyyətinə görə fərqlənir. Məhz “Koroğlu” operasında Ü.Hacıbəylinin melosunu artıq unikal olaraq milli üslubun əsası kimi xarakterizə etmək lazımdır.

Ümumilikdə, Ü.Hacıbəylinin “muğam” operaları həmin dövrdə bütün bəstəkarların yaradıcılığı üçün əsas oriyentirə çevrildi.

Ü.Hacıbəyli yaradıcılığının zirvəsi olan “Koroğlu” operası ilə Azərbaycan xalqının milli musiqi düşüncəsini yeni inkişaf mərhələsinə yüksəltmişdir. Ü.Hacıbəylinin məqsədi Azərbaycan xalqının bütün təbəqələrinə aid olan nümayəndələrinin, eyni zamanda digər xalqların da asanlıqla dərk edə biləcəyi bir opera yaratmaq idi. Bəstəkar həmçinin düşünürdü ki, bu operada ariya və ariozolar, duet və triolar, rəcitativ və leytmotivlər olmalıdır. Bütün bu qeyd olunan klassik opera formaları mütləq şəkildə Azərbaycan muğamları üzərində qurulmalıdır.

“Koroğlu” operasında müxtəlif xarakterləri təcəssüm etdirən kiçik mövzulu leytmotivlərdən istifadə olunur: operanın əvvəlində səslənən leytmotiv kəndlilərin məzlum halını, digəri xalqın ədalətsizliyə qarşı üsyan əhvali-ruhiyyəsini, üçüncü Nigarın obrazını əks etdirən leytmotivlər və s.

Operada mühüm xüsusiyyətlərdən biri operanın ardıcılıq prinsipinin inkişafına əsaslanan simfoniklikdir. Bəstəkar simfonik orkestrin tərkibinə xalq çalğı alətlərini də daxil etməklə alətlər arasında həmahəngliyə nail olmuşdur.

“Koroğlu” operasında obrazların xarakteristikası vokal və instrumental ifalarla təqdim olunur. Operada xalqın və Koroğlunun obrazlarını təsvir edən aşıq musiqisində milli intonasiya kökünə bağlılıq parlaq şəkildə əks olunur. Bu da bəstəkarın özünün qeyd etdiyi kimi, yad ştirxlərdən uzaq olmağa xidmət edirdi.

“Koroğlu” operasında xalqı tərənnüm edən xor səhnələri böyük əhəmiyyət daşıyır. Operanın üçüncü pərdəsindən polifonik fakturalı “Çənlibel” xorunda milli musiqinin möhtəşəmliyi aydın görünür. Burada aşıq musiqisinə xas olan kvarta, kvinta münasibətləri müşahidə olunur.

Ü.Hacıbəyli “Koroğlu” operasında Avropa yazı texnikasının bütün qanunlarına riayət edərək Azərbaycan xalq musiqisi üzərində iri formalı bir əsər yaratmaqla musiqi mədəniyyətimizin tərəqqisində əvəzsiz xidmət göstərmişdir.

Bəstəkar özü bu haqda yazırdı: “Yeni opera yaradarkən mən musiqi yazmaqda Avropa texnikasından mümkün qədər geniş istifadə etməyi, həm də primitivliyi kənara ataraq yeni havalar yaratmağı, onların içərisində Azərbaycan mahnıları və havalarının ölçüsü və ahəngini daha da aydın göstərməyi öz qarşımda bir məqsəd olaraq qoymuşam. Hazırda mən operanın orkestrrovkası ilə məşğulam.”(3)

Bundan əlavə, Ü.Hacıbəyli hesab edirdi ki, Avropa yazı texnikasının məlum üsullarını tətbiq etmək yolu ilə bəstəkarın fantaziyası əsl xalq musiqi yaradıcılığının bədii əsaslarını genişləndirməli və dərinləşdirməlidir.

“Koroğlu” operasında Azərbaycan milli musiqisi (bütün qanunauyğunluqları saxlanılmaqla) Qərbi Avropa klassik operasının yazı üslubu ilə sintez şəklində ifadə olunmuşdur. Operada ariya, rəcitativ, xor və ansambl nömrələri Azərbaycan milli ladları ilə böyük ustalıqla uyğunlaşdırılmışdır. Opera milli musiqiyə əsaslanaraq klassik üslubda, yeni xüsusiyyətlərlə yazılmışdır.

Milli musiqimizin inkişafı yolunda əvəzsiz xidmət göstərən görkəmli bəstəkarlarımızdan biri də Müslüm Maqomayevdir. M.Maqomayevin haqqında dahi Ü.Hacıbəyli yazırdı: “M.Maqomayev haqlı olaraq xalqımızın mədəniyyət və incəsənətinin vüsətli yolunda şərəfli yerlərdən birini tutur. O, istedadlı pedaqoq və görkəmli bəstəkar, iki gözəl opera və çoxlu vokal-instrumental əsərlərin müəllifi, ilk Azərbaycan professional opera dirijoru, bacarıqlı teatr təşkilatçısı və fəal ictimai xadim idi” (1).

M.Maqomayev yaradıcılığının ilk mərhələlərindən başlayaraq artıq Azərbaycanda professional musiqinin inkişafı üçün Avropa musiqisinin qanunauyğunluqlarını, yazı texnikasını öyrənməyin vacibliyini qeyd edirdi. Müraciət etdiyi janrlarda da bəstəkar bu cəhətləri tətbiq etməyə cəhd göstərirdi. Belə ki, hər iki operasında M.Maqomayev, məhz ümumavropa tipli əsər yaratmağa çalışırdı.

M.Maqomayevin “Şah İsmayıl” operası XX əsrin əvvəllərində opera janrının təşəkkülü və

inkışafında əhəmiyyətli rol oynayaraq xüsusi diqqətə layiqdir. Ü.Hacıbəyli yaradıcılığından örnək götürən M.Maqomayev opera yazmağa başlayarkən muğam improvizasiyasına, geniş istinad prinsipinə (Şah İsmayılın və Ərəbzənginin partiyalarında) əsaslanmışdır. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə bəstəkarların qarşısında duran əsas vəzifəni – müəllif musiqisini artırmaqla muğam improvizasiyalarını azaltmağı yaddan çıxarmayan M.Maqomayev o zaman arzuladığı məqsədə, yəni ümumavropa tipli opera yaratmağa, imkan daxilində, daha sərbəst, yaradıcı şəkildə yanaşmağa çalışırdı.

Şübhəsiz ki, M.Maqomayev qarşısına qoyduğu məsələni həyata keçirməyə başladığı zaman onun üçün artıq hazır nümunə – Ü.Hacıbəylinin Şərqdə yeni bir janrın əsasını qoyduğu opera və bu janrdan yaranmış daha bir neçə əsər var idi. Amma özündən əvvəlki müəlliflərdən fərqli olaraq M.Maqomayev müraciət etdiyi dastanın mövzusunun başqa səpkidə təfsir etmişdi.

M.Maqomayev ilk opera nümunələrinin zəif olduğunu qeyd etsə belə, bir fikri də vurğulayırdı ki, “Bu bizim ilk addımlarımızdır. Bütün xalqlarda olduğu kimi, biz də sadədən mürəkkəbə doğru addımlayırıq” (1).

M.Maqomayev qəhrəmanların partiyalarında, onların xarakteristikasının açılması nöqtəyindən nəzərdən muğamın labüdlüyünü vacib hesab etsə də muğamdan başqa bütün musiqini, folklor nümunələrindən sitat gətirmədən, özü bəstələməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. M.Maqomayev özünün müəllif musiqisini artırmağa, muğam improvizasiyalarını isə imkan daxilində azaltmağa çalışmışdır.

Beləliklə, M.Maqomayev “muğam” operasını ümumavropa opera tipinə yaxınlaşdıraraq onu əhəmiyyətli elementlərlə zənginləşdirmişdir. Təsadüfi deyildir ki, çox zaman musiqi tənqidçiləri “Şah İsmayıl” operasının ilk “muğam” operalarından klassik opera tipinə apararıq “körpü” olduğunu qeyd etmişlər.

Opera janrını inkışaf etdirməklə Ü.Hacıbəylinin ardınca gedən M.Maqomayev də onun kimi ilk nümunələrdən klassik tipə doğru, amma bir qədər fərqli yolla hərəkət edir.

M.Maqomayev “Şah İsmayıl” operasında klassik ariya, arioso ilə yanaşı xor ifalarına da yer vermişdir. Kütləvi xalq səhnələri emosional məzmunu, eyni zamanda səslənməsinə görə operada geniş yer tutur. Məsələn, Şah İsmayılın qoşunlarının xoru, əsgərlərin “Axşam oldu” xoru, toy xoru, həmçinin “Şəlalə” xalq melodiyası əsasında yazılmış xor buna misal ola bilər.

M.Maqomayevin “Şah İsmayıl” operasındakı uğurlar Azərbaycan xalqının mədəni həyatında əsl dönüş idi. Və inkışafa doğru “mətin addımlarla irəliləyən” mədəniyyətimizin inkışafı yolunda yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. Bu barədə bəstəkar yazır: “İrəliyə doğru bu yürüşün qarşısında heç nə dayana bilməz, çünki bu yürüş bir təbii hərəkətdir və ona görə də məğlub edilməzdir” (4).

Musiqişünas Q.İsmayılova “Şah İsmayıl” operasının həm Müslüm Maqomayevin yaradıcılığında, həm də Azərbaycan opera sənətinin inkışafında əhəmiyyətini qeyd edərək yazır: “Azərbaycan opera sənətinin inkışafı tarixində “Şah İsmayıl” müstəsna təşkil edərək özünəməxsus bir yer tutur. Bu opera inqilabdan qabaqkı Azərbaycan operasında hökm sürən improvizə prinsipli operalardan kamil formalı operaya keçiddə görülən ilk təşəbbüs idi” (6. s.143).

Beləliklə, “Şah İsmayıl” operasında müəllif üslubu hələ tam formalaşmamışdı. Geniş planda bu haqda yalnız “Nərgiz” operası ilə əlaqədar danışmaq olar. “Şah İsmayıl”ı və bütövlükdə, Maqomayevin üslubunu bir opera janrından digərinə (ümumavropa) keçid kimi qiymətləndirmək mümkündür.

M.Maqomayevin “Nərgiz” operasının yaranması və tamaşaya qoyulması Azərbaycanda klassik tipli opera növünün təşəkkülü prosesində ilkin mərhələ olmuşdur. Bu, gerçəkliyimizin mürəkkəb və çoxcəhətli mahiyyətini açıb göstərən keyfiyyətə yeni bir mərhələ, artıq yeni obrazlı quruluşun, yeni üslubun yaranması demək idi.

“Nərgiz” operasında müəllifin inqilabi mövzuya müraciət etməsi heç də təəccüblü deyildi. M.Maqomayevin bu intonasiya təbəqəsindən istifadə etməsi də təbii idi. Bəstəkar “Nərgiz” operasında heç bir inqilabi mahnıdan (Uvertüradakı “İnternasional”dan başqa) sitat gətirmədən mahnı və marş ritmlərindən geniş istifadə edir.

Bəstəkar səhnələrin inkişaf dramaturgiyasını klassik nümunələr prinsipi üzrə qurur. Operada dramaturji münaqişələrin əsasını iki ziddiyyətli qüvvənin – xalqın və Ağalar bəy başda olmaqla onun düşmənlərinin qarşıdurması təşkil edir.

Nərgizin, Əliyarın musiqili xarakteristikaları və həmçinin də xalqın xor epizodları ilə xalq mənbələri arasındakı bağlılıq operada aydın şəkildə görünür. Bəstəkar Nərgiz və Əliyarın partiyalarında çox vaxt xalq musiqisinin müxtəlif janr və formalarının elementlərini sintezləşdirir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, operada kütləvi mahnı intonasiyalarının da daxil olduğu mahnı başlanğıcı üstünlük təşkil edir ki, bu da çox zaman dramaturji qarşıdurma məsələlərinin həllinə xidmət edir.

Dramaturji vasitə kimi milli ladlardan geniş və müxtəlif şəkildə istifadə olunur, şübhəsiz ki, bu ladlara xalq təfəkkürünün də böyük təsiri vardır.

Qeyd edək ki, mahnıvarilik də üslub xüsusiyyəti olaraq bir çox mahnı operalarına xas olan cəhətdir. M.Maqomayev müxtəlif mahnı janrlarının üslub xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edir. Bu mənada, şübhəsiz ki, bəstəkar yalnız öz müasirləri deyil, həmçinin klassik bəstəkarlara da istinad edirdi.

“Nərgiz”də bütün musiqi nota yazılmışdı. Müəllif improvizasiyalardan imtina etmişdir. Operada janrın tələb etdiyi qanunlara uyğun ariya, ariozo, duetlər var. Amma ariyalar çox zaman mahnıvaridir, onlar qəhrəmanın ümumiləşdirilmiş xarakteristikasını əks etdirmir. Operanın qəhrəmanı birtərəfli, yalnız lirik cəhətdən xarakterizə olunur. Librettodakı ziddiyyətlər, əks qüvvələrin mübarizəsi musiqidə lazımi dərəcədə tərənnüm olunmamışdır. Quru rəçitativlər zəif ifadəlidir.

Operada xorların sayı çoxdur, amma onlarda polifonik başlanğıc hələ zəif ifadə olunur. Müəllif çox zaman tersiyalı, sekstalı ifadələrlə kifayətlənir, az hallarda köməkçi səslər və imitasiyalardan istifadə edir.

Mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, M.Maqomayev musiqiyə təcridən çoxsəslilik üsulları tətbiq edərək unison oxuma prinsipini dəf edir. “Nərgiz” operasında xorların əhəmiyyəti yalnız onların sayı deyil, eyni zamanda dramatik rolu ilə də müəyyən olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, bunun üçün zəmin hazırlanmasında Ü.Hacıbəylinin xor işləmələri böyük rol oynamışdır.

Operada kanon və fuqalı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan polifonik ansambllar, demək olar ki, yoxdur. Bütövlükdə, operadakı ansambllarda ziddiyyətli tematik materialın geniş və intensiv inkişafı yoxdur. Ansambllar operanın dinamik inkişafında əsas rol oynamır, onlar yalnız qəhrəmanların xarakteristikasını tamamlayır.

Beləliklə, qarşısına qoyduğu məqsədə müəyyən dərəcədə çatan M.Maqomayev ilk klassik operanın yaranması üçün, təbii ki, bütün problemlərin öhdəsindən tamamilə gələ bilməzdi. Bununla belə, M.Maqomayevin “Nərgiz” operası Azərbaycan musiqi tarixində müasir mövzulu ilk klassik opera kimi xarakterizə olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, M.Maqomayev “Şah İsmayıl” operasını bir neçə dəfə redaktə edərək təkmilləşdirmiş, onun musiqi dilini klassik operalara yaxınlaşdırmağa çalışmışdır. Bu da bəstəkarın yaradıcılıq üslubunun inkişafını göstərir.

Beləliklə də “Nərgiz” operasında hələ də vahid bir üslub əldə edilməmişdi. Çoxcəhətli xalq yaradıcılığını ümumiləşdirilmiş, yüksək bədii keyfiyyətlərlə və bütün mənbələrin sintezi ilə ayrılmaz şəkildə həyata keçirmək hələ də baş verməmişdi. Bütün bunların hamısı “Koroğlu” operasında əldə olundu ki, bu da həmin operanın klassik opera hesab olunmasının əsas səbəblərindən biridir.

Üzeyir bəy milli musiqi üslubunu yaratmaq üçün lazım olan bütün yeni prinsipləri, bütün qanunauyğunluqları doğma xalq musiqisinin özündən əxz edərək əvvəlkilərdən fərqli, keyfiyyətə yeni bir opera üslubu yaratmışdır. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, opera üslubu haqqında, sözün əsl mənasında, yalnız “Koroğlu” yarandıqdan sonra danışmaq olar. Amma Ü.Hacıbəylinin ilk operalarında gələcək bəstəkar üslubunun bəzi xüsusiyyətləri və bəstəkarın bütün ömrü boyu əməl etdiyi xalq yaradıcılığına yanaşmanın müəyyən prinsipləri müşahidə olunur.

Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində şifahi ənənəli musiqi janrlarının, eyni zamanda bəstəkar yaradıcılığının inkişafı sayəsində Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətində yeni janr və yeni üslubun formalaşması prosesinə təkan verildi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova G. Узеир Гаджибеков. Путь жизни и творчества. Bakı: Azərneşr, 1985
2. Əliyeva F.Ş. XX əsr Azərbaycan musiqisi: tarix və zamanla üz-üzə. Bakı: Elm, 2007, 314s.
3. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəşrləri, 1965, 412
4. İsmayılova Q. Müslüm Maqomayev. Bakı: Yazıçı, 1985, 146s.
5. Qarayev Q. Üzeyir Hacıbəyli Azərbaycan opera sənətinin qurucusudur. Az.EA Xəbərləri, Bakı: 1948
6. Məhərrəmov İ.E. Azərbaycan operasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm, 2014, 340s.
7. Talıbzadə Ü., N.Şakirzadə. Azərbaycanın elm və mədəniyyət xadimləri. Bakı: Elm, 2000. 115s.
8. www.anl.az/down/meqale/yeni_az/2011/mart/163473.htm
9. <https://wikipedia.anarim.az/?q=Koro%C4%9Flu> (opera)

SUMMARY

Inara Maharramova

NATIONAL MUSIC IN THE EARLY XX CENTURY FORMATION OF STYLE

The presented article is devoted to the stylistic problems of Azerbaijani national music. The article defines the stylistic features of samples of traditional oral music and the work of composers of that time. It is noted that the development of folklore and professional samples of oral traditional music led to the emergence of new and styles national music. As a result, mugham operas, musical comedies and other genres appeared.

The article also examines the musical language, compositional structure, lad-tonal features, at the same time reveals the features of the harmonic and melodic language of works, to which composers U.Hajibeyli and M.Maqomayev turned to at the early stages of their work.

Key words: *style, oral traditional music, song, dance, ashig, opera*

РЕЗЮМЕ

Инара Махаррамова

НАЦИОНАЛЬНАЯ МУЗЫКА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА ФОРМИРОВАНИЕ СТИЛЯ

Представленная статья посвящена стилистическим проблемам азербайджанской национальной музыки. В статье рассмотрены стилистические особенности образцов традиционной устной музыки, а также творчество композиторов того времени. Отмечается, что развитие фольклора и профессиональных образцов устной традиционной музыки обусловило появление новых жанров и стилей в национальной музыке. В результате появились мугамные оперы, музыкальные комедии и другие жанры.

В статье также исследуются музыкальный язык, композиционная структура, ладо-тональные особенности, одновременно определяются особенности гармонического и мелодического языка тех произведений, к которым композиторы У. Гаджибейли и М.Магомаев обращались на ранних этапах своего творчества.

Ключевые слова: *стиль, устная традиционная музыка, песня, танец, ашыг, опера*

Мəqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SƏİDƏ MƏMMƏDOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78

NAXÇIVANIN MUSIQİ MƏDƏNİYYƏTİNİN PANORAMASI

Naxçıvan torpağı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük əməyi olan musiqiçilər yetişdirmişdir. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti heç bir dövrdə ictimai inkişafdan geri qalmamışdır. Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafı bir çox xalqların musiqi mədəniyyəti kimi məişət musiqisi, xalq şənlikləri və saray musiqisi ilə bağlı olmuşdur. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi mədəniyyəti tarixində rolu olan ziyalıların fəaliyyətindən, Naxçıvanda açılmış ilk musiqi məktəblərindən və bu məktəblərdə tar, kaman, nağara, ney, balaban, saz və s. milli musiqi alətlərində çalmağı öyrədən müəllimlərdən bəhs edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Naxçıvan, musiqi, xalq şənlikləri, baban, saz, ney

Çoxəsrlik inkişaf tarixinə malik Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin tarixi çox qədimdir. Azərbaycanın zəngin musiqi sənəti haqqında ilk məlumatları arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən bir sıra maddi mədəniyyət nümunələri, eyni zamanda tarixi e.ə. gedib çıxan qədim yazılı daş kitabələr, Qobustan qayaları (e.ə. XVIII-III minilliklər) və Naxçıvandakı Gəmiqaya (e.ə. III-I minilliklər) üzərində həkk olunmuş rəsmlərdən almaq mümkündür. Bunlarla yanaşı, Azərbaycanın qədim folklorunda, o cümlədən Nizami, Nəsimi, Füzuli kimi klassiklərin əsərlərində orta əsrlərin musiqi həyatı, musiqi janrları, musiqi alətləri barədə zəngin məlumat verilmişdir. Azərbaycan, eləcə də çağdaş Türk xalqlarının ortaq şifahi ədəbi abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında musiqi ilə bağlı bir sıra parçaların mövcudluğu, dastan boyunca müxtəlif musiqi alətlərinin adlarının çəkilməsi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin qədimliyini təsdiq edən əyani sübutdur.

Hələ XII əsrdə Nizami Gəncəvinin, XIII əsrdə Səfiəddin Urməvinin, sonralar isə onun davamçılarının əsərlərində Azərbaycan musiqisinin nəzəri məsələləri işıqlandırılmış olsa da, sonrakı tarixi mərhələlərdə musiqimizin səs sistemi, ladları, musiqi alətləri haqqında dəyərli əsərlər yazılmışdır. Bu nadir elmi əsərlərin bir çoxu dünyanın bir sıra dillərinə tərcümə edilmiş, Şərqi və Qərbi böyük tədqiqatçıları və musiqişünaslarının marağına səbəb olmuşdur. Azərbaycanın orta əsrlər tarixində mühüm yeri olan Səfiəddin Urməvi (XIII əsr), Əbdülqadir Marağai (XIV əsr), Mirzəbəy (XVII əsr), Mir Möhsün Nəvvab (XIX əsr) kimi məşhur alimlərinin risalələrində orta əsr musiqi mədəniyyəti və ifaçılıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsi haqqında verilən məlumatlarla yanaşı, həm də bu dövrdə Azərbaycan musiqisinin nəzəri problemləri haqqında ətraflı məlumat əldə etmək mümkündür.

Azərbaycan musiqisinin tarixi inkişaf prosesinin öyrənilməsi sübut edir ki, hər bir xalqın incəsənəti, mədəniyyəti kimi, Azərbaycan musiqi mədəniyyəti də onun mövcud olduğu, yaşadığı bölgənin coğrafi mövqeyi, sosial-siyasi və iqtisadi həyatı ilə bağlı olub tarixin diqtə etdiyi şərtlər altında formalaşmışdır.

XVIII əsrdə bütünlükdə Azərbaycanı əhatə edən kimi, XII əsrdə Atabəylər dövlətinin paytaxtı olan Naxçıvan diyarı da coğrafi-siyasi və mədəni baxımdan Şərqi ən böyük mədəniyyət mərkəzlərindən biri idi. Belə ki, bütünlükdə Şərqi memarlıq məktəbinin mərkəzi sayılan Naxçıvan Azərbaycan tarixinə Əbu Bəkr Əcəmi Naxçıvanı kimi ustad sənətkar, Atabəy Eldəgiz kimi siyasi dövlət xadimləri təqdim etməklə yanaşı, həm də Azərbaycanın musiqi mədəniyyəti tarixində iz qoyan Əcəm Muradağa, Osman ibn Səlam kimi musiqiçilər də bəxş etmişdir. XII-XVIII əsrlərdə Naxçıvan mədəniyyət

tarixində böyük zəka sahibləri ilə yanaşı, müxtəlif zinyət əşyaları, gil qablar, musiqi alətləri düzəldən ustaların da xüsusi yeri vardı.

Əsrlər boyu tarixi köçlər yolunda, müxtəlif mədəniyyətlərin qovuşduğu coğrafi məkanda yerləşən və “Şərqi qapısı” adlanan Naxçıvan mədəniyyəti müxtəlif tarixi mərhələlərdə intibah və durğunluq, dağılma və çiçəklənmə dövrlərindən keçmiş olsa da, bu inkişaf tarixində bütün sınaqlardan çıxmışdır. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki müxtəlif mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların bu coğrafiyada kəsişməsi Naxçıvan mədəniyyətini daha da zənginləşdirmiş və daha da inkişaf etdirmişdir. Elə buna görə də Naxçıvanda formalaşan xalq yaradıcılığı, musiqi mədəniyyəti, müxtəlif çalğı alətləri, xüsusilə yallı mədəniyyəti öz rəngarəngliyi ilə Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqlənir.

Əgər XVIII əsrin sonunda Naxçıvanın mədəniyyəti bütün Azərbaycanda olduğu kimi sırf şərq mədəniyyəti ilə bağlıdırsa XIX əsrdən başlayaraq əvvəl yavaş-yavaş, sonra isə böyük sürətlə və dayanmadan bu mədəniyyət qərbə doğru istiqamət alır. XVIII əsrə qədər əsasən şifahi xalq ənənələri əsasında inkişaf edən Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan musiqi mədəniyyəti Rusiyanın Qafqazı yenidən işğal etməsi nəticəsində müəyyən təsirlərə məruz qalsa da öz tarixi kökləri üzərində yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyur.

XIX əsrin birinci yarısında Avropada və Rusiyada Azərbaycan xalqının çoxəsrlik ənənələrinə, musiqisinə olan maraq getdikcə artır. Buna misal olaraq, hələ 1817-ci ildə İ.Dobrovolskinin “Asiya musiqisi” jurnalında çap olunmuş “Dərbəndli Fətəli xanın mahnısı”, 1861-ci ildə P.İ.Siyalski tərəfindən “İllüstrasiya” jurnalında “Azərbaycan xalq mahnları”nın not nümunələri verilir. 1898-ci ildə isə A.Koroşeko “Etnoqrificheskoe obozrenie” jurnalında, “Şərq, xüsusilə Qafqaz üzərində müşahidə” adlı məqaləsində isə “Bayatı”, “Can gülmü”, “Biçinçiyəm” kimi 15 mahnının not nümunəsini vermişdir [1, s.4].

Rusiyanın işğal siyasətinin XIX əsrdən başlayaraq Azərbaycanın mədəni həyatına da təsiri güclənməyə başladı. 1928-ci ildən sonra isə Naxçıvan Şimali və Cənubi Azərbaycan arasında həm mədəni, həm də siyasi əlaqələr mərkəzinə çevrilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanın sərhəd zonasında yerləşməsi şimaldan və cənubdan gələn yeni idealar, fikirlər üçün bir körpü rolunu icra edirdi ki, bu da Naxçıvanda Xoy, Urmiyə, Marağa, Təbriz kimi Cənubi Azərbaycan şəhərlərinin adət-ənənələri ilə yanaşı, Şimali Azərbaycanda, Qafqazda yerləşən İrəvan, Tiflis, Bakı kimi böyük şəhərlərin də mədəniyyətlərindən təsirlənən bu şəhərlər arasında əlqə mərkəzinə çevrilmişdi.

Bütün bunlar XIX əsrin son on illiyindən başlayaraq, Naxçıvan mədəniyyətinin inkişafına çox güclü təsir göstərir. Naxçıvan diyarının bu cür müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişdiyi bir regionda yerləşməsi və bu mədəniyyətlər arasında körpü rolunu icra etməsi nəticəsində burada musiqi mədəniyyətinin hər iki qolunun inkişafı üçün zəmin yaranır. Bu dövrdə bir tərəfdən daha qədim və ənənəvi milli mədəniyyət nümunələri öz qədimliyini tarixiliyini qoruyub saxlayırdısa, digər tərəfdən isə Rusiya vasitəsilə Azərbaycan musiqi mədəniyyətinə güclü təsir edən ikinci dalğa, Avropa sayaqı mədəniyyətin daxil olması başlayır.

Təbii ki, bu regionda Avropa musiqisinin təsiri nə qədər güclü olsa da, əsrlər boyu xalqın qanına hopmuş milli musiqi mədəniyyəti də öz varlığını möhtəşəm bir şəkildə mühafizə edib yaşadırdı. Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanın və onun hər bir regionunun da özünəməxsus musiqi mədəniyyəti və adət-ənənəsi var. Məsələn, Naxçıvanın Şahbuz və Şərur rayonlarında aşiq yaradıcılığı inkişaf etdiyi halda, Culfa, Ordubad bölgələrində isə xalq oyunları daha məşhur idi.

Azərbaycan musiqi mədəniyyət tarixində aşiq yaradıcılığı xüsusi yer tutur. Aşiq yaradıcılığının tarixi inkişaf prosesinin öyrənilməsi sübut edir ki, Aşiq elin ağsaqqalı, insanlara nicat verən, hikməti, elmi, xalq yaradıcılığını, musiqi sənət dünyasını dərinləndirən bilən, yüksək əxlaqi dəyərlərə sahib olan, həyatı dərinləndirən və xalqa yol göstərən müdrik insanlardır. Aşiq sənəti elə bir qədim və unikal sənət janrıdır ki, o Azərbaycanın, bütövlükdə türk xalqlarının, Uygur tükələrinin məişətində indi də istifadə edilir [2, s.5].

Naxçıvan aşiq musiqisindən söz açarkən ilk növbədə burada yaşayıb yaratmış ustad aşıqlardan

Sarı Aşıq, Aşıq Nabat, Aşıq Həmid, Aşıq Hidayət, Aşıq Fətullanın yaradıcılığını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Qarabağ, Təbriz yolunun üstündə yerləşən Ordubad bölgəsində isə xalq arasında yetişmiş gözəl səsi, avazı olan xanəndələr daha məşhur idi. Müasir dövrdə Azərbaycan musiqi mədəniyyət tarixində öz izini qoymuş bu xanəndələrdən Hüsnü Qubadov, Nuriyə Abdullayevanın adını xüsusi qeyd etmək olar. Nuriyə xanım hal-hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutunda fəaliyyət göstərən yeganə qədim alətlər ansamblı olan “İrs”in solistidir.

Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində rəqslərin özünəməxsus yeri vardır. Özünəməxsus rəqslərə malik olan Naxçıvanı Azərbaycanın digər bölgələrindən fərqləndirən bu musiqi janrlarından biri də “Şərur yallıları”dır. Tarixi eradan əvvəllərə gedib çıxan, ilkin insanların yaratdığı bu musiqi sənət nümunələri dünya xalqlarının, eləcə də Azərbaycanın musiqi tarixində özünəməxsus yerə sahibdir. Lakin, qeyd etmək lazımdır ki, yallının bütün növlərini yaşadan Naxçıvanın Şərur bölgəsinin yallı rəqsləri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə dünya xalqlarının rəqslərindən tamamilə fərqlənir.

Naxçıvan musiqi mədəniyyətində xalq oyunlarının və tamaşalarının da özünəməxsus yeri var. Bütövlükdə Azərbaycan xalqının qədim adət-ənənəsini əks etdirən bu folklor nümunələri içərisində yalnız Naxçıvanın Ordubad bölgəsinə aid olan və günümüzədək yaşayan ən qədim tamaşalardan biri də “Xan bəzəməsi”dir. Novruz bayramı ərəfəsində ifa olunan bu mərasim indi də Ordubad şəhərində və ona yaxın olan Culfa rayonunun Bələnyar Saltaq, Nehrəm kəndlərində indi də ifa edilməkdədir.

Maraqlıdır ki, bu xalq oyunun müxtəlif variantlarına Türkiyənin Anadolu bölgəsində və Güney Azərbaycanın sərhədyanı şəhərlərində də rast gəlinir. Müxtəlif bölgələrdə özünəməxsus fərqli məzmunla olan məzhəkəli “Xan bəzəməsi” qədim milli xüsusiyyətlərə malik olduğundan 37 il represiyasının da bu xalq oyunları üzərində güclü təsiri olmuşdur. Belə ki, Stalin represiyaları dövründə Naxçıvan şəhərində Ələsgər adlı bir kişi bu xalq tamaşasında uzun illər xan rolunu ifa etdiyindən onun oğlu Əkbər xan oğlu kimi 15 il həps cəzasına məhkum edilmişdir.

Qədim xalq etnoqrafiyasını əks etdirən bu xalq oyunlarında, eyni zamanda müxtəlif şənliklərdə və toy mərasimlərində müxtəlif janrlarda ifa olunan musiqi səsləndiyinə görə bu kimi mərasimlər də Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yerə malikdir. Azərbaycan xalq musiqi mədəniyyətinin əsas bir hissəsini də toy mərasimləri təşkil etməkdədir. Xalq arasında toy şənliklərini icra edən bu musiqiçilərin bir çoxu Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində öz tarixi izlərini qoymuşdur. Bu sənətkarlardan Qarabağ-Şuşa və Ağdam musiqi məktəbinin banilərindən və nümayəndələrindən Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Qədir Rüstəmov kimi böyük ustadların adını qeyd etmək olar. Azərbaycanın bütün bölgələrində, Qarabağda, Bakıda, Təbrizdə olduğu kimi, Naxçıvanda da xalq arasında böyük şöhrət qazanmış belə müğənnilərdən Mandi Mələk, Kəlbə Baxşəli Yulan oğlu, Səttar Qəmbərov, Məşə Əsəd Məhərrəm oğlu, İdris Nağıyev, Məşə Əbil Sarı Heydər kimi sənətkarların əksəriyyəti gənlikdə toylarda, el şənliklərində, yaşlandıqda isə yas mərasimlərində əzan oxuyarmışlar. Bu musiqiçilər daima xalq arasında olduqlarından nəinki Naxçıvanda hətta Azərbaycanın digər bölgələrində, İrəvanda, Qarabağda, Təbrizdə də tanınmışdılar.

Naxçıvanda bütün zəngin adamların qadın toylarını İrəvanlı qızı, qarmon çalan Səmənnaz xanım idarə edirdi. Naxçıvanın tanınmış ustad sənətkarlarından biri də kamança çalan Firuz ağa idi. Onu xalq içində Sultan Qara adlandırırdılar. Deyilənlərə görə, o özünün sədəflə işlənmiş ən qiymətli kamançasını ən yaxşı şagidi Əsgər Səfərova hədiyyə etmişdir.

O dövrdə Naxçıvanda gözəl bir adət var idi. Əgər İrəvan xanlığının zəngin adamları uzaqdan, Təbrizdən Qarabağdan, Urmiyadan, Makudan qız almış olsaydı, o zaman onların toy məclisi Naxçıvanda keçirilərmiş. Belə toy məclislərindən biri, 1904-cü ildə Şahbaz ağanın evində İran sərdarınının qızı Əfruz xanım və İrəvanlı Əli bəyin toy mərasimi keçirilmişdir. Bu toyda Qarabağın tanınmış müğənnisi Cabbar Qaryağdı oğlu, pəhləvanlar İrəvandan gətirilmiş məzhəkəçilər, zurna, ney çalanlar iştirak etmişlər.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixini yeni bir dövr kimi səciyyələndirmək olar. Z.Abdullayeva bu dövrdə musiqinin inkişaf istiqamətini daha dürüst dəyərləndirərək yazır: “Ötən əsr Azərbaycan bəşər mədəniyyətinə Üzeyir Hacıbəyli, Müslüm Moqomayev, Qara Qarayev, Fikrət Əmirov, Rauf Hacıyev, Cahangir, Cahangirov, Arif Məlikov,

Cavanşir Quliyev, Tofiq Quliyev və başqa görkəmli sənətkarlar bəxş etmişdir. Məhz bu dövrdə Azərbaycan bütün Şərqlə ələmində ilk operaya “həyat vəsiqəsi” verdi. Bu dövrdə teatr, dramaturgiya, yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Bəstəkar yaradıcılığı, musiqi təhsili sistemi inkişaf etməyə başladı. Məhz XX əsrdə musiqi mədəniyyətinin inkişafı prosesində bəstəkarlarımızın yaradıcı fəaliyyəti musiqini irəli apararaq təkanverici qüvvəyə çevirərək, mədəniyyət tarixində yeni bir səhifə açdı [3, s.3]

Qeyd etdiyimiz kimi, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycanın mərkəzində olduğu kimi, Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin ikinci qolunu Avropa istiqaməti təşkil edir. Hələ 20-ci əsrin əvvəllərində Naxçıvanda gözəl, məxmər və gızlı parça ilə bəzədilmiş teatr binası var idi. 1912-ci ildən başlayaraq, Üzeyir bəyin “Leyli və Məcnun”, “Şah Abbas” və “Xurşud Banu” kimi muğam operaları, “Arşın mal alan”, “Məşədi İbad” kimi operettaları ilə yanaşı, müxtəlif tamaşaların bu səhnədə göstərilməsi Naxçıvanın mədəni həyatında böyük rol oynamışdır. Bu illərdə görkəmli bəstəkar Zülfüqar Hacıbəyov 8 ildən artıq Naxçıvanın musiqi mədəniyyəti sahəsində ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmişdir. O yerli əhalinin musiqiyə olan həvəsini, yüksək marağını dəfələrlə qeyd etmişdir. 1903-cü ildə Naxçıvan xanı tərəfindən tikilmiş bu bina 1918-ci ildə erməni daşnaqları tərəfindən od vurulub yandırılmışdır.

20-ci illərdən başlayaraq, Naxçıvanda şəhərin mərkəzi istirahət bağında hər həftə şənbə və bazar günləri nəfəsli orkestrin və muğam üçlüyünün konsertləri təşkil olunardı. Sonralar bu heyətləri xalq çalğı alətləri ansamıbilları əvəz etməyə başladı. 30-cu illərdə Naxçıvanda şərqlə alətləri tar, kamança, qaval ilə yanaşı, skripka, mandalina alətləri də dəbə düşür. Marafıdır ki, skripkanı diz üstə çalaraq tar ilə üçlükdə, kamançanı əvəz edən alət kimidə istifadə edirdilər. Artıq bu dövrdən başlayaraq, şəhər toylarında xalq çalğı alətləri ilə yanaşı, nəfəsli alətlər orkestrini də çıxış edirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda qadın azadlığı, qadınların təhsil alması və ictimai həyatda fəallığının artırılması ziyalıları düşündürən ən ciddi məsələlərdən biri idi. Məhz buna görə də, bu dövrün yazıçılarının, bəstəkarlarının əsərlərində qadın obrazı əsas yer tuturdu.

Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin banisi Üzeyir bəyin bütün əsərlərində qadın obrazı əsas yer tutur. 1912-ci ildə Üzeyir bəyin qardaşı Zülfüqar Hacıbəyovun əsərləri Naxçıvanda ifa olunanda, qadınlar xüsusi lojalarda tül pərdə arxasında tamaşaya baxırdılar. 1917-ci ildə maarifçi Rəsul bəy Əfəndiyev Naxçıvanda qızlar üçün xüsusi təhsil ocağı açmışdır. Bu məktəbdə Zeynalabdin Tağıyev məktəbinin məzunlarından olan Nazlı xanım Nəcəfova qızlardan ibarət musiqi dram dərnəyi təşkil etmiş, musiqi dərsləri keçirilmişdir.

Məktəbdə qızlar müxtəlif alətlərdə qarmon, fortepiano, kamança, qavalda çalmağı öyrəndilər. Naxçıvanda fəaliyyət göstərən Rus-tatar məktəbində isə Bulikov adlı bir musiqiçi musiqi dərslərini tədris edirdi.

40-cı illərdə Naxçıvan musiqi məktəbinə Sankt-Peterburuqdan gəlmiş Olqa Petrovna Şneyder adlı çox savadlı fortepiano müəllimi burada Azərbaycan-Türk qızlarına musiqidən dərslər verir, onlara skripka, valtorna, bariton turba və s. bu kimi nəfəsli alətlərdə çalmağı öyrədirdi. Naxçıvanda fleyta alətinin yayılması və ifa olunması Muxtar Respublikamızın musiqi tarixində öz fərdi fəalliyəti ilə fərqlənən Firuzə Əliyevanın adı ilə bağlıdır. Hal hazırda onun yetirmələri muxtəlif musiqi ocaqlarında çalışırlar.

40-cı illərdən başlayaraq, Naxçıvan musiqi məktəbi musiqi təhsili sahəsində yeni inkişaf yoluna qədəm qoymağa başlayır və getdikcə bu sahədə daha çox yiniklərə imza atılmışdır. 1937-ci ildə Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixində ən mühüm hadisə baş verdi. Dahi Üzeyir Hacıbəyovun Naxçıvana gəlişi o dövrdə Naxçıvanda musiqinin inkişafında yeni bir çıxır açaraq böyük tarixi rol oynadı.

1938-ci ildə onun göstərişi ilə Naxçıvan şəhərində Xalq Maarif Komissarlığının nəznində musiqi məktəbinin açılışı oldu. Əsas fakt o idi ki, Üzeyir bəy məktəbə Berlin markalı piano hədiyyə etmiş, tədris vəsaiti olaraq notlar təqdim etmişdi. 50-ci illərdən isə başlayaraq, bu məktəbin yetirmələri artıq professional musiqi təhsili almaq üçün Bakıya, Konservatoriyaya uz tuturlar. Onlardan ilk Naxçıvanlı musiqisunas Şulan Ələkbərov, tar çalan Nəriman Məmmədov və kamança

çalan Məmməd Ələkbərov, Ramiz Mirişli, Rəşid Məmmədov olmuşdur. Məhz həmin məktəbin məzunlarının köməyi və fəaliyyəti nəticəsində 1958-ci ildən başlayaraq Naxçivanda Dövlət mahnı və rəqs ansamblı yaradılır.

İllər keçdikcə Muxtar Respublikada musiqi məktəblərinin sayı artır və yeni-yeni musiqi təhsil ocaqları açılır. Hacıbəyovlar sulaləsinin yeni nümayəndəsi – boyuk dirijor və bəstəkar Niyazi Tağızadə Hacıbəyov 1974-cü ilin oktyabr ayında Muxtar Respublikanın 50 illik yubleyi ilə əlaqədar Naxçivana gəlir. Naxçivanda yeni tipli Orta ixtisas musiqi məktəbinin açılması ondan xahiş olunur. Nəticədə 6 ay sonra 1975-ci ilin aprel ayında Naxçivanda yeni bir Musiqi texnikumu, hal-hazırda Musiqi Kolleci kimi fəaliyyət göstərən Orta İxtisas Musiqi Məktəbi açılır. Bu kollecin ilk rəhbəri hazırda Naxçıvan Dövlət Universiteti Mədəniyyət və incəsənət fakültəsinin “Fortopiano kafedrası”nın müdiri Səidə Məmmədova olmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçivanda bu məktəbin açılması ilə bağlı təşəbbüs maestro Niyazi tərəfindən irəli sürülmüş olsa da, o dövrdə məktəbin açılışı Azərbaycan Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi olan Heydər Əliyev cənablarının göstərişi ilə mümkün olmuşdur. Bu məktəbin açılmasından sonra çox qısa bir zaman çərçivəsində Naxçivanda orta ixtisas təhsili verən musiqi məktəblərinin sayı sürətlə artmağa başladı. Bu məzunların bəzisi əsasında 1994-cü ilin fevral ayında Naxçıvan Dövlət Flarmoniyası yarandı. Ancaq uzaqgörən dövlət başçısı bununla kifayətlənmədi. 1978-ci ildən başlayaraq, Naxçıvan musiqiçilərinin Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına qəbul olunmasını musabiqədən kənar qəbulunun təşkil edilməsi üçün göstəriş verir. Bu qayğının nəticəsidir ki, bu gün Naxçivanda 100-dən artıq ali təhsilli ixtisaslı kadrlar vardır.

Rəhbərlik tərəfindən yaradılmış bu güclü təməl nəticəsində uzun illər sonra da bu ənənə davam etdirilərək, Naxçıvan Dövlət Universitetində yeni bir fakültə, Mədəniyyət və İncəsənət fakültəsi yaradılmışdır ki, bu da Naxçivanda ali musiqi təhsili sisteminin əsası qyulmuşdur. 1995-ci ildə Naxçıvan Dövlət Universitetinin Mədəniyyət və İncəsənət fakültəsi nəzdində İfaçılıq kafedrası yaradılır və həmin kafedranın da rəhbərliyi Səidə Məmmədovaya tapşırılır.

Bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayan bu ali təhsil ocağında fortopiano, xalq çalğı alətləri, musiqişünaslıq, bəstəkarlıq kafedrası və musiqi təlimi adda7 kafedra fəaliyyət göstərir.

24 noyabr 2000-ci il tarixində NDU-nun müəllim və tələbələrindən ibarət ictimai əsaslarla opera studiyası yaradılmışdır. Opera studiyasına ifaçılıq kafedrasının müdiri dosent S.Məmmədova rəhbərlik edir. Opera studiyasında Üzeyir Hacıbəyovun “Leyli və Məcnun” operasının hazırlanmış 2-ci pərdəsi 2001 – ci il iyun ayının 15-də Naxçıvan şəhərində Qurtulus gunu münasibəti ilə keçirilmiş dövlət tədbirində, eləcə də bir çox xarici səfərlərdə nümayiş etdirilmişdir. 2004-cü il iyun ayının 30-da opera studiyasında orkestrin rəhbəri və dirijoru dosent Səidə Məmmədova tərəfindən Uzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” operettası tamaşaya qoymuşdur. Bu operetta dəfələrlə xarici ölkələrin səhnələrində, o cümlədən qardaş Türkiyə Cumhuriyyətinin Samsun, Kars, Trabzon kimi şəhərlərində nümayiş etdirilmişdir. NDU-nun 40 illik yubleyi ilə əlaqədar olaraq bu operetta Rusiyanın Novosibirsk şəhərlərində də uğurla təqdim edilmişdir.

Müasir dövrdə Naxçıvan musiqi mədəniyyətinin inkişafında mühüm rol oynayan Naxçıvan Dövlət Universitetinin Mədəniyyət və İncəsənət fakültəsinin bu fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü Respublika Ağaşqallar Şurasının sədri Budaqov Budaq Əbduləli oğlu Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru akademik İsa Həbibbəyliyə yazdığı məktubda deyilir: “2004 – cü il sentyabr ayının 22-də sizin universitetin opera studiyasının ifasında “Arşın mal alan” operettasına baxdım, tamaşadan boyuk zövq aldım. Tələbələrin çıxışı 1945-ci ildə Azərbaycan kinofilm studiyasında çəkilmiş “Arşın mal alan” filmində oynamış dahi artistlərin ustalıq maneralarından fraqmentləri xatırladır. Çalğıcıların ifasında kordinasiya diqqətə layiqdir. Operatının dirijorunda Səidə xanım Məmmədovada olan şuxluq, dirijorluq məharəti və enerji hər bir artistə və çalğıya paylanırdı. Yalnız öz sənətinin aşıqı olan mütəxəssislər bu temperamentdə, bu şuxluqda dirijorluq edə bilirlər.”

XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Naxçivanda musiqi sahəsində atılan bu ilk addımlardan

sonra, Azərbaycanın görkəmli ziyalıları tərəfindən Naxçıvanda musiqinin inkişafı sonradan yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Artıq bu gün Naxçıvan şəhərində olduğu kimi, Muxtar Respublikanın bir çox rayon və kəndlərində də musiqi məktəbləri fəaliyyət göstərməkdədir. Bu sahədə daha böyük uğurlara isə NDU-nun Mədəniyyət və İncəsənət fakültəsinin yüksək elmi və mənəvi potensiala malik olan musiqinin müxtəlif sahələri üzrə ixtisaslaşmış müəllimlərinin rolunu və fəaliyyətini də ayrıca dəyərləndirmək lazımdır. Ümidvarıq ki, ali təhsilli bu ixtisaslı musiqi müəllimlərinin sayəsində Azərbaycan musiqisini layiqincə inkişaf etidərəcək və yeni-yeni uğurlara imza atacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq mahnıları. Bakı: Öndər, 2005, 168 s.
2. Çingiz Mehdiqulu. Saz sənəti. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 306 s.
3. Abdullayeva Z. Azərbaycan musiqi ədəbiyyatı. Dərslik (II hissə). Bakı: Adiloğlu, 216 s.

SUMMARY

Saida Mamedova

NAKHCHIVAN MUSIC CULTURE PANORAMICS

The Nakhchivan land gave birth to musicians who made a great contribution to the development of Azerbaijani musical culture. The musical culture of Nakhchivan has never lagged behind the development of society. The development of the musical culture of Nakhchivan, as well as the musical culture of many peoples, was associated with everyday music, folk festivals and palace music. The article examines the activities of intellectuals who played a role in the history of musical culture in the Nakhchivan Autonomous Republic, the first music schools were opened in Nakhchivan and in these schools tar, kaman, nagara, nee, balaban, saz and others. teachers teaching to play the national musical instruments.

Key words: Azerbaijan, Nakhchivan, music, festivities, balaban, saz, nee

РЕЗЮМЕ

Саида Мамедова

НАХЧИВАНСКАЯ МУЗЫКАЛЬНАЯ КУЛЬТУРА ПАНОРАМИКА

Нахчыванская земля родила музыкантов, которые внесли большой вклад в развитие азербайджанской музыкальной культуры. Музыкальная культура Нахчывана никогда не отставала от развития общества. Развитие музыкальной культуры Нахчывана, как и музыкальной культуры многих народов, было связано с бытовой музыкой, народными гуляниями и дворцовой музыкой. В статье рассматривается деятельность интеллектуалов, сыгравших роль в истории музыкальной культуры в Нахчыванской Автономной Республике, первые музыкальные школы открылись в Нахчыване и в этих школах тар, каман, нагара, ней, балабан, саз и другие. учителя, обучающие игре на национальных музыкальных инструментах.

Ключевые слова: Азербайджан, Нахчыван, музыка, народные гуляния, балабан, саз, ней

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

CAVİD İSMAYİLOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

arxitektur1991@gmail.com

UOT: 73/76

İBRAHİM SAFİNİN RƏNGLƏR DÜNYASI

Məqalədə XX əsrdə Naxçıvan torpağının yetirməsi, Azərbaycan təsviri sənətini qardaş Türkiyədə uğurla təmsil edən görkəmli rəssam İbrahim Safinin ömür və sənət yoluna müxtəsər nəzər salınmış, onun rənglər dünyasının ecazkar sehrinin işığında cəmləşən təsviri sənətin əsərlərindən bəhs olunmuşdur. “Sənət xalqa uymalıdır” devizi altında təsviri sənətdə realizmi yüksək mərhələ çatdıran, bütün varlığı ilə doğma Naxçıvana bağlı olan, rəsmlərində qürbət və vətən həsrətini tünd boyların fonunda ifadəyə çalışan İbrahim Safi sənəti estetik zövq mənbəyi kimi hələ də sənət camiasında öz sözünü deməkdədir.

Açar sözlər: Naxçıvan, İbrahim Safi, rəngkarlıq, payız, estetik duyum, harmoniya

Azərbaycan təsviri sənətinin formalaşmasında müstəsna xidmətlər göstərmiş Naxçıvan torpağının yetirməsi kimi sənətdə sözü, imzası olan İbrahim Safi XX əsrdə realist sənətin ən dəyərli nümayəndələrindəndir. Realist rəssamlıq sənətinin banisi Bəhruz Kəngərli ənənələrini uğurla təmsil edən, Azərbaycan rəssamlığını qardaş Türkiyədə layiqincə təmsil edən İbrahim Safi professional rəssamlıq təhsilini Moskvada almış, dünya rəssamlıq sənətinin tarixini də, texnikasını da dərinlən mənimsəyərək öz estetik duyumu ilə özünəməxsus şəkildə təmsil etmişdir. Fitri istedad sahibi olan İbrahim Safi hələ 12 yaşı olanda çəkdiyi “Araz balıqçıları” tablosu ilə öz sənət yolunu müəyyənləşdirməklə yanaşı böyük gələcək vəd etmişdir. Rəngkarlıqda öz dəsti-xətti olan qohumu, onunla eyni taleyi-qürbət həyatını yaşayan Əkbər Kazımbəyov kimi İbrahim Səfiyevin həyatının müəyyən, ən məhsuldar dövrü Türkiyə ilə bağlıdır. Rəssam burada İbrahim Safi kimi tanınmış, səmərəli, məhsuldar fəaliyyət göstərmişdir. İbrahim Safi sənət dünyasında türk dünyasının böyük oğlu Mustafa Kamal Atatürkün portretini ilk dəfə-1924-1925-ci illərdə çəkən rəssam kimi qalmaqdadır.

İbrahim Safi 1898-ci ildə Şərur rayonunun indiki Cəlilkənd kəndində dünyaya gəlmiş, ilk təhsilini burada aldıqdan sonra İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsilini davam etdirmişdir. Qeyd edək ki, o, burada rəssam qohumu Əkbər Kazımbəyovla birlikdə təhsil almışdır. Onun Moskvada təhsil illəri haqqında da fərqli fikirlər vardır. Belə ki, “Naxçıvan Ensiklopediyası”nda oxuyuruq: “1913-cü ildə Moskva Boyakarlıq, Heykəltaraşlıq və Memarlıq Məktəbinin hazırlıq şöbəsinə daxil olmuş, lakin müəyyən səbəblərə görə təhsilini yarımçıq qoymuşdur” (1, s. 206). Rəssam haqqında olan məlumatlardan birinə nəzər salaq: “1920-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa rəssamları müsabiqəsinin mükafatını almışdır. Bu həvəs onu Moskvadakı Rəssamlıq Universitetinə gətirdi. İmtahanları uğurla verib, tələbə adını alan İbrahim, iki il burada oxuduqdan sonra Rusiyadakı 1917-ci il inqilabi və s. hadisələrdən təsirlənərək təhsilini yarımçıq buraxıb Naxçıvana geri qayıdır. Şərurdə rəsm çəkərək çörək pulu qazanan İbrahim Səfiyev, I Dünya müharibəsi illərində Zaqafqaziyadakı ordunun tərkibində Türkiyəyə gəlir və həyatının sonuna qədər burada yaşayır” (5). Sadəcə olaraq bu mənbədə göstərilən rəqəmlər biri-birini təkzib etdiyindən hər hansı fikir yürütmək gərəyi duymadıq. Bir başqa mənbədə isə rəssamın əsl adının Rəhman olduğunu və “1917-ci ildə Rusiyada baş verən inqilabdan sonra təhsilini yarımçıq qoyub geri qayıtmalı olur” (8) kimi məlumatları öyrənirik. Yaxud bir tədqiqatda isə İbrahim Səfinin Moskva təhsili ilə bağlı yazılır: “1917-ci ildə Rusiya Ali Rəssamlıq Məktəbini qəbul olmuş Rusiyada baş verən inqilab onun təhsilini yarımçıq qoyaraq vətənə

geri qayıtmasına səbəb olmuşdur” (6). Çoxsaylı mənbələrdən də bir gerçək aydın olur ki, o, Moskvada təhsilini başa vura bilməmişdir, amma neçə il bu məktəbdə təhsil aldığı da dəqiq bildirilmir. Fərqli fikirlərdən bu mərkəzə gələ bilərik ki, 1917-ci ildə Rusiyada inqilab dalğalanan zaman İbrahim Səfi də Moskvadakı Rəssamlıq məktəbində təhsilini yarımçıq qoyub Naxçıvana qayıdır. Şərurda rəsm çəkərək çörək pulu qazanan İbrahim Səfiyev, I Dünya müharibəsi illərində Zaqafqaziyadakı ordunun tərkibində Türkiyəyə gəlir və həyatının sonuna qədər burada yaşayır.

İbrahim Safinin həyatı və fəaliyyətinin Türkiyə dövrü bir çox maraqlı faktlarla zəngindir. Hətta onun Türkiyə həyatının ilk illərində maddi çətinliklər çəkdiyi, amma sənətə olan sevgisinin buna qalib gəldiyi məlumdur. Məlum olur ki, “1920-ci ildə Türkiyədə keçirilən Avropa rəssamları müsabiqəsinin mükafatını almışdır” (1, s. 206). Bu məqam onun sənət həyatında dönüş mərhələsi olmuşdur. İstanbulda Güzəl Sənətlər Akademiyasına daxil olan İbrahim Səfiyev, 1923-cü ildə burada təhsilini başa vurur və bu illərdən başlayaraq professional sənətdə özünü tanıdır. Qeyd edək ki, bu illərdə Atatürkün portretini çəkməsi onun sənətinə olan marağın ifadəsi olmaqla yanaşı onun tanınmasında da böyük rol oynayır. 1924-cü ildən başlayaraq mütəmadi olaraq müxtəlif sərgilərdə iştirak edir. Rəssamın özünün ilk fərdi sərgisi isə “1946-da İstanbulda gerçəkləşdirildi” (2, s. 138).

İbrahim Səfi 1955-ci ildən sonra xarici ölkələrdə sərgilər açmağa başlayır. “Ömrünün iki ilini Münhendə olmaqla, on bir ilini xarici ölkələrdə yaşamışdır. Rəssamın fəaliyyəti yüksək dəyərləndirilmiş, hökumət tərəfindən Roma və Vyanaya yaradıcılıq ezamiyyələrinə göndərilmişdir” (3, s. 157).

Bütün varlığı ilə rəsm sənətinə bağlı olan, ömrünün böyük bir dövrünü incəsənətin inkişafına həsr edən, keçməkeşli ömür yolu keçən, Türkiyədə naxçıvanlı adını layiqli şəkildə təmsil edən, 100 sərgisi təşkil olunan məsuldar rəssam İbrahim Səfi 1983-cü ildə 100-cü sərgisindən sonra dünyasını dəyişmişdir. Onun ölümündən sonra əsərlərinin qorunması, gələcək nəsillərə çatdırılması sahəsində yunan əsilli həyat yoldaşı Zaharina xanımın böyük rolu olmuşdur. Eyni zamanda bir faktı da qeyd etmək gərəyi vardır ki, İbrahim Safinin irsinin qorunmasında onun sənət dostlarının da rolu və xidmətləri danılmazdır.

Bir məqama da aydınlıq gətirək ki, görkəmli rəssamın həyatı, fəaliyyəti haqqında zaman-zaman doğulduğu Naxçıvanda, ümumilikdə Azərbaycanda da da müəyyən araşdırmalar aparılmış, əsərlərinin təhlili, sərgilərdə yerləşdirilməsi və ömür yolunun öyrənilməsi haqqında bir sıra işlər görülmüşdür. Bu sahədə atılmış dəyərli addım kimi “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetinin 15 mart 1969-cu il tarixli nömrəsində İbrahim Safi haqqında yazılmış yazının mütərəqqi əhəmiyyəti vurğulanmalıdır (4). Amma Naxçıvan torpağının yetirməsi, görkəmli rəssam, Türkiyədə Azərbaycan təsviri sənətini uğurla təmsil edən İbrahim Səfi həyatı və irsinə yenidən qayıtmaq zərurəti isə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədrinin 17 oktyabr 2018-ci il tarixdə imzaladığı “Görkəmli rəssam İbrahim Səfin 120 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncamı ilə gerçəkləşmişdir. Bu sərəncamdan sonra görkəmli rəssamın həyat və fəaliyyətinin sitemli şəkildə tədqiqi, təbliği istiqamətində bir sıra işlər görülmüş, tədbirlər, konfranslar keçirilmişdir.

İbrahim Safinin uzun illər səmərəli şəkildə davam etdirdiyi yaradıcılıq yolu Türkiyədə Azərbaycan rəssamlıq sənətinin güzgüsü olmaqla yanaşı Türkiyədə də təsviri sənətin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Bunu istedadlı və məhsuldar rəssamın Türkiyə dövrü fəaliyyətindən bəhs edən tədqiqatlarda da aydın şəkildə görə bilirik. Belə ki, onun sənət dünyası haqqındakı araşdırmalarda birmənalı şəkildə vurğulanır ki, Türkiyədə dünyəvi rəsm sənətinin inkişaf yolunda İbrahim Safi yaradıcılığı ciddi bir mərhələdir. İbrahim Safi sənətə hələ kiçik yaşlarından, 1912-ci ildə çəkdiyi “Araz balıqçıları” tablosu ilə gəlmişdir. Bu tablo onun sənət meyarı haqda çox şey dediyi kimi rəssamın bu tablonu çəkdiyi dövrlərdə Naxçıvanda realist rəssamlıq sənətinin görkəmli siması Bəhrüz Kəngərli sənəti və gerçəyi var idi və sözsüz ki, İbrahim Səfiyevin də bu ilk təcrübələrində Naxçıvanda rəssamlıq sənətinin, dolayısıyla Bəhrüz Kəngərli sənətinin təsiri var idi. Xatırlasaq ötən əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan satirik mətbuatının dəyərli nümunəsi olan “Molla Nəsrəddin” jurnalı səhifələrində karikatura sənətinin gözəl nümunələrini yaradan naxçıvanlı rəssamlar da var idi və belə bir mühitdə İbrahim Səfiyevin təsviri sənətə olan marağına bu faktor sözsüz təsir etmişdir. Qeyd olunmalıdır ki, onun İrəvan dövrü təhsil illərində sənətin dərin sirlərinə yiyələnməsi, Moskvada kifayət qədər profesional mühitdə təhsil alması, özünü yetişdirməsi sonrakı-

Türkiyə dövrü yaradıcılığında da göründüyü kimi Rusiya və dolayısıyla Avropa rəssamlıq sənətinin təsirinin olması onun haqqındakı tədqiqatlarda da öz əksini tapmışdır. Bu mənada qeyd olunur ki, “Müxtəlif sənət cərəyanlarına, təzadlı rəssamlıq üslublarına yaxından bələd olan İ. S. yaradıcılığında realizmə üstünlük vermiş, dünya incəsənətinin mütərəqqi ənənələrini davam etdirmişdir” (1, s. 206). Göründüyü kimi İbrahim Safi yaradıcılığı realist rəssamlıq ənənələri üzərində formalaşmışdır. Amma qaynar bir mühitdə fəaliyyət göstərən, dünyanın müxtəlif ölkələrində sərgilərdə iştirak edən, görkəmli rəssamlarla yaradıcılıq əlaqələri yaranan rəssamın dünya rəssamlığı, eləcə də müxtəlif sənət cərəyanları haqqında bilgilili olması, zaman-zaman abstrakt rəsmlər çəkməsinə baxmayaraq o, realist rəssamlığa sadıq qalmış, çoxsaylı portret, mənzərələr yaratmışdır.

Onun yaradıcılığının kamillik dövrünə aid tablolarında sənətkarın yaradıcılıq fərdiyyəti daha qabarıq şəkildə özünü göstərir. Belə ki, ötən əsrin 60-70-ci illərinə aid əsərlərində canlı, şəffaf rənglərin daha qabarıq planda işlənməsi, bu dövrə məxsus olan əsərləri haqqında bir fikiri də ortalığa gətirir ki, rəssam yaradıcılığının bu mərhələsində həyatiliyi təbiətdə, təbiətin enerjisində görmüş və tablolarında özünəməxsus biçimdə əks etdirmişdir. İbrahim Safinin yaradıcılığında müşahidə olunan bu məqamı fransız impressionistlərdən aldığı fikri ifadə edilsə də bu da bir gerçəkdir ki, onun tablolarında şərq təfəkkürünün izləri daim özünü qoruyub saxlamışdır. Fransanın “Orient” qəzetində İbrahim Safinin yaradıcılığında abstraksiya məsələsinə aydınlıq gətirilmiş və qeyd olunmuşdur ki, “Səfiyev öz dövrünün türk rəssamları arasında güclü sima kimi fərqlənir. O, heç bir zaman rəssamlığı abstraksiyaya çevirən konsepsiyalar ardınca getmir. Tamaşaçılar İbrahim Səfiyevin parlaq boyalarına, incə nüanslarına valeh olurlar. Rəssamın mənzərələri o qədər təsirli və canlıdır ki, onlara baxarkən istər-istəməz romantika haqqında düşüncələr”.

Rəssamın özünüifadə forması kimi soyuq rənglərdə istiliyi duyması və canlandırması Safi sənətini, onun rənglər dünyasını, estetik prinsiplərini müəyyənləşdirir. Rəssamın yaradıcılığına xas olan duyum tərzini onun canlı təbiəti dərkində, təbiətlə səssiz ünsiyyətində gizlidir. Xüsusilə mənzərə janrlı tablolarında sənətkarın təbiətə münasibəti, təbiəti canlı, həyati rənglərin fonunda canlandırması hardasa sənətkarın həyata baxışından, sənətə estetik yanaşmasında xəbər verdiyi kimi ona məxsus olan fikirlər də istedadlı rəssamın təbiət fəlsəfəsini müəyyənləşdirir. “Ən yaxşı müəllim təbiətdir, rəssamın müəllimi təbiətin içində var” deyən rəssamın mənzərələrində təbiətin gücü qarışıq rənglərin yaratdığı harmoniyada, insanda yaratdığı həzinlik və istilikdədir.

İbrahim Safinin sənət, sənətdə realizm konsepsiyasının kökündə isə rəssamın öz dilindən deyilən fikirlərin olduğunu görmək çətin deyil. Necə ki, müasiri olan romantik şair Hüseyn Cavid və digər romantik sənətkarlar sənətdə estetik prinsipləri ön planda tutur, “gözəllik aşiqi” olduqlarını poetik dillə ifadə edirdilər, İbrahim Safi də bu baxışdan çıxış edərək vurğulayırdı “Mənim sənət anlayışım rəssamlıqda gözəllik axtarmaq və gözəllik yaratmaqdan ibarətdir. Mən gözəlliyi bəyənimə, başqasına da bunu bəyəndirməyə çalışıram. Sənət xalqa uymalıdır, insanların anlayacağı şəkildə yaradılmalıdır. Mən rəssamlıqda gerçəkçiyəm, portaqal çəkirəmsə, yuvarlaq çəkirəm, amma modernist onu küncü-bucaqlı çəkir...”⁽⁷⁾. Rəssamın “Sənət xalq uymalıdır” devizi onun realizm konsepsiyasını tamamilə ifadə etməkdədir.

İbrahim Safi ilə bağlı olan ən dəyərli xatirələrdən biri də sağlığında onunla görüşmüş Rasim Əfəndinin qeydləridir. Görüşdə diqqət çəkiləsi məqam görkəmli rəssamın Rasim Əfəndiyə başının üzərindəki “İlanlı dağ” tablosunu göstərərək “onun üçün darıxıram”, deməsidir. Təkcə bu fakt rəssamın doğulduğu Naxçıvan torpağına nə qədər böyük sevgilə bağlı olduğunu, vətən həsrəti çəkdiyini, son nəfəsinə qədər Naxçıvanı yaddaşında yaşatması və xatırlaması kimi gerçəyi ifadə edir. Bunu rəssamın ömür və sənət yolunun hər səhifəsində görmək olur. Bu cəhətdən rəssamın vətən sevgisini ifadə edən Naci Tərzinin fikirləri maraqlıdır. O, yazırdı: “İbrahim Səfi daim doğulub böyüdüüyü yerlərin xiffətini çəkirdi. Bunu hiss etdirməməyə çalışsa da, mən daim gözlərindəki nisgildən sezirdim. Məncə, İbrahim Səfi bu dünyadan gözləri açıq getdi, çünki 20 yaşında tərki etdiyi doğma yurdunu görə bilmədi”. Onun xüsusilə mənzərələrində solğun rənglərlə yaratdığı möhtəşəmlik, düşündürücülük, portretlərindəki insanların simasındakı həsrət, nisgil, duyğu yükü sənətkarın doğma yurd həsrətindən, darıxdığından xəbər verir də deyə bilərik. Ümumilikdə rəssamın yaradıcılığında insanın ruhi-psixoloji ovqatının müxtəlif

qatları həssaslıqla, fərqli aspektlərdən duyulur və təsvir olunurdu. Tünd rənglərin çoxluğu ilə diqqəti cəlb edən portretlərində də insan psixologiyasının dərin qatlarına enilir, lirik ovqatın ahənginə uyğun rənglər bir axıcılıq yaratdığı kimi insanı tabloya kökləyir. Rəssamın mənzərələrində insan və təbiət faktoru ön planda olduğu kimi paralel biçimdə işlənir. Bu mənada İbrahim Safinin mənzərə yaradıcılığı daha çox diqqət cəlb edəndir. “Araz balıqçıları”ndan başlanan yolda Moskva dövrü, müxtəlif dünya ölkələrindəki səfərlərdə keçirdiyi sənətlə bağlı görüşlərdə sənətkar öz sənət amalını qorumaqla yanaşı yaradıcı fərdiyyətinin də müdafiəsində möhkəm dayanmış, realist sənətdə estetik-bədii prinsiplərlə yaratdığı mənzərələri ilə janrın ən dəyərli nümunələrini yarada bilmişdir. Qeyd edək ki, 100 sərgisi keçirilən, dünyanın müxtəli ölkələrində olan, ən möhtəşəm sənət kolleksiyalarında tabloları sərgilənən İbrahim Safinin sənət amalınakı əminlik, xarakterindəki sadələvhlük, əsərlərində milli mədəni irsə bağlılıq daim duyulmaqdadır.

Onun uzun illər davam edən səmərəli yaradıcılıq fəaliyyətindən çoxsaylı mənzərələr qalmaqdadır. Haqqındakı tədqiqatlarda da qeyd olunduğu kimi İbrahim Safi yaradıcılığında mənzərə janrının xüsusi çəkisi vardır. Görkəmli rəssamın ““Otel” parkı tərəfdən Bursa şəhərinin görünüşü”, “Anadolu sahilinin görünüşü”, “Qarxana rayonu”, “Sultaniyyə məscidindən bir görünüş”, “Mənzərə” və s. tabloları mənzərə janrının dəyərli nümunələri olmaqla yanaşı özünəməxsus sənət texnikası, estetik tutumu, rəng həlli, kölgə-işıq effekti, kolorit gözəlliyi, mövzusu, ideyası, realist estetikası, təbiətə dair müşahidələri, yaratdığı lirik-psixoloji ovqat və eləcə də bir sıra təsviri sənətə dair məziyyətləri ilə XX əsr Azərbaycan və Türkiyə təsviri sənətinin ən dəyərli nümunələrindəndir. Mənzərələrində daha çox qabarıq rənglərdən istifadə edən rəssam bu cür rəng seçimi ilə təbiət lövhələrində daha emosional, həssas ovqat yarada bilmiş, eyni zamanda fərqli rənglərin ton çaları ilə canlandırdığı axıcılıq insana psixoloji rahatlıq aşılamaq gücündədir. “Qış mənzərəsi” tablosunda qış fəslinin spesifik xüsusiyyətlərini məkan konturlarında solğun rənglərlə işləyən sənətkar yaratdığı sənət əsəri ilə qış fəslinə uyğun süstlük, donuqluqla yanaşı bir hərərət, istiliyə olan ümidi də simvolizə etmişdir. Yaxud “Anadolunun görünüşü” mənzərə tablosunda məişət, etnoqrafiya və xalq həyatına uyğun detalları qarşıq rənglərlə işləyən rəssam tarixi aura yaratmağa müvəffəq ola bilmişdir. Bir başqa tablosunda- “Sultaniyyə məscidindən bir görünüş” mənzərə janrlı əsərində rəssam islami təfəkkürdən gələn düşüncələri, inanc müstəvisində tabulaşmış dəyərləri xalq psixologiyasına uyğun şəkildə təsvir etmiş, rəng seçimi ilə insanı daxili rahatlığa aparan, sakitləşdirən, iman və inam duyğuları aşılaman ortam yarada bilmişdir.

Naxçıvan torpağının yetirməsi, Azərbaycan təsviri sənətində özünəməxsusluğunu qoruyan, Türkiyədə Azərbaycan rəssamlığını uğurla təmsil edən, Türkiyədə rəssamlıq məktəbi yarada biləcək görkəmli rəssam İbrahim Safi həyat yolu, yaradıcılığı, sənət sevgisi, vətən həsrəti, yaradıcı fərdiyyəti ilə XX əsr təsviri sənət tariximizin yetirdiyi dəyərli siması kimi sənət tariximizə öz adını yazdırmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası mərkəzi, 2002, 594 s.
2. Tamer Tuğrul. Naxçıvanlı rəssam İbrahim Safinin “Çingene kadın portresi” adlı yapıtına sanat eleştirisi çalışma yapağına uygun analiz yapılması. AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu “Axtarışlar” jurnalı. 2014, N 4, 138-142 s.
3. Tamer Tuğrul. Trkiyede sanatsal faliyyetlerde bulunmuş Nahçıvanlı ressam İbrahim Safi hakkında biyografik bir inceleme. Naxçıvan Dövlət Universitetinin Elmi əsərləri. 2014, N 1, 156-163 s.
4. Zamanov A., Nəcəfov A. Rəssam İbrahim Səfi. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 15 mart 1969
5. https://az.wikipedia.org/wiki/%C4%B0brahim_Safi
6. <https://ataturk.az/2019/04/29/mustafa-kamal-ataturkun-canli-r%C9%99smi%C9%99k%C9%99n-dunya-sohr%C9%99tli-az%C9%99rbaycanli-r%C9%99ssam-ibrahim-s%C9%99fi/>
7. <http://medeniyyet.az/page/news/46645/.html>
8. <https://kaspi.az/az/adini-xx-esr-turkiye-inceseneti-tarixine-qizil-herflerle-yazan-azerbaycanli-fotolar/>

SUMMARY

Cavid İsmayilov

THE WORLD OF COLORS OF İBRAHİM SAFİ

The article gives a brief overview of the life and career of İbrahim Safi, a prominent artist who successfully represented the lands of Nakhchivan and Azerbaijan in the twentieth century in fraternal Turkey, and discusses his works of fine art in the light of the wonderful magic of the world of colors. İbrahim Safi, who brought realism to a high level in the fine arts under the motto "Art must follow the people", who is attached to his native Nakhchivan with all his being, and who tries to express his longing and homeland in his paintings against the background of dark colors, still speaks in the art community.

Key words: *Nakhchivan, İbrahim Safi, painting, autumn, aesthetic feeling, harmony*

РЕЗЮМЕ

Джавид Исмаилов

МИР ЦВЕТОВ İБРАХИМА САФИ

В статье дается краткий обзор жизни и творчества выдающегося художника İбрагима Сафи, успешно представившего в братской Турции земли Нахчывана и Азербайджана в XX веке. İбрагим Сафи, который под девизом «Искусство должно следовать за людьми» довел реализм до высочайшего уровня в изобразительном искусстве, всем своим существом привязан к родному Нахчывану и старается выразить тоску и тоску по родине в его картины на фоне темных красок до сих пор говорят в арт-сообществе.

Ключевые слова: *Нахчыван, İбрагим Сафи, живопись, осень, эстетическое чувство, гармония*

Məqaləni çapa təqdim etdi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Şirməmməd Qulubəyli

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

İSMAYIL MÜRSƏLOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
ismayilmurselov355@gmail.com

UOT: 781

MUSİQİ ZÖVQÜNÜN İNKİŞAFINDA UŞAQ MAHNILARININ ROLU

Məqalədə müstəqillik illərində vətənpərvərlik tərbiyəsinin bu günə qədər qoruyub saxlanmasının bu nəsil üçün aktuallığından bəhs edilir. Azərbaycan bəstəkar və xalq mahnılarının yeddi əsas muğamlarla əlaqəsi olmasından və bunların özünə məxsus quruluş və xüsusi yerlərini qeyd edir. Məktəb təcrübəsində öyrədilən mahnı və ladlar haqqında məlumatı şagirdlər daha yaxşı və asand mənimsəmələri təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: musiqi, mahnı, bəstəkar, məktəb, lad, muğam, təcrübə, vokal, vətənpərvər, tərbiyyə.

Musiqi intonasiyasının tarixən insan danışığının intonasiyasında yarandığı elmə çoxdan məlumdur. Lakin danışmaq və musiqi intonasiyaları arasında fərq vardır. Belə ki, danışqda intonasiyanın yüksəlib alçalması əsas deyildir. Musiqidə isə intonasiya sözləri ikinci plana keçirərək, özü birinci plana çıxır. Ona görə də musiqidə intonasiyanı danışqda sözlərlə müqayisə etmək olar. Bəs musiqi və danışq intonasiyaları bir-birindən nə ilə fərqlənirlər. Əsas fərq ondan ibarətdir ki, musiqi intonasiyasının lad əsası vardır. Əgər Azərbaycan musiqisində laddan söhbət gedirsə, major və minor laddarı deyil, bizim klassik laddan danışmaq lazımdır. Böyük bəstəkar Ü.Hacıbəyov özünün “Musiqidə xalqilik” adlı məqaləsində laddar haqqında belə deyir: “Azərbaycan xalqı, məsələn, laddarda major və minor köklərinin axtarmaq tələbatına ehtiyac hiss etmir. Çünki bizdə hər bir laddın özünün əhəmiyyəti və xüsusi kaloriti var”.

Məlumdur ki, Azərbaycan xalq mahnılarında olduğu kimi, bəstəkar mahnıları da (o cümlədən uşaq mahnıları) bu və ya digər klassik muğamlarla əlaqədardır. Azərbaycan klassik musiqisində 7 əsas muğam var: “Rast”, “Segah”, “Şur”, “Cahargah”, “Bayatı-Şiraz”, “Humayun”. Adlarını çəkdiyimiz laddarın hərəsinin özünəməxsus quruluş və xüsusi yerləri var. Həmin muğamlara yaxın, qohum muğamlar da var. Ona görə də “Cahargah” – həyacan və ehtiras, “Humayun” daha kədərli hisslər yaratdığından yuxarıda adlarını çəkdiyimiz mövzulara onları tətbiq etmək mümkün olmur. Ona görə də “Şüştər”, “Humayun”, “Cahargah” laddarına əsaslanan mahnılara Azərbaycan bəstəkarlarının uşaq mahnı yaradıcılığında rast gəlmək olar. Yəni həmin muğamların yaratdıqları hisslər uşaq mahnılarının tələblərinə uyğun gəlmir. Nəzərdən keçirdiyimiz uşaq mahnıları içərisində “Rast” muğamına əsaslananlar, əsasən, oynaq xarakterli şən mövzulardan ibarətdir.

1941- ci ildə İkinci dünya müharibəsi başlananda Azərbaycan da müdafiəyə qalxdı. Böyük vətən müharibəsi illərində bəstəkarlar kütləvi mahnılara xüsusi diqqət yetirir, adamlarımızın hiss və həyəcanlarını əks etdirən mövzularda mahnılar yazırlar. Prof. Z.Səfərova bu illərdə Ü.Hacıbəyovun yaradıcılığını belə xarakterizə edir: “Ü.Hacıbəyovun Böyük Vətən müharibəsi illərindəki fəaliyyəti yüksək vətəndaşlıq hissi, düşmənə qarşı barışmaz mübarizə, qələbəyə inam hissi ilə başlamışdır. Müharibənin sonuna, qələbəyə qədər onun marşları və mahnıları döyüş yollarında addımlamışdır”. Müharibə illərində bir çox mahnılar sadə məzmunu ilə fərlənir. Onların əksəriyyəti marş xarakterində yazılmışdır. Bu mənada Ü.Hacıbəyovun “Şəfqət bacısı”, “Yaxşı yol”, “Döyüşçülər marşı” kimi mahnılar parlaq nümunə ola bilərlər. “Döyüşçülər marşı” (söz. Natiqindir) müharibə illərində əsgərlər arasında şöhrət qazanmışdır. Mahnıda əsgərlərin döyüşə atılması, qorxmazlığı tərənnüm olunur. Bunun özündə mahnının melodiyasında o, solo rast intonasiyalarından istifadə etmişdir.

Ümumillikdə, mahnının melodiyasında re rast, mi şur ilə əvəz olunur, yenidən mi rastla mahnı bitir.

Beləliklə, mahnıda olan üçhissəlik ladla əlaqədar yaranmışdır. Rast-şur-rast. Rast-şur kiçik tersiya aşağı məsafəsində qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. “Çağırış” mahnısında da Ü.Hacıbətov rast ladı ilə bərabər orta hissədə şur ladından istifadə etmişdir. Buradakı vokal melodiya əvvəlkilərdən müxtəlif intervallarla (kvarta, kvinta, seksta, sertima, oktava) sıçrayışları ilə fərqlənir. Mahnı melodiyasının sıçrayışlara əsaslanması hər cümlədə böyük diapazon əmələ gətirir. Mahnı öz bölməni özündə əks etdirir. Birinci bölmə rast ladında, orta bölmə şurda, üçüncü bölmə - repriza, birincinin təkrarı əsasında yenidən rast ladında qurulmuşdur. “Çağırış” mahnısında si bemol rast – sol şur – si bemol rast quruluşu kiçik tersiya məsafəsində qarşılaşdırılır. Bəzən bəstəkarlarımız əsaslandığı ladin xarakter intonasiyyalarından, ritmindən istifadə edirlər.

Məktəb təcrübələri göstərir ki, öyrədilən mahnı ladlar haqqında məlumatla birlikdə öyrədilsə, şagirdlər həmin materialı daha yaxşı və asan mənimsəyərlər. Biz öyrədilən mahnının ayrı-ayrı frazalarından vokal terminlər kimi istifadə etdikdə həmin mahnı asan mənimsənilir. Həmin vokal terminləri musiqi müəllimi öyrətdiyi mahnı əsasında özü tərib edə bilər. “Bayatı – Şiraz” məqamına əsaslanan uşaq mahnılarının mövzusu, əsasən, ana, vətən qəhrəmanlığı əhatə edir. “Bayatı Şiraz” muğamı qəmginlik hissini hiss etdirsə də, bəstəkarlarımız 6/8 xalq ritmindən, marş tempindən ritmlərindən istifadə etməklə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz mövzularda mahnılar yarada bilmişlər. Məsələn, I sinif proqramına daxil edilmiş “Qırmızı şar” (mus.A.Rzayevanın), “Oktyabr” (mus. Ü.Hacıbəyovun), II sinif proqramına daxil edilmiş “Bakı” (mus. A.Babayevin), “Tapmaca mahnısı” (mus.Q.Hüseynli) “Təzə il” (mus.H.Nəcəfovanın), kimi mahnılar 6/8 ölçülü olduğundan onlar rəqs janrına yaxındılar. Belə mahnıları mahnı-rəqs adlandırmaq olar. III sinif proqramına daxil edilmiş “Neftçilər mahnısı” (mus. T.Quliyevin), “Mehdi” (mus. O.Zülfüqarovun) və s. mahnılar “Bayatı-Şiraz” ladında bəstələnməyinə baxmayaraq, bir növ təntənəli xarakterə malikdirlər. Bu isə həmin mahnıların marş tempi ilə əlaqəsindən irəli gəlir. Tədqiqatlar göstərir ki, bəstəkarlar uşaq mahnılarını yaradarkən ən çox istifadə etdikləri laddan biri də “Şur” laddır. Bəstəkarlarımızın tez-tez bu lada müraciət etmələri həmin estetik- psixoloji cəhətdən insanda şən əhvali-ruhiyyə yaratması səbəbindən irəli gəlir. “Segah” muğamı da bəstəkarlarımızın uşaq mahnı yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Bu muğamdakı gözəl və yadda qalan intonasiyalar, onun estetik-psixoloji təsiri belə ladda mahnıların yaranmasına səbəb olur. İnsanın vətənpərvərlik hissəsinə malik olması dedikdə onun doğulduğu torpağa, yaşadığı ölkəni sevməsi, ləyaqətlik, vicdanlıq, sədaqətlik, saflıq, halallıq əlamətlər başa düşülür. Son illər Azərbaycan bəstəkarları vətənpərvərlik mövzusunda daha çox müraciət edirlər. Ən çox sevilən janr mahnı olduğu üçün, onlar yazdıqları mahnıların gəncləri qəhrəmanlığa ruhlandırırlar. İncəsənət fakültəsi tələbələrinin tədrisi prosesində bir çox mahnıların müəllim ifasında dinlənməsi çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Buna misal olaraq, C.Quliyevin “Əsgər marşı”, O.Rəcəbovun Qana dönən qərənfillər”, Ş.Axundovanın “Vətən torpağı”, “Mənim respublikam” və s. göstərə bilərik. Bu mahnılar gəncləri düşmənlə mübarizəyə çağırır. Mahnılarda qələbəyə inam, ruh yüksəkliyi, vətənə məhəbbət hiss olunur və vətənin müdafiəsinə hər zaman hazır olmaq, yer üzündə sülhü qorumaq kimi müsbət keyfiyyətlər tərbiyyə edilir. Bu və ya digər Azərbaycan bəstəkarlarının mahnıları tələbələrdə musiqi-estetik zövqü, ümumiyyətlə, musiqi qabiliyyətini daha da inkişaf etdirir. Azərbaycan Respublikasının öz müstəqilliyinə qədəm qoyduğu bir dövrdə xalqın gələcək taleyi gənc nəsildən asılı olacaq. Bu nəslin vətənpərvərlik tərbiyyəsi isə öz aktuallığını bu gün də saxlanılmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılov M., Zeynalova F. İbtidai musiqi nəzəriyyəsi, İşiq, Bakı: 1977
2. Hacıbəyov Ü. Musiqidə xəlqilik. 1939
3. Rəcəbov O. Uşaqlar və mahnılar. İşiq, 1985
4. Azərbaycan el nəğmələri. Bakı: İşiq, 1985
5. Azərbaycan qədim el havaları. İşiq, 1990

SUMMARY

Ismayil Mursalov

**THE ROLE OF CHILDREN'S SONGS IN THE
DEVELOPMENT OF MUSICAL TASTE**

The article deals with the importance of preserving patriotic education for this generation during the years of independence till today. It also studies the connection of Azerbaijani composers and folk songs with the seven main mughams and their unique structure and special places. The author concludes that information about the songs and lads taught in school practice are better and easily acquired by schoolchildren.

Key words: music, song, composer, school, lad, mugham, practice, vocal, patriotic, education

РЕЗЮМЕ

Исмаил Мурсалов

**РОЛЬ ДЕТСКИХ ПЕСЕН В РАЗВИТИИ
МУЗЫКАЛЬНОГО ВКУСА**

В статье патриотическое воспитание в годы независимости говорят об актуальности сохранения для этого поколения. А также отмечается связь композиторских и народных песен Азербайджана с семью главными мугамами и их своеобразной формой и местом.

Информация о песнях и ладах, преподаваемых в школьной практике лучше и легче были проанализированы.

Ключевые слова: музыка, песня, композитор, школа, лад, мугам, практика, вокал, патриотизм, воспитание

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

FAZİL ƏSƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 78.07

MƏŞHUR VIOLONÇEL İFAÇILARI

Musiqi tarixində silinməz iz qoyan nəsillərdən biri də Rostropoviç nəslidir. Əsrlər boyu yaddaşlarda qorunan və əbədiləşən Rostropoviçlər ailəsi yarandığı gündən bu günə qədər bir neçə dövrü əhatə edir. Bu nəslin layiqli davamçıları indi yaşayır və yaradırlar.

Rostropoviç nəslinin demək olar ki, hər bir nümayəndəsinin musiqi istedadı və musiqiyə hədsiz marağı var idi. Musiqili çıxış Rostropoviçlər ailəsi üçün ənənə idi. Onlar gözəl mahnı oxuyur və pianoda ifa edirdilər. Bu nəslin bir neçə nümayəndəsi ömrünü tamamilə musiqiyə həsr edərək peşəkar musiqiçi olub.

L.Rostropoviç Azərbaycanda yaşadığı illərdə görkəmli Azərbaycan musiqiçiləri ilə dost olmuş, onların dostluq münasibətləri uzun müddət davam etmişdir. Belə dostluq münasibətlərindən biri də dahi Ü.Hacıbəyovla olmuşdur.

Qeyd olunan faktlar sübut edir ki, musiqi Rostropoviçin həyatında aparıcı rol oynamışdır. Hazırda bu nəslin davamçıları - onun nəvələri Amerikada yaşayır. Onların arasında Rostropoviç fəxri adını daşıyan Olqa Rostropoviçin kiçik Mstislav adlı bir oğlu var. Şübhəsiz ki, onlar bu nəslin musiqisini ləyaqətlə davam etdirirlər.

Açar sözlər: violonçel, orkestr, musiqi, bəstəkar

Leopold Rostropoviç - 26 fevral 1892-ci ildə Voronej şəhərində pianoçu və pedaqoq Vitold Rostropoviçin ailəsində anadan olub. Atası Voronejə 1870-ci illərin sonunda gəlmişdi. Anası isə Matilda Aleksandrovna Puledir. Leopold hələ kiçik yaşlarından atasından fortepianoda çalmağın, bəstələməyin yollarını öyrənirdi, lakin onun peşəkar gələcəyini violonçelist Aleksandr Lukiniçlə görüşü təyin etdi. Milliyətçə çex olan Lukiniç Vitold Rostropoviçlə ansamblda çalır. Məşqlərdə iştirak edən kiçik Leopold violonçel alətinə vurulur. Lukiniç Leopoldla ciddi məşğul olur. 1904-cü ildən artıq 12 yaşlı Leopold konsertlərdə çıxış etməyə başlayır. Leopoldun yüksək eşitmə qabiliyyəti, gözəl yaddaşı və nəsildən-nəslə keçən artistizmi, estradaya məhəbbəti var idi. Əgər zalda tamaşaçılar çox olurdusa, o daha da yaxşı çalır. 1905-ci ildə Leopoldun 13 yaşı tamam olur və atası onu Peterburq Konservatoriyasına imtahanları verməyə aparır. Leopoldun ifasına Peterburq violonçel məktəbinin o vaxtkı baş rəhbəri A.Verjbiloviç qulaq asır və o saat onu öz sinfinə götürür. Forteplanonu atmaq istəməyən Leopold fortepiano ilə paralel məşğul olmağı qərara alır və A.Yesipovanın sinfinə qəbul olunur. Yesipova ilə məşqlər çox davam etmirdi, lakin bu qısa zamanda Leopoldun ifa etmə texnikası möhkəmləndi. O, bütün ömrünü fortepiano ilə bağladı və öz tələbələrini müşayiət edərkən hesab edir və deyirdi ki, fortepiano hər bir peşəkar musiqiçinin təkmilləşməsi üçün əsasdır.

Maddi vəziyyətə görə Leopold 18 yaşından dərs deməyə başlayır. O, 1910 - cu ildən N.Bıstrov adına Peterburq musiqi məktəbində müəllimlik edir və uşaqlara violonçeldə çalmağı öyrədirdi. Erkən pedaqoji sərəştəsi sonralar ona çox kömək elədi. 1910-cu ildə konservatoriyanın qızıl medalla bitirən Leopold qastrol səfərlərinə çıxır. Bir çox ölkələrdə, o cümlədən də Parisdə müvəffəqiyyətlə çıxışı haqda nəinki fransız mətbuatında, həmçinin Amerika və ingilis mətbuatında da məlumat verilir. Leopold Rostropoviç üçün "Violonçelist solist L. Rostropoviç" adlanan xüsusi reklam prospekti buraxılır. Orada resenziyalar yazılır və onun artistlik məharəti xüsusi qeyd edilirdi. Yazırdılar ki, Leopold Rostropoviç nadir texnikası ilə, ahəngdarlığı, melodikliyi, ifaçılıq temperamenti və

virtuozluğu ilə dinləyiciləri valeh etmişdir. Onu "musiqi sənətində yeni bir hadisə hesab edirdilər" bu işə, 18 yaşlı musiqiçinin parlaq gələcəyindən xəbər verirdi. Leopold Rostropoviç bir qədər pul yığıb məşhur ispan violonçelisi Pablo Kazalsdan master-klass dərsləri alır.

1911-ci ilin yayında o, Rusiyaya qayıdır və payızda konsert verməyə başlayır. Rostropoviç Voronejdə olarkən konsert sifarişləri alır. Sevastopolda o, Aleksandr Qlazunovun rəhbərlik etdiyi orkestrlə bərabər Karl Davidovun 1-ci konsertini ifa edir, Rostov-na-Donu və Kazan şəhərlərində isə gələcəkdə sovet bəstəkarı kimi tanınan Sergey Vasilenko ilə qastrol səfərlərində olur. 20-yaşında ikən artıq onun gələcəyi parlaq və müvəffəqiyyətli görünürdü. Peterburq həyatı çox dolğundu, iş təkcə orkestrlə tamamlanırdı. Rostropoviç çox

L.R ailəsinin Bakı şəhərində yaşadıqları ev

L.Rostropoviç həyat yoldaşı S.Fedotova

zaman Rusiyanın bir sıra şəhərlərində, Tbilisidə, Bakıda qastrol səfərlərində olurdu. Onun daimi repertuarında Sen-Sansın konserti, Baxın süitaları, Çaykovskinin pyesləri, Anton Arenskinin, Jül Massnenin əsərləri vardı. Rostropoviç hamı tərəfindən ansamblçı kimi də qiymətləndirilirdi.

1918-ci ildə oktyabr çevrilişindən sonra o işsiz qalır. Petroqradda aclıq başlayır və Rostropoviç məcburiyyət qarşısında Saratova köçür, orada ona Volqaboyu şəhərlərin violonçel lideri rolu hazırlanırdı. Saratovda 4-il çalışır. Onun tələbələri arasında gələcəkdə tanınmış violonçelist Raya Qarbuçova da var idi. Konsert turnelərindən biri Leopoldu Orenburqla bağlayır. Burada konsertdə onu istedadlı musiqiçi Sofya Fedotova müşayiət edirdi. S.Fedotova şəhərin musiqi həyatının inkişafında misilsiz xidmətləri olan pianoçu Olqa Fedotovanın kiçik qızı idi. S.Fedotova Moskva Konservatoriyasında professor Konstantin İqumnovun sinfində dərslər alırdı. İki gənc arasında bir-birinə qarşı olan məhəbbət tezliklə Sofya və Leopoldun ailə qurmasına səbəb olur.

1925-illərin ortalarında L.Rostropoviç azərbaycanlı bəstəkar Ü.Hacıbəyovun dəvəti ilə Bakıya gəlir və Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasına işləməyə dəvət olunur. Rostropoviç bu dövrü həyatının ən maraqlı səhifəsi hesab edir. Azərbaycan Dövlət Konservatoriyası nəzdində ilk simli kvarteti yarananlardan biri kimi Rostropoviçin Azərbaycan peşəkar violonçel məktəbinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. O, həyatının Bakıda keçən dövründə ifaçı, bəstəkar və pedaqoji fəaliyyətlərini birləşdirmişdir. Rostropoviçin bəstəkarlıq fəaliyyəti romantik xarakter daşıyırdı. O, 4 violonçel konsertinin, fortepiano və violonçel üçün pyeslərin, fortepiano əsərlərinin müəllifi kimi sözsüz ki, öz tələbələrinə təsir göstərmişdir. Bakıda olarkən çox mahnılar bəstələyib. Həyat yoldaşı Sofya Rostropoviç də Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında "Fortepiano" kafedrasında çalışırdı. Rostropoviçlərin mənzilində daim görkəmli incəsənət xadimləri toplaşır, musiqi axşamları keçirirdilər.

Uşaqlarının daha da yaxşı musiqi təhsili almaq fikri ilə Rostropoviç ailəsi 1931-ci ilin yaz aylarında Bakıdan Moskvaya köçür, burada Leopold tez-tez konsert verir və Qnesinlər adına Musiqi Liseyində dərslər deyir. 1935-ci ildə Leopold Rostropoviç Rusiyanın əməkdar artist titulu alır. İkinci dünya müharibəsinin əvvəlində Rostropoviçlər Orenburqa gedirlər. Orada həyat yoldaşı ilə musiqi məktəbində dərslər deyir. 31 iyul 1942-ci ildə L.Rostropoviç qəflətən baş verən ürək tutmasından Orenburqda vəfat etmişdir. *Leopold Rostropoviç* - sovet violonçelisi, pedaqoqu və dirijoru, Saratov və Azərbaycan konservatoriyalarının professoru, Mstislav Rostropoviçin atasıdır *Mstislav Leopoldoviç Rostropoviç*: əvəzolunmaz violonçel ifaçısı və dirijor. M.L.Rostropoviç musiqiçi olmaqla bərabər, ictimai xadim, insan hüquq və azadlıqlarının fəal müdafiəçisi kimi də tanınırdı. XX əsrin ən dahi violonçel ifaçılarından biri sayılır. Dahi həmyerlimiz bir neçə ali mükafatlara, o cümlədən Böyük Britaniya İmperiyasının 2-ci dərəcəli Cəngavər Ordeninə layiq görülmüşdür. M.Rostropoviç 1927-ci ildə Azərbaycanda Bakı şəhərində anadan olmuşdur. Atası Leopold

Rostropoviç qismən belorus-polyak zadəganlar nəslinə məxsus Orenburqdan Bakıya mühacirət etmiş rus əsilli musiqiçi idi. Rostropoviç uşaqlıq və gənclik illərini Bakıda keçirmişdir. İkinci dünya müharibəsi illərində ailəsi yenidən Orenburqa, daha sonra 1943-cü ildə Moskvaya köçür. Rostropoviç artıq dörd yaşında ikən anasından pianino ifaçılığının sirlərini öyrənir. On yaşında isə atası, tanınmış violençel ifaçısı və vaxtilə Pablo Kasalsın tələbəsi olmuş Leopold Rostropoviçdən ilk dəfə violençelin incəliklərini öyrənir. 1943-1948-ci illərdə Rostropoviç Moskva konservatoriyasında təhsil alır, Rostropoviç Moskva konservatoriyasına cəmi 16 yaşında qəbul olur və burada piano və violençel ifaçılığı ilə yanaşı, dirijorluq və bəstəkarlıq ixtisaslarına da yiyələnir.

Rostropoviç ilk violençel konsertini 1942-ci ildə verir. 1947, 1949 və 1950-ci illərdə Praqa və Budapeştdə keçirilən beynəlxalq musiqi müsabiqələrinin qalibi olur. 1950-ci ildə isə cəmi 23 yaşında o zaman Sovetlər Birliyində ən ali mükafat hesab olunan Stalin mükafatına layiq görülür. Artıq bütün SSRİ-də şöhrət qazanmış gənc və son dərəcə istedadlı Rostropoviç Leninqrad (indiki Sank-Peterburq) və Moskva konservatoriyalarında pedaqoji fəaliyyətlə də məşğul olur. 1977-1994-cü illər aralığında isə Rostropoviç Vaşinqtondakı ABŞ Milli Simfonik Orkestrinin musiqi direktoru və dirijoru kimi fəaliyyət göstərir. Rostropoviç saysız-hesabsız mükafatlarla təltif olunmuşdur. Fransanın Şərəf Legionu Ordeni və saysız-hesabsız universitetlərin fəxri doktor mükafatlarını misal göstərmək olar.

M. Rostropoviç və həyat yoldaşı Galina Vişnevskaya Azərbaycanda da bir sıra sosial layihələrdə yaxından iştirak etmiş və Azərbaycanda iri miqyaslı peyvənd proqramını maliyyələşdirmişdir. 2002-ci il mart ayının 4-də sevimli həmyerlimiz dahi Rostropoviçin Bakıda ev muzeyi açılmışdır. Rostropoviç həyat yoldaşı ilə Azərbaycana vaxtaşırı səfərlər etmiş və Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında təkmilləşmə sinifləri təşkil etməklə Azərbaycan musiqi sənətinə də dəyərli töhfələr bəxş etmişdir. Dahi Rostropoviç 2007-ci ilin aprel ayının 27-si vəfat edir. Aprelin 28-si isə cənazəsi bir vaxtlar təhsil aldığı Moskva Konservatoriyasında qoyulur. Fəxri dəfn mərasimində Rusiya prezidenti Vladimir Putin, İspaniya kraliçası şahzadə Sofiya, həmin vaxt Fransanın birinci xanımı Bernadet Şirak, Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev dahi musiqiçi ilə vidalaşmağa gəlirlər. Bütün deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Rostropoviçlərin həyatında musiqi aparıcı mövqə tutmuşdur. Hal-hazırda bu nəslin davamçıları M.Rostropoviçin nəvələri Amerikada yaşayırlar. Onlar arasında M.Rostropoviçin şərəfli adını daşıyan Olqa Rostropoviçin övladı kiçik Mstislav vardır. Və şübhəsiz onlar bu nəslin layiqli davamçılarıdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Т.Судоргина. «Известен не только в России»-«Вечерний Оренбург», №30 от 20 июля 2002
- 2.Р.Л.Витольдович-виолончелист, профессор Бакинской консерватории
- 4.<http://azteatr.musiqi-dunya.az>
- 5.<http://medeniyyet.az>
- 6.<https://www.bbc.com>
- 7.<https://web.archive.org>
- 8.<https://www.ourbaku.com>
- 9.<http://www.vecherniyorenburq.ru> 10.<http://polemik.az>

SUMMARY

Fazil Asadov

POPULAR CELLO PERFORMERS

One of the generations that left an indelible mark in the history of music is the generation of Postropovich. The Rostropovich family, which has been preserved in memory for centuries and has become eternal, covers several periods from the foundation to the present day. Worthy followers of this generation now live and create.

Almost every representative of the Rostropovich generation had a musical talent and boundless interest in music. Musical performance was a tradition for the Rostropovich family. They were beautifully singing and playing the piano. Several representatives of this generation completely devoted their lives to music and became professional musicians.

During the years of his life in Azerbaijan, L. Rostropovich became friends with outstanding Azerbaijani musicians, their friendly relations lasted for a long time. One of such friendly relations was with genius U. Hajibeyov.

The mentioned facts prove that music has played a leading role in the life of Rostropovich. At present, the followers of this generation- his grandchildren live in America. Among them, Olga Rostropovich, who bears the honorary name Rostropovich, has a son, the younger Mstislav. Undoubtedly, they continue the music of this generation with dignity.

Key words: *violoncello, orchestra, music, composer*

РЕЗЮМЕ

Фазиль Асадов

ИЗВЕСТНЫЕ ВИОЛОНЧЕЛИСТЫ

Одним из поколений, оставивших неизгладимый след в истории музыки, является поколение Ростроповичей. Род Ростроповичей, сохранившийся в памяти на века и ставший вечным, включает в себя несколько эпох по происхождению. Достойные последователи этого поколения живут, творят и сейчас. Практически у каждого представителя рода Ростроповичей был музыкальный талант и безграничный интерес к музыке. Музыкальное исполнение было традицией для семьи Ростроповичей. Они прекрасно пели и играли на фортопьяне. Несколько представителей этого поколения полностью посвятили свою жизнь музыке и стали профессиональными музыкантами. За годы жизни в Азербайджане Л.Ростропович подружился с выдающимися азербайджанскими музыкантами, их дружеские отношения продолжались долгое время. Одной из таких дружеских связей была с У.Гаджибековым. Из всего сказанного можно сделать вывод, что музыка занимала ведущее положение в жизни Ростроповичей. В настоящее время последователями этого поколения являются внуки М.Ростроповичей, которые живут в Америке. Среди них маленький сын М.У. Ольги - Мстислав Ростропович, носящей почетное имя Ростроповича, и которые несомненно являются достойными продолжателями этого рода.

Ключевые слова: *виолончель, оркестр, музыка, композитор*

Məqaləni çapa təqdim etdi: sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

ZENFİRA SEYİDOVA
MƏMMƏD ƏLİYEV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 069; 069.01

MUZEYDƏ FOND İŞİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Muzey fondlarının əsas uçot sənədləri və uçot-mühafizə kitabları muzey fondlarına daxil olan hər bir muzey əşyası və kolleksiyası haqqında əsas məlumatı əks etdirən sənəddir. Belə ki, uçot-mühafizə kitabında fonda daxil olan əşyanın tapılma tarixi, muzeydə qeydə alınma tarixi, inventar nömrəsi və əşya haqqında məlumat qeyd olunub. Məqalədə fondların fəaliyyəti haqqında məlumat verilir.

Açar sözlər: muzey, fond, eksponat, sənəd, uçot, mühafizə, qeydiyyat

Muzeylər hər bir xalqın tarixi, maddi-mənəvi dəyərlərinin, mənəviyyatının saxlandığı, qorunduğu, tədqiq və təbliğ olunduğu mədəniyyət müəssisəsidir. Muzeylər sənədli, maddi, təsviri, incəsənət dəyərlərində ifadə olunan, bəşəriyyət tarixi haqqında çox böyük sayda informasiyanı qoruyub saxlayır. Unikal fondlar, kolleksiyalar, nadir nəşrlər haqqında məlumatlar muzey işçiləri tərəfindən böyük qayğı ilə nəsil-dən-nəslə ötürülür və muzey sənədlərində toplanılır.

Muzey məfhumu yarandığında elm və incəsənətə aid əşyaların kolleksiyasını ifadə edirdi, XVII əsrdən başlayaraq bu termin həmçinin müəyyən əşyaları qoruyub saxlamaq üçün nəzərdə tutulan ərazi və tikililərlə bağlı işləndirdi, XIX əsrdən isə muzey termini həmçinin elmi-tədqiqat işi aparən müəssisəyə deyilir. XIX əsrdən başlayaraq muzeylərlə bağlı tədqiqatların müstəqil bir elm kimi formalaşması prosesi başlayır və XX əsrin 60-cı illərindən muzeylər pedaqoji fəaliyyət aparən bir quruma çevrilirlər.

Muzeyşünaslıq elminin yaranması Avropada da XIX əsrin əvvəllərində və ortalarında baş verən bir sıra mühüm siyasi-mədəni proseslərlə bağlı olmuşdur. Bura əksər Avropa ölkələrinin milli özünüdərk hissənin güclənməsi və Avropada müstəqil dövlətlərin yaranmasını aid etmək olar. Muzeylər yarandığı gündən milli mədəniyyətin təbliğinə xidmət edən bir mədəniyyət institutuna çevrilmişdir. Qərbi Avropa ölkələrində XIX əsrdə yaranmış “muzeologiya” termini muzeyləri öyrənən elm sahəsinin adı kimi tədricən bütün dünyada qəbul edildi. Qərbdə və keçmiş sovet ölkəsi məkanında olduğu kimi, Azərbaycan muzeyşünaslıq elmi də gənc elm sayılır. Gənc elm kimi muzeyşünaslığın nəzəri əsasları, tarixi, metodologiyası, metodları, muzeylərin təsnifat prinsipləri, ən vacib sahə kimi onun terminoloji bazası, lüğət tərkibi hələ də tam formalaşmamış təşəkkül dövrünü yaşamaqdadır. Azərbaycan muzeyşünaslığı XX əsrin 1917-ci ilindən başlayaraq əsrin sonuna, 90-cı illərinə qədər SSRİ vahid məkanının “sosialist mədəniyyəti” və ümum ittifaq kulturoloji çərçivədə, iyerarxiya sistemində inkişaf etmişdir.

Keçən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın tarixi-siyasi mənzərəsində baş vermiş dəyişikliklər, Azərbaycanın dünya siyasi arenasında müstəqil bir dövlət kimi çıxış etməsi muzey işinin inkişafında müsbət təsir göstərmişdir. Bu gün müstəqil Azərbaycanda fəaliyyət göstərən muzeylər milli mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, tarix və incəsənətimizin mühüm təbliğatçılarna çevrilmişlər. Azərbaycan xalqının maddi və mənəvi xəzinəsinin əsas potensialını təşkil edən bu muzey kolleksiyalarının mühafizə edilməsi müstəqil dövlətimizin mədəniyyət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Bu sahədə məqsədyönlü fəaliyyətin müasir bəşəri tələblər əsasında reallaşması üçün respublikada əsaslı hüquqi-normativ baza hazırlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasının “Mədəniyyət haqqında” (1998-ci il 10 aprel), “Tarix və

mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında” (1998-ci il 13 iyun), “Muzeylər haqqında” (2000-ci il 24 mart) qanunlarında muzey və muzey əhəmiyyətli sərəvlərin mühafizəsinin prioritetləri müəyyənləşdirilmişdir (2, səh. 8). Bütün dünyada olduğu kimi, Azərbaycanda da muzey işi dedikdə mürəkkəb fəaliyyət sistemi nəzərdə tutulur. Fond işi, kolleksiya, elmi-tədqiqat, mədəni maarif fəaliyyəti, ictimaiyyətlə iş muzey işinin tərkib hissələridir. Fond işi muzey fəaliyyətinin əsas istiqamətini təşkil edir. Buraya mədəni irsin komplektləşdirilməsi, qeydə alınması, mühafizə və tədqiq edilməsi daxildir. Fondun elmi komplektləşdirilməsi təkcə fond işinin tərkib hissəsi olmaqla məhdudlaşmır. Fond işi mədəni irsin muzey əhəmiyyətli əşyalarını meydana çıxarıb, muzeyin xəzinəsini zənginləşdirməkdən ibarət olan, muzeyşünaslıq elminə və profilli elmlərə istinad edən elmi fəaliyyətdir (4, səh. 190).

Komplektləşdirmə muzey fəaliyyətində sosial xarakter daşıyan işdir, yəni sənədləşdirmə funksiyasıdır və bir neçə sistemə (tipoloji), tematik (mövzu üzrə) və kompleks metod üzrə həyata keçirilir. Sisteməlik metod muzey kolleksiyasının müəyyən dövr, epoxa üçün səciyyəvi xarakter daşıyan tipik əşyalarla zənginləşməsinə təmin edir. Tematik metod müxtəlif tipli əşyaların və hadisələrin müəyyən mövzu ətrafında komplektləşdirilməsi və sənədləşdirilməsini təmin edir. Kompleks metod özündə həm sisteməlik, həm də tematik metodları birləşdirir. Dövrün aktual proseslərinin sənədləşdirilməsinə yönəlmiş komplektləşdirmə işi həmçinin sisteməlik və tematik metodlar üzrə həyata keçirilə bilər. Komplektləşdirmə işinin əsas formalarına səyyar toplama işi və cari toplama işi daxildir. Səyyar toplama işi çöl işləri və ekspedisiyalar, həmçinin reportaj toplama zamanı əldə etmədən ibarətdir. Reportaj toplama baş verən hadisə zamanı və ya ondan sonra əşyanın əldə edilməsidir. Cari toplama işi muzey əşyasının satın alınması, dəyişdirmə yolu ilə əldə edilməsi və baxış yolu ilə qəbul edilməsi işidir. Muzeyin elmi komplektləşdirilməsi onun məqsədi, prinsipləri, forma və metodlarını ehtiva edən elmi konsepsiya üzərində qurulur. Elmi konsepsiya əsasında muzeyin fondunun komplektləşdirmə işinin perspektiv planı hazırlanır. Muzey fondlarının komplektləşdirmə işinin əsas amillərindən biri muzey əhəmiyyəti olan əşyaların seçimi və qiymətləndirilməsi üçün müəyyən meyarların tərtib edilməsidir. Ümumi meyarlara əşyanın informativ, attraktiv (cəlbəedici), representativ (nadir) olması prinsipi daxildir. Xüsusi meyarlar əşyanın, kolleksiyaların materialı, hazırlanma texnikası, tarixi, forması, ölçüsü və digər özəlliklərindən asılı olaraq, təyin edilirlər. Muzey fondlarının qeydiyyat işi muzey əşyalarının hüquqi qorunmasını və onların hər hansı bir muzeyə əsas, yaxud elmi-yardımcı material kimi məxsusiyətini təmin edir. Muzey fondunun qeydiyyatı iki mərhələdən ibarətdir. İlkin qeydiyyat əşyanı aktlara əsasən qeydiyyat kitabına yazmaqla müəyyən muzeyin adı ilə bağlayır. Elmi inventarlaşma isə əşyanın inventar kitabında elmi təsvirini verir. Muzey daxilində fondun yerinin dəyişdirilməsi qeydiyyat sektorunun sənədlərində əks etdirilir. Muzey əşyalarının muzeydən kənara çıxarılması, yaxud xaric olunması yüksək instansiyaların və muzey müdiriyyətinin icazəsi ilə həyata keçirilir (1, səh. 20). Muzey fondlarının kataloqlaşdırılması, eksponatların elmi işlərə fəal cəlb olunması – arayış və məlumat, soruq və bələdçi kitabçalarının hazırlanmasını təmin edir. Qeydiyyat sənədlərinin və kataloqlaşdırılma işinin səmərəli olması texniki təchizat və kompüterləşmə ilə sıx bağlıdır. Digər fond işinin əhəmiyyətli funksiyası muzey fondunun qorunmasını təmin etməkdir. Muzey fondunun qorunması – muzey əşyalarının optimal şəraitdə, müəyyən temperatur və sistem üzrə, işıq, nəmlik, havanın təmizliyi və s. şəraitdə fiziki cəhətdən qorunması deməkdir. Qorunma işinin əsas müddəaları bütün muzeylərə şamil edilən dövlət normativ aktları və sənədlərində öz əksini tapmışdır. Muzey fondunun qorunmasında ən əsas amil qorunma rejimindən ibarətdir. Qorunma rejimləri bir neçə şərtləri – temperatur-nəmlik, işıq, havanın kirlənməsi ilə mübarizə və s. ehtiva edir (3, səh. 33). Muzey fondunun qorunma sistemi iki tip ola bilər: - ayrı-ayrı və kompleks şəkildə. Birincisi, eyni cins, eyni materialdan olan əşyalar bir yerdə qorunur, ikincisi, müxtəlif tipli materiallardan hazırlanmış əşyalar bir yerdə qorunur. Son illərdə muzey əşyalarının açıq qorunma meyli çox yayılmışdır. Bu mürəkkəb qorunma prinsipi isə uyğun olaraq, mürəkkəb qoruma vasitələrinin, qoruma rejiminin xüsusi dəqiqliklə, bilavasitə ziyarətçilərin gəlməsilə əlaqədar işığın, temperaturun, havanın nəmlik rejiminin dəyişməsinə nəzərə alaraq tənzim olunmasını tələb edir. Deyilənlərə əsaslanaraq belə bir qənaətə

gəlmək olar ki, fondlar mürəkkəb və çoxsaxəli fəaliyyətini təmin edən əhəmiyyətli bir qurumdur, fond işi isə muzey işinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edən mühüm fəaliyyətlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının muzey sərvətlərinin və muzey kolleksiyalarının uçotu və mühafizəsinə dair təlimat. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi. Bakı: 2008, 220 s.
2. Allahverdiyeva A. Muzey fondları və fond işi. Bakı: 2010
3. S.Əmirxanov. Muzeşünaslıq, dərslik. Bakı: MarsPrint, 2002
4. Muzeşünaslığın tədrisi problemləri II Respublika Elmi Konfransının materialları. Bakı: 2018, 243 s.

SUMMARY

Seyidova Zenfira
Aliyev Mammad

THE IMPORTANCE OF FUND WORK IN THE MUSEUM

The main accounting documents of museum funds and museum accounting guidelines are the documents containing basic information about each museum item and collection included in the museum funds. Thus, the museum accounting guidelines concerns the date of discovery of the item included in the fund, the date of registration in the museum, inventory number and information about the item. The article deals with the information about the activities of the funds.

Key words: Museum, fund, exhibit, document, accounting, protection, registration

РЕЗЮМЕ

Зенфира Сеидова
Мамед Алиев

ВАЖНОСТЬ ФОНДОВОЙ РАБОТЫ В МУЗЕЕ

Основными учетными документами музейных фондов и бухгалтерскими книгами являются документы, содержащие основную информацию о каждом музейном предмете и коллекции, входящей в музейные фонды. Таким образом, в книге учета указывается дата обнаружения предмета, входящего в фонд, дата регистрации в музее, инвентарный номер и сведения о предмете. В статье представлена информация о деятельности фондов.

Ключевые слова: музей, фонд, экспонат, документ, учет, охрана, регистрация

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

SEVİNC CƏFƏROVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

UOT: 781

MUSIQİ ƏSƏRLƏRİNİN TƏHLİLİNDƏ MÖVZU XARAKTERİNİN AÇILMASI

Məqalədə pedaqoji fakultənin musiqi şöbəsində, eləcə də ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən musiqi dərslərində dinlənən musiqi əsərlərini anlamaq və janr etibarilə təhlilinin vacibliyindən bəhs olunur.

Açar sözlər: musiqi təhlili, janr, xor, təhsil, pedaqoji tələb

Azərbaycan xalq musiqisinin – mahnı və rəqslərinin nota salınması, işlənməsilə yanaşı tərtibatı da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bir sıra bəstəkarlar bu nümunələrdən öz yaradıcılığında məharətlə istifadə etmiş və etməkdədirlər. Məsələn, Azərbaycanın görkəmli bəstəkarı Üzeyir Hacıbəyov bir səsli Xalq musiqisində harmonik və polifonik inkişafın gizli imkanlarını izləmiş və öz yaradıcılığında yüksəl professionallıqla istifadə etmişdir. O, aşiq musiqisinin, muğamatın xüsusiyyətlərini klassik musiqi formaları ilə uzlaşdırmış və həmin janrı qərbi avropa klassik musiqi ənənələri ilə zənginləşdirmişdir. Bəstəkarın yaratdığı musiqi üslubu Azərbaycan musiqisini yüksək zirvəyə qaldırmışdır. Ona görə də Azərbaycan bəstəkarlarının musiqi əsərlərinin təhlili zamanı milli lad intonasion quruluşuna istinad da nəzərə alınmalıdır, aşkar edilməlidir.

Xalq mahnı və rəqslərinin, eləcə də Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıqlarında təsadüf edilən milli musiqi mənbələrinə istinad Azərbaycan xalq musiqisini, onun lad sisteminin dərinədən mənimsənilməsinə vadar edir. Çünki Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını mükəmməl qavramadan onun lad, məqam quruluşunun musiqi əsərində tapılması, təhlil edilməsi mümkün deyil. Bu səbəbdən musiqi əsərini dinləyən və təhlil edən hər bir şəxs Azərbaycan xalq musiqisinin əsaslarını dərinədən bilməli və öyrənməlidir.

Hər bir dinlənən musiqi əsəri janr, forma və məzmun etibarilə düzgün təhlil edilərsə onun yadda saxlanması rahat və asan olar.

Dinlənən musiqi əsərinin düzgün təhlil edilməsi və yadda saxlanması üçün yaxşı musiqi eşitmə qabiliyyətinə və musiqi yaddaşına malik olmaq əsas şərtlərdəndir ki, bu da solfegio məşğələlərində sistematik surətdə müxtəlif nümunələrin edilməsilə əlaqədardır. Solfegio oxunuşu zamanı, yaxud eşitmə vasitəsi ilə yazılı və şifahi musiqi imlalarının tətbiqi nəticəsində səs telləri, musiqi eşitmə qabiliyyəti və musiqi yaddaşı öz inkişafını göstərir. Bütün bunlar musiqi əsərlərinin dinlənilməsi və həmin əsərin təhlili zamanı öz əhəmiyyətini nümayiş etdirir.

Musiqi dinlənilməsi zamanı musiqi zövqünün, hisslərinin və emosiyalarının inkişaf etdirilməsinin metodları çoxsahəlidir və bu metodlar musiqi əsərlərinin dərk edilərək, təhlil edilərək dinlənilməsi zamanı aşkar edilir.

Dinlənən hər bir musiqi əsərinin düzgün başa düşülməsinə, dərk edilməsinə, yadda saxlanılmasına, digər musiqi əsərlərdən fərqləndirilməsinə onun janr və forma etibarilə təhlili imkan yaradır.

Musiqi əsərinin təhlili zamanı yalnız texniki təhlillə kifayətlənmək olmaz-vokal janrdır, yoxsa instrumental, solo ifadır ya xor, şəndir yoxsa qəmgin və s. Şagirdlərə musiqi əsərinə düşüncəli münasibət bəsləmələri vərdiş etdirilməlidir. Bununla onlar musiqi nümunəsinin onlara necə təsir etdiyini, musiqi əsəri haqqında öz müstəqil fikirlərini söyləməyə cəhd göstərə bilirlər.

Ümumtəhsil məktəblərində tədris edilən musiqi dərslərinin istər birinci mərhələsində oxuduqları

mahnı, istərsə də üçüncü mərhələsində dinlədikləri musiqi əsərinin təhlil edilməsi üçün musiqi müəllimi şagirdlərlə musiqinin forma və janrları haqqında müsahibələr apararkən onların diqqətini ilk növbədə sadə formalara cəlb etməlidir. Belə ki, hər bir mürəkkəb forma sadə formadan yaranır.

Dirijorluq fənni üzrə seçilən hər bir musiqi əsərinə dirijorluq etmədən əvvəl onun forması təhlil edilməlidir. Forma təhlil edildikdə isə onun forması ilə yanaşı xarakteri, tonallığı, tempi, dinamik işarələri, ölçüsü və digər xüsusiyyətlər aşkar edilir. Musiqi əsəri haqqında müvafiq nəticələr əldə edildikdən sonra ona lazımi səviyyədə dirijorluq edilməsinə imkan yaranır.

Musiqi əsərləri janr və formaca müxtəlifdir. Hər bir sadə formadan yaranmış mürəkkəb forma məcmuə formasının, silsilə mahiyyətli formanın yaranmasına səbəb olur.

Müxtəlif formalara məxsus olan müstəqil hissələrin ümumi məzmununa əsaslanması nəticəsində silsilə mahiyyətli əsərlər yaranır. Burada vahid fikrin, düşüncənin tərənnümündə müstəqil hissələr bir-birilə sıx əlaqədar olur. Prelüd və fığalar, sonatalar, süitalar, simfoniya, oratoriya və kantatalar silsilə mahiyyətli əsərlərdəndir. Silsilə mahiyyətli əsərlərdə hissələrin sayı üç, dörd, beş və s. ola bilər.

Oratoriya və kantataların tərkibi ariya, ansambl, xor və orkestr ifasında səslənən musiqi nömrələrindən ibarətdir.

Musiqi əsərlərinin təhlili zamanı nəzərə çarpan formalardan biri sərbəst formalardır. İki növdən ibarət olan bu formanın birincisi-tarixi inkişaf yolunu keçmiş, kristallaşmış, bədii məzmunlu əsərlərdə tətbiq olunmuş formalardır, digəri isə qeyri adi bədii düşüncənin tərənnümü ilə əlaqədar olan konkret əsər üçün yaranmış formalardır.

Xor əsərlərində sərbəst forma xüsusiyyətləri geniş tətbiq edilir. Belə formalarda kuplet və variasiyalıq prinsiplərindən, eləcə də imitasion polifonik üsullardan geniş istifadə olunur. Mətnlə əlaqədar olan aramsız və sərt nümunələrinin təkrar prinsipi xor musiqisində geniş yayılmışdır.

Musiqi əsərlərinin təhlilində incəsənətin opera, musiqili komediya, kino və dram tamaşalarına yazılan musiqi kimi nümunələr əhəmiyyətli mövqe tutur. Əsərin bədii məzmununun, qəhrəmanın xarakteristikasının tərənnümü musiqinin müxtəlif ifadə vasitələri ilə öz mövqeyini nümayiş etdirir.

Opera- bitmiş musiqi nömrələrindən ibarətdir.

Operadan fərqli olaraq musiqili komediyalar yüngül, aydın, şən xasiyyətli mövzuların tərənnümü, danışq dialoqlarından ibarətdir. Bu əsərlərdə olan müstəqil musiqi nümunələrinin təhlili əsərin tam şəkildə təhlilinə imkan yaradır.

Musiqi müəllimi kimi fəaliyyətə hazırlaşan hər bir tələbə dinlədiyi müxtəlif səpkili musiqi əsərlərinin janr və forma etibarilə təhlil etməyi, həmin musiqi əsərinin mahiyyəti və bırı sıra xüsusiyyətləri haqqında öz mülahizələrini qələmə almağı bacarmalıdır.

Hər bir musiqi əsərinin lazımi səviyyədə təhlilinə ilk növbədə onu diqqətlə, yaxşı olar ki, not yazısını izləməklə, dinləmək, mövzuları yadda saxlamaqla və musiqi alətində çalmaqla nail olmaq olar.

Musiqi əsərini dinləməkdən əvvəl isə onun müəllifi, yarandığı tarixi şərait, silsilə mahiyyətli, səhnə əsəridirsə məzmunu haqqında müvafiq məlumatlar toplanılmalıdır.

Musiqi əsərlərində inkişafın, hərəkət prosesinin nəticəsini onun quruluşu, forması təşkil edir. Əsərdə təkrar olunan hissələr istər motivlər, istər ifadələr, istərsə də cümlələr-təsdiqedicisi mövqe kimi əhəmiyyət kəsb edir. Eynilə təkrar prinsipi kuplet, dəyişilmiş təkrarlar variasiyası, ikinci hissədən sonra birinci hissənin təkrarı üçhissəli formanın yaranmasını bildirir.

Musiqi əsərlərinin təhlilində əvvəl sadə, sonra isə sadə formalar əsasında yaranmış mürəkkəb formaların təhlil edilməsi məsləhətdir. Çünki, sadə formaların təhlilini aparmadan mürəkkəb formalı əsərlərin təhlili mümkün deyil, səhv nəticələrə çıxara bilər.

Solo və xor oxumalar, poema, kantata və oratoriyaların təhlilindən əvvəl onların quruluşları haqqında müvafiq məlumatlar əldə edilməlidir.

Təhsil müddətində qarşıya çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa imkan var-yəni tələbə hər hansı bir musiqi əsərinin təhlilində çətinlik çəkərsə, fənn müəllimi onu müvafiq səmtə istiqamətləndirə bilər, təhlilinə kömək edə bilər və nəticədə tələbə dinlədiyi hər bir musiqi əsərini tədricən müstəqil təhlil etməyə alışar. Hər bir musiqi əsərinin təhlili yazılı surətdə aparılırsa da yaxşı effekt verir. Belə

ki, dinlənilməmiş hər bir musiqi əsərinin təhlili istənilən vaxt yada salına bilər, həm də təhlili qələmə almaq vərdiş halına keçər.

Musiqi əsərlərinin yazılı təhlili “musiqi əsərlərinin təhlili” fənni üzrə yazılan kurs işlərində öz istiqamətini tapır. Təhlilin bu qayda üzrə aparılması gələcək musiqi müəlliminə

a) Öyrəniləcək mahnının müəllifi, xarakteri, məzmunu və forması haqqında məlumatları qələmə almaq

b) Mahnının ifası zamanı tempə, ritmə, dinamik işarəyə, repriza və sairələrə diqqət yetirməklə mahnının ölçüsünə əsasən düzgün dirijorluq etmək

c) Mahnını melodiyasına müvafiq akkordlarla müşayiət etmək

d) Musiqi ədəbiyyatı mərhələsində dinlənəcək əsərin ifasını notda izləməklə forma və janr etibarilə təhlil və musiqi alətində ifa etmək

e) Musiqi əsərinin ifaçıları haqqında şagirdlərə məlumat vermək

f) Dinlənən musiqi əsəri haqqında şagirdlərin fikirlərini söylətməyə, onlarda musiqi dinləmə marağını inkişaf etdirməyə və sinifdən kənar musiqi dinləmələrinə marağı artırmaq.

g) Dinlənmiş musiqi əsərinin şagirdlər tərəfindən yadda saxlanılmasına və onun digər musiqi əsərlərdən fərqləndirilməsinə nail olmaq, onların musiqi dinləmə vasitəsilə musiqi dünyagörüşlərinin inkişafına çalışmaq imkanlarını verir.

Musiqinin ifadəli nitqinin müxtəlif elementləri ilə tanışlıq şagirdlərin düşünmə fəaliyyətini və estetik qavrama prosesini aktivləşdirir.

Təhlil əsasında musiqinin ifadə vasitələrinin, musiqinin forma və janrlarının fərqi araşdırmaq əsas şərtlərdəndir.

Musiqi dinləmə prosesində xalq yaradıcılığına xüsusi yer verilməlidir. Xalq yaradıcılığının milli musiqi mədəniyyətinin əsası olduğunu şagirdlər bilməlidirlər, çünki, onlar da müstəqil surətdə musiqi əsərlərini dinləyərkən öz fikirlərini, rəylərini söyləməyi bacarmalıdırlar. Ona görə də poetik dilin yüksək ideyalılığı və obrazlılığı, melodiyanın ifadəliliyi, onun sözlə sıx əlaqədar olduğunu, lad və onun ritmik xüsusiyyətləri və bir sıra digər məlumatlarla silahlandırılır ki, həmin məlumatları da onlara musiqi müəllimi çatdırmalıdır.

Musiqi müəllimi isə müvafiq məlumatlarla musiqi əsərlərini forma və janr etibarilə təhlil edərkən silahlanır.

Ümumtəhsil məktəblərinin musiqi dərslərində də şagirdlərin müstəqil mahnı oxumaq və eləcə də musiqi dinləmə vərdişlərinə yiyələnirlər.

Ona görə də musiqi müəllimi bütün bu işlərin öhdəsindən gəlmək üçün metodiki cəhətdən hazırlığı olaraq şagirdləri müstəqil musiqi dinləməyə, mahnı oxumağa, oxuduğu mahnı və dinlədiyi musiqi əsərini öz yaş səviyyəsinə müvafiq təhlil etməyi öyrətməlidirlər.

Musiqi müəllimi nəzəri anlayışların və təcrübi vərdişlərin tək-cəmiyyətə əldə edilməsinə yox, həm də şagirdlərə musiqi əsərinə düşüncəli münasibətin ibtidai əsaslarını, onun məzmununun əsas sahələrini, janr və üslub xüsusiyyətlərini anlamağı öyrətməsinə çalışmalıdır.

Musiqi əsərlərinin dinlənməsi, dinlənəcək əsərlərin təhlili bədii əhəmiyyətli əsərlərə məhəbbətin təbiiyə olunmasında, estetik cəhətcə dünyagörüşünün formalaşmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Musiqi əsərlərinin təhlili - musiqi əsərinin elmi cəhətcə düzgün qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Musiqi əsərlərinin janr və formalar üzrə təhlilinin aparılmasında musiqinin çoxsahəli xüsusiyyətinin açılması, ictimai şüur forması kimi, qavrama, təminədiçi estetik vasitə kimi incəsənətin digər növlərilə yaxınlığı aşkar olunur. Musiqinin intonasiya təbiəti, daxili əhvali-ruhiyyənin səsle ifadəsi, nitq intonasiyası, insanlıqdan kənar varlığa münasibət əsərin təhlilində öz əksini tapır.

Musiqi əsərinin təhlilinin müxtəlif səviyyəsində janr və məzmunun-musiqi ifadə imkanlarının vahidliyi, obraz məzmununun, emosional mənənin təsir vasitəsi öz əksini tapır.

Hər bir musiqi əsərinin janrı və forması haqqında şagirdlərə düzgün məlumat vermək üçün ona musiqi müəllimi əvvəlcədən hazırlaşmalıdır və verilən məlumat şagirdlərin bilik və yaş səviyyələrinə

müvafiq olmalıdır.

Musiqinin forma və janrları haqqında müvafiq məlumatların verilməsi müsahibə, araşdırma yolu ilə aparılması məqsədəuyğundur. Belə müsahibələrdə şagirdlər də öz müstəqil fikirlərini söyləyərək dərstdə fəal iştirak etmək imkanına malik olurlar. Müsahibələr geniş, aydın, dəqiq və maraqlı olmalıdır. Musiqi müəllimi verilən məlumatların şagirdlər tərəfindən maraqla dinlənilməsinə və anlamalarına çalışmalıdır.

Musiqinin forma və janrlarına dair müsahibənin aparılmasında məqsəd şagirdlərə bədii formanın və məzmunun vahidliyini, musiqi formalarının quruluşunu öyrətmək, musiqi janrları haqqında biliklərini genişləndirmək, dinlənən musiqi əsərini düzgün qiymətləndirmək vərdişini yaratmaqdır.

Musiqi müəllimi şagirdlərə musiqi əsərinə düşüncəli münasibət bəsləmələrini vərdiş etdirməli, musiqi əsərinin məzmununun əsas sahələrini janr və formasını anlamağı öyrətməlidir.

Musiqinin incəsənətin digər növlərlə fərqi araşdırılmalı, musiqi əsərlərində musiqinin intonasion təbiəti, daxili əhvali-ruhiyyəsinin səslə ifadəsi, eləcə də nitq intonasiyası və insanlığın kənar varlığa münasibəti aşkar edilməlidir. Musiqi əsərlərinin təhlilində forma və janrın ifadə vasitələrinin birliyi, obraz və məzmununun emosional təsiri aşkar edilir.

Estetik cəhətcə dünyagörüşünün formalaşmasında musiqi əsərlərinin dinlənilməsi, həmin əsərlərin təhlili əsas rol oynayır. Təhlilin nəticələri sayəsində təfəkkürün genişlənməsi və dərinləşməsi, musiqinin ifadə imkanlarının müxtəlif cəhətləri haqqında musiqi-kompozisiyası haqqında biliklər genişlənir.

Ümumtəhsil məktəblərində şagirdlərlə musiqinin forma və janrları haqqında müsahibənin aparılması, musiqi əsərlərinin təhlili metodları müxtəlik və çox sahəlidir.

Əsas problem şagirdlərin musiqi əsərini düzgün başa düşmək, qiymətləndirmək, təhlil etmək, yadda saxlamaq, onu digər musiqi əsərlərdən fərqləndirmək, şagirdləri sinifdən və məktəbdən kənar musiqi dinləməyə cəlb etmək, aparılacaq müsahibələrin maraqlı təşkilidir.

Şagirdlərin musiqi zövqünün, hisslərinin və emosiyalarının tərbiyə metodlarını lazımi səviyyədə aşılmaq üçün musiqi müəllimi daima öz bilik dairəsini genişləndirməli, yeni üsullar axtarmalı və məqsədinə nail olmalıdır.

Bu səbəbdən musiqi müəlliminin gələcək fəaliyyəti üçün

a) Musiqi eşitmə qabiliyyəti və musiqi yaddaşı üzərində sisteməlik çalışmaq səs ahəngini inkişaf etdirmək naminə solfecio və vokal üzrə müvafiq mübahisələr etmək, bir səsli, yaxud iki səsli musiqi imlaları yazmalı;

b) Nəzəri və eşitmə vasitəsilə təyin etməklə harmonik akkordlar üzrə biliyini möhkəmlətmək;

c) Musiqi alətində sisteməlik şəkildə müxtəlif üslublu əsərləri-həm yeni əsəri üzündən və həm də çaldığı əsəri rəngarəngləşdirməklə ifa etmək;

d) Musiqi tarixi üzrə-keçirilmiş mövzuları təkrar etməklə yeni bəstəkarlar və onların yeni əsərləri haqqında olan materiallarla tanış olaraq daima öz bilik səviyyəsini genişləndirmək;

e) Daima musiqi əsərlərini forma və janrlar üzrə təhlilini apararaq klavir, yaxud da partitura üzrə dinləmək;

f) Şagirdlərin kollektiv şəkildə sinifdən və məktəbdən kənar dinləmələrinə şərait yaratmaq kollektiv şəkildə konsert salonlarına, opera və balet teatrına getmələrini, eləcə də mühazirə konsertlərinin təşkilatçısı olmaq;

g) Şagirdlərin dinlədikləri musiqi əsərləri haqqında müstəqil fikir söyləmələrinə və müsahibələr aparmalarına şərait yaratmaq;

h) Yuxarıda göstərilənləri müəllimlik fəaliyyətində tətbiq edərkən musiqinin tədrisinin metodikasına düzgün riayət etmək;

i) Şagirdlərlə hər bir dinləniləcək əsərə əvvəlcədən köklənmək və həmin əsərin təhlilini aparmağa vərdiş etdirmək vacib məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.V.Sposobin - Muzikalnaya forma. M.:1962
2. İ.V.Sposobin - Elementarnaya teoriya muziki. M.:1964
3. S.Qasimova - Azərbaycan sovet musiqi ədəbiyyatı. Bakı.:1984
4. N.Bağirov – Musiqi nəzəriyyəsi. Bakı.: 1988
5. T.Popova – Muzikalnie janrı, formı. M.: 1954
6. Y.Orlova – Rus musiqi ədəbiyyatı. III h. M.: 1959
7. Muzikalnoe воспитание в школе- Институт художественного воспитания АПН РСФСР М.:1969
8. В.Владимиров - Muzikalnaya literatura выпуск II М.: 1963

SUMMARY

Sevinj Jafarova

DISCOVERING THE FEATURE OF THE SUBJECT IN THE ANALYSIS OF MUSICAL WORKS

The article discusses the importance of understanding and analyzing genre music in the music department of the pedagogical faculty, as well as in music lessons taught in secondary schools.

Key words: *music analysis, genre, choir, education, pedagogical requirements*

РЕЗЮМЕ

Севиндж Джафарова

РАСКРЫТИЕ ХАРАКТЕРА ТЕМЫ В АНАЛИЗЕ МУЗЫКАЛЬНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

В статье говорится о важности понимания и жанрового анализа музыкальных произведений, прослушиваемых на музыкальном отделении педагогического факультета, а также на уроках музыки, преподаваемых в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: *анализ музыки, жанр, хор, воспитание, педагогическое требование*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İnarə Məhərrəmovə

Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il

Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

AYGÜL XƏLİLOVA

AMEA Şəki Regional Elmi Mərkəzi

aygul.xelilova@bk.ru

UOT: 391/393

XIX ƏSRİN SONU-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ŞƏKİNİN QADIN GEYİMLƏRİ

Məlumdur ki, geyimlər hər bir xalqın milli-mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən nümunələrdir. Bu nümunələr xalqımızın tarixi keçmişinin əks olunması baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir. Milli ornamentləri, estetik görünüşü, harmonik dizaynı, kaloritliyi ilə diqqəti cəlb edən bu geyimlər təyinatından asılı olmayaraq, öz funksionallığı, praktik səciyyə daşması ilə məxsusi dəyəərə malik olmuşdur.

Məqalədə Azərbaycanın qədim bölgələrindən olan Şəki şəhəri və ətraf kəndlərində XIX-XX əsrin əvvəllərində mövcud olmuş qadın geyim nümunələri tədqiq olunmuşdur. Tədqiqat işi etnoqrafik materiallar, elmi və bədii ədəbiyyat nümunələri, eləcə də əhali arasında apardığımız sorğular və toplanan məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

Açar sözlər: Azərbaycan etnoqrafiyası, milli geyimlər, estetik gözəllik, bədii ədəbiyyat nümunələri, toplama materialları

Tədqiqat işində müsahibə, təsviretmə, müqayisə və analitik tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş

Azərbaycan folkloru və etnoqrafiyası qədim tarixə malik, bir-biri ilə sıx tellərlə bağlı olub, xalqın düşüncə tərzinin, adət-ənənələrinin, milli-mənəvi dəyərlərinin, tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Xalqımızın tarixi qədər qədim, qədimliyi qədər zəngin şifahi və yazılı abidələri tarixin yaddaşından süzülüb gələn həqiqətlərin qorunub saxlanması, gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün nə qədər vacibdirsə, onun geyimləri də adət-ənənə, milli-mədəni kimliyin öyrənilməsi üçün bir o qədər əhəmiyyətlidir.

Libaslar hər hansı etnosun mədəni göstəricilərini səciyyələndirən mühüm komponentlərdən biri hesab edilir. Əbəs yerə deyil ki, atalarımız “gözəllik ondur, doqquzu dondur”, “paltarın yaxşısını özünə götür, aşın ləzzətlini qonağa ötür”, “insanı geyiminə görə qarşılayar, ağına görə yola salarlar”, deyiblər.

Elmi ədəbiyyatlarda Azərbaycanın milli geyimləri, onların tikilməsində istifadə olunan parçalar haqqında məlumatlar bunu deməyə əsas verir ki, hələ qədim dövrlərdən Azərbaycan xalqının özünəməxsus geyim tərzini, geyim mədəniyyəti mövcud idi. Odur ki, biz qədim Azərbaycan mədəniyyətinin bir parçası olan milli geyimlərin araşdırılması işini davam etdirməyi münasib hesab etdik.

Məlumdur ki, əvvəllər geyimlər soyuqdan və təhlükədən müdafiə xarakteri daşıyırdı. Buna görə də geyimlərin ilkin variantları olduqca bəsitdir. Qədim insanlar heyvan dərisinə bürünməklə yetindirilsə, sonrakı dövrlərdə Azərbaycan geyim mədəniyyəti daha zəngin və mürəkkəb formada inkişaf prosesi keçmişdir. Tarix elmləri doktoru, professor Fəzail Vəliyev yazır ki, e.ə. I minillikdə Azərbaycan əhalisi yun və kətdən toxunma köynək və şalvar geymiş, dəri bürüncəklərdən istifadə etmiş, keçə və yun papaqlar qoymuş, ayaqlarına isə şişburun dəri ayaqqabılar geyinmişlər. Paltar hazırlamaq üçün başlıca xammal yun, dəri, çox ehtimal ki, həm də keçə olmuşdur (18,113).

Deməli, Azərbaycanda qədim dövrlərdən başlayaraq geyimin təmin olunması üçün qoyun, keçi, dəvə yunundan istifadə edilirdi. O halda bu, geyim mədəniyyətinin formalaşmasının ilkin mərhələsi

hesab oluna bilər.

Sonrakı dövrlərdə geyimlər daha təkmil hal alır. Bunu min illərdir Azərbaycan xalqının yaddaşından süzülüb gələn şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində aydın görə bilərik. İstər bayatılarda, istərsə də xalq mahnılarında geyimlərlə bağlı faktlara rast gəlinir, milli geyimlərimizin tərənnümü xüsusi yer tutur. Məsələn, “Almanı atdım xarala” adlı xalq mahnısında “A tirmə köynək, ay sarı çəpkən, yarım haralısan?” sətirləri Azərbaycan gözəllərinə yaraşlıq verən milli geyimlərimizi xüsusi, incə zövqlə tərənnüm edir. Burada diqqətimiz çəkən digər bir məqam geyimlərin unudulmaması ilə bağlıdır. Məlumdur ki, çəpkən və tirmə köynək artıq tarixə qovuşan geyimlər sırasındadır. Mahnı əsrlərdir, yaşayır və deməli, həmin geyim növlərinin adlarını da yaşatmaqdadır.

Azərbaycan hər zaman səyyahların diqqət mərkəzində olmuş, buraya səyahət edənlər ölkəmiz haqqında-istər təbiəti, istər ədəbiyyatı, istər tarixi, istər insanları, istər adət-ənənəsi, istərsə də mədəniyyəti barəsində kifayət qədər qürurverici sözlər söyləmişlər. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycan ipəyi, ondan toxunan parçalar, hazırlanan milli geyimlər də dönə-dönə vəsf edilmişdir.

Hələ VIII-IX əsrlərdə ərəb müəllifləri Azərbaycanın ənənəvi əmtəə mallarından bəhs edərkən yerli və dünya bazarlarına Bərdədən, Dərbənddən ipək, kətan parçalar, gözəl pərdələrin və paltarların gətirildiyini yazırlar (17, 112; 118; 135). Bu fakt hələ VIII-IX əsrlərdə Azərbaycanda yüksək istehsal sənayesinin olduğundan xəbər verir. Eyni zamanda bu onu göstərir ki, artıq XII-XIII əsrlərdə Azərbaycanın ayrı-ayrı sənət ticarət mərkəzləri bu və ya digər geyim, parça növünün hazırlanmasında, bir növ, ixtisaslaşmışdı.

Azərbaycan geyimlərinin bədii ədəbiyyatda tərənnümü

Azərbaycanda İntibah dövrü hesab edilən XII əsrdə dəbdəbəli, yaraşlıq, gözəl geyimlər ədəbi qəhrəmanlarımızın təsvirində öz bədii əksini tapmışdır. Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin “Xosrov və Şirin” əsərində Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan geyimlər və bunun üçün istifadə olunan parça növləri haqqında məlumatlara rast gəlirik.

Qəhrəman bir qızıdır, başda kəlağay.
...Yüz ipək örtünü yırtmış ay üzü.
...Zərbafta geyinmiş hər nazlı pəri.
...Xosrovun köhləni qızıl nallıdır.
...Paltarı daş-qaşlı, cah-cəlalıdır,
Papağı, donu ləl, kəməri ləldir (12, 64; 65; 73; 82).

Şairin öz qəhrəmanlarını vəsf etmək üçün geyindiriyi libaslar təkcə geyim olmayıb, eyni zamanda, xalqın milli-mənəvi dəyərlərini əks etdirmək baxımından olduqca dəyərli mənbə hesab oluna bilər.

XIII əsr İtaliya səyyahı Marko Polo da Azərbaycan haqqında məlumat verərkən burada ipək məmulatlarının bolluğunu, ipək və zərxara parçaların toxunduğunu, bu cür gözəl parçalara heç yerdə rast gəlinmədiyini yazır. “Burada şəhərlər və qalalar olduqca çoxdur, çoxlu ipək var. Burada ipək və zərxara parçaları toxunur, belə gözəl parçaları dünyanın heç yerində görməzsən” (20).

XV əsr alman səyyahı Şiltbirger ən yaxşı ipəyin Azərbaycanda olduğu, onun dünyaya ixrac olunduğu haqqında yazır: “İpəyin ən yaxşı növü Şirvandan (Şamaxıdan) aparılır və ondan Dəməşqdə, Kaşanda, Bursada yaxşı parçalar toxunur. İpək qismən Venesiyaya və Lukkaya da ixrac olunur və bu yerlərdə ondan əla məxmər toxuyurlar” (21).

XIV-XV əsrlərdə artıq Azərbaycan geyimləri bədii-estetik zövqün tərənnümçüsünə çevrilməklə yanaşı, eyni zamanda gündəlik və mərasim geyimlərinə də ayrılmışdır. Professor Fəzail Vəliyev yazır ki, “XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan xalq geyimi fondunda ciddi dəyişikliklər baş vermişdir. Hər şeydən əvvəl, geyimlər gündəlik və mərasim (toy, qonaqlıq, bayram, matəm və s.) geyimləri kimi müxtəlif səciyyə kəsb etmiş, mərasim geyimlərində motivləşmə (biçim, rəng, bəzək və növ müxtəlifliyi) getdikcə daha çox dərinləşmişdir. Belə dəyişiklikləri Azərbaycan xalq məişətinin müxtəlif sahələrini özündə əks etdirən miniatürlərdə, burada təsvir olunan müxtəlif sosial mənsubiyyətli əhalinin geyimlərində görmək mümkündür” (18, 116).

Deməli, artıq XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan əhalisi rəngarəng, bər-bəzəkli, müxtəlif formalı geyimlərə üstünlük verilir. Eyni zamanda əhalinin sosial vəziyyətindən asılı olaraq geyimlərin yaranması da geniş vüsət alır.

“XIV-XVIII əsrlərin qadın geyim dəsti içərisində, əvvəlki əsrlərdə olduğu kimi, yenə də alt və üst köynəyi, dizlik, tuman, arxalıq, çuxa, cübbə, çəpkən, balaqları dizə və ya dabana qədər çatan şalvar, xəz bürüncək və s.həm gündəlik, həm də mərasim geyim növləri kimi əsas yer tutmuşdur”(7, 230).

Heç də təsadüfi deyil ki, XVI-XVIII əsrlərdə Azərbaycan geyimləri haqqında maraqlı məlumatlar dastanlarda da əks olunur. XVII əsr Azərbaycan aşığı ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrindən olan “Abbas və Gülgəz” dastanında Azərbaycan qadınının hüsnünü bəzəyən milli geyimlərimiz öz bədii əksini tapmışdır.

Örtübən başına şalı-zər gəzər,
Abıdan nimtənə, qızıl düymələr.
Yaraşır belinə zərbaftan kəmər,
Çəpkənli, çarqatlı ağ bədən gəlir (1, 301).

Onu da qeyd edək ki, XVIII əsr Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin yaradıcılığının əsasında dayanan bər-bəzəkli, zərif geyimli gözəl Azərbaycan qızlarının bədii tərənnümü həmin dövrün geyim mədəniyyəti haqqında da geniş material verir.

Kələyağıgülgəz, libası əlvan,
Bir güli-rənadır mənimsevdiyim (16,7).

Ədəbiyyatın sonrakı mərhələsində XIX əsrdə Aşiq Ələsgər yaradıcılığında da bu cür məqamlar izlənməkdədir.

Yel vurdu, rübəndi atdı üzündən,
Elə bildim doğdu Ay, sarı köynək!
Gözəlsən, tərifin düşüb mahala,
Zər kəmər yaraşır qaməti-dala(22).

Beləliklə, zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı bir çox bədii, tarixi, ictimai, siyasi, sosial mətləbləri əks etdirməklə yanaşı, Azərbaycan milli geyimlərinin əks olunması və öyrənilməsi baxımından da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bunu yuxarıda sadaladığımız bədii nümunələr də bir daha təsdiq etməkdədir.

Şəki qadınlarına məxsus geyimlərin izi ilə

Azərbaycanın zənginliyi və orijinallığı ilə seçilən mədəni həyatında, tarixi irsində özünəməxsus yeri olan Şəkinin mədəni irsəsinə, tarixi köklərimizə olan bağlılığı özünü milli geyimlərdə də biruzə verir.

Məlumdur ki, ta qədimdən Şəki ipəkçiliyin mərkəzi olmuşdur. Burada toxunan ipək parçalar, xaralar, zər-xaralar milli geyimlərin istehsal olunmasında başlıca xammal idi. Özünəməxsusluğu ilə seçilən Şəki sənətkarlarının əl işləri-təkəlduz, xalça, geyimlərin üzərində həkk olunmuş kompozisiyalar bu gün də xalqın milli düşüncəsinin və maddi mədəniyyətinin əks olunması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Azərbaycan milli geyimləri içərisində Şəki geyimləri mühüm yer tutur. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Şəkidə də geyimlər qadın, kişi, uşaq geyimləri olmaqla üç hissəyə bölünür.

Elmi ədəbiyyatdan da məlum olduğu kimi, Azərbaycanın hər yerində qadın üst geyimləri üst köynəyi, arxalıq, çəpkən, ləbbadə, küləcə, kürdü, eşmək, baharı və s. ibarət idi. Bədən aşağı hissəyə isə tuman və çaxçur geyinilirdi. Bütün bunlar hər bir bölgə üçün xarakterik idi. “Azərbaycanın ayrı-ayrı tarixi-etnoqrafik bölgələrinin əhalisinin ənənəvi qadın geyimlərində lokal-məhəlli xüsusiyyətlər, bölgələrə məxsus detallar və ştrixlər az və ya çox dərəcədə özünü göstərsə də, bütövlükdə bu geyimlər ümumi cəhətləri ilə daha çox diqqəti cəlb edirdi. Başqa sözlə desək, qadın geyim kompleksi tipoloji cəhətdən ümumazərbaycan səciyyəsi daşıyırdı” (3, 93).

Məşhur Azərbaycanlı etnoqraf, pedaqoq, yazıçı Rəşid bəy Əfəndiyev Şəki etnoqrafiyasını əks etdirən “Qomşu qomşu olsa, kor qız ərə gedər” adlı dram əsərində Şəkinin qadın geyimlərinin təsvirini

vermişdir: “Sona xanım boxçalarını eşub Dilbərə geyinmək üçün libas cürləyirdi. Al, zərli tuman, qara labada, yaşıl gömlək, gümüşü baş örtüğü”, (10, 31) “Sənin qanovuz tumanını vermək istəyirəm” (10, 30).

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Şəki sakinləri arasından toplanan materiallar əsasında Şəki geyimlərini tədqiqata cəlb etdik.

Şəki şəhər sakini 70 yaşlı Üçgaşə Mənəfovun danışdıqlarından nümunələri təqdim edirik: “Mənim atamın 92 yaşlı bibisi Mina xanım bizimlə birlikdə yaşayırdı. O vaxt mənim 12-13 yaşım var idi və onu çox yaxşı xatırlayaram”. Adı çəkilən Mina xanım Rəşid bəy Əfəndiyevin həyat yoldaşlarından biri olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, Mina xanım yaşadığı dövrün zadəgan zümrəsinə mənsub olmuşdur. Üçgaşə Mənəfov deyir: “O, əyninə ipək parçadan güllü, beli büzməli, uzun, yerə qədər tuman geyinirdi. Tumanın altından isə pambıq parçadan, ətəyi tumanın ətəyindən uzun olub, rəngilə uyuşan, balağı zərli altlıq geyinirdi.

Milli geyimlərin əsas hissəsi olan tuman qaz-qazı, zərxara, atlas kimi parçalardan tikilirdi. Tumanın uzunluğu 86-102 sm arasında dəyişirdi. Tumanın ətəyinə müxtəlif ölçüdə tirmə və başqa parçadan qat payı tikilirdi(19).

“Mina nənəm tumanın üstünə düşən ağ köynək geyinirdi, köynəyin, qolları uzun və enli olub, yaxası iplə bağlanırdı. Köynəyin üstündən isə qızılı saplarla bəzədilmiş belə qədər, bədənə yapışan, boş qolları olan maraqlı kofta (elmi ədəbiyyatda çəpkən deyilir-müəllif) geyinirdi. Belində həmişə iri və qiymətli daşlarla bəzədilmiş, ağır, qızıl kəməri olurdu. Onu heç vaxt çıxarmazdı. Ayaqlarına yun saplardan toxunan, boğazı parıltılı corabları da isti-soyuq demədən geyinirdi. Başında isə hər zaman soğanı kələyağı olurdu. Bu kələyağılardan onda bir neçə dənə idi. Sadəsindən saçaqlısına, kənarlarından qızıl pullar sallananına qədəri var idi”.

Bu məqamda qeyd edək ki, qadın baş geyimləri içərisində ipək kələğayılar geniş yer tuturdu. Bəhs olunan dövrdə Şəkinin Azərbaycanın ikinci sənaye mərkəzi və əsas ipəkçilik mərkəzi olduğunu nəzərə alsaq, hər bir şəkili xanımın qarderobunda müxtəlif çeşidli kələğayılardan olması heç də təəccüblü deyil.

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nuridə Quliyeva Şəki kələğayılarını haqqında yazır: “Şəkidə əl dəzgahı ilə kələğayı toxunmasının 500 ilə yaxın tarixi vardır. Bu tarix qonşu Xanabad və ümumən Ərəş mahalı toxuculuğu ənənələri ilə eyni yaşda, eyni xarakterdədir. Əgər Xanabad ipək parça toxuculuğunun ən bariz nümunələri olan qanovuz, darayi, alafa ilə şöhrətlənmişsə, Şəki özünün müxtəlif ölçülərdə olan ağ, qara, soğanı, innabı və s. kələğayılarını ilə öyünmüşdür”(6, 187).

Üçgaşə Mənəfov söhbətinə davam edərək, “Mina nənəmin lavadaları vardı. Amma onları heç vaxt geyinməzdi. Qolları, boynu və ətəyi xəzlə, üzəri qızıl zəncirlərlə bəzədilmiş eşməyi vardı. Bir də burnu və dabanının kənarları qızılla həlqələnmiş başmaqları hər zaman qapının arxasında durardı”, deyir.

Şəki geyimlərinin xarakterik xüsusiyyətləri haqqında isə Şəki şəhər sakini 94 yaşlı Zeynəbxatun İsmayılova danışır: “Anam uzun və enli tumanlar geyinirdi. Mənim də uzun tumanlarım vardı, amma anamınkı qədər enli deyildi. Fırlananda açılırdı. Böyüdükcə başa düşdüm ki, bu bir adətdir. Qızların hamısının tumanları bu cür tikilirdi. Anam məni başa saldı ki, gəlinlərin geyindikləri tumanlar 10-12 taxta olur. Qızların geyindikləri tumanlar daha az parçadan tikildiyi üçün, digərlərindən dar olur. Bu tumanlar 5-6 taxta olur”. Belə qənaət edirik ki, qız və gəlinlərin tumanları arasındakı bu fərq qadınların hamiləlik dövründəki dəyişikliklərinin gözə çarpmaması, bacardığıca abır-həyanın saxlanması üçün düşünülmüşdür.

Zeynəbxatun nənə söhbətinə aşağıdakıları əlavə etməklə davam etdi: “Qızların baş geyimləri də fərqli idi. Daha çox alın hissəsi daş-qaşla bəzədilmiş araxçın qoyulur, üstündən açıq rəngli ipək kələğayı örtülürdü ki, onun da sinəyə düşən hissəsi mütləq bağlı olmalı idi. Gəlinlərin baş geyimləri də eyni qaydada idi, ancaq burada yalnız boğazı bağlamaq kifayət edirdi”.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan xanımlarının ən qiymətli baş örtüklərindən sayılan kələğayılardan mənəvi dəyəri də yüksək hesab olunmuşdur. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Nuridə Quliyeva yazır: “Kələğayı rəmzdir. Qadının abır, ismət örtüyü kimi müqəddəsdir. Qadının başındakı kələğayını çəkib almaq, cırıb ayaq altına salmaq, oğurlamaq o ailənin namus-qeyrətinə toxunmağa bərabər sayılmışdır”(6, 187).

Zeynəbxatun nənə geyimlərin əhalinin mənsub olduğu sosial təbəqəyə görə də fərqləndiyini qeyd etdi: “Onu da deyim ki, geyimlər həm də, maddi durumdan asılı olaraq dəyişirdi. Pullu ailələrdə

daha çox bahalı parçalar, qızılla, müxtəlif növ zərli saplarla bəzənmiş paltarlar olurdu. Mənim kimi kasıb ailələrin qadın və qızları sadə parçalardan tikilmiş, üzəri baftalarla bəzədilmiş geyimlər geyinirdilər”. Zeynəbxatun nənə həm də onu əlavə etdi ki, “Şəki qadınlara məxsus köynəklərin sinəsi düymə ilə deyil, iplə bağlanırdı. Bunu ona görə deyirəm ki, mən uşaq olanda bizə Şamaxıdan alverçi qadınlar gəlirdi, anamla söhbətlərindən eşitmişdim. Onlar deyirdilər ki, Azərbaycanın hər yerini gəziblər, ancaq köynəklərin boğazının iplə bağlandığını bircə burda görüblər. Bunun səbəbini tapmağa çalışırdılar. Onda başa düşdüm ki, bu xüsusiyyət yalnız Şəkiyə məxsusdur”. Onu da qeyd edək ki, Üçgaşə dayının köynəklərin iplə bağlanması haqqında dediyi həmin faktı müsahibimiz olan digər Şəki sakini Zeynəbxatun nənədə təsdiqlədi.

Zeynəbxatun nənə Şəki xanımlarının geyimlərini tam təfərrüatı ilə təsvir etməyə davam edir: “İstəyirsiniz sizə nənəmin və anamın geyimlərini tam təsvir edirəm. Bugünə qədər gözlərimin önündən getmirlər. Allah ölənlərinizə rəhmət eləsin, mənim rəhmətlik nənəm və anam belə iplə büzülmüş, enlibalaq atlas tuman geyinirdi. Tumanın altından alt tuman da geyinirdi. Alt tuman yumşaq parçadan olurdu. Anam deyirdi ki, paltarın bədənə dəyən hissəsi həm dərinə incitmir, həm də sərin saxlayır. Eyni şeylər qış paltarlarında da var idi. Qış paltarlarında elə parçadan istifadə olunmalı idi ki, ayaqlar üşüməsin. Anam məxmər lavadalar geyinirdi. Qolunun alt hissəsi açıq olurdu, amma bədəni görünmürdü. Çünki lavadanın altından ağ köynək geyinirdi, yaxası isə iplə bağlanırdı. Lavadanın qolları dirsəyə qədər idi, alt köynəyinin qolları uzun, enli idi, ona görə də anamın qolları görünmürdü. Çox vaxt çitdən yada ki, kətandan paltarlar geyinirdi. Anamın sıırıqlısı (eşmək-müəllif) var idi, açıq muxayı (mixəyi) rəngdə idi, üstünə naxışlar sıyrılmışdı. Qollarının ağzında, bir də qıraqlarında dərisi (xəz) var idi. Qolu gödək idi, qabağı da açıq. Anam onu bir yerə gedəndə geyinirdi. Bir də anamın belinə sarıdığı bir şey vardı, onun adı yadıma düşmür” (müəllifdən: şal və ya qurşaq).

Zeynəbxatun nənə bizə ayaq geyimlərindən də danışdı: “Anamın çox gözəl başmaqları vardı. O vaxt başmaq geyinirdilər. Rəhmətlik anam ev qadını idi, əlindən hər iş gəlirdi, o həm də gözəl corablar toxuyurdu. Mən də corab toxumağı ondan öyrənmişəm. İstəyirsiniz, sizə corab toxumaqdan danışım. Heyf, gözlərim görmür, yoxsa toxumağı da öyrədə bilərdim”. Azərbaycan etnoqrafiyasında bu barədə qeyd olunur: “XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlının ənənəvi ayaq geyimləri corab, badiş, çarıq, başmaq, şətəl, çust, nəleyin, məst, lapçın (nafçıl), dabanlı uzunboğaz və yarımboğaz çəkmə, quşkeçən, kəlik və s. ibarət olmuşdur” (3, 113).

Zeynəbxatun nənə corabların toxunma xüsusiyyətləri, istifadə olunan saplar, bəzəklər və s. haqqında bizə danışdı: “O vaxtlar Şəki qadınları əldə toxunma yun corablar geyinirdilər. Şəki corablarının əksəriyyətinin yerliyi qara iplə toxunurdu. Təkəlduzda olduğu kimi, qara yerlik üstündə rəngli saplar çox qəşəng görünürdü. Şəkinin yun corablarına “əlvan” və ya “güllü” corablar deyirdilər”.

Tədqiqatçı Günay Cavadzadə yazır: “Qış aylarında ayaq geyimləri içərisində yundan toxunma corablar əsas yer tuturdu... Bu corabların naxışları çox vaxt hər bir bölgənin xalça və tikmə naxışları ilə oxşarlıq təşkil edirdi” (8, 66).

Zeynəbxatun nənə söhbətinə davam edərək, “Şəki corablarının hərəsinin öz adı vardı: “şapan”, “güllü”, “qıyğacı”, “tirmə”, “çəşnili”, “şəbb”, “şəbbəgülü” və s. Şəki corablarının adını onları toxuyan qadınlar özləri qoyurdular. Hər corabda olan naxışlara da ad verirdilər. Corablara adlar daha çox onların üstündəki ən qabarıq bəzəyə və rəngə görə qoyulurdu. Cürbəcür formada, rəngdə corablar toxuyurdular. İndi corab toxuyan yoxdur, bu adət də unudulub. Toxuyanlar da vaxtı (vaxtın azlığını) bəhanə qoyub adi, sayə corablar toxuyurlar. O vaxt biz berrəngli corablar da toxuyurduq, amma onlara da bəzək qoyurduq. İki, üç ilməni birləşdirib hörük düzəldirdik. Sonra da onu corabın üstünə toxuyurduq. Şəbəkə kimi bəzəklər edib, burub çəşnilər (buruq bəzəklər) düzəldirdik. Şəbəkə bəzəklərin də öz adları var idi. “Çəpəki tor”, “qıyğacı”, “səpmə”, “fındığı”, “şiş burunlu” deyirdik. Adi, sayə corabların boğazlarını uzun toxuyurduq, bəzəklərini boğazına vururduq. Amma güllü corabların boğazlarını gödək edirdik. Üstünə şəbəkəli buruq çəşniləri halqa kimi düzürdük, qıraqlarına düz xətlər toxuyurduq. Elə etməli idik ki, rənglər uyğun gəlsin, yoxsa pis görünər. Çəşnilərlə düz xətlərin rəngi eyni olmalı idi. Bəzəklər ya qara, ya da hansısa tünd rəngli sapdan toxunurdu. Toxuduğumuz naxışların adları var idi. Yadımda qalanları deyim, “buynuz”, “çaxmağı”,

“qarmaq”, “haça”.

Beləliklə, Zeynəbxatun nənənin söhbətlərindən də anladıq ki, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınları müxtəlif növ və çeşidli, rəngarəng və bol naxışlı “əl əməyi, göz nuru” corablar toxuyurdular. Bu ənənə az da olsa, hazırkı dövrdə müasirliklə vəhdət şəklində davam etdirilir.

Çağdaş dövrümüzdə Azərbaycanda milli geyimlərə olan tələbat artmağa başlayıb. Xalqımız öz tarixi keçmişinə, adət-ənənələrinə yenidən qayıdır. Novruz bayramı kimi milli bayramlar təntənəsində, “Xınayaxdı” mərasimlərində, toylarda milli geyimlərdən və ya onları ifadə edən milli naxış və ornamentlərdən geniş istifadə olunur. Bir çox modelyerlər öz kolleksiyalarında qədim milli geyimlərə yeni nəfəs verərək, onları həyata qaytarırlar. Milli geyimlər nisbətən, sadələşdirilmiş və müasir tələblərə uyğun, fərqli dizayn olunaraq ictimaiyyətə təqdim olunur.

XIX-XX əsrin əvvəllərində Şəki qadınlarının geyim və aksesuarlarını əks etdirən fotolar

R.Əfəndiyevin qızı Maral Əfəndiyeva. 1904, Tiflis

R.Əfəndiyevin qızı Naimə Əfəndiyeva

Rəşid bəyin anası Fəxrə xanım. Nuxa, 1906

Azərbaycan milli geyimlərinə müasir münasibəti əks etdirən fotolar

NƏTİCƏ

Qənaətimiz belədir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin böyük bir hissəsini təşkil edən geyimlər xalqın milli-mənəvi dəyərlərinin əks olunması baxımından əhəmiyyət kəsb etdiyi qədər, tarixi

keçmişimizin öyrənilməsi baxımından da vacib dəyərə sahibdir. Bu dəyərlər ümumazərbaycan səciyyəli olmaqla yanaşı, həm də hər bir bölgənin özünəməxsus geyim nümunələri, ornament və naxışlarını, fərdi elementlərini əks etdirir. Araşdırma zamanı ilk dəfə Şəki geyimlərinə xas olan fərdi elementlər aşkarlanmış, bölgənin özünəməxsus ornament və naxışları toplanan materiallar əsasında müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbas və Gülgəz. Azərbaycan məhəbbət dastanları (1979). Bakı: Elm, s.261, 308
2. Atakişiyeva M., Cəbrayıllova N., İslamova B. Azərbaycan milli geyimləri.(1972) Moskva
3. Azərbaycan etnoqrafiyası. (2007) III cilddə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb
4. Azərbaycan milli geyimləri.(1972) AMEA Azərbaycan Tarix Muzeyinin 50 illiyinə həsr olunur. Moskva: İskusstva
5. Azərbaycan tikmələri. (1971) Azərbaycan Tarix Muzeyi.“İskusstva” nəşriyyatı. Moskva.
6. Quliyeva N. Şəki kəlağayı istehsalının xüsusiyyətləri (2010). Bakı Dövlət Universiteti. Tarix və onun problemləri. №3
7. Dünyamalıyeva S. S. Azərbaycan geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri (2013). Bakı: Elm
8. Cavadzadə G. Azərbaycan milli geyimlərinin kompozisiya xüsusiyyətlərinin tədqiqi. (2015) Magistr dissertasiyası. Bakı
9. Dünyamalıyeva S.S. Azərbaycan geyim mədəniyyəti tarixi.(2002) Bakı: Elm, 448 s.
10. Əfəndiyev R. Qonşu qonşu olsa, kor qız ərə gedər.(1913) Kultura, Boronskaya 14.
11. Əfəndiyev R., Dünyamalıyeva S. Azərbaycan geyimləri.(1997) Bakı: Azərbaycan
12. Gəncəvi Nizami. Xosrov və Şirin.(2004) Bakı: Lider
13. Qeyderov M.X. Remeslennoye proizvodstvo v qorodax Azerbaydjana v XVII v.(1967) Baku: İzd-vo AN Azerb.SSR, 200 s.
14. Quliyeva N., Əliyev Z. Azərbaycan incəsənəti. I cild. Mənbələr. (2006) Bakı: “Buta” dizayn şirkəti.
15. Mahmudov Y.M. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan.(1985) Bakı: Gənclik, 186 s.
16. Molla Pənəh Vaqif. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, (2004), 264 s.
17. Vəlixanlı N.M.Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, (1993), 157 s.
18. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maddi mədəniyyəti. (2006) Bakı: Elm
19. https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbaycan_milli_geyiml%C9%99ri
20. <https://www.ens.az/az/azerbaycan-milli-geyimleri>
21. <https://shamakhi-encyclopedia.az/səyyahların-samaxı-bərədə-dedikləri/>
22. [https://az.wikisource.org/wiki/Sarı_köynək_\(Aşıq_Ələsgər\)](https://az.wikisource.org/wiki/Sarı_köynək_(Aşıq_Ələsgər))
23. İnformatorlar: 1. Mənfətov Üçgəşə Məmməd oğlu, Şəki şəhər sakini 70 yaş, 2. İsmayılova Zeynəbxatun Şirin qızı 90 yaş

SUMMARY

Aygul Khalilova

WOMEN'S CLOTHES OF SHEKI AT THE END OF THE XIX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

It is known that, the clothes are the samples which reflect national-cultural characteristics of every nation. These samples are also important in terms of reflecting the historical past of our people. These clothes attracting attention with their national ornaments, esthetical view, harmonious design, and caloric content have their special importance with their functionality, practical character regardless of destination.

In the article it was explored women's clothes samples existed at the beginning of the XIX-XX

centuries in one of the ancient districts of Azerbaijan, Sheki and its villages. The research work was prepared with ethnographic materials, scientific and fiction literature, as well as surveys among the people and collected information.

Key words: *ethnography of Azerbaijan, national costumes, aesthetic beauty, examples of fiction, collected information materials*

РЕЗЮМЕ

Айгуль Халилова

ЖЕНСКАЯ ОДЕЖДА В ШЕКИ КОНЦА XIX- НАЧАЛА XX ВЕКОВ

Известно, что одежда это образец отражения национально-культурные особенности каждого народа. Эти образцы также имеют большое значение в плане отражение прошлого нашего народа. Привлекая внимание своими национальными орнаментами, эстетическим видом, гармоничным дизайном и колоритом, эти одежды, вне зависимости от назначения своей функциональностью представляли особую ценность.

В статье были исследованы образцы женской одежды, в XIX- XX веков, существовавшие в городе Шеки и прилегающих деревнях, являющихся одним из селлах, древних поселений Азербайджана. Исследовательская работа была подготовлена на основе этнографических материалов, научных и художественных литературных образцов, а также, опросов проведенных среди населения и собранных материалов.

Ключевые слова: *Этнография Азербайджана, национальные костюмы, эстетическая красота, примеры художественной литературы, собранные материалы*

Мəqaləni çapa təqdim etdi: Azərbaycan Respublikasının Xalq rəssamı, professor Hüseynqulu Əliyev
Məqalə daxil olmuşdur: 2 sentyabr 2021-ci il
Çapa qəbul edilmişdir: 9 sentyabr 2021-ci il

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası 30 aprel 2010-cu il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə Naxçıvan Dövlət Universitetinin “Elmi əsərlər” jurnalının aşağıdakı seriyalarını müstəqil jurnallar kimi tanımışdır:

1. Elmi əsərlər. *Humanitar elmlər seriyası*
2. Elmi əsərlər. *İctimai elmlər seriyası*
3. Elmi əsərlər. *Təbiət elmləri və tibb seriyası*
4. Elmi əsərlər. *Fizika-riyaziyyat və texnika elmləri seriyası*

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası sədrinin 20 dekabr 2010-cu il tarixli 48-01-947/16 sayılı məktubuna əsasən “Elmi əsərlər” jurnalına çap üçün təqdim edilən məqalələr aşağıdakı qaydalar əsasında tərtib edilməlidir:

1. Məqalənin mətni – 17 sm x 25 sm formatında, sətirlərarası – 1 intervalla, Times New Roman-12 (Azərbaycan dilində - latın, rus dilində - kiril, ingilis dilində - ingilis əlifbası ilə) şrifti ilə yığılmalıdır.

2. Müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı, elmi dərəcəsi tam şəkildə yazılmalı, elektron poçt ünvanı, çalışdığı müəssisənin (təşkilatın) adı göstərilməlidir.

3. Hər bir məqalədə UOT indekslər və ya PACS tipli kodlar və açar sözlər verilməlidir (açar sözlər məqalənin və xülasələrin yazıldığı dildə olmalıdır).

Məqalələr və xülasələr (üç dildə) kompyuterdə çap olunmuş şəkildə CD-lə (disklə) birlikdə təqdim edilməlidir, CD-lər geri qaytarılmır.

4. Ədəbiyyat siyahısı AAK-ın “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan Təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2-10.4.6 tələblərinə uyğun tərtib olunmalıdır.

5. Məqalənin xülasəsi və açar sözləri rus və ingilis dillərində olmalıdır (150-200 söz)

Kitabların (monoqrafiyaların, dərsliklərin və s.) bibliografik təsviri kitabın adı ilə tərtib edilir.

Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, Nurlan, 2007, 696 s.*

Müəllifi göstərilməyən və ya dördədən çox müəllifi olan kitablar (kollektiv monoqrafiyalar və ya dərsliklər) kitabın adı ilə verilir. Məs.: *Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 300 s.*

Çoxcildli nəşrə aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, 1 cild, Bakı, Lider nəşriyyat, 2004, 440 s.*

Məqalələrin təsviri aşağıdakı şəkildə olmalıdır: Məs.: *Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları, bunun qarşısının alınması. // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai elmlər seriyası, 2011, №1, s.13-18*

Məqalələr toplusundakı və konfrans materiallarındakı mənbələr belə göstərilir: Məs.: *Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı-beş min il./ “Naxçıvan Muxtar Respublikasının yaranması: tarix və müasirlik” mövzusunda elmi-praktik konfransın materialları. Bakı: Nurlan, 2007, s.20-27*

Dissertasiyaya aşağıdakı kimi istinad olmalıdır: Məs.: *Həsəni O.Q. Şagird şəxsiyyətinin formalaşdırılmasında diyarşünaslıq materiallarından istifadənin sistemi: Pedaqoji elm.dok. dis. Naxçıvan, 2005, 240 s.*

Dissertasiyanın avtoreferatına da eyni qaydalarla istinad edilir, yalnız “avtoreferat” sözü əlavə olunur.

Qəzet materiallarına istinad belə olmalıdır: Məs.: *Şeremetyevski P.A. Naxçıvanın duz yataqları. “525-ci qəzet” qəz., Bakı, 28 iyul 2012*

Arxiv materiallarına aşağıdakı kimi istinad edilir. Məs.: *Naxçıvan MDTA: f.19, siy.3, iş 56 v.7-9*
İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin ədəbiyyatına üstünlük verilməlidir.

****Elmi əsərlər jurnalında çap olunan məqalələrin elektron variantı ilə**

www.ndu.edu.az. saytında tanış olmaq olar.

P.S: Kənar müəssisələrdən NDU-nun “Elmi əsərlər”inə məqalə göndərən müəlliflər NDU rektoru-nun adına, təmsil olunduğu müəssisə rəhbərinin məktubunu da təqdim etməlidir. Növbəti saylarda bu tələblərin hər hansı birinə cavab verməyən məqalələr nəşriyyat tərəfindən qəbul edilməyəcəkdir.

REDAKSİYA HEYƏTİ

TO THE AUTHORS!

By its 30 April, 2010 (minutes J\b 10-R) decision of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic has admitted the following series of the journal "**Scientific works**" of **Nakhchivan State University as independent journals:**

- 1. Scientific works. Humanitarian sciences series**
- 2. Scientific works. Social sciences series**
- 3. Scientific works. Nature sciences and medicine series**
- 4. Scientific works. Physics-mathematics and technical sciences series**

By the letter Ns 48-01947/16, 20 December, 2010 of the Chairman of the Higher Attestation Commission attached to the President of the Azerbaijan Republic the articles submitted for publication in the journal "**Scientific works**" of NSU should follow the following the rules:

1. Papers should be typed in single space ,{4 size (17sm x 25sm) format, in l2pt Times New Roman (in Azerbaijani -in Latin alphabet, in Russian - in Cyrillic, in English –in the English alphabet).

2. Name(s) and surname(s) of the author(s) and affiliation(s), their scientific degree should be given in full, their e-mail address and complete address (university, organization) should be shown.

3. Each article should include UOT indexes or codes of PACS type and keywords (keywords should be in the language in which the article and abstracts have been written).

The articles and abstracts (in three languages) should be submitted in computer typed form and electronic form (in CD disk); CDs ate not given back.

4. List of literature (References) should meet the 10.2 -10.4. 6. requirements of the section "Used Literature" of the Instruction of the HAC "Rules for Dissertations" which is in power.

5.The abstract and key words of the article should be in Russian and English language (150-200 words) Sources in "References" are shown as follows:

Books (monographies, text-books, etc.) **Habibbayli I.A. Literary-historioal memory and modernism. Baki, Nurlan, 2007,696 p.**

Multi-authored books (collective monographies and text-books) **Noah prophet, world's gale and Nakhchivan: Adjami, 2010, 300 p.**

Multi-volume publications **Encyclopedia of the Azerbaijan People's Republic. In 2 volumes, I volume, Baki, Lider Publishing house, 2004,440 p.**

Articles/ Papers Hajiyev LM. Tenitorial claims of the Atmenians against Azerbaijan during the Azerbaijan People's Republic and its prevention. // Scientific works of NSU. Social sciences series, 2011, Nr 1, pp. 13-18.

Series of articles and conference materials **Habibbayli I.A. Age of the city Nakhchivan- five thousand years. / Materials of the scientificpractical conference "Establishment of Nakhchivan Autonomous Republic: history and modernism". Baki, Nurlan, 2007, pp.20-27**

Thesis /Dissertation Hassanli O.G. Use system of regional ethnographic materials in the formation of student personality: Doctor of pedagogical sciences ... Disselt, Nakhchivan, 2005, 240 p.

The same is applied to the Synopsis of thesis, only the word "synopsis of thesis" is added. Newspaper materials **Sheremetyevski P. A. Salt deposits of Nakhchivan. Newspaper "Newspaper 525", Baki, 28 July,2012.**

Archive materials Nakhchivan MDTA: f. 19, list 3, work 56 v.7-9

The literature ofthe last 5-10 years in the references is specially prefened.

P.S: The authors from other enterprises should also submit the letter by his/her head to the rector of NSU for publication of their papers. the papers which do not meet these requirements will not be admitted.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ!

Высшая Аттестационная Комиссия при Президенте Азербайджанской Республики по решению (протокол № 10-Р) от 30 апреля 2010 года признал как самостоятельные журналы нижеследующие серии журнала «**Научные труды**» Нахчыванского Государственного Университета:

1. **Научные труды. Серия гуманитарных наук**
2. **Научные труды. Серия общественных наук**
3. **Научные труды. Серия естественных и медицинских наук**
4. **Научные труды. Серия физико-математических и технических наук**

На основании письма № 48-01-947/16 от 20 декабря 2010 года председателя Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики статьи, представленные для публикации в журнале «**Научные труды**», должны составляться на основе нижеследующих требований:

1. Текст статьи должен быть набран в формате 17 см x 25 см, межстрочный интервал 1 на компьютере в программе Times New Roman-12 (на азербайджанском языке латинским, на русском – на кириллице, на английском – на английском алфавите).

2. Имя и фамилию автора (авторов), ученую степень следует написать полностью, указать адрес электронной почты, название предприятия (организации), где работает.

3. В каждой статье следует дать индексы УДК или коды типа PACS (ключевые слова должны быть написаны на языке статьи и резюме).

4. Ключевые слова статьи должны быть на русском и английском языках. (150-200 слов)

Статьи и резюме должны быть набраны на компьютере (на трех языках) и представлены в электронной версии на диске CD (CD не возвращаются).

5. Список литературы должен составляться в соответствии с требованиями раздела 10.2-10.4.6 «Использованная литература» существующей Инструкции ВАК «О порядке составления Диссертаций».

Библиографическое описание книг (монографий, учебников и т.д.) составляется названием книги. Напр.: *Габиббейли И.А. Литературно-историческая память и современность. Баку, Нурлан, 2007, 696 с.*

Книги, в которых не указан автор, и которые имеют более четырех авторов (коллективные монографии или учебники), даются по названию книги. Напр.: *Пророк Ной, всемирный потоп и Нахчыван: Аджеми, 2010, 300 с.*

На многотомное издание ссылка дается в нижеследующем порядке: Напр.: *Энциклопедия Азербайджанской Народной Республики. В 2-х томах, том I, Баку, издательство Лидер, 2004, 440 с.*

Ссылка на статьи должна быть в нижеследующем порядке: Напр.: *Гаджиев И.М. Территориальные притязания армян к Азербайджану в период Азербайджанской Народной Республики и их предотвращение. // Научные труды НГУ. Серия общественных наук, 2011, № 1, с. 13-18.*

На источники по сборникам статей и материалам конференций следует указать так: Напр.: *Габиббейли И.А. Городу Нахчыван – пять тысяч лет. / Материалы научно-практической конференции на тему: «Создание Нахчыванской Автономной Республики: история и современность». Баку: Нурлан, 2007, с. 20-27.*

На диссертацию следует ссылаться так: Напр.: *Гасанлы О.Г. Система использования краеведческих материалов в формировании личности ученика: Дис... доктора педагогических наук. Нахчыван, 2005, 240 с.*

На автореферат диссертации ссылка дается также, но следует добавить слово «автореферат».

Ссылка на газетные материалы производится так: Напр.: *Шереметевски Р.А. Сольные скважины Нахчывана. Газ. «525-я газета», Баку, 28 июля 2012*

Ссылка на архивные материалы дается так: Напр.: *НГИА Нахчывана: ф.19, оп.3, д. 56, лл.7-9.*

В списке использованной литературы следует предпочитать литературу последних 5-10 лет.

П.С.: Присылающие в «Научные труды» НГУ статьи из других организаций авторы, должны представить на имя ректора НГУ письмо руководителя организации, которую они представляют. Статьи, не отвечающие на эти требования, не будут в последующем приняты издательством.

РЕДКОЛЛЕГИЯ

DÜZƏLIŞLƏR ÜÇÜN SƏHİFƏ

PAGE FOR CORRECTION

СТРАНИЦА ДЛЯ КОРРЕКЦИЙ

Nəşriyyat direktoru:	Samir Tarverdiyev
Mətbəə müdiri:	Vidadi Kazımov
Baş mühəndis-proqramçı:	Sahilə Abbasova
Aparıcı redaktor:	Günəl Məmmədova
Aparıcı redaktor:	Sitarə Əlizadə

Yığılmağa verilib: 10. IX. 2021

Çapa imzalanıb: 17. IX. 2021

Formatı: 60/90, 32/1, həcmi 7 ç/v

Sifariş №11, sayı 100 nüsxə

NDU-nun «Qeyrət» nəşriyyatının mətbəəsində çap olunmuşdur.

REDAKSİYANIN ÜNVANI: 7000. Naxçıvan şəhəri,
Universitet şəhərciyi,
Naxçıvan Dövlət Universiteti,
Əsas bina, I mərtəbə,
“Qeyrət” nəşriyyatı

TELEFON: (00994 036) 545-45-59
(00994 036) 544-08-61

E-mail: elmi.hisse@mail.ru